МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
УНІВЕРСИТЕТ ГРИГОРІЯ СКОВОРОДИ В ПЕРЕЯСЛАВІ

Кваліфікаційна наукова праця
на правах рукопису

БОНДАРЕНКО ОЛЕКСАНДР ВОЛОДИМИРОВИЧ

УДК 930:316,4(477)«1785/1917»

ДИСЕРТАЦІЯ

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ ТА СОЦІОКУЛЬТУРНІ ПРОЦЕСИ В МІСТАХ НАДДНІПРЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ В 1785–1917 рр.: ІСТОРІОГРАФІЯ

07.00.06 – історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни

Подається на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів, текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____О.В. Бондаренко

Науковий консультант: Орлик Василь Михайлович, професор, доктор історичних наук

Переяслав – 2021

АНОТАЦІЯ

Бондаренко О.В. Соціально-економічні та соціокультурні процеси в містах Наддніпрянської України в 1785–1917 рр.: історіографія. Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук за спеціальністю 07.00.06 – історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни. Університет Григорія Сковороди в Переяславі, Переяслав, 2021.

Актуальність дослідження. Глобальні трансформації, що відбуваються у всіх без винятку сферах життя сучасного світу, спонукають по-новому подивитися на чимало явищ і процесів, які є невід'ємними складниками та найважливішими компонентами світового історичного процесу. Саме до таких явищ, поза всяким сумнівом, належить місто.

Виняткова роль міста у творенні економічних, господарських, політичних, культурних засад цивілізації ставить проблему дослідження закономірностей його виникнення й розвитку на одне з пріоритетних місць у світовій та українській історичній науці. Зусиллями дослідників місто стало сприйматися як складний соціально-історичний феномен, що вимагає комплексного вивчення.

Зі здобуттям незалежності в Україні відроджується науковий інтерес до історії міст і ця тема посіла сьогодні гідне місце у вітчизняному історіографічному дискурсі. Вона знайшла віддзеркалення у різносторонніх за проблематикою та глибиною вивчення тих чи інших аспектів, жанром і формою наукових публікаціях, зокрема в спеціальних узагальнювальних монографічних та дисертаційних працях, науково-популярній, довідковій та навчальній літературі.

Процес урбанізації в останній чверті XVIII – на початку XX ст. в Наддніпрянській Україні, що була інкорпорована Російською імперією,

спричинив перетворення міст на поліфункціональний компонент суспільства й суттєво збільшив його господарське, соціальне, культурне значення. Місто стає головним об'єктом і суб'єктом модернізаційних процесів, визначаючи його напрям і темпи суспільних трансформацій. Тому неможливо простежити причини і сутність подій того періоду без розуміння глобальних процесів розвитку міста. Відіграючи визначальну роль в історії людської цивілізації, місто є її ключовою характерною ознакою поряд з державою та культурою. Якраз в містах відбувалася акумуляція нових знань та інновацій, зумовлюючи перетворення їх у вузлові пункти, які пов'язували локальні системи поселень адміністративно та економічно.

Незважаючи на те, що місто давно стало об'єктом дослідження і про нього написані тисячі праць, проте, на думку сучасних містознавців, ще рано говорити про розробку загальної та універсальної теорії розвитку міст і відточених дефініціях, оскільки процес накопичення та осмислення матеріалу ще триває. Саме тому сьогодні для історичної науки актуальним є завдання не лише емпіричного дослідження різноманітних сторін історії міст, а й історіографічного узагальнення, наукової рефлексії та теоретико-методологічного осмислення проблем, що вивчалися істориками попередніх періодів, підведення певних підсумків, накреслення подальших шляхів розробки міської історії. З огляду на це, комплексне дослідження з історіографії соціально-економічних та соціокультурних процесів у містах Наддніпрянської України в 1785–1917 рр. є вагомою науковою проблемою та актуальною темою дисертаційної роботи.

Наукова новизна дисертаційної роботи полягає у постановці актуальної проблеми, що не одержала всебічного й об'єктивного вивчення та в комплексному підході до її розвязання, в оригінальності отриманих результатів. У дисертації на основі ретельного аналізу значного корпусу історіографічних джерел *вперше*: на основі аналізу широкого кола опублікованих джерел, наукової літератури системно та комплексно за

проблемно-хронологічною схемою узагальнено історіографію соціально-економічних та соціокультурних процесів в містах Наддніпрянської України в 1785–1917 рр.; визначено основні історіографічні періоди вивчення проблеми; запропоновано міждисциплінарний підхід у висвітленні теми дослідження: в історіографічний простір включено основні результати розробок правників, економістів, статистиків, культурознавців та представників інших суспільних наук; з'ясовано провідні тенденції розвитку історичних знань щодо особливостей дослідження міст за імперської, радянської доби та в сучасний період в історичному дискурсі останньої чверті XVIII – початку XXI ст.; проаналізовано процес формування та становлення вітчизняної історичної думки з дослідження соціально-економічних та соціокультурних процесів в містах Наддніпрянської України; переосмислено низку оцінок, висновків, стереотипних тверджень, концептуальних підходів, які домінували в історіографії; визначено сучасні наукові напрями, в рамках яких послідовно і концептуально вивчається історія українських міст; сформульовано низку історичних та історіографічних проблем, які потребують дальшого наукового розроблення.

У*досконалено:* теоретичні та методологічні підходи у вивченні соціально-економічних та соціокультурних процесів в містах Наддніпрянської України; періодизацію вивчення історії формування та еволюції міських самоврядних інституцій; систематизацію історіографічних джерел з теми дослідження.

Набули подальшого розвитку: з'ясування поглядів дослідників щодо оцінки внеску міських станів в соціально-економічні процеси в містах Наддніпрянської України; періодизація благодійної діяльності міських еліт.

Практичне значення дисертаційної роботи полягає в тому, що отримані результати, обґрунтовані висновки та практичні рекомендації істотно розширюють сучасні знання з історії та історіографії соціально-економічних та соціокультурних процесів в містах Наддніпрянської України в 1785–1917

рр. й відповідно сприятимуть активізації досліджень як з цієї проблематики, так і суміжних та дотичних до неї тем. Положення та висновки дисертаційної роботи можуть бути використані в лекційному та методичному забезпеченні навчальних дисциплін для здобувачів вищої освіти спеціальності «Історія та археологія», зокрема, «Історіографія історії України», «Історична регіоналістика», «Історична урбаністика», «Новітня історія України».

Обґрунтовано актуальність теми дисертаційної роботи, сформульовано мету, завдання наукового пошуку, об'єкт і предмет дослідження, зазначено її зв'язок із науковими програмами, визначено хронологічні та географічні межі, окреслено наукову новизну й практичне значення одержаних результатів, подаються відомості щодо апробації результатів дослідження.

Аналіз історіографічних досліджень з історії соціально-економічних та соціокультурних процесів в містах Наддніпрянської України в 1785–1917 рр. засвідчив, що ця тема ще не стала предметом спеціального узагальнювального історіографічного вивчення. Тільки деякі аспекти цієї складної проблеми стали предметом дослідження, що зумовлює потребу її глибокого та всебічного вивчення. В дисертаційній роботі вперше в історичній науці детально проаналізовано стан та тенденції більш ніж 230-річного дослідження історії соціально-економічних та соціокультурних процесів в містах Наддніпрянської України в 1785–1917 рр.

Визначено провідні етапи, напрями та специфічні особливості дослідження теми. Здійснено періодизацію проблеми у відповідності з розвитком історичної думки та сучасних теоретико-методологічних підвалин історіографії. Виділено три основні історіографічні періоди наукового розроблення проблеми: імперський – кінець XVIII – початок XX ст.; радянський – 1920-ті рр. – 1991 р. та сучасний – 1991–2021 рр., які характеризують пріоритетні тенденції історіографії щодо дослідження міської історії.

Виявлено, проаналізовано, систематизовано та класифіковано джерельну базу за період з останньої чверті XVIII ст. до 2021 р., розкрито її інформаційний потенціал. До наукового обігу введено широке коло нових історіографічних джерел, на основі яких розглянуто ключові аспекти досліджуваної проблеми. Широка джерельна база дала змогу проаналізувати відображення в науковій літературі основних напрямів соціально-економічних та соціокультурних процесів в містах Наддніпрянщини за імперської доби.

Зазначено, що дослідження ґрунтується на комплексному використанні принципів історизму, об'єктивності, всебічності, системності, наступності. Для реалізації мети дослідження застосовувався комплекс загально-наукових, міждисциплінарних та конкретно-історичних методів. Усебічному розв'язанню завдань дисертації сприяло використання широкого спектру методів історіографічного аналізу та синтезу, проблемно-хронологічного, порівняльного, генетичного, ретроспективного. Їхній вибір визначений темою дисертаційної роботи, її структурою й специфікою сучасних методологічних підходів, зокрема тих, що запозичені істориками з інших наукових дисциплін. Однак, попри різноманітність методів дослідження, ключовим став проблемно-хронологічний метод, що дозволило чітко окреслити шляхи загального накопичення історичних знань різноманітних змістових сторін проблеми. Зазначені методологічні засади дали змогу простежити еволюцію історіографічного дискурсу впродовж останньої чверті XVIII– початку XXI ст. і його структурних та інституційних форм.

Доведено, що серед важливих та недостатньо вивчених методологічних проблем історії міст Наддніпрянської України в 1785–1917 рр. є наукове визначення його поняття, типології та функціонального призначення. Адже чимала роль у дослідженні міст належить понятійно-термінологічному апарату. Одним з його базових понять є «місто», яке поряд з іншими, перебуваючи у тісному взаємозв'язку, й формує термінологічно-понятійну систему, що використовується історичною наукою та історичною

урбаністикою зокрема. Проблема змісту цього поняття постала принаймні з першої половини XIX ст. й зумовлена співіснуванням різноманітних форм міських поселень й відображенням феномену міста в суспільній свідомості, адміністративній та демографічній статистиці, звідки й була привнесена в науку.

Підкреслено, що проблема визначення поняття «місто», його типології та функцій не завжди мала дослідницький характер. Адже надання поселенню нового адміністративного статусу відчутно підвищувало його значущість, збільшувало права та свободи міського самоврядування, сприяло економічному розвитку, розміщенню адміністративних органів, отриманню замовлень від держави тощо. Тож зрозуміле прагнення місцевих еліт до надання їхньому поселенню статусу міста.

Згодом виникає і чисто дослідницький інтерес статистиків, істориків, географів, представників інших наук, які виробили численні підходи до визначення та типології міста, що залежали передусім від наукової спеціалізації та світоглядних позицій конкретного вченого та специфіки їхнього творчого бачення.

Схарактеризовано здобутки учених в обґрунтуванні концептуальних засад історії міст. Визначено внесок науковців в осмислення становлення та еволюції міського самоврядування, соціально-економічного та соціокультурного розвитку міст. З'ясовано особливості історіографічної інтерпретації проблеми в науковій літературі останньої чверті XVIII – початку XXI ст. та зміни у її дослідженні в різні історіографічні етапи. Визначені головні чинники, які впливали на розвиток досліджень з порушеної проблеми.

Серед найменш розроблених в історіографії питань історії соціально-економічних та соціокультурних процесів у містах Наддніпрянської України в 1785–1917 рр., які потребують подальшого вивчення виокремлено такі: питання становлення та розвитку міського самоврядування; місце міських органів самоврядування у системі губернських та повітових владних

державних структур; взаємозв'язки міських фінансових та державних інституцій; повсякдення чиновників міських органів самоврядування; з'ясування їхньої ролі у громадському та культурному житті міських громад. Перспективними напрямами дальшого вивчення порушеної проблеми можуть бути комплексні історичні та історіографічні дослідження історії соціально-економічних процесів в українських містах з використанням компаративного інструментарію; студії з соціокультурного розвитку міського соціуму, зокрема повсякдення містян, менталітет міських верств; вивчення історії корпоративних купецьких товариств та органів самоврядування купецтва; характеристика соціально-психологічного портрету міських прошарків; внутрішньосімейні стосунки у купецькій та міщанській родині; традиції сімейного виховання і освіти, ціннісні орієнтири; організація дозвілля і розваг у купецькому та міщанському середовищі.

Ключові слова: історіографія, Наддніпрянська Україна, міста, міське самоврядування, міські фінанси, промисловість, торгівля, купецтво, міщанство, благодійність.

ABSTRACT

Bondarenko A.V. Socio-economic and socio-cultural processes in the cities of the Dnieper Ukraine in 1785-1917: historiography. Qualifying scientific work as a manuscript.

Dissertation for the degree of Doctor of Historical Sciences, specialty 07.00.06 «Historiography, source studies and special historical disciplines». University of Grigory Skovoroda in Pereyaslav, Pereyaslav, 2021.

The relevance of research. The global transformations taking place in all spheres of life of the modern world without exception prompt a new look at many phenomena and processes that are integral components and important components of the world historical process. The city undoubtedly belongs to such phenomena.

The exclusive role of the city in creating the economic, economic, political, cultural foundations of civilization makes the problem of studying the patterns of its emergence and development one of the priority places in the world and Ukrainian historical science. Through the efforts of researchers, the city began to be perceived as a complex socio-historical phenomenon that requires a comprehensive study.

Ince gaining independence in Ukraine, scientific interest in the history of cities is reviving and this topic has taken its rightful place in the national historiographic discourse today. It is reflected in various topics and depth of study of certain aspects, genres and form of scientific publications, including special generalizing monographic and dissertation works, popular science, reference and educational literature. The process of urbanization in the last quarter of the 18th - early 20th centuries. in Dnieper Ukraine, which was incorporated by the Russian Empire, caused the transformation of cities into a multifunctional component of society and significantly increased its economic, social, cultural significance. The city becomes the main object and subject of modernization processes, determining its direction and the pace of social transformations. Therefore, it is impossible to trace the causes and essence of the events of that period without understanding the global processes of the city's development. Playing a decisive role in the history of human civilization, the city is its key characteristic feature along with the state and culture. It was in the cities that the accumulation of new knowledge and innovations took place, causing their transformation into nodal points that connected local systems of settlements administratively and economically. Despite the fact that the city has long been the object of research and thousands of works have been written about it, however, according to modern city scholars, it is too early to talk about the development of a general and universal theory of urban development and refined definitions, since the process of accumulation and comprehension of material continues. That is why today, for historical science, the task of not only empirical research of various aspects of the history of cities, but also historiographic generalization, scientific reflection and theoretical and methodological understanding of the problems that

were studied by historians of previous periods, summing up certain results, and outlining further ways of developing urban history is urgent. Given this, a comprehensive study on the historiography of socio-economic and sociocultural processes in the cities of Dnieper Ukraine in 1785-1917. is a significant scientific problem and a topical topic of dissertation work.

The scientific novelty of the dissertation work lies in the formulation of an urgent problem that has not received a comprehensive and objective study and in an integrated approach to its resolution, in the originality of the results obtained. In the dissertation, based on a thorough analysis of a significant corpus of historiographic sources, for the first time: based on an analysis of a wide range of published sources, scientific literature, systematically and comprehensively according to the problem-chronological scheme, generalized historiography of socio-economic and sociocultural processes in the cities of Dnieper Ukraine in 1785-1917; the main historiographic periods of the study of the problem are determined; an interdisciplinary approach to highlighting the research topic is proposed: the historiographic space includes the main results of the developments of lawyers, economists, statisticians, cultural experts and representatives of other social sciences; the leading trends in the development of historical knowledge about the features of the study of cities in the imperial, Soviet era and in the modern period in the historical discourse of the last quarter of the 18th - early 21st centuries are clarified; analyzed the process of formation and formation of domestic historical thought in the study of socio-economic and socio-cultural processes in the cities of Dnieper Ukraine; a number of assessments, conclusions, stereotypical statements, conceptual approaches that have dominated historiography have been rethought; identified modern scientific directions, within which the history of Ukrainian cities is consistently and conceptually studied; formulated a number of historical and historiographic problems requiring further scientific development.

Improved: theoretical and methodological approaches to the study of socio-economic and socio-cultural processes in the cities of Dnieper Ukraine;

periodization of the study of the history of the formation and evolution of urban self-governing institutions; systematization of historiographic sources on the research topic.

They were further developed: elucidation of the views of researchers in assessing the contribution of urban estates to socio-economic processes in the cities of Dnieper Ukraine; periodization of the charitable activities of urban elites.

The practical significance of the dissertation work lies in the fact that the results obtained, substantiated conclusions and practical recommendations significantly expand modern knowledge on the history and historiography of socio-economic and socio-cultural processes in the cities of Dnieper Ukraine in 1785-1917. And accordingly, they will contribute to the intensification of research both on this issue and related and related topics. The provisions and conclusions of the dissertation work can be used in the lecture and methodological support of academic disciplines for applicants for higher education in the specialty "History and Archeology", in particular, "Historiography of the History of Ukraine", "Historical Regional Studies", "Historical Urban Studies", "Modern History of Ukraine" ...

The relevance of the topic of the dissertation is substantiated, the purpose, tasks of scientific research, object and subject of research are formulated, its connection with scientific programs is noted, chronological and geographical borders are defined, scientific novelty and practical value of the received results are outlined, information on approbation of research results .

Analysis of historiographical research on the history of socio-economic and socio-cultural processes in the cities of Dnieper Ukraine in 1785-1917 showed that this topic has not yet become the subject of a special generalizing historiographical study. Only some aspects of this complex problem have become the subject of research, which necessitates its in-depth and comprehensive study. In the dissertation for the first time in historical science the state and tendencies of more than 230 years of research of history of social and economic and sociocultural processes in the cities of Dnieper Ukraine in 1785–1917 are analyzed in detail.

The leading stages, directions and specific features of research of a theme are defined. The periodization of the problem is carried out in accordance with the development of historical thought and modern theoretical and methodological foundations of historiography. There are three main historiographical periods of scientific development of the problem: imperial - the end of the eighteenth - beginning of the twentieth century; Soviet - 1920s - 1991 and modern - 1991-2021, which characterize the priority trends of historiography in the study of urban history.

The source base for the period from the last quarter of the 18th century has been identified, analyzed, systematized and classified. by 2021, its information potential has been revealed. A wide range of new historiographical sources has been introduced into scientific circulation, on the basis of which key aspects of the researched problem are considered. A wide source base made it possible to analyze the reflection in the scientific literature of the main directions of socio-economic and socio-cultural processes in the cities of the Dnieper region during the imperial era.

It is noted that the study is based on the integrated use of the principles of historicism, objectivity, comprehensiveness, systemicity, continuity. A set of general scientific, interdisciplinary and specific historical methods was used to achieve the purpose of the study. The use of a wide range of methods of historiographical analysis and synthesis, problem-chronological, comparative, genetic, retrospective, contributed to the comprehensive solution of the dissertation tasks. Their choice is determined by the theme of the dissertation, its structure and the specifics of modern methodological approaches, in particular those borrowed by historians from other scientific disciplines. However, despite the variety of research methods, the key was the problem-chronological method, which allowed to clearly outline the ways of general accumulation of historical knowledge of various semantic aspects of the problem. These methodological principles made it possible to trace the evolution of historiographical discourse during the last quarter of the eighteenth and early twenty-first centuries. and its structural and institutional forms.

It is proved that among the important and insufficiently studied methodological problems of the history of the cities of Dnieper Ukraine in 1785–1917 is the scientific definition of its concept, typology and functional purpose. After all, a significant role in the study of cities belongs to the conceptual and terminological apparatus. One of its basic concepts is "city", which, along with others, being in close connection, and forms a terminological and conceptual system used by historical science and historical urban planning in particular. The problem of the content of this concept arose at least from the first half of the XIX century. and is due to the coexistence of various forms of urban settlements and the reflection of the phenomenon of the city in the public consciousness, administrative and demographic statistics, whence it was introduced into science.

It is emphasized that the problem of defining the concept of "city", its typology and functions has not always been research. After all, granting the settlement a new administrative status significantly increased its significance, increased the rights and freedoms of municipal self-government, contributed to economic development, placement of administrative bodies, receiving orders from the state, and so on. Therefore, the desire of local elites to give their settlement the status of a city is understandable.

Subsequently, there is a purely research interest of statisticians, historians, geographers, representatives of other sciences, who developed numerous approaches to the definition and typology of the city, which depended primarily on scientific specialization and worldviews of a particular scientist and the specifics of their creative vision.

The achievements of scientists in substantiating the conceptual foundations of urban history are characterized. The contribution of scientists to the understanding of the formation and evolution of urban self-government, socio-economic and socio-cultural development of cities is determined. The peculiarities of historiographical interpretation of the problem in the scientific literature of the last quarter of the XVIII - beginning of the XXI century are clarified. and changes in its study at

different historiographical stages. The main factors that influenced the development of research on the problem are identified.

Among the least developed in historiography issues of the history of socio-economic and socio-cultural processes in the cities of Dnieper Ukraine in 1785-1917, which require further study are the following: issues of formation and development of urban self-government; the place of city self-government bodies in the system of provincial and county governmental state structures; interrelations of city financial and state institutions; everyday life of officials of city self-government bodies; clarifying their role in the social and cultural life of urban communities. Perspective directions of further study of the raised problem can be complex historical and historiographical researches of history of social and economic processes in the Ukrainian cities with use of comparative tools; studies on the socio-cultural development of urban society, in particular the everyday life of citizens, the mentality of urban groups; study of the history of corporate merchants' associations and merchant self-government bodies; characteristics of the socio-psychological portrait of the urban strata; intrafamily relations in a merchant and middle-class family; traditions of family upbringing and education, values; organization of leisure and entertainment in the merchant and bourgeois environment.

Keywords: historiography, Dnieper Ukraine, cities, city government, city finance, industry, trade, merchants, philistinism, charity.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ:

Монографія:

Бондаренко О.В. Міста Наддніпрянської України за імперської доби (1785–1917 рр.): історіографічний дискурс: монографія. Кропивницький: Видавець Лисенко В.Ф., 2021. 364 с.

Рецензія: Ріжняк Р.Я. Бондаренко О.В. Міста Наддніпрянської України за імперської доби (1785–1917 рр.): історіографічний дискурс: монографія. Кропивницький: Видавець Лисенко В.Ф., 2021. 364 с. Історія науки і біографістика: електронне наукове фахове видання (Історичні науки). Київ, 2021. № 2. Режим доступу: URL: http : //inb.dnsgb.com.ua/archive.html.

Статті у наукових фахових виданнях України, збірниках іноземних держав та виданнях, що включені до міжнародних наукометричних баз:

1. Бондаренко О.В. Дорадянська історіографія фінансової діяльності міського самоврядування Новоросії (1785–1870 рр.). Етнічна історія народів Європи: Збірник наукових праць. Випуск 32. К.:УНІСЕРВ, 2010. С.74–84.
2. Бондаренко О.В. Купецтво Російської імперії дореформеної доби (дореволюційна та радянська історіографія). Гуржіївські історичні читання: Збірник наукових праць. Черкаси: Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького, 2011. Вип. 4. С. 20–23.
3. Бондаренко О.В. Радянська історіографія діяльності міського самоврядування у фінансовій сфері (1785–1870 рр.). Вісник Черкаського університету. Серія Історичні науки. Вип. 202. Ч. IV. Черкаси, 2011. С. 10–16.
4. Бондаренко О.В. Самоврядування міст Російської імперії (1785–1870 рр.) у дорадянській історіографії. Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Збірка наукових праць. К.: НАН України, Інститут історії України, 2011. Число 18: Актуальні проблеми нумізматики у системі спеціальних галузей історичної науки. Кіровоград, 2011 р. С.33–37.
5. Бондаренко О.В. Взаємини міського самоврядування з органами державної влади в Російській імперії в 1775–1870 рр.: дорадянська

історіографія. Наукові записки. Серія: Історичні науки. Випуск 16. Кіровоград: РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2012. С. 163–172.

6. Бондаренко О.В. Міста Російської імперії дореформеної доби в дорадянській історіографії. Наукові записки. Серія: Історичні науки. Випуск 17. Кіровоград: РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2012. С. 136–143.

7. Бондаренко О.В. Взаємини міських самоврядних інституцій та органів державної влади Російської імперії дореформеної доби у сучасній історіографії. Вісник Черкаського університету. Серія Історичні науки. Вип. 22 (275). Черкаси, 2013. С. 7–12.

8. Бондаренко О.В. Купецтво Російської імперії дореформеної доби в сучасній історіографії. Етнічна історія народів Європи: Збірник наукових праць. Випуск 40. К.:УНІСЕРВ, 2013. С. 97–103.

9. Бондаренко О.В. Радянська історіографія взаємин міського самоврядування з органами державної влади у Російській імперії в 1775–1870 рр. Наукові записки з української історії: Збірник наукових статей. Вип. 33. Переяслав-Хмельницький, 2013. С. 263–267.

10. Бондаренко О.В. Соціально-правовий статус купецтва Російської імперії 1775–1870 рр. у сучасній історіографії. Гуржіївські історичні читання: Збірник наукових праць. Черкаси: Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького. Вип. 6. 2013 С. 42–45.

11. Бондаренко О.В. Економічний розвиток міст Російської імперії в останній чверті XVIII – першій половині XIX ст.: дорадянська історіографія. Integration journal international economic relatio. The Caucasus. Economical and social analysis journal of southern Caucas. № 01/02. Tbilisi, 2014. С. 23–27.

12. Бондаренко О.В. Повсякденне життя міст Російської імперії останньої чверті XVIII – першої половини XIX ст. в історіографії. Integration journal international economic relatio. The Caucasus. Economical and social analysis journal of southern Caucas. № 02/03. Tbilisi, 2014. С. 8–12.

13. Бондаренко О.В. Дослідження економічного розвитку міст Російської імперії в 1775–1870 рр. у радянській історіографії. Етнічна історія народів Європи: Збірник наукових праць. Випуск 42. К.:УНІСЕРВ, 2014. С. 79–84.

14. Бондаренко О.В. Міщанство Російської імперії дореформеної доби у дорадянській та радянській історіографії. Наукові записки. Серія: Історичні науки. Випуск 19. Кіровоград: РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2014. С. 96–101.

15. Бондаренко О. В. Благодійна діяльність в Наддніпрянській Україні (остання чверть XVIII – початок XX ст.): історіографія імперської доби. Наукові записки з української історії: збірник наукових статей. Переяслав-Хмельницький, 2019. Вип. 46. С. 188–199.

16. Бондаренко О.В. Економічний розвиток міст Наддніпрянської України в 1785–1917 р. у сучасній вітчизняній історіографії. Науковий вісник Ізмаїльського державного гуманітарного університету: збірник наукових праць. Серія: Історичні науки Ізмаїл. № 50. 2020. С. 116–124.

17. Бондаренко О. Жалувана грамота містам та Міські положення 1870 та 1892 рр. у сучасній вітчизняній історіографії. Соціум. Документ. Комунікація Серія «Історичні науки». № 10. 2020. С. 57–83.

18. Бондаренко О.В. Типологія міст Наддніпрянської України останньої чверті XVIII – початку XX ст.у науковому дискурсі імперської доби. Етнічна історія народів Європи: Збірник наукових праць. Випуск 60. К., 2020. С. 24–34.

19. Бондаренко О. Міське самоврядування Наддніпрянської України останньої чверті XVIII – початку XX ст. в історіографічному дискурсі імперської доби. Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія. 2(145). 2020. С. 16–21.

20. Бондаренко О.В. Тупчієнко М.П. Фінансові установи Російської імперії в Наддніпрянській Україні в останній чверті XVII – на початку XX ст.

у сучасному історіографічному дискурсі. Східноєвропейський історичний вісник. Вип.17. 2020. С. 227–236.

21. Бондаренко О. Фінансова діяльність органів міського самоврядування Наддніпрянської України в 1785–1917 рр. як об'єкт сучасних історичних досліджень. Етнічна історія народів Європи: Збірник наукових праць. Випуск 63. Київ. 2021. С. 1–8.

22. Бондаренко О. В. Розвиток торгівлі в містах Наддніпрянської України в 1785-1917 рр.: сучасна вітчизняна історіографія. Соціум. Документ. Комунікація. Серія: Історичні науки. Переяслав-Хмельницький, 2021. Вип. 11. С. 75–90.

Праці апробаційного характеру:

23. Бондаренко О.В. Економічний розвиток міст Південної України в останній чверті XVIII – першій половині XIX ст.: дорадянська історіографія. Актуальні проблеми соціально-гуманітарних наук. Матеріали III всеукраїнської наукової конференції з міжнародною участю. (м. Дніпропетровськ, 20 грудня 2013 р.): у 5-х частинах. Дніпропетровськ: ТОВ. «Інновація», 2013. ч. 3. С. 146–149.

24. Бондаренко О.В. Радянська історіографія економічного розвитку міст українських губерній Російської імперії в 1775–1870 рр. Проблеми та перспективи соціально-економічного розвитку країни. Матеріали IX Міжнародної науково-практичної конференції 25–26 січня 2014 р. Т. 2. Чернівці: БЕФ, 2014. С.135–137.

25. Бондаренко О.В. Дорадянська історіографія діяльності міських органів самоврядування України у фінансовій сфері в 1785 – 1870 рр. Придніпровські соціально-гуманітарні читання. Матер. III всеукр. наук. конфер. з міжнар. участю. (м.Кіровоград, 16 травня 2014 р.): у 3-х частинах. Д.: ТОВ. «Інновація», 2014. ч. 2. 138–140.

26. Бондаренко О.В. Міські самоврядні інституції Російської імперії останньої чверті XVIII – першої половини XIX ст. у дорадянській

історіографії. Актуальні проблеми соціально-економічного розвитку країни. Матеріали XII Міжнародної науково-практичної конференції 24-25 травня 2014 р. Т. 1. Чернівці: БЕФ, 2014. С.9–11.

27. Бондаренко О.В. Історія культури міст Наддніпрянської України останньої чверті XVIII – XIX ст. в історіографії. Актуальні проблеми в сфері науки: Матеріали XXXXI Міжнародної науково-практичної конференції, Чернівці, 30-31 травня 2016 р. Т. 2. Київ: Науково-видавничий центр «Лабораторія думки», 2016. С. 4–5.

28. Бондаренко О.В. Вища технічна освіта України в умовах трансформації суспільства: історіографія. Соціально-гуманітарні науки та сучасні виклики. Матеріали III Всеукраїнської наукової конференції. 25-26 травня 2018 р., м. Дніпро. Частина II. / Наук. ред. О.Ю.Висоцький. Дніпро: СПД «Охотнік», 2018. С. 86–88.

29. Бондаренко О. Економічний розвиток міст Наддніпрянської України останньої чверті XVIII – початку XX ст. у сучасному історіографічному дискурсі. Історія, археологія, інформаційна, бібліотечна та архівна справа: актуальні проблеми науки та освіти: І Міжнар. наук. конф., 13 трав. 2020 р. м. Кропивницький : тези доп. [редкол.: В. Орлик (гол. ред.), М. Мільчарек, К. Філіпов та ін]. Кропивницький : ЦНТУ, 2020. С. 29–31.

30. Бондаренко О. Діяльність міських самоврядних інституцій Наддніпрянської України у фінансовій сфері в дореформенний період: імперська історіографія. Актуальні проблеми нумізматики у системі спеціальних галузей історичної науки: тези доповідей VI Міжнародної науково-практичної конференції, 17–18 вересня 2020 р. Переяслав (Київська область): Домбровська Я.М., 2021. С 117–119.

Наукові праці, які додатково відображають результати дисертації:

31. Бондаренко О.В., Орлик В.М., Бондаренко Л.В. та ін. Технічна освіта на Кіровоградщині: історичний нарис: Монографія. Кіровоград: «Імекс–ЛТД», 2009. 240 с. (особистий внесок – 1 др. арк.).

32. Бондаренко О.В. Дорадянська історіографія діяльності самоврядних органів губернських та повітових міст Новоросії у фінансовій сфері у дореформений період (1785–1870 рр.). Єлисавет. Збірник наукових праць Кіровоградського національного технічного університету. Історичні науки. Випуск 1. Кіровоград: КНТУ, 2012. Вип. 1. С.115–133.

33. Бондаренко О.В. Вища технічна освіта України в умовах трансформації суспільства: історіографія. Соціально-гуманітарні науки та сучасні виклики. Матеріали III Всеукраїнської наукової конференції. 25-26 травня 2018 р., м. Дніпро. Частина II. Дніпро: СПД «Охотнік», 2018. С.86–88.

ЗМІСТ

ВСТУП……..……22

РОЗДІЛ 1. ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ……..……29

1.1. Стан наукового розроблення проблеми……..…….29

1.2. Джерельна база дослідження…….62

1.3. Теоретико-методологічні засади наукового пошуку……..74

РОЗДІЛ 2. МІСЬКЕ САМОВРЯДУВАННЯ НАДДНІПРЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ В 1785–1917 рр. У ПРАЦЯХ ДОСЛІДНИКІВ……..……120

2.1. Формування та еволюція міських самоврядних інституцій у наукових дослідженнях……120

2.2. Відображення в історіографії фінансової діяльності органів міського самоврядування ……..…….167

РОЗДІЛ 3. ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК МІСТ НАДДНІПРЯНЩИНИ: ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ ДИСКУРС……212

3.1. Міська промисловість в історіографії……212

3.2. Історичні дослідження розвитку торгівлі в містах……...247

РОЗДІЛ 4. МІСЬКІ СТАНИ НАДДНІПРЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ ЯК ОБ'ЄКТ ДОСЛІДЖЕННЯ……...289

4.1 Історіографія купецтва……..……289

4.2. Міщанство у працях науковців……...…….316

4.3. Дослідження історії благодійності міської еліти……339

ВИСНОВКИ……...…….372

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ…….....386

ДОДАТОК……...…450

ВСТУП

Актуальність теми. Глобальні трансформації, що відбуваються у всіх без винятку сферах життя сучасного світу, спонукають по-новому подивитися на чимало явищ і процесів, які є невід'ємними складниками та найважливішими компонентами світового історичного процесу. Саме до таких явищ, поза всяким сумнівом, належить місто.

Виняткова роль міста у творенні економічних, господарських, політичних, культурних засад цивілізації ставить проблему дослідження закономірностей його виникнення й розвитку на одне з пріоритетних місць у світовій та українській історичній науці. Зусиллями дослідників місто стало сприйматися як складний соціально-історичний феномен, що вимагає комплексного вивчення. Місто, зосередивши у собі всі основні риси суспільства, є його своєрідною моделлю. Якраз у містах найвиразніше проявляється динаміка суспільного розвитку. «Потужними прискорювачами життя» назвав міста відомий французький учений Ф. Бродель, стверджуючи, що вони «є одночасно і двигуном, і показником розвитку; вони викликають зміни і вказують на них»[1]. «Міста, – за його влучним виразом – це ніби електричні трансформатори: вони підвищують напругу, пришвидшують обмін, вони без упину керують життям людей»[2].

Зі здобуттям незалежності в Україні відроджується науковий інтерес до історії міст і ця тема посіла сьогодні гідне місце у вітчизняному історіографічному дискурсі. Вона знайшла віддзеркалення у різносторонніх за проблематикою та глибиною вивчення тих чи інших аспектів, жанром і формою наукових публікаціях, зокрема в спеціальних узагальнювальних монографічних та дисертаційних працях, науково-популярній, довідковій та навчальній літературі.

---

[1] Бродель Ф. Динамика капитализма. Смоленск, 1993. С. 21.

[2] Бродель Ф. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV–XVIII ст. Т. 1: Структури повсякденності: можливе і неможливе / пер. з фр. Г. Філіпчук. К.: Основи, 1995.. С. 413.

Процес урбанізації в останній чверті XVIII – на початку XX ст. в Наддніпрянській Україні, що була інкорпорована Російською імперією, спричинив перетворення міст на поліфункціональний компонент суспільства й суттєво збільшив його господарське, соціальне, культурне значення. Місто стає головним об'єктом і суб'єктом модернізаційних процесів, визначаючи його напрям і темпи суспільних трансформацій. Тому неможливо простежити причини і сутність подій того періоду без розуміння глобальних процесів розвитку міста. Відіграючи визначальну роль в історії людської цивілізації, місто є її ключовою характерною ознакою поряд з державою та культурою. Якраз в містах відбувалася акумуляція нових знань та інновацій, зумовлюючи перетворення їх у вузлові пункти, які пов'язували локальні системи поселень адміністративно та економічно.

Незважаючи на те, що місто давно стало об'єктом дослідження і про нього написані тисячі праць, проте, на думку сучасних містознавців, ще рано говорити про розробку загальної та універсальної теорії розвитку міст і відточених дефініціях, оскільки процес накопичення та осмислення матеріалу ще триває. Саме тому сьогодні для історичної науки актуальним є завдання не лише емпіричного дослідження різноманітних сторін історії міст, а й історіографічного узагальнення, наукової рефлексії та теоретико-методологічного осмислення проблем, що вивчалися істориками попередніх періодів, підведення певних підсумків, накреслення подальших шляхів розробки міської історії. З огляду на це, комплексне дослідження з історіографії соціально-економічних та соціокультурних процесів у містах Наддніпрянської України в 1785–1917 рр. є вагомою науковою проблемою та актуальною темою дисертаційної роботи.

Зв'язок роботи з науковими програмами, темами, планами. Дисертацію виконано в межах планових тем наукових досліджень Університету Григорія Сковороди в Переяславі «Суспільно-політичні трансформації в Україні XIX – початку XXI ст.» (номер державної реєстрації

0118U003849) та Центральноукраїнського національного технічного університету: «Міста України в процесі урбанізації у другій половині XVIII – на початку XX ст.» (номер державної реєстрації 0116V001909).

Мета дослідження полягає у виявленні та історіографічному аналізі наявного комплексу публікацій кінця XVIII – початку XXI ст. з історії соціально-економічних та соціокультурних процесів в містах Наддніпрянської України в 1785–1917 рр. Реалізація цієї мети передбачає розв'язання таких основних **завдань:**

– здійснити аналіз історіографічних праць із зазначеної теми;

– виявити та систематизувати історіографічні джерела з вивчення історії соціально-економічних та соціокультурних процесів в містах Наддніпрянщини кінця XVIII – початку XX ст. та здійснити аналіз їхньої інформативності;

– охарактеризувати погляди науковців щодо визначення поняття «місто», його типології та функціонального призначення;

– проаналізувати стан наукового вивчення історії формування, еволюції та фінансової діяльності міських самоврядних інституцій Наддніпрянської України;

– висвітлити внесок науковців у вивчення промислового та торговельного розвитку міст Наддніпрянщини;

– окреслити стан наукового дослідження міських станів;

– з'ясувати особливості відображення в історіографії благодійності міської еліти;

– визначити коло наукових проблем, які не отримали в історіографії належного з'ясування та потребують подальшого вивчення.

Об'єктом дослідження є сукупність історіографічних джерел з історії соціально-економічних і соціокультурних процесів у містах Наддніпрянської України в 1785–1917 рр.

Предметом дослідження є основні тенденції, зміст та особливості процесу формування й примноження наукових знань щодо соціально-економічних і соціокультурних процесів у містах Наддніпрянської України за імперської доби.

Хронологічні межі дослідження мають два виміри – історіографічний та конкретно-історичний. Перший визначається кінцем XVIII – початком XXI ст., тобто період, у якому відбувалося проведення та нагромадження наукових досліджень з порушеної проблеми, другий охоплює період 1785–1917 рр.: від Міської реформи 1785 р. до падіння російської монархії та розвитку Української революції.

Географічні межі дослідження охоплюють Наддніпрянську Україну, територія якої перебувала у складі Російської імперії й була поділена на 9 губерній.

Методи дослідження. Методологія дослідження ґрунтується на принципах історизму, об'єктивності, всебічності, наступності, які орієнтують на вивчення та узагальнення інформації на основі критичного наукового аналізу комплексу історіографічних джерел. У процесі дослідження застосовувалися загальнонаукові метод – аналізу, синтезу, абстрагування; історіографічні – конкретно-історіографічного аналізу й синтезу та історичні – порівняльно-історичного, типологічного та хронологічного.

Наукова новизна отриманих результатів полягає у постановці актуальної проблеми, що не одержала всебічного й об'єктивного вивчення та в комплексному підході до її розв'язання, в оригінальності отриманих результатів. У дисертації на основі ретельного аналізу значного корпусу історіографічних джерел *вперше*:

– на основі аналізу широкого кола опублікованих джерел, наукової літератури системно та комплексно за проблемно-хронологічною схемою узагальнено історіографію соціально-економічних та соціокультурних процесів в містах Наддніпрянської України в 1785–1917 рр.;

– визначено основні історіографічні періоди вивчення проблеми; запропоновано міждисциплінарний підхід у висвітленні теми дослідження: в історіографічний простір включено основні результати розробок правників, економістів, статистиків, культурознавців та представників інших суспільних наук;

– з'ясовано провідні тенденції розвитку історичних знань щодо особливостей дослідження міст за імперської, радянської доби та в сучасний період в історичному дискурсі останньої чверті XVIII – початку XXI ст.;

– проаналізовано процес формування та становлення вітчизняної історичної думки з дослідження соціально-економічних та соціокультурних процесів в містах Наддніпрянської України;

– переосмислено низку оцінок, висновків, стереотипних тверджень, концептуальних підходів, які домінували в історіографії;

– визначено сучасні наукові напрями, в рамках яких послідовно і концептуально вивчається історія українських міст;

– сформульовано низку історичних та історіографічних проблем, які потребують дальшого наукового розроблення;

– *удосконалено:*

– теоретичні та методологічні підходи у вивченні соціально-економічних та соціокультурних процесів в містах Наддніпрянської України;

– періодизацію вивчення історії формування та еволюції міських самоврядних інституцій;

– систематизацію історіографічних джерел з теми дослідження;

набули подальшого розвитку:

– з'ясування поглядів дослідників щодо оцінки внеску міських станів в соціально-економічні процеси в містах Наддніпрянської України;

– періодизація благодійної діяльності міських еліт.

Практичне значення отриманих результатів вбачається у тому, що отримані результати, обґрунтовані висновки та практичні рекомендації

істотно розширюють сучасні знання з історії та історіографії соціально-економічних та соціокультурних процесів в містах Наддніпрянської України в 1785–1917 рр. й відповідно сприятимуть активізації досліджень як з цієї проблематики, так і суміжних та дотичних до неї тем. Положення та висновки дисертаційної роботи можуть бути використані в лекційному та методичному забезпеченні навчальних дисциплін для здобувачів вищої освіти спеціальності «Історія та археологія», зокрема, «Історіографія історії України», «Історична регіоналістика», «Історична урбаністика», «Новітня історія України».

Особистий внесок здобувача. Сформульовані у дисертаційній роботі наукові положення, висновки й рекомендації належать особисто автору та є його науковим доробком. Дисертація є самостійною науковою працею, в якій уперше висвітлено історіографію соціально-економічних і соціокультурних процесів в містах Наддніпрянської України в 1785–1917 рр.

Апробація результатів дисертації. Основні положення, ключові позиції та висновки дисертаційної роботи оприлюднювалися в матеріалах низки міжнародних та всеукраїнських наукових та науково-практичних конференцій: ІІІ Всеукраїнській науковій конференції з міжнародною участю «Актуальні проблеми соціально-гуманітарних наук» (м. Дніпропетровськ, 20 грудня 2013 р.); ІХ Міжнародній науково-практичній конференції «Проблеми та перспективи соціально-економічного розвитку країни» (Чернівці, 25-26 січня 2014 р.); ІІІ Всеукраїнській науковій конференції з міжнародною участю «Придніпровські соціально-гуманітарні читання» (м. Кіровоград, 16 травня 2014 р.); ХІІ Міжнародній науково-практичній конференції «Актуальні проблеми соціально-економічного розвитку країни» (Чернівці 24-25 травня 2014 р.); ХХХХІ Міжнародній науково-практичній конференції, «Актуальні проблеми в сфері науки» (Чернівці, 30-31 травня 2016 р.); ІІІ Всеукраїнській науковій конференції «Соціально-гуманітарні науки та сучасні виклики» (м. Дніпро, 25-26 травня 2018 р.); І Міжнародній науковій конференції «Історія, археологія, інформаційна, бібліотечна та архівна справа: актуальні проблеми

науки та освіти» (м. Кропивницький, 13 трав. 2020 р.); VI Міжнародній науково-практичній конференції «Актуальні проблеми нумізматики у системі спеціальних галузей історичної науки» (м. Переяслав (Київська область), 17–18 вересня 2020 р.).

Публікації. Основні положення та висновки дисертаційної роботи відображені в 1 одноосібній монографії, 22 науковій статті, 20 з них опубліковані у наукових фахових виданнях України, 1 – у наукометричній базі Web of science, 2 – у зарубіжних виданнях, 8 публікацій – у збірниках наукових конференцій.

Структура та обсяг дисертації зумовлені поставленою метою та завданнями дослідження. Дисертація складається зі вступу, 4 розділів, поділених на 10 підрозділів, висновків, списку використаних джерел та літератури (675 позицій, кількість сторінок – 62), додатку (кількість сторінок – 6). Повний обсяг дисертації – 455 сторінки (387 сторінок основного тексту).

РОЗДІЛ 1
ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Стан наукового розроблення проблеми

Визначення стану наукового розроблення теми передбачає вивчення наявного здобутку з історіографії міст Наддніпрянської України за імперської доби (1785–1917 рр.), зокрема встановлення рівня накопичення наукових знань з окремих її складників. Історіографічні дослідження доцільно, на нашу думку, умовно поділити за формально-функціональним критерієм на такі групи: 1) історіографічні праці – монографічні та дисертаційні роботи, підручники, навчальні посібники, в яких прямо чи опосередковано висвітлюються проблеми історіографії певних складників історії міст; 2) історіографічні вступи до дисертацій та монографій, в яких аналізуються різноманітні аспекти соціально-економічних та соціокультурних процесів у містах; 3) історіографічні статті в наукових збірниках та журналах, матеріалах конференцій, огляди та рецензії. Ці групи історіографічних праць істотно відрізняються між собою не тільки концепцією, напрямом, а й глибиною аналізу, хронологічними межами тощо.

Своєю чергою цей комплекс історіографічних праць поділяється на декілька тематичних підгруп відповідно до проблем, що висвітлюються, зокрема, історіографія визначення поняття «місто», формування та становлення міського самоврядування; діяльності міських самоврядних інституцій у фінансовій сфері, розвитку промисловості та торгово-підприємницької діяльності у містах, соціокультурних процесів тощо.

Серед праць першої групи виокремимо рецензію О. Корнілова на перший том книги Б. Веселовського «История земства за 40 лет.»[3], в якому

[3] Корнилов А.А. Б.Б.Веселовский. История земства за сорок лет. Санкт-Петербург, 1910. 72 с.

розглядаються питання земських бюджетів, медицини, громадського піклування, народної освіти. У рецензії О. Корнілов комплексно проаналізував історіографію насамперед земських фінансів, показав внесок у їхнє дослідження тогочасних учених і громадських діячів, зокрема І. Бліоха, О. Васильчикова, О. Головачева, І. Озерова, Ю. Скалона та інших. Оцінюючи загалом працю Б. Веселовського, О. Корнілов цілком аргументовано зазначив, що головне її значення «полягає в тому, що вона є першою великою спробою зібрати весь значний і різнобічний матеріал для з'ясування розвитку всієї земської справи за сорокарічний період існування»[4]. Однак рецензент звернув увагу і на методологічні помилки, які допустив Б. Веселовський, аналізуючи земські фінанси[5]. Врешті, на думку О. Корнілова, рецензована праця є слабкою, часто компілятивною, створена «на підставі вже більш-менш оброблених і скомбінованих даних, а іноді і просто монографій інших дослідників»[6].

До першої групи історіографічних праць віднесемо також публікації М. Василенка[7], М. Драгоманова[8], О. Лазаревського[9], в яких розглядалися ті чи інші проблеми української історіографії. Саме ці публікації, що з'явилися наприкінці XIX ст. стали першопочатками вітчизняних історіографічних досліджень. Важливим етапом становлення та розвитку вітчизняної історіографії стала фундаментальна праця Д. Дорошенка «Огляд української історіографії»[10], яка надрукована в 1923 р. у Празі. Автор вперше узагальнив у ній дослідження з української історіографії від XI ст. до початку 1920-х рр.

---

[4] Там же. С. 71.
[5] Там же. С. 13–14.
[6] Там же. С. 72.
[7] Василенко Н. К истории малорусской историографии и малорусского общественного строя // Киевская старина. 1894. №11. С. 242–270.
[8] Драгоманов М. Чудацькі думки про українську національну справу: вибране. К., 1991. С. 461–558.
[9] Лазаревский А. Прежние изыскатели малорусской старины // Киевская старина. 1894. №12. С. 349–387.
[10] Дорошенко Д. Огляд української історіографії. К., 1996. С. 3–5.

Однак у наступний, радянський період, було встановлено тотальний партійний контроль за суспільствознавчими дослідженнями, що негативно відбилося як на історичній науці, так і на історіографічних дослідженнях.

Тільки на межі 1980–1990-х рр., а особливо зі здобуттям Української незалежності, розпочався якісно новий етап розвитку історичної науки, що спричинило появу фундаментальних історіографічних праць В. Великочого[11], Л. Зашкільняка[12], Я. Калакури[13], В. Капелюшного[14], І. Колесник[15], А. Коцура та В. Коцура[16], О. Рафальського[17] та інших. Автори розглядали різноманітні аспекти розвитку української історичної науки та її методології, які прямо чи опосередковано стосуються і нашої проблеми.

Помітне місце серед праць першої групи посідають історіографічні дослідження Л. Годунової[18], Т. Гончарука[19], А. Істоміної[20], В. Світличної[21],

[11] Великочий В. Українська історіографія суспільно-політичних процесів у Галичині 914-1919 рр.: монографія. Івано-Франківськ: Видавн.-дизайнерський відділ ЦІТ ПНУ ім. В. Стефаника, 2009. 812 с.
[12] Зашкільняк Л. Сучасна світова історіографія. Львів: ПАІС, 2007. 312 с.
[13] Калакура Я.С. Українська історіографія: Курс лекцій. К., 2004. 496 с.
[14] Капелюшний В.П. Здобута і втрачена незалежність: історіографічний нарис української державності доби національно-визвольних змагань (1917-1921 рр.): Монографія. К.: Олан, 2003. 608 с.
[15] Колесник І. Українська історіографія (XVIII – початок XX століття). К.: Ґенеза, 2000. 256 с.; Її ж. Українська історіографія: концептуальна історія. К.: Інститут історії України НАН України, 2013. 566 с.
[16] Коцур А.П., Коцур В.П. Історіографія історії України: Курс лекцій. К., 1996. 127 с.
[17] Рафальський О. Національні меншини України у XX столітті. Історіографічний нарис. К.: Полюс, 2000. 447с.
[18] Годунова Л. В. Українські землі в податковій політиці Росії (XVIII – початок XX ст.): історіографія: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06; КНТУ. Кіровоград, 2014. 237 с.
[19] Гончарук Т.Г. Торгівля України першої половини XIX ст.: історія вивчення: автореф. дис. … канд. іст. наук: 07.00.01. Одеса, 1998. 16 с. Його ж. З історії вивчення української економіки першої половини XIX ст.: Історіографічні нариси. О., 1999. 152 с.
[20] Істоміна А.О. Фінансова політика уряду Російської імперії в Україні (1861-1917 рр.): історіографія: автореф. дис ... канд. іст. наук: 07.00.06; ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький держ. пед. ун-т ім. Григорія Сковороди». Переяслав, 2020. 331 с.
[21] Світлична В.В. О.П. Оглоблин як історик народного господарства України: автореф. дис. … канд. іст. наук: 07.00.06. К., 2003. 19 с.

О. Скороход[22], Т. Шаравари[23] та інших, котрі щонайбільше дотичні до нашої проблеми. Так, історію дослідження української економіки у першій половині XIX ст. розглянув у монографії Т. Гончарук. Однак, зауважимо, що у цій праці йдеться переважно про історіографію торгівлі, оскільки монографія є фактично доопрацьованою дисертацією дослідника. Щоправда, саме таке дослідження цікаве для нашого історіографічного аналізу, оскільки автор чималу увагу приділив історіографії зовнішньої торгівлі м. Одеси та стану наукового студіювання Одеського порто-франко. Один з розділів учений присвятив встановленню дослідниками місця української економіки в економіці Російської імперії та особливостям українсько-російських торговельних взаємозв'язків. Т. Гончарук висвітлив погляди дослідників на порто-франко та вплив, який воно мало на економічні процеси всієї Надніпрянщини. Літературу з теми дослідження автор розділив на такі хронологічні періоди: дореволюційний, 1920-і – середина 1930-х рр. і середина 1930-х – середина 1980-х рр. На думку дослідника, в дорадянських публікаціях «здебільшого розглядалась торгівля лише між окремими губерніями, оскільки вся Україна як економічний організм тоді практично не розглядалась»[24]. З огляду на проблемно-хронологічний принцип викладу матеріалу, дослідження зовнішньої торгівлі Т. Гончарук розмежував відповідно на історію експорту, імпорту та транзиту[25].

Наукову спадщину відомого українського історика О. Оглоблина, зокрема його праці із проблем економічної історії, проаналізувала в дисертаційній роботі В. Світлична. Дослідниця зазначила, що в 1920-х рр.

---

[22] Скороход О.В. Економічна політика російського уряду на Півдні України у дореформений період: історіографія: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06; Переяслав-Хмельницький, 2018. 266 с.

[23] Шаравара Т.О. Реформи і контрреформи другої половини XIX – початку XX століття в Російській імперії: історіографія. Київ: Ліра. К., 2011. 487 с.; Її ж. Реформи і контрреформи другої половини XIX – початку XX століття в Російській імперії: історіографія: дис. … докт. іст. наук: 07.00.06. К., 2011. 541 с.

[24] Там само. С.10

[25] Там само. С.98

учений підготував монографічну серію «з історії торгівлі в Україні кінця XVIII – XIX ст.: «Транзитний торг України за першої половини XIX сторіччя» (1927 р.), «Одеське порто-франко» (1928 р.), «Польський капітал і український ринок за першої половини XIX ст.» (1929 р.)»[26]. Зауважимо, що питання торгівлі України в XIX ст. у працях О. Оглоблина розглянув й Т. Гончарук[27]. Він наголосив, що «для дослідників в Україні праці О.Оглоблина тривалий час були малодоступними. Сьогодні праці О. Оглоблина з історії українського господарства знов повертаються до читачів на Батьківщині, притому вони не тільки не застаріли, але й не втратили певного новаторства методологічних підходів до вивчення багатьох аспектів вітчизняної економічної історії»[28].

Т. Шаравара в одному з розділів монографії проаналізувала публікації, що присвячені реформам і контрреформам місцевих, зокрема міських органів самоврядування другої половини XIX – початку XX ст. в Російській імперії[29]. За її словами, «історіографічні дослідження, які так чи інакше пов'язані з обраною темою й певним чином позначилися на її розробці, досить різноманітні за своєю тематикою і змістом. На зміст і висновки історіографічних праць впливали як політичні переконання, соціальна приналежність авторів, так і панівна ідеологія»[30].

Узагальнювальне історіографічне дослідження з історії податкової політики російського самодержавства в Наддніпрянщині здійснила Л. Годунова. Для нас є важливим третій підрозділ третього розділу «Вивчення

---

[26] Світлична В.В. О.П. Оглоблин як історик. С. 15.

[27] Гончарук Т. Торгівля Південної України першої половини XIX ст. в працях О.П.Оглоблина // Українознавчі діалоги в наукових дослідженнях та практичній діяльності (до 5-річчя відкриття канадсько-українського бібліотечного центру). Матеріали міжнародної науково-практичної конференції. К., 2003. С. 25–30; Його ж. Транзитна торгівля України першої половини XIX ст. в працях О. П. Оглоблина // Записки історичного факультету Одеського державного університету імені І.І.Мечникова. 2006. № 17. С. 332–341.

[28] Гончарук Т. Транзитна торгівля України. С 340.

[29] Шаравара Т. О. Реформи і контрреформи другої половини XIX – початку XX століття в Російській імперії: історіографія. Київ: Ліра-К, 2011. С. 399–443.

[30] Там само. С. 460.

особливостей місцевого оподаткування», де авторка розглянула історію вивчення міських податків. На її думку, «фактично поза увагою науковців залишилися проблеми «вартості» податкового навантаження на різні категорії населення»[31].

Історіографію економічної політики російського царату в Південній Україні за дореформеної доби дослідила в дисертаційній роботі О. Скороход[32]. Найбільший інтерес для нас представляє третій розділ, у якому авторка розглянула історіографію російської політики у сфері торгівлі, виокремивши три напрями дослідження – історіографію державної політики царату щодо включення Південноукраїнського регіону до внутрішнього ринку імперії; висвітлення зовнішньоторговельної політики Росії щодо південноукраїнського регіону; вивчення дій царського уряду щодо організації чорноморських та азовських портів, історії будівництва торговельного флоту та розвитку шляхів сполучення[33].

Історіографія фінансової політики царського уряду в Україні в пореформений період є предметом дослідження А. Істоміної[34]. Один з підрозділів другого розділу присвячений історії вивчення місцевих бюджетів Наддніпрянщини, зокрема й міських. Авторка зазначає, що проблеми дослідження історії міських бюджетів знайшли певне відображення в науковій літературі. Дослідники тієї епохи, вказує дослідниця, наголошували на недостатності міських бюджетних коштів щодо здійснення покладених на них функцій, на конфліктах інтересів органів земських та міських органів самоврядування у фінансовій сфері. Радянська історіографія ці проблеми

---

[31] Годунова Л. В. Українські землі. С. 185.

[32] Скороход О. В. Економічна політика російського уряду на Півдні України у дореформений період: історіографія: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06; Переяслав-Хмельницький, 2018. 266 с.

[33] Там само. С. 81–141.

[34] Істоміна А.О. Фінансова політика уряду Російської імперії в Україні (1861-1917 рр.): історіографія: автореф. дис ... канд. іст. наук: 07.00.06; ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький держ. пед. ун-т ім. Григорія Сковороди». Переяслав, 2020. 331 с.

практично не досліджувала, а поодинокі праці були радше винятком із цієї негативної тенденції. Водночас А. Істоміна аргументовано зауважує, що питання історії діяльності місцевих органів самоврядування в бюджетній сфері в Наддніпрянській Україні за пореформеної доби є достатньо популярними в сучасній історіографії[35].

Другу групу історіографічних праць становлять історіографічні огляди, що містяться в дисертаційних та монографічних працях конкретно-історичного характеру, в яких розглядаються певні аспекти історії міст. Їх, на нашу думку, доцільно розподілити за такими проблемно-тематичними напрямами: праці, присвячені загалом історії міст, переважно певного регіону; праці, в яких досліджується історія формування, становлення та діяльності міського самоврядування; роботи присвячені історії міських самоврядних інституцій у фінансовій сфері; наукові студії, предметом яких є історія розвитку промисловості та торгово-підприємницької діяльності у містах Наддніпрянської України; праці з історії міських станів, зокрема купецтва та міщанства, з історії благодійної діяльності міської еліти.

Аналіз процесу розвитку й нагромадження історичних знань та узагальнення й систематизації досвіду попередників щодо розроблення окремих аспектів історії міст імперської доби започатковано радянськими істориками. Одну з перших спроб аналізу літератури з історії міст Російської імперії здійснив Л. Вєліхов. У монографії «Основы городского хозяйства: Общее учение о городе, его управлении, финансах и методах хозяйства»[36], що була опублікована в 1928 р. автор глибоко проаналізував в історичному контексті методологічні та історіографічні аспекти дослідження міст. Учений насамперед розглянув питання щодо визначення поняття «місто» та його трактування у зарубіжній та російській історичній, правовій та економічній

[35] Там само. С 235–236.
[36] Велихов Л.А. Основы городского хозяйства. Общее учение о городе, его управлении, финансах и методах хозяйства / переиздание 1928 г. М.: Наука, 1996. 480 с.

літературі. Аналізуючи цю проблему, Л. Веліхов обґрунтував тезу щодо відсутності єдиного універсального поняття «місто» та складнощі стосовно об'єктивного його формулювання. Автор зауважив, що наукові уявлення стосовно цієї проблеми почали формуватися у Росії в середині XIX ст., та були тісно пов'язані з подібними поглядами, що існували у Західній Європі. Дослідник простежив оцінки відомих учених – В. Семенова Тян-Шанського, М. Анциферова, М. Ковалевського, О. Богданова, М. Рожкова, М. Вебера[37] щодо цього складного методологічного питання. Конкретніше питання щодо визначення дефініції «місто» цими дослідниками та самим Л. Вєліховим розглядається нижче.

Зупинився Л. Вєліхов і ще на одній важливій проблемі – відображенні питань міського самоврядування в науковій літературі впродовж середини XIX – початку XX ст. Серед концепцій місцевого самоврядування, що, на його думку, домінували серед тогочасних наукових шкіл, він виокремив дві: юридичну та політичну (державну). Сенс першої – найвідоміші її представники М. Коркунов та Б. Чичерін, Л. Вєліхов звів до теорії «самоврядних одиниць» (юридичних осіб), а зміст другої (О. Градовський, М. Лазаревський та В. Безобразов) – «до покладання на місцеву громаду або, точніше, на виборні його органи, здійснення завдань державного управління»[38]. На думку ученого, найповніше та логічно вивірене визначення другої концепції належало вихідцеві по батьківській лінії з українського козацько-старшинського роду Лазаревських – професору М. Лазаревському, який стверджував, що «місцеве самоврядування є децентралізоване державне управління, де самостійність місцевих органів забезпечена системою такого роду юридичних гарантій, які, створюючи умови децентралізації, водночас забезпечують і тісний зв'язок органів місцевого державного управління з цією

[37] Там же. С. 4–10.
[38] Там же. С. 237–238.

місцевістю та її населенням»[39]. Зазначимо, що теоретичні напрацювання Л. Вєліхова невдовзі були забуті й не затребувані радянською історіографією аж до другої половини 1980-х рр.

Чималий внесок у дослідження історіографії міст Російської імперії зробили монографії відомих радянських дослідників міської історії П. Риндзюнського[40] та Б. Миронова[41]. Перший з них, здійснивши короткий історіографічний огляд дорадянських досліджень стверджував: «Уявлення про відсутність позитивної ролі російського міста, що оформилося в середині XIX ст. робило свій вплив на подальшу розробку питання в тому сенсі, що воно не стимулювало нові дослідження в цій області. В кінці XIX – на початку XX ст. ми бачимо повторення в літературі основних положень праці Дитятина, який заклав у своїй сфері міцну традицію»[42]. Оцінюючи рівень вивчення історії міст, П. Риндзюнський зазначив, що «у радянській історіографії немає узагальнювальних робіт із зазначеної проблеми, але є ряд досліджень, що частково охоплюють або підходять до неї. У численних локальних роботах, присвячених історії окремих міст або їхніх обласних груп, науково-дослідний елемент присутній в різному ступені», однак, на думку автора, «подібні локальні дослідження мають дуже велике значення: у загальній своїй масі вони різнобічно описують міський розвиток Росії. Однак, частково в силу локального підходу, емпіричний матеріал в них нерідко залишається не цілком пророблениим з точки зору з'ясування найбільш загальних закономірностей і виокремлення спеціально «містознавчих» проблем»[43].

Важливим етапом в історіографії історії міст стало видання монографії

---

[39] Там же. С. 235.

[40] Рындзюнский П.Г. Городское гражданство дореформенной России. М.: Изд-во Акад. наук СССР, 1958. 559 с.; Его же. Крестьяне и город в капиталистической России второй половины XIX века: (взаимоотношение города и деревни в социально-экономическом строе России). М.: Наука, 1983. 269 с.

[41] Миронов Б.Н. Русский город в 1740–1860-е годы: демографическое, социальное и экономическое развитие. Ленинград: Наука, 1990. 272 с.

[42] Рындзюнский П.Г. Городское гражданство. С. 10.

[43] Там же.С. 17–18.

Б. Миронова «Русский город в 1740–1860-е годы: демографическое, социальное и экономическое развитие», у якій вперше здійснено комплексний аналіз розвитку міст Російської імперії за 130-річний період. Автор наголосив, що в останні десятиліття радянські і зарубіжні історики виявляють підвищене зацікавлення до історії міста, внаслідок чого історіографія урбанізації суттєво поповнилася. За 1966–1985 рр. радянські учені, за підрахунками Б. Миронова, опубліковали, крім історіографічних, понад 130 праць, які стосуються різних аспектів історії міст XVIII – першої половини XIX ст., зокрема майже 40 монографій та збірників статей, у яких розглядається історія міст. За період до 1966 р. виявлено практично 500 спеціальних містознавчих досліджень, п'ята частина з яких вийшла з друку в останні 20 років[44]. Одна з причин збільшення уваги до історії міст, стверджує дослідник, «пов'язана зі збільшенням інтересу до сучасних міст. З огляду на їхній бурхливий розвиток виникають нові складні проблеми екологічного, економічного, етичного і психологічного характеру»[45]. Іншими суттєвими чинниками переміщення містознавчих досліджень до числа актуальних у радянській історіографії, на думку Б. Миронова, є істотна роль міст у соціальному, культурному та політичному прогресі, їхній вплив на генезу та розвиток капіталізму (що є ключовою проблемою радянської історичної науки), а також певне відставання у дослідженні історії міста[46].

Попри те, що Б. Миронов не здійснив в монографії традиційний історіографічний огляд літератури, його книга базується на великій кількості джерел, переважно публікаціях радянських дослідників. Автор наголошує, що «чимале й постійне зростання літератури з історії міст супроводжується її систематичним врахуванням й осмисленням як в загальних так і спеціальних історіографічних нарисах»[47]. Однак, незважаючи на маштаб дослідницької

[44] Там же. С. 4.
[45] Там же.
[46] Там же. С. 5.
[47] Там же.

роботи, вчений акцентує увагу на низці слабо вивчених аспектах міської історії, необхідних для отримання повного та об'єктивного знання щодо стану міст XVIII – першої половини XIX ст. Через це, на думку Б. Миронова, в історіографії не тільки співіснують суперечливі, а інколи й протилежні погляди на деякі важливі питання цієї теми, але є й принципові розбіжності в розумінні сутності процесу містоутворення в Росії. Насамперед «не розроблені деякі методологічні аспекти вивчення історії міста, такі, наприклад, як типологія міст, критерії поділу поселень на міські і сільські та критерії класифікації міських поселень за соціально-економічними типами»[48].

У сучасній вітчизняній історичній науці різноманітні аспекти історії міст імперського періоду стали предметом дослідження багатьох монографічних та дисертаційних робіт. З-поміж них виокремимо ґрунтовні праці В. Константінової[49], О. Прищепи[50] та Д. Чорного[51] у яких проаналізовано в історичному контексті історіографічні аспекти дослідження міст окремих регіонів Наддніпрянської України в різні хронологічні періоди.

Вагомий історіографічний аналіз розвитку та збагачення знань з міської історії здійснив у монографії «По лівий бік Дніпра: проблеми модернізації міст України (кінець XIX – початок XX ст.)» Д. Чорний. Дослідження історії міст Лівобережної України розпочалось у 1920-х рр. й було зумовлено, за словами ученого, двома обставинами: «по-перше, новий «режим», що затвердився на українських землях, розпочав «інвентаризацію» здобутого з метою налагодження ефективної системи управління економікою, соціальною сферою, демографічними процесами, по-друге, в УСРР сформувався краєзнавчий рух, який перетворився на складову частину коренізації-

[48] Там же.
[49] Константінова В.М. Урбанізація: південноукраїнський вимір (1861 – 1904 роки). Запоріжжя: АА Тандем, 2010. 596 с.
[50] Прищепа О. П. Міста Волині у другій половині XIX – на початку XX ст. Рівне: ПП ДМ, 2010. 287 с.
[51] Чорний Д.М. По лівий бік Дніпра: проблеми модернізації міст України (кінець XIX – початок XX ст.). Х.: ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2007. 304 с.

українізації»[52]. Звернув увагу Д. Чорний на позитивний вплив на розвиток досліджень в Україні узагальнювальних праць М. Анциферова, Л. Веліхова, Б. Веселовського та інших, чия діяльність розпочалася ще за дорадянської доби[53]. Указав учений і на зміну суспільно-політичної атмосфери в СРСР на початку 1930-х рр., що позначилось на розвитку містознавчих досліджень, оскільки влада переформатувала їх, запропонувавши зосередитись на історії фабрик і заводів[54]. І тільки в 1950–1980-ті рр. з'явилися перші узагальнювальні праці з історії міст Російської імперії. Серед них дослідник виокремив монографії П. Риндзюнського, Б. Миронова, А. Рашина, Я. Водарського, В. Кабузана та інших[55]. Головна увага в цих працях, за словами автора, «зосереджувалась на розвитку Російської імперії та України в другій половині XIX ст., революційних битвах пролетаріату 1905 р. і 1912–1914 рр.»[56].

Оцінюючи сучасні публікації з містознавчої тематики Д. Чорний стверджує, що у більшості з них декларується необхідність осягнути реалії міського життя, показати їх у всій неоднозначності та суперечностях. На його слушну думку, «на відміну від публікацій попередніх десятиліть акцент сьогодні робиться на досягненнях міських самоврядувань початку XX ст., руйнівних наслідках, до яких призвели більшовицький переворот, громадянська війна, 70 років комуністичного режиму»[57].

Звернемо увагу на оцінку наукового доробку Д. Чорного відомої дослідниці міської історії Волині О. Прищепи, яка схарактеризувала його монографію як найпомітніше явище сучасної української історіографії у розвитку урбаністичних студій, що присвячена комплексному дослідженню демографічних, економічних, соціальних процесів, що розгорталися по містах українського лівобережжя на значному просторі від басейну р. Десна до

[52] Чорний Д.М. По лівий бік Дніпра. С. 4–5.
[53] Там само. С. 5.
[54] Там само. С. 6.
[55] Там само. С. 10.
[56] Там само. С. 12.
[57] Там само. С. 21.

Азовського моря в умовах переходу від традиційного до модерного суспільства[58]. Порівнявши їхній перебіг із тими процесами, що мали місце на теренах Волині, учена стверджує, що, незважаючи на вражаючий контраст між темпами їхнього поступу, територія усієї підросійської України включно із Волинською губернією наприкінці XIX – на початку XX ст. динамічно розвивалася у напрямку модернізації[59].

Розлогий історіографічний сюжет міститься в монографії В. Константінової, що присвячена урбанізаційним процесам в Південній Україні пореформеної доби. Історіографічний доробок учена систематизувала «за такими напрямами: 1) праці, що стосуються урбанізаційних процесів безпосередньо Південної України; 2) роботи, в яких йдеться про різні аспекти урбанізації на інших українських землях, або ж у Російській імперії в цілому чи її неукраїнських складових; 3) цікаві в контексті нашої проблематики дослідження, в яких безпосередньо не йдеться про зазначені вище території»[60]. Авторка виходила з того, що використання такої систематизації досліджень за ознакою їхніх територіальних меж, було доречним із таких міркувань: «По-перше, воно дає можливість визначити місце в загальному доробку з історичної урбаністики, що посідають наявні на сьогодні дослідження безпосередньо з різних аспектів урбанізаційних процесів на півдні України другої половини XIX – початку XX ст. По-друге, така систематизація передбачає можливість звернути увагу на асинхронність між історіографічними процесами на теренах України і в цілому Радянського Союзу, з одного боку, та за їх межами – з іншого. По-третє, вона дозволяє розглянути комплекс використаних нами праць, не обмежуючись тематичними, дисциплінарними чи методологічними рамками»[61].

---

[58] Прищепа О. П. Міста Волині у другій половині XIX – на початку XX ст. Рівне: ПП ДМ, 2010. С. 27.
[59] Там само.
[60] Константінова В.М. Урбанізація: південноукраїнський вимір. С. 15.
[61] Там само.

Новий етап в історіографії урбанізаційних процесів В. Константінова справедливо пов'язує із перебудовчими процесами та проголошенням Української незалежності, що спричинило істотне пожвавлення загального інтересу до минувшини та початок активних пошуків нових методологічних засад до його дослідження[62]. Однак, учена цілком слушно стверджує, що «пострадянський історіографічний простір опинився в ролі наздоганяючого, будучи змушений багато в чому проходити шлях, давно вже подоланий західною історіографією. З іншого боку, в цьому були і свої переваги, оскільки можна було фактично брати давно апробовані іншими методології»[63].

Зауважимо, що В. Константінова виокремила проблеми «міської історії», які, на її думку, найчастіше привертають увагу багатьох сучасних дослідників, поміж яких діяльність міських самоврядних інституцій, економічний розвиток міст, історія підприємств, установ й організацій, розвиток культури та науки, добродійність, історія освіти, громадський рух, окремі міські верстви, персоналії[64]. Крім того, учена наголошує, що одночасно «спостерігається повернення частини авторів до традицій історіописання XIX – початку XX ст.»[65].

Найґрунтовніший, на наше переконання, історіографічний сюжет, що стосується розвитку досліджень історії міст, міститься у першому розділі монографії О. Прищепи «Міста Волині у другій половині XIX – на початку XX ст.»[66]. За словами авторки «історіографічний доробок досліджуваної проблематики досить істотний. Під різним кутом зору нею займалися як дослідники XIX – початку XX ст., так і вчені радянської доби, зарубіжні історики. Особливо плідно розробляють регіональну історію сучасні

[62] Там само. С. 25.
[63] Там само. С. 25–26.
[64] Там само. С. 28–29.
[65] Там само. С. 26.
[66] Прищепа О. П. Міста Волині у другій половині XIX – на початку XX ст. Рівне: ПП ДМ, 2010. 287 с.

українські краєзнавці та історики»[67]. Обґрунтованою є запропонована у монографії періодизація історіографії волинських міст, аргументовано поділена на чотири періоди: 1) друга половина XIX – початок XX ст.; 2) 20–30-і рр. XX ст.; 3) 40–80-і рр. XX ст.; 4) 90-і рр. XX ст. – початок XXI ст.[68].

Особливістю історіографічного доробку першого періоду, на переконання О. Прищепи, є краєзнавчі публікації та описовий підходом до висвітлення питань, які стосувалися загального стану тогочасних міст Волинської губернії та початком вироблення нових поглядів щодо класифікації міст[69]. Аналізуючи історіографію другого періоду, окресленого 20–30-х рр. XX ст., авторка підкреслює, що розробленням досліджуваної проблематики займалися насамперед українські вчені та польські краєзнавці. Українські науковці радянської доби міжвоєнного періоду, серед яких насамперед М. Слабченко, І. Бровер, М. Волобуєв, М. Яворський, досліджували соціально-економічну тематику історії України XIX ст. У їхніх дослідженнях, зауважує О. Прищепа, «історія міст якщо і поставала, то як окремий епізод у висвітленні буржуазних відносин в Україні», оскільки, на її думку, «це пояснювалося тим, що марксистсько-ленінська історична наука, вивчаючи й узагальнюючи величезний фактичний матеріал, розглядала місто як соціальну категорію, обумовлену, в першу чергу, соціально-економічною структурою суспільства. Цілком очевидно, що в зазначених роботах матеріалів, які б стосувалися предмета нашого дослідження, обмаль»[70]. Поза тим, наголошує дослідниця, з’явилися публікації, автори яких, використовували інший методологічний підхід, розглядаючи соціально-економічну історію міст через контекст з’ясування проблем урбаністики. Тому, на її переконання, «як у першому, так і у другому напрямку закладеної історіографічної традиції, соціально-економічні виміри у підході до виявлення

[67] Там само. С. 7.
[68] Там само.
[69] Там само. С. 13.
[70] Там само.

природи міста і його місця в суспільстві домінували»[71]. Проте предметом окремої монографічної праці міста Волині пореформеної доби тоді, за твердженням О. Прищепи, так і не стали, хоч певні проблеми, передусім, які пов'язані з їхньою роллю та місцем в урбанізаційному процесі доби капіталізму в межах всієї України, безперечно, розглядалися[72].

Учена звернула увагу, що з метою вироблення методологічних засад вивчення волинських міст в поле зору радянських істориків потрапило широке коло питань, зокрема на теоретичному рівні активно стало розроблялитися питання щодо ролі міст в історії розвитку суспільства капіталістичної та соціалістичної епохи. Деякі автори розглядали місто як своєрідну форму людської спільноти передусім з позицій історичного матеріалізму, дотримуючись соціологічної традиції в підходах до дослідження їхньої природи. Однак, на переконання О. Прищепи, «цілісність поняття «місто» могла бути розкритою лише на основі розуміння соціальної суті законів його розвитку»[73], адже в цих розробках автори не розглядали міський соціум «у взаємозв'язку всіх компонентів його життя: як матеріального, так і соціального, економічного, а конкретній людині – учаснику цього процесу – окремої тематичної ніші в дослідженнях узагалі не виділялося»[74].

Особливістю сучасного етапу вітчизняної історіографії, на думку вченої, є поглиблене вивчення тих аспектів розвитку міст Волині, які раніше не досліджувалися, серед них – стан міського господарства окремих міст, соціальні аспекти діяльності міських органів влади, життєвого рівня містян, національний склад населення міст, становлення приватної освіти, певні проблеми культурно-освітнього та громадського й релігійного життя міст тощо[75]. З'ясування дослідницею конкретного внеску кожного з учених у

[71] Там само. С. 14.
[72] Там само. С. 15.
[73] Там само. С. 16.
[74] Там само.
[75] Там само. С.2–25.

висвітленні цієї теми, дав змогу О. Прищепі висвітлити підходи до дослідження історії розвитку міст Волинської губернії впродовж другої половини XIX ст. й до сьогодні та зробити обґрунтовані висновки щодо здобутків та маловивчених питань в історіографії, зокрема, що «незважаючи на певні здобутки в галузі дослідження окремих аспектів розвитку міст Волині другої половини XIX – початку XX ст., цілісні роботи, які охоплювали б комплекс питань, пов'язаних з урбанізаційними процесами, відсутні»[76].

Окремий блок становлять праці, предметом дослідження яких є міське самоврядування. Серед авторів дисертаційних та монографічних праць, присвячених вивченню діяльності міських самоврядних органів Ю. Глизь[77], О. Двуреченська[78], Ю. Нікітін[79], В. Орлик[80], С. Орлик[81], Л. Цибуленко[82], О. Черемісін[83]. У названих працях здійснено детальний історіографічний аналіз історії формування та становлення міського самоврядування й діяльності

[76] Там само. С. 29.
[77] Глизь Ю.І. Київська міська дума: розбудова модерного міста. Київ: Інститут історії України НАН України, 2019. 328 с.; Його ж. Київська міська дума: структура, склад гласних, діяльність (1871–1914 рр.): автореф. дис. … канд. іст. наук: 07.00.01. Київ, 2016 .20 с.
[78] Двуреченська О.С. Органи міського самоврядування Катеринослава: формування, структура та напрями діяльності (кінець XVIII – початок XX ст.). Дніпропетровськ, 2006. 169 с. Її ж. Двуреченська О.С. Органи міського самоврядування Катеринослава: формування, структура та напрями діяльності (кінець XVIII – початок XX ст.): автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01; Дніпропетровський національний ун-т. Д., 2007. 20 с.
[79] Нікітін Ю. О. Пореформені міста Лівобережної та Слобідської України у другій половині XIX ст.: історичний аспект самоврядування: автореф. дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.01; Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. К., 2015. 39 с.
[80] Орлик В.М. Податкова політика Російської імперії в Україні в дореформений період: Монографія. Кіровоград, 2007. 631 с.
[81] Орлик С.В. Еволюція системи оподаткування нерухомого майна в Російській імперії наприкінці XVIII – початку XX ст. (на матеріалах українських губерній). дис. … кан. екон. наук: 08.00.01. Кіровоград, 2012. 246 с.
[82] Цибуленко Л. О. Діяльність органів самоврядування Одеси, Миколаєва, Херсона щодо формування і розвитку муніципальної земельної та виробничої власності в кінці XIX - на початку XX століття: автореф. дис... канд. іст. наук : 07.00.01; Дніпропетр. нац. ун-т. Дніпрпетровськ, 2001. 19 с.; Її ж. Органи самоврядування Одеси, Миколаєва, Херсона у розбудові муніципальної земельної та виробничої власності в кінці XIX – на початку XX століття: монографія. Херсон. юрид. ін-т Нац. ун-ту внутр. справ. Херсон: Айлант, 2003. 159 с.
[83] Черемісін О.В. Міське самоврядування на Півдні України в 1785–1917 рр. Херсон, 2017. 582 с.

міських самоврядних інституцій у фінансовій сфері.

У монографії та дисертаційній роботі Л. Цибуленко проаналізувала історіографію діяльності органів самоврядування Одеси, Миколаєва, Херсона щодо формування і розвитку муніципальної земельної та виробничої власності в кінці XIX – на початку XX століття. Огляд літератури дав змогу авторці дійти висноаку, що «робота органів міського самоврядування Півдня України в різних сферах господарської діяльності, проблеми земельної та інших форм муніципальної власності висвітлюються в загальних рисах або взагалі залишаються за межами дослідження»[84].

У монографії «Міське самоврядування на Півдні України в 1785–1917 рр.», аналізуючи наукове розроблення проблеми, О. Черемісін цілком слушно визначив відповідно до проблемно-хронологічного принципу три основні періоди щодо історіографії дослідження міського самоврядування Півдня України[85]. Перший – дореволюційна історіографія зазначеної проблеми до 1917 р., за словами автора, «характеризується створенням перших узагальнюючих та конкретно-історичних праць з теорії та історії міського самоврядування всіх регіонів Російської імперії»[86]. В другий період дослідження історії міських органів громадського управління – радянський, відкидалися принципи самоврядування, критикувалися міські громадські установи як буржуазні форми влади, а міське самоврядування, стверджує вчений, «майже не розглядалося, а характеризувалося у контексті викладення історії адміністративних або земських установ»[87]. Третій період історії міського самоврядування, що розпочався з незалежності України з 1991 р., характерний, на думку О. Черемісіна, зростанням інтересу не тільки вітчизняних, а й іноземних дослідників до теми міського самоврядування та

[84] Цибуленко Л. О. Органи самоврядування. С. 14.
[85] Черемісін О.В. Міське самоврядування на Півдні України в 1785–1917 рр. Херсон: «Олді-плюс», 2017. 582 с. Його ж. Міське самоврядування на Півдні України в 1785–1917 рр.: автореф. дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.01; Запоріз. нац. ун-т. Запоріжжя, 2017. 40 с.
[86] Черемісін О.В. Міське самоврядування на Півдні України в 1785–1917 рр.: автореф. С. 5.
[87] Там само. С. 7.

його історичного досвіду. Аналіз літератури дав змогу автору дійти аргументованого висновку, що «у зв'язку з відродженням державного суверенітету, розбудовою незалежної держави та проведенням широкого спектру реформ в Україні активізувалися наукові пошуки та переосмислення історичного потенціалу українського державотворення. Разом із тим історики не здійснили комплексне, всебічне дослідження функціонування і діяльності міських громадських управлінь Півдня України в 1785–1917 рр.»[88].

Ю. Нікітін у дисертації проаналізував науково-історичну літературу другої половини XIX – початку XXI ст. та вказав на концептуальні особливості й проблемно-тематичні пріоритети імперської, радянської, зарубіжної та сучасної української історіографії[89]. Історіографічний огляд дав підстави автору акцентувати на недостатності, а певною мірою, фрагментарності дослідження окремих аспектів діяльності міського самоврядництва, без яких коректне розуміння його ролі та місця в урбаністичних процесах пореформеної доби неможливе. Серед них – особливості підготовки та впровадження міських Положень 1870, 1872 рр., співпраця міського самоврядування з місцевими владними структурами, зокрема губернськими органами та поліцією, джерела формування міських фінансів та основні статті витрат, причини низького рівня комунального господарства, освітньої та медичної сфери, культурно-просвітницької діяльності не знайшли належного з'ясування в сучасній українській історіографії[90].

С. Орлик у дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата економічних наук, присвяченій проблемі еволюції системи оподаткування нерухомого майна в українських губерніях Російської імперії, зокрема в містах, проаналізовала історіографічний науковий доробок цієї важливої для

[88] Там само. С. 9.
[89] Нікітін Ю. О. Пореформені міста Лівобережної та Слобідської України. С. 6.
[90] Там само. С. 11–12.

фінансової діяльності міського самоврядування проблеми[91].

Зауважимо, що в сучасній українській історичній науці проблема вивчення міського самоврядування окремих міст чи регіонів Наддніпрянщини є самою дослідженою.

До другої групи праць відносяться й історіографічні огляди, що містяться в роботах у форматі дисертацій та монографій, присвячених розвитку промисловості та торгово-підприємницької діяльності у містах. До цього блоку праць належать монографії радянських вчених Ю. Клокмана[92], П. Риндзюнського[93] та сучасних українських дослідників А. Гуменюка[94], О. Задорожнюка та О. Реєнта[95], С. Єсюніна[96], які висвітлюють економічну, насамперед промислову та торгового-підприємницьку діяльність у містах Наддніпрянської України в 1785-1917 рр.

Потрібно виокремити історіографічні огляди в конкретно-історичних дисертаційних та монографічних працях, що присвячені дослідженню різноманітних аспектів історії торгівлі, міської зокрема, О. Гордуновського[97], Л. Губицького[98], спільних монографіях О. Гордуновського, О. Гуржія та О. Реєнта[99].

---

[91] Орлик С.В. Еволюція системи оподаткування нерухомого майна в Російській імперії наприкінці XVIII – початку XX ст. (на матеріалах українських губерній). дис. … кан. екон. наук: 08.00.01. Кіровоград, 2012. 246 с.

[92] Клокман Ю.Р. Социально-экономическая история русского города: Вторая половина XVIII в. М.: Наука, 1967. 336 с.

[93] Рындзюнский П.Г. Городское гражданство дореформенной России. М.: Изд-во Акад. наук СССР, 1958. 559 с.

[94] Гуменюк А. О. Міста Правобережної України в другій половині XIX ст.: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.02; Акад. наук України, Ін-т історії України. К., 1993. 16 с.

[95] Задорожнюк А. Б., Реєнт О. П. Промислове виробництво в містах і містечках Подільської губернії кінця XVIII – початку XX ст. К.: Інститут історії України, 2008. 270 с.

[96] Єсюнін С. М. Міста Подільської губернії у другій половині XIX – на початку XX ст.: соціальна інфраструктура, адміністративний та економічний аспекти: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01; Кам’янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка. Кам'янець-Поділ., 2011. 20 с.

[97] Гордуновський О.М. Організація, розвиток та напрямки хлібної торгівлі в Україні у XIX ст.: монографія. Черкаси, 2010. 319 с.

[98] Губицький Л. В. Торгівля Київської губернії (1793–1861 рр.): монографія. Київ: Київ. нац. торг.-екон. ун-т, 2018. 388 с.

[99] Гордуновський О.М., Гуржій О.І., Реєнт О.П. Український хліб і його реалізація в XVIII – на початку XX ст. (Нариси з історії та економіки). К.: Ін-т історії України НАНУ, 2013.

До цієї ж групи належать історіографічні огляди з історії купецтва, що містяться в монографічних та дисертаційних працях Ю. Бєлікова[100], І. Гуржій[101], І. Гуржій та О. Гуржій[102], Ю. Демешка[103], О. Доніка[104], доброчинної діяльності – в наукових студіях І. Горпинченко[105], О. Грималюк[106], О. Доніка[107], В. Коцур[108], О. Кравченко[109], С. Поляруш[110],

224 с. Вони ж. Торгівля в Південній Україні: організація товарообігу та людський потенціал (кінець XVIII – початок XX ст.). К., 2017. 155 с.

[100] Бєліков Ю.А. Купецтво Харківської губернії (друга половина XIX - початок XX ст.): автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01; Харківський національний ун-т ім. В.Н. Каразіна. Х., 2004. 19 с.

[101] Гуржій І.О. Соціально-економічне становище, етнічний склад і діяльність купецтва міста Києва в XIX ст.: автореф. дис. ... канд. іст. наук. 07.00.01; Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. К., 2011. 19 с., 2011. 19 с.

[102] Гуржій І. О., Гуржій О. І. Купецтво Києва та Київщини XVII – XIX ст. Київ: Інститут історії України НАН України, 2013. 284 с.

[103] Демешко М.В. Адміністративно-правове регулювання меценатства і спонсорства в Україні: дис. … канд. юр. наук. 2019. 248 с. С.80.

[104] Донік О.М. Купецтво України в імперському просторі (XIX ст.). К.: Інститут історії України, 2008. 271 с.

[105] Горпинченко І.В. Благодійна діяльність православної церкви в Україні другої половини XIX ст.: історіографія проблеми. Гілея: наук. вісн.: зб. наук праць. 2011. Вип. 51(9). С. 164–168.

[106] Грималюк О.М. Благодійність православної церкви у Волинській губернії кінця XVIII – початку XX ст.: дис. ... канд. іст. наук. Львів, 2018. 227 с.

[107] Донік О.М. Доброчинна та культурно-освітня діяльність родини Терещенків в Україні (друга половина XIX – початок XX ст.): автореф. дис ... канд. іст. наук: К., 2001. 18 с.; Його ж. Родина Терещенків в історії доброчинності. К.: Ін-т історії України НАН України, 2004. 314 с.

[108] Коцур В. А. Благодійність козацької старшини (середина XVII – XVIII ст.) : сучасна українська історіографія: автореф. дис. … канд. іст. наук: 07.00.06 Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни; ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди». Переяслав-Хмельницький, 2013. 23 с.

[109] Кравченко О.В. Опіка над дітьми на українських землях у складі Російської імперії наприкінці XVIII – на початку XX ст.: дис. ... докт. іст. наук: 07.00.01; Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна. Харків, 2019. 690 с.

[110] Поляруш С. Розробка проблеми державного піклування й благодійності в українській історіографії кінця XX – початку XXI століття // Наукові записки [Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка]. Серія: Історичні науки. 2014. Вип. 19. С. 231–236.

Ф. Ступака[111], О. Хаустової[112].

Окремим напрямом у цій групі праць є вивчення проблем історії міського повсякдення Наддніпрянської України. Однією з перших в сучасній українській історіографії повсякденне життя міст України наприкінці XIX – на початку XX ст. почала досліджувати О. Вільшанська[113]. Здійснений авторкою в дисертації аналіз наукової літератури дав змогу дійти їй висновку щодо відсутності у вітчизняній історіографії спеціального комплексного дослідження цієї теми. Однак учена зауважує, що за останні десятиріччя наукове студіювання різноманітних аспектів міського життя все більше привертає увагу істориків – зазвичай ця проблема досліджується у публікаціях, присвячених окремим містам. Найбільша кількість праць з міського повсякдення, зазначає О. Вільшанська присвячена Києву. Серед їхніх авторів учена виокремила О. Анісімова, О. Друга, В. Ковалинського, Д. Малакова, А. Макарова, В. Молчанова, М. Рибакова[114].

Ґрунтовний аналіз літератури з міського повсякдення в історіографії здійснив у дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук В. Альков. За його словами «вивчення проблем повсякденного життя городян кінця XIX – початку XX ст. пройшло тривалий і доволі складний шлях від знехтуваності більшістю дослідників до визнання як перспективного

---

[111] Ступак Ф.Я. Благодійні товариства Києва (др. пол. XIX – поч. XX ст.): монографія. К.: «Хрещатик», 1998. 220 с.; Його ж. Діяльність благодійних товариств Києва другої половини XIX – початку XX століття: автореф. дис ... канд. іст. наук: 07.00.01; Київський ун-т ім. Т. Шевченка. К., 1997. 23 с.; Його ж. Підприємницька та меценатська діяльність родини Терещенків в Україні кін. XIX – поч. XX ст. Переяслав-Хмельницький, 2000. 209 с.

[112] Хаустова О. В. Розвиток благодійництва у Харкові у другій половині XIX – на початку XX століть: автореф. дис ... канд. іст. наук: 07.00.01; Харківський національний ун-т ім. В.Н.Каразіна. Х., 2006. 19 с.

[113] Вільшанська О.Л. Повсякденне життя міст України наприкінці XIX – на початку XX ст.: європейські впливи та українські національні особливості : автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01; Нац. акад. наук України, Ін-т історії України. К., 2011. 19 с.

[114] Там само. С. 6.

напрямку»[115]. Дослідження з історії міського повсякдення автор за хронологією та ідейними засадами поділив на два періоди: «перший із них об'єднує два етапи: історіографію кінця XIX – початку XX ст. та радянську історіографію; другий – сучасну вітчизняну (поділяється на дві стадії: 1991 – 2000 рр. й від 2000 р. до сьогодні) та західну історіографію, що нині слугує її методологічною основою»[116].

Найчисленнішою та найвагомішою є третя група історіографічних праць – статті, що присвячені різноманітним аспектам історіографії соціально-економічних та соціокультурних процесів у містах Наддніпрянської України, які опубліковані в збірниках наукових праць та журналах. До цієї ж групи доцільно віднести, на нашу думку, і рецензії на наукові праці з цієї проблеми.

Процес дослідження міст Російської імперії активізувався в 1950–1960-х рр. У цей період появилася чимало монографій та статей з цієї теми, що об'ктивно спричинило необхідність історіографічних узагальнень. Тому цілком закономірною стала поява історіографічних статей Ю. Клокмана[117], П. Риндзюнського[118], та В. Яцунського[119], у яких були з'ясовані основні тенденції історіографічного процесу та найвагоміші досягнення у вивченні різноманітних аспектів історії міст, а також дискусійні питання, щодо яких не була сформульована спільна позиція. Зауважимо, що в працях названих авторів не були проаналізовані всі публікації з історії міст, які вийшли з друку за попередні два десятиліття, серед яких ґрунтовні монографії Б. Кафенгауза, Ю. Клокмана, деякі статті П. Риндзюнського та інших учених.

---

[115]. Альков В.А. Харків наприкінці XIX – на початку XX століття: дозвілля міських мешканців в умовах модернізації: дис … канд. іст. наук: 07.00.01, Харк. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна. Х., 2012. С. 6.

[116] Там само.

[117] Клокман Ю. Р. Историография русских городов второй половины XVII – XVIII вв. // Города феодальной России. М., 1966. С. 51–64.

[118] Рындзюнский П. Г. Изучение городов первой половины XIX в. // Города феодальной России. М., 1966. С. 65–73.

[119] Яцунский В. К. Некоторые вопросы методики изучения истории феодального города в России // Города феодальной России. М., 1966. С. 83–89.

У статті «Изучение городов первой половины XIX в.» П. Риндзюнський проаналізував дорадянську та радянську літературу, що стосувалися дослідження міст першої половини XIX ст. Він негативно оцінив внесок вчених імперського періоду, зазначивши, що «для старої, дворянсько-буржуазної історичної літератури і сучасної зарубіжної науки характерні пошуки незмінних ознак і властивостей міського життя» натомість «для нас (представників радянської історичної науки – О. Б.) типовий протилежний, історичний підхід до питання: ми визнаємо, що міський розвиток на кожному хронологічному відрізку виражав соціальні суперечності свого часу»[120]. Через це радянська історіографія, на думку ученого, досягла чималих успіхів у дослідженні історії міст, що дало йому змогу стверджувати про появу певної моделі такого вивчення: «в більшості монографій про окремі міста ми бачимо розповідь про успіхи промислового розвитку міста, відомості щодо загального зростання його населення, щодо джерел його поповнення, щодо соціального складу містян, потім розповідається про систему управління містом, про його зовнішній вигляд і побутове становище різних категорій громадян»[121]. На підтвердження своїх спостережень, П. Риндзюнський наводить приклади таких монографій, зокрема з історії міст Бесарабії авторства В. Жукова та Києва – І. Старовойтенка, М. Лисенка та Ф. Ястребова[122].

На початку 1960-х рр. з'являються дві історіографічні праці, що мають певне відношення до нашої теми. Перша з них – стаття П. Риндзюнського «Изучение социально-экономической истории России XVIII в.», у якій автор зазначив, що «завдання вивчення та опису міст приваблювало не тільки істориків-професіоналів – воно стало однією з основних тем краєзнавчих досліджень»[123].

---

[120] Рындзюнский П. Г. Изучение городов. С. 65.
[121] Там же. С. 66-67.
[122] Там же. С. 67.
[123] Рындзюнский П. Г. Изучение социально-экономической истории России XVIII в. // Историческая наука от XX к XXII съезду КПСС. М., 1962. С. 132.

Стаття іншого історика, Ю. Клокмана, «Русский город в современной буржуазной историографии»[124] цікава для нас тим, що автор полемізуючи з «буржуазними істориками» (сьогодні поняття «буржуазна історіографія» розглядається як анахронізм радянських ідеологічних забобонів – О. Б.), простежив погляди щодо розвитку міст Російської імперії представників історичної та правової наук другої половини XIX – початку XX ст. І. Дитятіна, О. Кізеветтера, П. Мілюкова, П. Муллова, Л. Плошинского, А. Пригари. Д. Святополка-Мирського. О. Семенова. Зауважимо, що радянський вчений вкрай негативно оцінив їхній внесок, як і дослідження зарубіжних дослідників, у розвиток міст Росії у XVIII ст.

Аналізуючи дослідження зарубіжних авторів, Ю. Клокман заперечував чимало їхніх тез стосовно розвитку міст та загалом Російської імперії другої половини XVIII ст., серед яких такі: – щодо загальної економічної відсталості Росії; щодо вирішальної ролі іноземців у розвитку російської економіки; щодо відсутності об'єктивних умов для розвитку російського міста; щодо «зубожіння» російських міст; щодо декларативності міського самоврядування; щодо пріоритетності юридичного статусу над соціально-економічним чинником у процесі містоутворення[125]тощо.

Безперечно, що Ю. Клокман оцінював праці зарубіжних дослідників з огляду на тогочасні партійні та ідеологічні настанови. Саме про це свідчать висновки зроблені автором. Він стверджує, що більшість праць «буржуазних істориків» написана під сильним впливом російської дореволюційної історіографії, від якої й запозичена основна теза стосовно відсталості міст Росії XVIII ст. та відсутності в країні реальної бази для розвитку міст. Ю. Клокман не сумнівається, що тезу щодо слабкості економічного розвитку російських міст «буржуазні історики» висунули для доведення загальної

[124] Клокман Ю.Р. Русский город XVIII в. в современной буржуазной историографии // Критика буржуазных концепций истории России периода феодализма. М.: Изд-во АН СССР, 1962. С. 324–351.
[125] Клокман Ю.Р. Русский город XVIII в. С. 326, 330, 332, 339-340, 344,

відсталості тогочасної Росії, яка підтверджує їхню упереджену ідею щодо винятковості російського історичного процесу. Тому за словами автора, «Росія з її відсталою економікою і нібито здавна панівним в ній жорстоким східним деспотизмом незмінно протиставляється буржуазними істориками розвиненому «вільному світу» Заходу»[126]. На наше переконання, цілком справедливе твердження автора, за виключенням слова «нібито».

У 1970-80 рр. кількість праць, присвячених різноманітним аспектам історії міст імперського періоду помітно зросла.

С. Ілізаров у статті «Русский город глазами историков XVIII в.» розглянув теоретичні та практичні проблеми, що були повязані з містом як історичним явищем. Він зазначив, що «У всіх дореволюційних роботах, в тому числі спеціальних історіографічних курсах, тема – російське феодальне місто – практично не ставилася. У радянській науці ця тема також досі не розкрита настільки, наскільки вона того заслуговує»[127].

Період 1980-х рр. характерний появою кількох публікацій з історії та історіографії міст Російської імперії. Істотний внесок у дослідження історії міст зробив російський історик Б. Миронов[128]. У статті «Спорные и малоизученные вопросы истории русского позднефеодального города в советской историографии» він стверджує, що попри широкий розмах дослідницької роботи з вивчення міста XVIII – XIX ст., практично з жодної ключової проблеми його історії немає повної ясності, а деякі принципові питання є предметом гострих дискусій[129]. Тому, незважаючи на чималу містознавчу літературу, дослідники наголошують на недостатній вивченості

---

[126] Там же. С. 351.
[127] Илизаров С. С. Русский город глазами историков ХУШ в. // Русский город. 1976. С. 139.
[128] Миронов Б. Н. Спорные и малоизученные вопросы истории русского позднефеодального города в советской историографии //Генезис и развитие феодализма в России. Проблемы историографии. Л., 1983. Вып. 7. С 165–187; Он же. Американская буржуазная историография русского феодального города // Вопросы истории. 1984. № 7. С. 29–42; Он же. Американские историки об урбанизации пореформенной России // Вопросы истории. 1989. № 6. С. 155–157.
[129] Миронов Б. Н. Спорные и малоизученные. С. 166–167.

міста. За словами Б. Миронова, «по-перше, слабо розроблена низка аспектів міського життя, необхідних для отримання повної та адекватної картини стану міста XVIII – першої половини XIX ст. По-друге, в історіографії не тільки співіснують суперечливі, а часом і протилежні точки зору на деякі важливі питання цієї теми, але є принципові розбіжності в розумінні сутності процесу містоутворення в Росії XVIII – першої половини XIX ст. По-третє, не розроблені деякі методологічні аспекти вивчення історії міста, такі, наприклад, як типологія міст, критерії поділу поселень на міські і сільські та критерії класифікації міських поселень за соціально-економічними типами[130].

Аналізуючи науковий доробок радянських дослідників, Б. Миронов використав один з найважливіших принципів наукового пізнання, визначивши його так: «Абсолютизація значення тієї чи іншої функції призводить до безплідних дискусій та хибного розуміння ролі міста в історії Росії»[131]. Зауважимо, що він першим у радянській історіографії згрупував ідеї дослідників, та виявив позиції, які об'єднують їх та чітко визначив дискусійні й маловивчені аспекти. Перший дискусійний момент стосувався визначення поняття, за словами автора «пізньофеодального міста»[132]. Другий – «темпів зростання» та «значення міст в житті Росії»[133]. Третій – роль фабрично-заводських центрів в XVIII – першій половині XIX ст.[134]

До числа маловивчених проблем міської історії Б. Миронов відніс адміністративний та громадський устрій міст; функціональне призначення міста; торгово-промислове значення; взаємини міста і села; економічний вплив міста на село; міграція населення між містом та селом; динаміка й соціальна структура міст та інші.

В іншій історіографічній статті – «Американская буржуазная

[130] Там же. С. 167.
[131] Там же. С. 170.
[132] Там же. С. 185.
[133] Там же. С. 186.
[134] Там же. С. 187.

историография русского феодального города», Б Миронов, на відміну від попередників, зокрема, Ю Клокмана, зауважив, що «було б неправильно думати, що в цей час всі американські автори залишаються епігонами наших дореволюційних істориків»[135]. Американські дослідники, на його думку, дотримувалися в основному трьох поглядів на російське місто, перший з яких, будучи найпоширенішим, протиставляв західноєвропейське та російське місто одне одному, відносячи останнє до відсталих, недемократичних, «східних» типів нецивілізованого міста. Другий погляд стверджував, що «російська відсталість загалом і стосовно урбанізації зокрема – міф». Третій погляд компромісний, за яким «російське місто розвивається повільно, але своєрідно»[136].

Зауважимо, що в сучасній вітчизняній історичній науці суттєво збільшилася кількість історіографічних публікацій, що стосуються різних аспектів історії міст Наддніпрянської України за імперської доби. Наприклад, стан дослідження розвитку міст Правобережної України в історіографії 60-х рр. XIX – 1914 р. розглянув А. Гуменюк[137]. Учений наголосив, що «рівень висвітлення проблем соціально-економічного, демографічного та етнічного розвитку міст Правобережної України залишався невисоким», оскільки поза увагою тогочасних вчених залишилися питання соціальної еволюції містян, динаміка їхньої торгово-промислової активності, слабодослідженими були міські поселення, які швидко зростали, проте не мали відповідного юридичного статусу[138].

Авторка статті «Реформи і контрреформи місцевого й міського самоврядування другої половини XIX ст. в Російській імперії у працях радянських та зарубіжних дослідників» Т. Шаравара з огляду на різницю

[135] Миронов Б. Н. Американская буржуазная историография. С. 30.
[136] Там же. С. 38–41.
[137] Гуменюк А. О. Стан дослідження розвитку міст Правобережної України в історіографії 60-х рр. XIX ст. – 1914 р. // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки. 2018. Т. 28. С. 332–337.
[138] Там само. С. 335.

оцінок подій на різних етапах розвитку радянської історичної науки окреслила такі етапи у висвітленні цієї теми: «1) 1917 – кінець 1920-х рр. (до завершення непу); 2) кінець 1920-х рр. – перша половина 1950-х рр.; 3) друга половина 1950-х – середина 1960-х рр. (період «відлиги»); 4) друга половина 1960-х рр. – середина 1980-х рр. (період «застою»); 5) 1985 р. – початок 1990-х рр. (період «перебудови» та здобуття Україною незалежності)»[139]. Такий поділ, на переконання дослідниці, «зумовлений конкретними політичними обставинами, які безпосередньо впливали на характер історичних праць»[140].

Аналіз джерел дав змогу дослідниці дійти аргументованого висновку, що «загалом комплексного дослідження перебігу земської та міської реформ в Україні у зазначений період не було здійснено», а «більшість праць готувалася на основі загальносоюзної та російської літератури»[141]. Авторка зазначила й низку тем, що, за її словами, «не були докорінним чином висвітлені у науковій літературі». Серед них – наслідки реформ у різних регіонах імперії; успішність господарсько-фінансової діяльності земських та міських самоврядувань, функціонування міських інституцій, взаємини між міськими думами й управами, регіональні особливості міських реформ, модернізація самоврядних органів на межі XIX – початку XX ст., внесок різних соціальних верств у реалізацію реформ[142].

Проблемі міського самоврядування присвячені історіографічні статті В. Коробка[143] та С. Добржанського[144]. Перший з'ясував стан наукового

---

[139] Шаравара Т.О. Реформи і контрреформи місцевого й міського самоврядування другої половини XIX ст. в Російській імперії у працях радянських та зарубіжних дослідників // Український історичний журнал. 2011. № 1. С. 179.
[140] Там само. С. 179.
[141] Там само. С. 177.
[142] Там само. С. 178.
[143] Коробка В.М. Наукова розробка проблеми міського самоврядування у Катеринославській губернії останньої третини XIX – початку XX ст. // Вісник Маріупольського державного університету. Серія: Історія. Політологія. 2011. Вип. 1. С. 54–61.
[144] Добржанський С. Реформування системи управління міст Російської імперії в науково-публіцистичному дискурсі кінця XIX – початку XX ст. // Український історичний журнал. 2019. № 6. С. 155–171.

розроблення історії міського самоврядування в Катеринославській губернії останньої третини XIX – початку XX ст. Проаналізувавши праці дореволюційних, радянських й сучасних вітчизняних науковців В. Коробка дійшов висновку, що автори дорадянського періоду «здебільшого викривали вади тодішнього громадського управління», а «радянська історіографія реформ 1870 та 1892 рр. невелика за кількістю, методологічно дуже обмежена та, за винятком окремих праць (Л. Веліхова, П. Зайончковського, В. Нардової та ін.), не становить значного наукового інтересу»[145]. Утім, на думку дослідника, ці праці створили певне сприятливе підґрунтя для дальшого розроблення проблеми. З 1990-х рр., стверджує автор, розпочалося вивчення історії міського самоврядування останньої третини XIX – початку XX ст. окремих міст Катеринославській губернії. У новітніх роботах, на його думку, автори зосередилися тільки на деяких аспектах розвитку самоврядування, проте зібрали та проаналізували значний документальний матеріал й намагаючись запроваджувати нові підходи задля «більш об'єктивного розгляду предмету дослідження»[146]. Звернув увагу В. Коробка і на те, що попри певні здобутки у дослідженні теми «поза увагою науковців залишається розв'язання низки наукових завдань, а саме: взаємини громадських управлінь з органами імперської адміністрації та приватними городянами, підготовка, прийняття та організація виконання рішень розпорядчих органів, міського самоврядування, упорядкування міст й дещо інше»[147].

С. Добржанський проаналізував особливості сприйняття системи міських самоврядних інституцій в Російській імперії в публіцистичному дискурсі, з'ясував ставлення громадськості до міських реформ 1870 та 1892 рр. та схарактеризував пропозиції вчених того періоду щодо зміни міського

[145] Там само. С. 58.
[146] Там само. С. 59.
[147] Там само.

законодавства.[148]. Автори, наголошує учений, маючи різний рівень професійного та політичного досвіду «репрезентували інтереси влади й опозиції, простих міщан або вищого чиновництва, робітників і промислово-фінансових кіл»[149]. Тому, на переконання дослідника, «незалежно від цього, а також обсягу й формату видання (стаття, брошура, книга), кожен із них наводив ознаки недосконалості/кризи поточного становища та необхідності реформування міського самоуправління»[150].

Суттєвий внесок у вивчення історіографії фінансової, насамперед податкової політики російського царизму в містах Наддніпрянської України зробив В. Орлик, проаналізувавши у низці історіографічних статей різноманітні аспекти цієї політики. У 2005 р. в Українському історичному журналі вчений опублікував статтю, що присвячена аналізу літератури, у якій досліджуються податкові органи Росії в українських губерніях[151], зауваживши, що «історіографічний масив охоплює здебільшого наукову спадщину сучасників тієї епохи: вчених-теоретиків та практичних працівників підрозділів Міністерства фінансів Російської імперії, в якій переважає досить характерне для студій другої половини XIX – початку XX ст. формально-юридичне висвітлення теми»[152]. В іншій статті В. Орлик проаналізував історіографію фінансової політики смодержавства в Наддніпрянщині, наголосивши що «буржуазні реформи 1860-1880-х рр. у Росії сприяли розвиткові досліджень щодо державних фінансів»[153]. Одна з його праць присвячена проблемі фінансової політики Росії у науковій спадщині І.

---

[148] Добржанський С. Реформування системи управління міст Російської імперії в науково-публіцистичному дискурсі кінця XIX – початку XX ст. // Український історичний журнал. 2019. № 6. С. 155–171.
[149] Там само. С. 155.
[150] Там само.
[151] Орлик В.М. Податкові органи Російської імперії в Україні (історіографія проблеми) Український історичний журнал. 2005. №4. С. 190–199.
[152] Там само. С. 196.
[153] Орлик В.М. Фінансова політика Російської імперії в українських губерніях у XIX ст.(історіографія проблеми). Проблеми історії України XIX-початку XX ст. 2006. Вип.11. С.87. С. 85–95.

Гуржія[154]. До того ж, учений розглянув дожовтневу фінансово-правову літературу з проблем фінансової політики царської Росії наприкінці XVIII – на початку XX ст[155]. Увесь історіографічний комплекс автор, з огляду на видовий принципом та специфіку проблеми, що досліджується, поділив на «три основних групи джерел: 1) документальні джерела; 2) монографічні дослідження, навчальна література й довідкова література; 3) мемуари, публіцистичні твори й періодика»[156].

Вивченню літературних джерел з історії купецтва Києва, їхньому аналізу та з'ясуванню вузьких місць у цій царині присвятила статтю І. Гуржій[157]. Авторка проаналізувала праці дореволюційних авторів, зауваживши, що «одним із перших істориків, хто визначив характерні риси «малоросійського» купця, виявив його різницю від російського, став «класик» досліджень торгівлі на українських ярмарках І. Аксаков»[158]. Дослідниця зазначила, що київський губернатор І. Фундуклей навів важливі дані щодо міського купецтва першої половини XIX ст. а на сторінках «Киевской старины» побіжно про торгівлю євреїв в кінці XVIII ст. написав І. Житецький[159]. Особливо виокремила вчена монографію В. Іконникова, що була підготовлена на набагато ґрунтовнішій джерельній базі, у якій автор висвітлив діяльність київських купців. Однак І Гуржій звернула увагу на «помилкові або не зовсім точні посилання на використані документальні й історіографічні джерела, деякі фактологічні помилки, сюжетні повтори, не

[154] Орлик В.М. Проблеми фіскальної політики Російської імперії в науковій спадщині Івана Олександровича Гуржія // Гуржіївські історичні читання: Зб. наук. пр. 2009. Вип. 3. С. 25–28.
[155] Орлик В.М. Дожовтнева фінансово-правова література як джерело до вивчення проблем фінансової політики уряду Російської імперії кінця XVIII – початку XX ст. Історія науки і біографістика. 2010. №2. URL: http://inb.dnsgb.com.ua/2010-2/10_orlyk.pdf (дата звернення: 01. 2020).
[156] Там само.
[157] Гуржій І.О. Історія купецтва міста Києва: історіографія проблеми // Гуманітарний вісник. Сер.: Історичні науки. 2011. Число 17, Вип. 3. С. 74–82.
[158] Там само. С. 74–75
[159] Там само. С. 75.

чітко структуризований виклад матеріалу тощо»[160]. Авторка підкреслила, що в радянській історіографії, за винятком кількох побіжних праць, тема з історії київського купецтва в XIX ст. фактично не висвітлювалася.

І. Гуржій зауважила на істотне збільшення публікацій з історії купецького стану Києва на межі XX – початку XXI ст., про що свідчить поява різнопланових досліджень, серед авторів яких О. Гуржій, Т. Лазанська, Т. Ігнатьєва, О. Донік, В. Молчанов, В. Орлик та інші. Аналіз публікацій з історії купецтва Києва дав змогу дослідниці дійти висновку, що «історія київського купецтва, як про те свідчить аналіз основної спеціальної літератури, однозначно ще не знайшла поглибленого вивчення й всебічного висвітлення»[161].

Розглянувши ґенезу та динаміку вивчення історії Катеринослава в публікаціях місцевих дослідників XIX – початку XX ст., О. Журба запропонував періодизацію історіографічного освоєння теми та визначив значення історіографічної традиції для вироблення сучасних концептуальних підходів щодо дослідження історії урбанізаційних процесів на території Південної України[162].

Історіографічний доробок істориків щодо дослідження міст Волинської губернії проаналізувала Н. Шкільнюк[163]. Авторка з'ясувала ступінь наукового розроблення цієї проблематики, дійшовши аргументованого висновку, що цією темою «під різним кутом зору … займалися як дослідники XIX – початку XX ст., так і вчені радянського часу, а також зарубіжні історики. Особливо плідно розробляють регіональну історію сучасні українські історики та

[160] Там само.
[161] Там само. С. 80.
[162] Журба О.І. Історія Катеринослава в історіографії XIX – початку XX століття // Універсум історії та археології. Дніпро, 2019. Т. 2(27). Вип. 2. С. 214–223.
[163] Шкільнюк Н. Історіографічний доробок проблематики міст Волинської губернії у XX ст. // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Сер. Історія. 2016. Вип. 2, ч. 3. С. 61–69.

краєзнавці»[164]. В іншій статті Н. Шкільнюк розглянула наукові публікації, присвячені темі міського самоврядування в українських землях, що перебували у складі царської Росії кінця XIX – початку XX ст.

***

Отже, аналіз історіографічних досліджень порушеної проблематики дає змогу дійти висновку, що тема соціально-економічних та соціокультурних процесів в містах Наддніпрянської України в 1785–1917 ще не стала предметом спеціального історіографічного вивчення. Водночас накопичений за більш ніж 230 років істотний комплекс конкретно-історичних публікацій з історії міст та його суттєвий потенціал створює передумови для спеціалізованого дослідження у форматі проблемної історіографії.

1.2. Джерельна база дослідження

Репрезентативність кожного історіографічного дослідження неабияк залежить від його джерельної бази. Як слушно зазначив М. Варшавчик «універсальну схему класифікації історіографічних джерел виробити неможливо: вони різні для кожного етапу розвитку історичної науки»[165]. Через те, відповідно до теоретико-методологічних засад й логіки наукового дослідження та використавши сучасні класифікаційні схеми джерел і врахувавши специфіку дослідження весь джерельний комплекс доцільно, на нашу думку, поділити на такі основні групи:

1) опубліковані збірники документів і матеріалів;

2) узагальнювальні та монографічні роботи з проблем історії соціально-економічних та соціокультурних процесів у містах Російської імперії та Наддніпрянської України;

---

[164] Там само. С. 61.

[165] Джерелознавство з історії України. Довідник / ред..кол. М.Я. Варшавчик, Г.В. Боряк. К., 1998. С.26.

3) дисертації та автореферати дисертацій;

4) статті у наукових журналах і збірниках;

5) наукові рецензії;

6) матеріали наукових конференцій;

7) публіцистична література.

Першу групу історіографічних джерел становить значний масив офіційних видань, насамперед законів Російської імперії, серед яких першість належить «Полному собранию законов Российской империи»[166]. Тут міститься «Грамота на права и выгоды городам Российской империи» – законодавчий акт Російської імперії, що виданий 2 травня (21 квітня) 1785[167]. Саме цей закон регламентував правовий статус міст і міського населення. Його чинність поширювалася на Лівобережну, Слобідську, а потім і на Правобережну Україну.

На значущість законодавства у здійсненні дослідження наголошує В. Шандра, за словами якої «текст закону виступає, до певної міри, як умовна система координат, яка вказує, з однієї сторони, що хотіли б мати урядові структури, як створювачі законів, а з іншої уряд відштовхується від реального становища, яке перестає задовольняти найвищі органи державної влади і управління»[168].

Крім названого зібрання законів, у контексті нашого дослідження заслуговують на увагу різнопланові статистичні й довідкові видання – «Города России в 1904 году»[169], «Города России в 1910 году»[170], «Городские поселения

---

[166] Полное собрание законов Российской империи. Собрание 2-е. ТТ. 1–55. СПб.: Тип. 2-го Отд-ния Собств. Е.И.В. канцелярии. 1830–1885.

[167] Грамота на права и выгоды городам Российской империи, 21 апреля 1785 г. // Полное собрание законов Российской империи. Т. 22. №16188. С. 358–384.

[168] Шандра В. Адміністративні установи Правобережної України кінця XVIII – початку XX ст. в російському законодавстві: джерелознавчий аналітичний огляд / В.Шандра. – К.: Ін-т української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського НАН України, 1998. – С.6.

[169] Города России в 1904 году. СПб.: Центр. статист. ком. МВД, 1906. 873 с.

[170] Города России в 1910 году. СПб.: Центр. статист. ком. МВД, 1914. 1158 с.

в Российской империи» [171], «Военно-статистическое обозрение»[172], «Статистические таблицы о состоянии городов Российской империи»[173], «Статистические таблицы Российской империи»[174], «Статистическое изображение городов и посадов Российской империи по 1825 г.»[175], «Экономическое состояние городских поселений в Европейской России в 1861– 62 гг.»[176] та інші. Ці видання за дорученням державних органів були підготовлені статистиками та чиновниками МВС і військового відомства. Вони дають змогу з'ясувати чисельність міст, соціальний та становий склад містян, їхні господарські заняття, простежити економічне становище міст Наддніпрянщини. Приміром, у Військово-Статистичних оглядах губерній самодержавної Росії військові статистики здійснили огляд російських регіонів, окреме місце у якому знайшла й характеристика повітових та губернських міст.

На важливість цієї групи джерел указує у своїй ґрунтовній монографії «Урбанізація: південноукраїнський вимір (1861 – 1904 роки)» В. Константінова, підкреслюючи, що «публікація джерел, що стосуються наших тематики і періоду, безпосередньо в другій половині XIX - на початку XX ст. передбачала, перш за все, суто прагматичні завдання створення сприятливіших умов для функціонування держави в цілому, органів влади, окремих осіб, звітування про проробленну роботу тощо»[177].

До другої групи відносяться насамперед монографії та праці

---

[171] Городские поселения в Российской империи, 1860. [в 7 т.]. С.-Петербург: типография товарищества «Общественная польза», 1860–1865.
[172] Военно-статистическое обозрение Российской империи, 1837–1854. СПб.: Типография Департамента Генерального Штаба. Тт. 1–17.
[173] Статистические таблицы о состоянии городов Российской империи, 1840. СПб.: тип. К. Крайя. 68 с.
[174] Статистические таблицы Российской империи, 1858. СПб.: Тип. К. Вульфа, 1863. 330 с.
[175] Статистическое изображение городов и посадов Российской империи по 1825 г. СПб., 1829. 95 с.
[176] Экономическое состояние городских поселений Европейской России в 1861-62 г. Санкт-Петербург: Типография К. Вульфа, 1863. 917 с.
[177] Константінова В.М. Урбанізація: південноукраїнський вимір (1861 – 1904 роки). Запоріжжя: АА Тандем, 2010. С. 64.

узагальнювального характеру. З огляду на те, що об'єктом історіографічного аналізу стали публікації останньої чверті XVIII – початку XXI ст. доцільно, на нашу думку, умовно розділити їх на такі періоди: 1) остання чверть XVIII – перша половина 1860-х рр., 2) друга половина 1860-х – 1880 рр., 3) 1890-і – 1910-і рр., 4) 1920-і – початок 1930-х рр. 5) середина 1930-х – друга половина 1980-х рр., 6) рубіж 1980–1990-х рр. – і до сьогодні.

Особливістю цього комплексу історіографічних джерел є те, що чималий пласт праць належить сучасникам тієї епохи, які були представниками не тільки історичної, а й правової, економічної, фінансової та статистичної наук.

Серед авторів праць першого періоду, в яких побіжно розглядалися питання заснування міст, їхній демографічний та соціально-економічний розвиток, державне й громадське управління містами були К. Арсєньєв[178], І. Гакман[179], К. Герман[180], Є. Зябловський[181], К. Неволін[182], А. Скальковський[183], Г. Шторх[184] та інші. Зазвичай це були чиновники, зокрема статистики, які за своїми службовими обов'язками досліджували певні сторони розвитку міст.

Державне й громадське управління містами висвітлювали Л. Плошинський[185]. П. Муллов[186].

---

[178] Арсеньев К.И. Гидрографическо-статистическое описание городов Российской империи. СПб., 1832–1834. Вып. 1–8.
[179] Гакман И.Ф. Краткое землеописание Российского государства. СПб., 1787. 174 с.
[180] Герман К.Ф. Статистические исследования относительно Российской империи. Ч. 1. О народонаселении. СПб., 1819. 325 с.
[181] Зябловский Е.Ф. Новейшее землеописание Российского государства. СПб., 1807. 352 с.
[182] Неволин К.А. Исследования о городах русских: Общий список русских городов. Санкт-Петербург: тип. М-ва вн. дел, 1844. 85 с.
[183] Скальковский А. Первое тридцатилетие истории города Одессы. 1793–1823. Одесса: Городская типография, 1837. 296 с.
[184] Шторх Г.М. Историко-статистическое изображение Русского государства. СПб., 1799. 472 с.
[185] Плошинский Л.О. Городское или среднее состояние русского народа в его историческом развитии от начала Руси до новейшего времени. СПб., 1852. 286 с.
[186] Муллов П.А. Историческое обозрение правительственных мер по устройству городского общественного управления. Санкт-петербург: Тип. М-ва вн. дел, 1864. 198 с.

До цього ж періоду відносяться й праці І. Аксакова[187], М. Костомарова[188], Г. Неболсіна[189], О. Семенова[190], А. Скальковського[191], М. Чулкова[192] та інших, у яких розглядаються економічні процеси, зокрема торговельні у містах і Наддніпрянської України.

Період другої половини 1860-х – 1880 рр. характерний зростанням числа публікацій з різних аспектів історії міст. Велика група праць стосується актуального тоді питання реформи міського самоврядування, підготовка до якої зумовила появу публікацій монографічного та узагальнювального форматів. Передусім це праці прибічників громадської – В. Лєшкова[193] та О. Васильчикова[194] і державної концепцій самоврядування – В. Безобразова[195],

[187] Аксаков И.С. Исследование о торговле на украинских ярмарках. СПб., 1858. 383 с.
[188] Костомаров Н.И. Очерк торговли Московского государства в XVI и XVII столетиях. Спб., изд. Н. Тиблена, 1862. 301 с.
[189] Неболсин Г. Статистические записки о внешней торговле России: В 2 ч. СПб., 1835
[190] Семенов А. Изучение исторических сведений о российской внешней торговле и промышленности с половины XVII-го столетия по 1858 год. СПб.: Тип. И.И. Глазунова и К°., 1859. Ч. 1. 295 с.; Ч. 2. 376 с.; Ч. 3. 536 с.
[191] Скальковский А. Хронологическое обозрение истории Новороссийскою края, 1731 – 1823. Одесса: Гор. типогр., 1836. Ч. 1. С. 131; Его же. Ярманки, или сухопутные рынки Новороссийского края. СПб., 1855. 78 с.
[192] Чулков М.Д. Историческое описание российской коммерции при всех портах и границах от древних времен до ныне настоящего, и всех преимущественных узаконений по оной государя императора Петра Великаго и ныне благополучно царствующей государыни императрицы Екатерины Великия. М.: Университетская типография у Н. Новикова, 1785. Т.II. Кн.1. Част.II. С.289-705.
[193] Лешков В.Н. О праве самостоятельности как основе для самоуправления. М.: Университетская типография, 1871. 354 с.
[194] Васильчиков А.О самоуправлении. Сравнительный обзор русских и иностранных земских и общественных учреждений. Т.I. СПб.: Тип. Г.Мюллера, 1869. 352 с.
[195] Безобразов В.П. Государство и общество. Управление, самоуправление и судебная власть. СПб.: в тип В. Безобразова и Комп., 1882. 760 с.

О. Градовського[196], М. Коркунова[197], М. Свешнікова[198], Б. Чичеріна[199] та інших.

До другого періоду відносяться й ґрунтовні праці одного з найвідоміших дослідників історії міст Російскої імперії дореформеної доби І. Дитятіна[200].

Особливістю третього періоду є пожвавлення дискусії щодо проблем міського самоврядування, яка збіглася за часом з суттєвою політизацією російського суспільства. Найбільший внесок у вивчення міської історії зробив історик, політичний діяч О. Кізеветтер[201]. Різноманітним аспектам порушеної теми присвячені праці І. Забєліна[202], В. Ключевського[203], О. Корнілова[204],

---

[196] Градовский А.Д. Начала русского государственного права. Санкт-Петербург: тип. М. Стасюлевича, 1875. Т.1. 448 с.; Его же. История местного управления в России. Собрание сочинений. Том 2. СПб.: Тип. М. М. Стасюлевича, 1899. 488 с.; Его же. Система местного управления на западе Европы и в России. Санкт-Петербург: тип. М.М. Стасюлевича, 1878. 472 с.

[197] Коркунов Н.М. Русское государственное право. Санкт-Петербур: Тип. М. Меркушева, 1897. Т. 1. 574 с.; Его же. Русское государственное право. Санкт-Петербург: Тип. М. М. Стасюлевича, 1897. Т. 2. 528 с.

[198] Свешников М.И. Очерк общей теории государственного права. С.-Пб.: К. Л. Риккер, 1896. 331 с.

[199] Чичерин Б.Н. О народном представительстве. М.: Издательство: Тип. Товарищества И.Д. Сытина, 1866. 760 с.; Его же. Курс государственной науки. Ч.3. М.: Типо-лит. Выс. утв. Т-ва И. Н. Кушнерев и К°, 1898. 556 с.

[200] Дитятин И.И. Устройство и управление городов России. Т. I: Введение. Города России в XVIII столетии. СПб.: тип. П.П. Меркульева, 1875. 512 с.; Его же. Устройство и управление городов России. Т. II: Городское самоуправление в настоящем столетии: (Городское самоуправление в России. Городское самоуправление до 1870 года). СПб.: тип. П.П. Меркульева, 1875. 565 с.; Его же. К истории «Жалованных грамот» дворянству и городам 1785 г. // Русская мысль. 1885. Кн. IV. С. 13–50; Кн. V. С. 1–38; Кн. VI. С. 1–19; Кн. VII. С. 1–21; Кн. VIII. С. 58–83; Его же. Статьи по истории русского права. Санкт-Петербург: Издание О. Н. Поповой. (Паровая скоропечатня А. Пороховщикова), 1895. 631 с.

[201] Кизеветтер А.А. Городовое положение Екатерины II 1785 г. Опыт исторического комментария. Москва: тип. Имп. Моск. ун-та, 1909. 474 с.; Его же. Императрица Екатерина II как законодательница (речь перед докторским диспутом) // Исторические очерки. М.: ОКТО, 1912. С. 274–283; Его же. Местное самоуправление в России. IX–XIX ст.: Исторический очерк. М.: Тип. Имп. Моск. ун-та, 1910. 155 с.; Его же. Городовое положение Екатерины II // Три века. Россия от Смуты до нашего времени. Исторический сборник. Т. 5. XVIII век. Вторая половина / Под ред. В.В. Каллаша. М.: т-во И.Д. Сытина, 1913. С. 251–273.

[202] Забелин И.Е. История города Москвы. М.: Столица, 1990. (Репринтное воспроизведение издания 1905 года). 682 с.

[203] Ключевский В.О. Сочинения: в 9-ти т. Т.1. Курс русской истории. Ч.1. М., Мысль, 1987. 432 с.

[204] Корнилов А.А. Курс истории России XIX в. М.: Высшая школа, 1993. 448 с.

М. Мілюкова[205], К. Пажитнова[206], В. Семенова-Тян-Шанського[207], Г. Шрейдера[208], М. Щепкіна[209] та інших.

Четвертий період позначений появою в 1920-х рр. праць дослідників історії міст М. Анциферова[210], М. Астрова[211], Л. Вєліхова[212], М. Рожкова[213], які розпочинали вивчення цієї теми ще за дорадянських часів. Крім того, тоді ж появилися історико-економічні дослідження вітчизняних учених – О. Оглоблина[214], М. Слабченка[215] та М. Кириченка[216], котрі певну увагу приділили історії економічних процесів у містах України.

Щодо п'ятого періоду, то зауважимо, що впродовж другої половини 1930-х – першої половини 1950-х рр. узагальнювальні та монографічні дослідження, які стосуються нашої теми були практично відсутні. Тільки з

---

[205] Милюков П.Н. Очерки по истории русской культуры: Часть 1. Население, экономический, государственный и сословный строй. СПб.: Тип. И.Н. Скороходова, 1896. 237 с.

[206] Пажитнов К.А. Городское и земское самоуправление. Очерки и опыты. СПб.: Тип. «Печ. труд», 1913. 116 с.

[207] Семенов-Тян-Шанский В.П. Город и деревня в Европейской России: очерк по экономической географии. С-Петербург: Тип. В.Ф.Киршбаума, 1910. 212 с.

[208] Шрейдер Г.И. Город и городовое положение 1870 г. // История России в XIX в. Т.4. Санкт-Петербург, 1908. С. 1–29.

[209] Щепкин М.П. Опыты изучения общественного хозяйства и управления городов. Ч. 1–2. М.: Тип. М.П. Щепкина, 1882–1884. 409 с.

[210] Анциферов Н.П. Пути изучения города как социального организма: Опыт комплексного подхода. Л.: «Сеятель», 1926. 150 с.; Его же. Душа Петербурга. Л.: Лира., 1990. 250 с.; Его же. Непостижимый город. Спб.: Лениниздат, 1991. 335 с.; Анциферовы Н. и Т. Книга о городе. Л.: Изд–во Брокгауз – Ефрон, 1926. 224 с.

[211] Астров Н.И. Из истории городских самоуправлений в России // Местное самоуправление: Труды О–ва для изучения гор. самоупр. в Чехословацкой республике. Прага: Изд. кн–ва «Пламя» и О–ва для изучения гор. самоупр. в Чехословацкой республике, 1925. С. 9–42.

[212] Велихов Л.А. Основы городского хозяйства. Общее учение о городе, его управлении, финансах и методах хазяйства. М., 1996. 480 с.

[213] Рожков Н.А. Русская история в сравнительно-историческом освещении (основы социальной динамики). Т. 7. М., 1923. 290 с.; Его же. Город и деревня в русской истории (краткий очерк экономической истории России). СПб.: Тип. И Н. Скороходова, 1902. 84 с.

[214] Оглоблин А.П. Очерки истории украинской фабрики. Предкапиталистическая фабрика. К., 1925. 232 с.

[215] Слабченко М.Є. Матеріяли до економічно-соціальної історії України XIX ст. Харків, 1925. Т. 1. 320 с.

[216] Кириченко М. Соціально-політичний устрій Запоріжжя (XVIII сторіччя). Харків: Дніпропетровське ДВОУ видавництво Пролетар, 1931. 172 с.

другої половини 1950-х рр. з'явилися праці, у яких досліджувалися міста імперського періоду. Серед їхніх авторів – Я. Водарський[217], І. Гуржій[218], М. Єрошкін[219]. В. Кабузан[220], В. Карлов[221], Б. Кафенгауз[222], Ю. Клокман[223],

[217] Водарский Я.Е. Города и городское население России в XVII в. // Вопросы истории хозяйства и населения России XVII в.: Очерки по исторической географии XVII в. М., 1977. С. 98–116; Его же. Население России в конце XVII – начале XVIII века. М.: Наука, 1977. 262 с.; Его же. Промышленные селения центральной России в период генезиса и развития капитализма. М.: Наука, 1972. 254 с.; Его же. Исследования по истории русского города (факты, обобщения, аспекты). М.: Институт российской истории РАН, 2006. 416 с.

[218] Гуржій І.О. Розвиток товарного виробництва і торгівлі на Україні (з кінця XVII ст. до 1861 року). К., 1962. 196 с.

[219] Ерошкин Н.П. История государственных учреждений дореволюционной России. М.: Высшая школа, 1983. 352 с.; Его же. Крепостническое самодержавие и его политические институты. (Первая половина XIX века). М.: Мысль, 1981. 252 с.; Его же. Местные государственные учреждения дореволюционной России (1800–1861). М.: Московский гос. ист.-арх. Ин-т, 1985. 98 с.

[220] Кабузан В.М. Народонаселение России в XVIII – первой половине XIX в. М., 1963; Его же. Изменения в размещении населения России в XVIII – первой половине XIX в. М., 1971. 192 с.; Его же. Население Центрально-земледельческого района в конце XVIII – первой половине XIX века /Историческая география Черноземного центра России (дооктябрьский период). Воронеж, 1989. С. 17–24.

[221] Карлов В.В. К вопросу о понятии раннефеодального города и его типов в отечественной историографии // Русский город (проблемы градообразования). М., 1980. Вып. 3. 66–83; Его же. О факторах развития русского города в эпоху Средневековья (к постановке вопроса) // Русский город: историко-методологический сборник: в 2-х т. М., 1976. Т. 1. С. 32–69.

[222] Кафенгауз Б.Б. Купечество. Города. М., 1954. С. 211–229.; Его же. Город и городская реформа 1785 г. // Очерки истории СССР: Период феодализма: Россия во второй половине XVIII в. М., 1956. С. 151–165.

[223] Клокман Ю.Р. Социально-экономическая история русского города: Вторая половина XVIII века. М., 1967. 335 с.

Б. Миронов[224], В. Нардова[225], М. Рабинович[226], П. Риндзюнський[227], В. Тимофієнко[228]. Вони досліджували теоретичні, історіографічні та методологічні проблеми міської історії, демографічний розвиток міст, соціально-економічні процеси тощо.

Якісно іншим є шостий історіографічний період, який репрезентований працями сучасних вітчизняних учених – Я. Верменич[229], Т. Водотики[230],

[224] Миронов Б.Н. Спорные и малоизученные вопросы истории русского позднефеодального города в современной советской историографии /Генезис и развитие феодализма в России. Проблемы историографии. Л., 1983. С. 165–188; Его же. Русский город во второй половине XVIII – первой половине XIX века. Типологический анализ //История СССР. 1988. № 5. С. 150-169.

[225] Нардова В.А. Городское самоуправление в России в 60-х – начале 90-х гг. XIX в. Правительственная политика. Л., 1984. 260 с.; Ее же. Городское самоуправление в журналистике 70–80-х гг. XIX в. (по страницам «Вестника Европы» и «Отечественных записок») // Общественная мысль в России XIX в.: сборник статей / АН СССР. Институт истории СССР. Ленинградское отделение. Ленинград: Наука. Ленинградское отделение, 1986. С. 159–180; Ее же. Нарастание оппозиционности органов городского самоуправления в канун первой русской революции 1905–1907гг. // Новое о революции 1905–1907 гг. в России. Л: «Наука», 1989. С. 99–112.

[226] Рабинович М.Г. Очерки этнографии русского феодального города. М., 1978. 328 с.; Его же. К определению понятия «город» (в целях этнографического изучения) // Советская этнография. 1983. № 3. С. 19–24; Его же. Очерки материальной культуры русского феодального города. М.: Наука, 1988. 312 с.

[227] Рындзюнский П.Г. Городское гражданство дореформенной России. М.: Изд-во Акад. наук СССР, 1958. 559 с.; Его же. Городское население // Очерки экономической истории России первой половины XIX в. М.: изд-во Соцэкгиз,1959. С. 276–358; Его же. Изучение городов России первой половины XIX в. // Города феодальной России. М., 1966. С. 65–74; Его же. Основные факторы городообразования в России второй половины XVIII в.// Русский город, МГУ, 1976. С. 105–127.

[228] Тимофеенко В.И. Города Северного Причерноморья во второй половине XVIII века: монография. Ин-т истории АН УССР. Киев: Наукова думка, 1984. 217 с.

[229] Верменич Я.В. Теоретико-методологічні проблеми історичної регіоналістики в Україні. К.: Інститут історії України, 2003. 516 с.; Її ж. Теоретико-методологічні проблеми історичної урбаністики // Український історичний журнал. 2004. № 3. С. 21–38; Її ж. Історія міст і сіл як дослідницький об'єкт [Електронний ресурс] // Український видавничий портал. – Режим доступу: http://who–is–who.com.ua/istoriya–mist–i–sil.html; Її ж. Проблеми дефініції і генезизи міста у науковій спадщині М. Вебера // Історико-географічні дослідження в Україні : Зб. наук. пр. 2009. Вип. 11. С. 7–18; Її ж. Історична урбаністика в Україні: теорія містознавства і методика літочислення. К.: Інститут історії України НАН України, 2011. 306 с.

[230] Водотика Т.С. Культура підприємництва в містах Наддніпрянської України (друга половина XIX – початок XX ст.). - К.: Інститут історії України НАНУ, 2018. 237 с.

Ю. Глизя[231], О. Доніка[232], В. Константінової[233], А. Коцура та В. Коцура[234], Ю. Нікітіна[235], В. Орлика[236], С. Орлик[237], О. Прищепи[238], О. Реєнта[239], Л. Циганенко[240], О. Черемісіна[241], Д. Чорного[242], В. Шандри[243] та інших. Їхні праці присвячені різним аспектам та складникам соціально-економічних та соціокультурних процесів у містах Наддніпрянської України в 1785–1917 рр.

Третю групу джерел становлять дисертації та автореферати дисертацій, в яких відображено досвід розроблення теми. У них з'ясовано теоретичні результати дослідження, окреслено особистий внесок автора в історичну науку. Важливим є історіографічний аналіз та узагальнювальні висновки з проблеми, що досліджується.

Наймасовішою є четверта група історіографічних джерел – наукові

---

[231] Глизь Ю.І. Київська міська дума: розбудова модерного міста. Київ: Інститут історії України НАН України, 2019. 328 с.

[232] Донік О.М. Купецтво України в імперському просторі (XIX ст.). К.: Інститут історії України, 2008. 271 с.

[233] Константінова В.М. Урбанізація: південноукраїнський вимір.; Її ж. Внесок Азовського козацького війська в урбанізацію колишніх земель Вольностей Війська Запорозького // Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць.К., 2011. Випуск 52. С. 131–135; Її ж. Історична урбаністика» та «історія міста (міст)»: співіснування понять // Гілея: науковий вісник. 2012. Вип. 56. С. 119–121.

[234] Коцур А.П., Коцур В.П. Історіографія історії України: Курс лекцій. К., 1996. 127 с.

[235] Нікітін Ю.О. Пореформені міста Полтавської, Харківської та Чернігівської губерній у другій половині XIX ст.: історичний аспект самоврядування: монографія. Суми, 2016. с. 328.

[236] Орлик В.М. Податкова політика Російської імперії в Україні в дореформений період: Монографія. Кіровоград, 2007. 631 с.

[237] Орлик С.В. Фінансова політика російського уряду на окупованих територіях Галичини і Буковини в період Першої світової війни (1914–1917 рр.): монографія. Біла Церква. 2018. 716 с.

[238] Прищепа О. П. Міста Волині у другій половині XIX – на початку XX ст. Рівне: ПП ДМ, 2010. 287 с.

[239] Реєнт О.П. Україна в імперську добу (XIX – початок XX ст.); НАН України, Інститут історії України. К, 2003. 338 с.

[240] Циганенко Л.Ф. Дворянство Півдня України (друга половина XVIII ст. – 1917 р.): моногр.; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. Ізмаїл: СМИЛ, 2009. 382 с.

[241] Черемісін О.В. Міське самоврядування на Півдні України в 1785–1917 рр. Херсон, 2017. 582 с.

[242] Чорний Д.М. По лівий бік Дніпра: проблеми модернізації міст України (кінець XIX – початок XX ст.). Х.: ХНУ імені В.Н.Каразіна, 2007. 304 с.

[243] Шандра В. Міщанські органи станового самоврядування в Україні (кінець XVIII – початок XX ст.). К.: Інститут історії України НАН України, 2016. 345 с.

статті, опубліковані у журналах та збірниках наукових праць, які відіграють виняткову роль у здійсненні дослідження. Саме в статтях найбільш виразно виявляєтья процес становлення та розвитку поглядів учених, публіцистів, державних та громадських діячів на досліджувану проблему на кожному з етапів її вивчення. Завдячуючи значною мірою цій групі джерел, маємо уявлення про нагромадження джерельної бази з історії соціально-економічних та соціокультурних процесів у містах Наддніпрянської України імперської доби. За словами Д. Нефьодова «ці джерела дають змогу простежити і зафіксувати саме зародження наукової розробки проблеми, процес її вивчення, формування авторського корпусу дослідників, їх практичну діяльність, погляди окремих істориків, спрямованість і зміни у сфері тематики, динаміку пошуків та видання результатів наукових розвідок, рівень аргументації, зміни на ниві джерел, визначити провідні наукові центри і школи, наступність досліджень, міждисциплінарні зв'язки»[244].

Щодо п'ятої групи історіографічних джерел – наукових рецензій[245], то

---

[244] Нефьодов Д.В. Робітничий клас УРСР в повоєнне двадцятиріччя (1946-1965 рр.): історіографія проблеми: автореф. дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.06; Запоріз. нац. ун-т. Запоріжжя, 2018. С. 49. 523 с.

[245] Андрусишин Б. Орлик В. М. Податкова політика Російської імперії в Україні в дореформений період / відпов. ред. член-кореспондент НАН України О. П. Реєнт. Кіровоград: Імекс-ЛТД, 2007. 631 с. Проблеми історії України XIX – XX ст. 2007. Випуск XIV. С. 358–359; Довжук І.В. Рецензія на монографію: Константінова В.М. Урбанізація: південноукраїнський вимір (1861-1904 роки). Запоріжжя: АА Тандем, 2010. 596 с. // Гілея (науковий вісник): Збірник наукових праць. К.: ВІР УАН, 2010. Вип. 42. С. 701–703; Шандра В.С. Л.Ф. Писарькова. Городские реформы в России и Московская дума. Москва: Новый хронограф, 2010. 752 с. // Український історичний журнал. 2012. № 1. С. 211–216; Константінова В.М. Райнер Лінднер. Підприємці і місто в Україні: 1860–1914 рр. (Індустріалізація й соціальна комунікація на Півдні Російської імперії) / За ред. О.М.Доніка. К.; Донецьк: ВД «Кальміус», 2009. 504 с. // Український історичний журнал. 2011. № 5. С. 205–210; Шандра В.С. Горбачов В.П. Міська реформа 1870 року в Україні. Донецьк: Донецький юридичний інститут ЛДУВС, Міжнародна асоціація істориків права, 2008. 320 с. // Український історичний журнал. 2013. № 2. С. 197–203; Гуменюк А.О. Прищепа О. П. Міста Волині у другій половині XIX – на початку XX ст. Рівне ПП.ДМ. 2010. – 287 с. // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки. 2013. Т. 23. С. 536–540; Жулканич Н.М., Острянко А.М. Міське самоврядування: сьогодення через досвід минулого. Рецензія на монографію: Нікітін Ю. О. Пореформені міста Полтавської, Харківської та Чернігівської губерній у другій половині XIX ст.: історичний аспект самоврядування: (Монографія). Вінниця: ТОВ «Нілан-ЛТД»,

їхня основна маса була опублікована дорадянськими та сучасними авторами. На думку О. Яся, «у структурі науково-історичної продукції рецензії посідають чільне місце, зокрема належать до одного із найоперативніших видів публікацій. Водночас вони вирізняються величезною здатністю до трансформації, зумовленої певним функціональним призначенням та адресною спрямованістю»[246].

До шостої групи джерел віднесено матеріали наукових та науково-практичних конференцій та круглих столів різних рівнів. Їхня значущість полягає в стислому, тезовому формулюванні вагомих положень поставленої проблеми.

Сьома група історіографічних джерел – публіцистична література, авторами якої були сучасники досліджуваної епохи. У своїх публікаціях вони порушували різні аспекти соціально-економічних та соціокультурних процесів у містах Російської імперії, зокрема, проблеми функціонування міського самоврядування, їхню господарську та фінансову діяльність, торгівлі, благодійної діяльності.

***

Отже, впродовж останньої чверті XVIII – початку XXI ст. було створено істотний корпус різнопланових історіографічних джерел, які ми поділили на 7 груп та здійснили спробу аналізу їхньої інформативності. Використання джерел, які належать до цих груп, на нашу думку, дає змогу здійснити повноцінне історіографічне дослідження соціально-економічних та соціокультурних процесів у містах Наддніпрянської України в 1785–1917 рр. та визначити перспективні напрями дальших наукових пошуків у царині

2014. 252 с.; Половець В. Нікітін Ю.О. Пореформені міста Полтавської, Харківської та Чернігівської губерній у другій половині XIX ст.: історичний аспект самоврядування // Сіверянський літопис. 2015. № 4. С. 236–239; Демченко Т., Шара Л. Міщанські органи станового самоврядування в Україні (кінець XVIII – початок XX ст.). Рецензія на монографію В. Шандри. Сіверянський літопис. 2017. № 4. С. 233–235.

[246] Ясь О.В. Рецензія у науковій творчості історика: проблеми різновидів та функціонального призначення // Україна модерна. 2007. Ч. 12/1. С. 97.

історії міст.

1.3. Теоретико-методологічні засади наукового пошуку

Дисертаційна робота ґрунтується на комплексному використанні принципів історизму, об'єктивності, всебічності, наступності.

Принцип історизму передбачає використання конкретно-історичного підходу, дає змогу аналізувати теоретичні схеми та концепції дослідників стосовно порушеної проблеми в різні періоди розвитку історіографічної думки. Цей принцип передбачає опрацювання всього комплексу історіографічних фактів та вивчення їхніх зв'язків з іншими явищами та процесами.

Принцип об'єктивності використовувався здебільшого в процесі історіографічного синтезу, передбачаючи наукову неупередженість у співставленні різних поглядів на певну проблему, що досліджується. Він забезпечував розуміння внутрішньої логіки та розвитку історичних ідей та концепцій.

Принцип всебічності сприяв знаходженню та аналізу всієї сукупності доступних джерел, комплексному підходу до вивчення кожного виокремленого історіографічного періоду проблеми.

Застосування принципу наступності сприяло уникненню однобічності та суб'єктивності, дало змогу оцінити досягнення дослідників попередніх поколінь, критично їх переосмислити, виокремити основні періоди розвитку наукової думки та сформулювати напрями дальших досліджень.

Важливою передумовою реалізації теоретичних та методологічних принципів є комплексне використання основних наукових методів. Тому в процесі дослідження застосовувався комплекс загально-наукових, міждисциплінарних та конкретно-історичних методів. Усебічному розв'язанню завдань дисертації сприяло використання широкого спектру методів історіографічного аналізу та синтезу, проблемно-хронологічного,

порівняльного, генетичного, ретроспективного. Їхній вибір визначений темою дисертаційної роботи, її структурою й специфікою сучасних методологічних підходів, зокрема тих, що запозичені істориками з інших наукових дисциплін. Однак, попри різноманітність методів дослідження, ключовим став проблемно-хронологічний метод, що дозволило чітко окреслити шляхи загального накопичення історичних знань різноманітних змістових сторін проблеми. Зазначені методологічні засади дали змогу простежити еволюцію історіографічного дискурсу щодо соціально-економічних та соціокультурних процесів у містах Наддніпрянщини імперської доби впродовж останньої чверті XVIII– початку XXI ст. і його структурних та інституційних форм.

Серед важливих та недостатньо вивчених методологічних проблем історії міст Наддніпрянської України в 1785–1917 рр. є наукове визначення його поняття, типології та функціонального призначення. Адже чимала роль у дослідженні міст належить понятійно-термінологічному апарату. Одним з його базових понять є «місто», яке поряд з іншими, перебуваючи у тісному взаємозв'язку, й формує термінологічно-понятійну систему, що використовується історичною наукою та історичною урбаністикою зокрема. Проблема змісту цього поняття постала принаймні з першої половини XIX ст. й зумовлена співіснуванням різноманітних форм міських поселень й відображенням феномену міста в суспільній свідомості, адміністративній та демографічній статистиці, звідки й була привнесена в науку.

Це складне методологічне питання порушували чимало дослідників, адже виявлення сутності й типу міста дає «ключ до розуміння відправної точки розвитку цієї «структури»[247]. А недостатня його вивченість ускладнює розв'язання загальних проблем міста. На нерозробленість важливих методологічних аспектів вивчення історії міста, серед яких типологія, критерії поділу поселень на міські й сільські та критерії класифікації міських поселень

[247] Симонова Е.В. Города Тульской губернии в процессе урбанизации в XIX в.: автореф. дис. ... докт. ист. наук. М., 2005. С. 11.

за соціально-економічними типами вказує й відомий російський дослідник Б. Миронов[248]. Услід за ним В. Шахеров підкреслює, що слабка розробленість цих важливих питань стримує вивчення історії міста, ускладнює створення повної та адекватної картини його стану. Невизначеність поняття «місто» призводить, на його думку, до появи значної розкиданості даних про чисельність міст і міського населення в історичній літературі, відкриває можливість для прояву дослідницького суб'єктивізму[249]. Як зазначає українська дослідниця Я. Верменич, «багатовіковій історії міст присвячено велику кількість літератури, однак теорія містознавства, його понятійний і категоріальний апарати лишаються, принаймні в Україні, слабо розробленими»[250].

Саме через це, важливо з'ясувати еволюцію уявлень учених імперської й радянської доби та сучасних науковців щодо визначення поняття «місто», його типології та функціонального призначення.

Перед тим як розпочати розгляд публікацій, що стосуються прямо чи опосередковано важливої методологічної проблеми поняття, типології та функціонального призначення міст, зауважимо, що ми не будемо виокремлювати дослідників імперського та радянського періодів на українських та російських, поділяючи позицію українського вченого В. Бондаря, який у статті «Аграрно-селянське питання другої половини XIX - початку XX ст. в радянській історіографії» зазначив: «ми не будемо робити поділ дослідників на українських та російських із наступних причин: 1) Україну не можна розглядати інакше як частину Російської імперії, а потім і

[248] Миронов Б.Н. Спорные и малоизученные вопросы истории русского позднефеодального города в современной советской историографии // Генезис и развитие феодализма в России. Проблемы историографии: Межвузовский сборник. К 75-летию со дня рождения В.В. Мавродина. Л., 1983. С. 167.
[249] Шахеров В.П. Формирование городской среды Байкальской Сибири в XVIII – первой половине XIX в.: автореф. дис. … докт. ист. наук. Иркутск, 2012. С. 11.
[250] Верменич Я.В. Теоретико-методологічні проблеми історичної урбаністик. // Український історичний журнал. 2004. № 3. С. 22.

Радянського Союзу; 2) тісні взаємозв'язки й співпраця між науковими центрами, академічними установами і навчальними закладами Росії та України ускладнили можливість однозначно віднести окремих учених до тієї чи іншої історичної науки; 3) головним для нас є саме концептуальні погляди і підходи фахівців стосовно ключових питань історії селянства. Тому проаналізовано ті праці, які зробили значний внесок у вивчення теми, були популярні як у свій, так і в наступний час, мають великий індекс цитування та ін.»[251].

Насамперед зауважимо, що проблема визначення поняття «місто», його типології та функцій не завжди мала дослідницький характер. Адже надання поселенню нового адміністративного статусу відчутно підвищувало його значущість, збільшувало права та свободи міського самоврядування, сприяло економічному розвитку, розміщенню адміністративних органів, отриманню замовлень від держави тощо. Тож зрозуміле прагнення місцевих еліт до надання їхньому поселенню статусу міста.

Згодом виникає і чисто дослідницький інтерес статистиків, істориків, географів, представників інших наук, які виробили численні підходи до визначення та типології міста, що залежали передусім від наукової спеціалізації та світоглядних позицій конкретного вченого та специфіки їхнього творчого бачення. Уперше у російській історії визначення міста дав В. Татіщев: «місто, слов'янський град, є місце укріплене або без укріплення, в якому будинки різних чинів, де військові та цивільні служителі, купецтво, ремісники і чернь і підлі люди і всі разом називаються громадяни, перебувають під владою начальства, але у нас тільки те містом називається, у якому є повітовий суд, а всі інші – або фортеці чи передмістя і остроги»[252]

---

[251] Бондар В. Аграрно-селянське питання другої половини XIX - початку XX ст. в радянській історіографії : сборник научных трудов // Історіографічні дослідження в Україні / Голова редкол. В.А. Смолій. К.: Ін-т історії України НАН України, 2011. Вип. 21. С. 238.

[252] Татищев В.Н. Лексикон российской исторической, географической, политической и гражданской. 1 ч. Санкт-Петербург: Типография горного училища, 1793. С. 242.

Проте вже на початку XIX ст. науковці висловлюють інші уявлення стосовно міст. Приміром, відомий статистик К. Герман чітко усвідомлював, що багато міст називалися містами тільки тому, що виконували виключно функції управління, рекрутських наборів, збирання податків, здійснення правосуддя і, нарешті, для полегшення селян. Тому вчений доходить висновку, що російські самодержці збільшували число міст не стільки для розвитку мануфактурної і торгової промисловості, скільки для потреб управління[253]. Звернув увагу К. Герман і на специфіку міських поселень Російської імперії, промисловість яких була суттєво пов'язана з «сільською промисловістю», підкреслюючи цим фактом незавершеність процесу відокремлення міста від села[254]. Незважаючи на певну категоричність суджень автор, на нашу думку, все ж підкреслив головне: міста повинні виконувати торгово-промислову функцію, але виконували насамперед адміністративну.

Учені, будучи свідками розвитку сучасних їм міст, намагалися не тільки дати його визначення, а й класифікувати за певними показниками. Так, той же К. Герман, подаючи достатньо повні відомості щодо чисельності міського населення в 1811 р. в Російській імперії, всі міста розділив на 4 групи у залежності від їхньої кількості – від 2 і до 70 тисяч містян. Крім того, поселення, де проживало менше 2 тисяч осіб, автор відніс до таких, які «більше заслуговують найменування слобід»[255].

П. Кеппен на початку 1840-х рр., указуючи на відсутність у російському законодавстві чіткого визначення міста, підкреслював, що в юридичному сенсі місто – це поселення, яке користується міським положенням (йдеться про Жалувану грамоту містам 1785 р. – О. Б.), наскільки великим або незначним не було б його населення[256].

---

[253] Там же. С. 231.
[254] Там же. С. 251.
[255] Там же. С. 244
[256] Ивонин А.Р. Западносибирский город последней четверти XVIII – 60-х гг. XIX в. в системе региональных социально-экономических отношений: автореф. дис. ... докт. ист. наук. Барнаул: АлтГАКИ, 2000. С. 6.

Статистик, географ, історик К. Арсеньєв спробував створити функціонально-генетичну типологію міст, розділивши міста за їхнім виробничим призначенням та причинами виникнення. Він став першим серед імперських учених хто запровадив поняття «містоутворювальна база» («тверда опора для довгочасного існування міста») та «економіко-географічне положення» («вигідність становища для торгівлі та міської промисловості»)[257]. Дослідник зазначав, що місто – це насамперед центр обміну та виробництва, тому й отримує чималу вигоду від продажу не тільки землеробських, а передусім мануфактурних виробів, втягуючи водночас в орбіту своєї безпосередньої діяльності не тільки ближні, але й віддалені сільські поселення. У конкретно-історичному значенні він поділив міста на три розряди: 1) міста, що були засновані для управління, 2) міста, що створені для організації безпеки держави й населення, 3) міста, що створені як наслідок розвитку промисловості чи торгівлі. Проте для К. Арсеньєва справжніми містами були промислові, а «міста без мануфактур – це або фортеці, або села з адміністративними функціями»[258].

Підкреслимо, що учені переважно пов’язували місто останньої чверті XVIII – початку XX ст. з владою та вбачали у ньому передусім місце перебування адміністрації, а вже потім розглядали його як центр торгово-промислової діяльності. Відомий державний діяч, автор міського положення, що було уведене у Петербурзі, Москві та Одесі 1846 р., 1862 р., 1863 р. відповідно та один із авторів селянської реформи 1861 р., М. Мілютін стверджував, що «міста затверджуються урядом, ... нові міста виникли з потреб адміністративного устрою»[259]. Зважаючи на плутанину при визначенні

[257] Арсеньев К.И. Гидрографическо-статистическое описание городов Российской империи. Санкт-Петербург // Журнал МВД, 1832. Ч. 6. № 2. С. 8.
[258] Там же. С. 33.
[259] Милютин Н.А. Число городских и земледельческих поселений в России // Сборник статистических сведений о России, издаваемый статистическим отделением Императорского Русского Географического общества / Под ред. М.П. Заблоцкого. Санкт-Петербург, 1851. Кн.1. С. 229-231.

міських та сільських поселень, він запропонував оригінальний критерій міста: вважати містом або містечком всякий центр, де існує окреме єврейське поселення, оскільки їх можна знайти майже скрізь, де є хоч маленький зародок міського життя[260]. А втім, навряд чи його варто приймати серйозно.

М. Огарьов, хоч і мав інші суспільно-політичні погляди, але також був переконаний, що «велика частина наших міст ... це адміністративні центри, нав'язані народонаселенню урядом заради своїх цілей управління; міста засновувалися за указом ... і яке-небудь село підносилося у міське достоїнство; селянство перетворювалося в міщанство»[261]. Тому він підкреслював, що «… наші міста тільки урядова фантазія, а насправді вони не мають ні значення, ні сили»[262]. Схожої думки притримувався й відомий представник київської історико-правової науки, ректор Київського університету в 1837–1843 рр., професор К. Неволін, стверджуючи, що для утворення міста було потрібно тільки, щоб «закон оголосив людей, що жили у певному місці, які могли і хотіли бути зарахованими до міського стану, «міською громадою» з усіма правами, що надаються громадам такого роду». Таке поняття міста, на думку ученого, складалося впродовж XVIII ст. і остаточно закріпилося за Катерини II[263].

Перекликається з оцінкою міст М. Огарьова й характеристика міст, що міститься в праці І. Гана «О настоящем быте мещан Саратовской губернии»[264], у якій автор наголошував: «В Західній Європі місто є історичним результатом прожитого народом життя, а у нас, – адміністративним запровадженням влади»[265].

---

[260] Там же. С. 233.
[261] Огарев Н.П. Избранные социально-политические и философские произведения: [В 2-х т.]. Т. 1. М.: Госполитиздат, 1952. С. 677.
[262] Там же. С. 71.
[263] Неволин К.А. Исследования о городах русских: Общий список русских городов. Санкт-Петербург: тип. М-ва вн. дел, 1844. С. 5.
[264] Ган И.А. О настоящем быте мещан Саратовской губернии // Экономист. 1860. Т.4. № 1. С. 27.
[265] Там же. С. 27.

У контексті нашого дослідження на певну увагу заслуговують різні статистичні та довідкові видання – Статистическое изображение[266], Военно-статистическое обозрение[267], Статистические таблицы о состоянии городов Российской империи[268], Статистические таблицы Российской империи[269], Городские поселения[270], що були підготовлені статистиками та чиновниками МВС і військового відомства. Приміром, у Військово-Статистичних оглядах губерній самодержавної Росії військові статистики здійснили огляд російських регіонів, окреме місце у якому знайшла й характеристика повітових та губернських міст. Незважаючи на відсутність висновків й чіткої структури матеріалу, і навіть, як здається на перший погляд, брак логіки, насправді ж виявляємо при описах міст десятка півтора вмотивованих і послідовно розміщених сюжетів, які можемо розглядати не інакше як функції міст, розташованих тим часом у певній ієрархії. Так, опис зовнішності міста (присутність кам'яних споруд, величних храмів, мощених вулиць і площ) мав підкреслювати його повітовий чи губернський статус; торговельна функція проявлялася в існуванні гостинного двору й міських ринків, ярмаркової та базарної торгівлі; здійснення містом адміністративних функцій спостерігалося у наявності адміністративних будівель, медичних, освітніх, благодійних та інших закладів; здійснення функцій місця проживання містян передбачало і їхню здатність до прогодування, що мала засвідчити наявність промислового виробництва; підтвердженням виконання містом ролі громадського й культурного центру повіту чи губернії повинні були бути різноманітні споруди для проведення культурного дозвілля та міських громадських

[266] Статистическое изображение городов и посадов Российской империи по 1825 г. СПб., 1829. 95 с.
[267] Военно-статистическое обозрение Российской империи, 1837–1854. СПб.: Типография Департамента Генерального Штаба. Тт. 1–17.
[268] Статистические таблицы о состоянии городов Российской империи, 1840. СПб.: тип. К. Крайя. 68 с.
[269] Статистические таблицы Российской империи, 1858. СПб.: Тип. К. Вульфа, 1863. 330 с.
[270] Городские поселения в Российской империи, 1860. [в 7 т.]. С.-Петербург: типография товарищества «Общественная польза», 1860-1865.

зібрань[271].

Звернемо увагу на виняткову значущість для визначення поняття міста, статусу населеного пункту та типології поселень загалом офіційної точки зору центральної влади. Ми поділяємо думку В. Константінової, авторки ґрунтовної монографії «Урбанізація: південноукраїнський вимір (1861–1904 роки)»[272], на значення позиції тогочасної офіційної влади щодо цього питання. Вона наголошує, що «ця позиція, як правило, була визначальною при класифікації населених пунктів укладачами статистичних та довідкових матеріалів, вона ж суттєво впливала на сприйняття поселення його мешканцями та оточуючим населенням (попри це ми аж ніяк не схильні казати про повний збіг «образу міста» і його офіційного статусу)»[273].

Відповідно до законодавства останньої чверті XVIII ст., зокрема Жалуваної грамоти містам 1785 р., визначалися певні формальні критерії міста, серед яких отримання жалуваної грамоти та затвердженого імператором плану та герба міста, створення самоврядної міської громади з правами юридичної особи[274]. Як відомо, в останній чверті XVIII ст. внаслідок губернської реформи за рішенням центральної влади близько 200 сільських поселень одержали статус міста. Упродовж цього часу було створено новий тип провінційних міст, сформувалася нова територіально-адміністративна структура Наддніпрянської України, як і загалом Російської імперії та система міст – столичні, губернські, повітові та безповітові (заштатні). Характерно, що різниця між цими містами з самого початку ґрунтувалася тільки на тому статусі, яке було визначене їм урядом щодо виконання адміністративних

---

[271] Белов А.В. Русский провинциальный город в середине XIX века. Формы и функции городского развития // Вестник Московского государственного областного университета. Серия «История, политология, экономика и право». № 4. 2009. С. 20–22.

[272] Константінова В.М. Урбанізація: південноукраїнський вимір (1861–1904 роки). Запоріжжя: АА Тандем, 2010. 596 с.

[273] Там само. С. 95–96.

[274] Грамота на права и выгоды городам Российской империи, 21 апреля 1785 г. // Полное собрание законов Российской империи. Т. 22. №16188. С. 358–384.

функцій у тому чи іншому регіоні. Саме ця обставина й схарактеризувала одну з типологічних особливостей міста імперської доби: пріоритетність адміністративного чинника як наслідок «вольового» рішення влади в його появі[275]. Сама влада визнавала, що «місто у тому значенні, яке поєднується з цим словом нині, появляється у нас не раніше 1785 р.»[276].

Офіційна точка зору на місто простежується й у доповіді МВД щодо вигінної землі для посадів, яку підписав Олександр I 10 серпня 1807 р. У ній йдеться про те, що «люди, які населяють посади, займаються торгівлею й промислами по тому стану, в якому кожен з них по купецькому або міщанського званню записаний. А тому різниця між посадами і містами, крім способу їхнього управління, полягає у тому, що між міськими обивателями вважаються не одні торгові, а й інших станів люди; посади ж в суті своїй, складені виключно з тих людей, які записані в купецьке і міщанське звання»[277]. Отже, як бачимо, за уявленням центральної влади торгово-промислова функція ще не була підставою для того, щоб поселення отримало статус міста. Міста ж, відповідно до змісту законодавчого акту, відрізняються, по-перше, управлінням, тобто адміністративно, по-друге, різними верствами міського населення. Однак чітке визначення поняття «місто» у російському законодавстві відсутнє. Не знаходимо його і в інших офіційних документах. Приміром, у 60-і рр. XIX ст. в матеріалах, які стосувалися обстеження міст у зв'язку з підготовкою нової міської реформи вказується, що «поселення, названі нині міськими, до такої міри різноманітні – за населенням, економічним побутом мешканців, за коштами, які вони мають, що встановити

[275] Кошман Л.В. Культурное пространство русского города XIX – начала XX вв. К вопросу о креативности исторической памяти // NB: Культуры и искусства. 2013. № 2. С.44–45.
[276] Городские поселения. С. 5.
[277] О выгонной земле для посадов: Высочайше утвержденный доклад Министра Внутренних дел, 10 августа 1807 г. // Полное собрание законов Российской империи. Т. 29. № 22587. С. 1238.

… яким і на майбутнє слід залишити назву міст не має жодної змоги»[278].

У другій половині XIX ст. процес переходу від аграрного (традиційного) суспільства до індустріального, зростання ролі міста у російському суспільстві, підготовка та проведення реформ 1860-х рр., зумовили зростання інтересу до історії міст, й зокрема до питань щодо їхнього визначення, типології та функціонального призначення. Ці та інші питання розглядалися у працях відомих дорадянських учених І. Дитятіна[279], І. Забєліна[280], В. Ключевського[281], О. Корнілова[282], М. Костомарова[283], П. Мілюкова[284], В. Семенова-Тян-Шанського[285], Г. Шрейдера[286], М. Щепкіна[287] та інших.

Дослідники вказували на важливість для визначення міста адміністративної функції, яка фактично вирізняла місто від села. Так, один із найвідоміших дослідників міста І. Дитятін підкреслював, що «по суті головним елементом, що входять до сукупності поняття про місто, є зовсім не елемент економічний, а суто адміністративний; принаймні, по відношенню до величезної більшості міст – майже всіх повітових»[288]. Акцентуючи на

---

[278] Кошман Л.В. Город в общественно-культурной жизни // Очерки русской культуры XIX века. Т. I. Общественно-культурная среда. М.: Изд-во Моск. ун-та, 1998. С. 18.

[279] Дитятин И.И. Устройство и управление городов России. В 2-х т. Т.2. Городское самоуправление в настоящем столетии: (Городское самоуправление в России. Городское самоуправление до 1870 года). СПб., 1875. 565 с.

[280] Забелин И.Е. История города Москвы. М.: Столица, 1990. (Репринтное воспроизведение издания 1905 года). 682 с.

[281] Ключевский В.О. Сочинения: в 9-ти т. Т.1. Курс русской истории. Ч.1. М., Мысль, 1987. 432 с.

[282] Корнилов А.А. Курс истории России XIX в. М.: Высшая школа, 1993. 448 с.

[283] Костомаров Н.И. Очерк торговли Московского государства в XVI и XVII столетиях. Спб., изд. Н. Тиблена, 1862. 301 с.

[284] Милюков П.Н. Очерки по истории русской культуры: Часть 1. Население, экономический, государственный и сословный строй. СПб.: Тип. И.Н. Скороходова, 1896. 237 с.

[285] Семенов-Тян-Шанский В.П. Город и деревня в Европейской России: очерк по экономической географии. С-Петербург: Тип. В.Ф.Киршбаума, 1910. 212 с.

[286] Шрейдер Г.И. Город и городовое положение 1870 г. // История России в XIX в. Т.4. Санкт-Петербург, 1908. С. 1–29.

[287] Щепкин М.П. Опыты изучения общественного хозяйства и управления городов. Ч. 1–2. М.: Тип. М.П. Щепкина, 1882–1884. 409 с.

[288] Дитятин И.И. Устройство и управление. С. 305.

складності юридичного визначення міста, вчений наголошував, що «… містом є переважно такий пункт поселення тільки тому, що в ньому зосереджується влада місцевої адміністрації і що у цьому населеному пункті знаходяться певні міські установи; ніяких життєвих умов до розвитку в цих пунктах так званої «міської громади», не існує і не може існувати, за відсутністю самих елементів для цього необхідних – представників торгівлі та промисловості»[289]. Визначаючи рівень розвитку російських міст в середині XIX ст. і порівнюючи їх з європейськими, І. Дитятін увів поняття «село-місто», з огляду на те, що «у більшості наших міст мало ознак міського життя»[290].

Випускник Харківського університету, міський голова Петрограда у 1917 р. Г. Шрейдер у своїй роботі спробував визначити головні ознаки та функції міста, серед яких, на його думку, такі: «1) кількість населення; 2) щільність, або «скупченість» населення; 3) спосіб забудови; 4) різнорідність населення або «міська диференціація»; 5) значення міста як промислового центру; 6) роль культурного центру; 7) адміністративна функція»[291]. Ключову ж роль у розвитку міст він відводив торгово-промисловій функції. Однак поява міст, на його переконання, була викликана не економічними, а передусім політичними та адміністративними потребами самодержавства й тому «дореформене місто було майже виключно адміністративним терміном – територіальною одиницею, утвореною в ім'я інтересів і завдань внутрішнього управління»[292]. На відміну від Г. Шрейдера, який основною ознакою, що відрізняла місто від села, називав чисельність населення, для М. Щепкіна місто – самоврядна одиниця[293].

Зауважимо, що в другій половині XIX ст. у визначенні дефініції «місто» акценти поступово змістилися з адміністративної до торгового-промислової

[289] Там же. С. 309.
[290] Там же. С. 308.
[291] Шрейдер Г.И. Город и городовое положение. С. 2–4
[292] Там же. С. 11.
[293] Щепкин М.П. Опыт изучения. С. 340.

функції. Зрештою така зміна цілком відповідала тенденціям західноєвропейських міст, які в процесі промислової революції перетворювалися в індустріально-комерційні центри та певної еволюції міст царської Росії. До того ж, теза про ідентичність понять «місто» та «індустріально-торговий центр» у цей час настільки утвердилась, що німецький економіст та соціолог В. Зомбарт визнає містами тільки міста «в економічному сенсі»[294].

Відомий політичний діяч, лідер кадетів, історик П. Мілюков наприкінці XIX ст. слушно зазначав, що «російське місто, як ми могли вже помітити з повільного розвитку російського торгово-промислового життя, не було природним продуктом внутрішнього економічного розвитку країни. За поодинокими винятками, російське місто виникало не з скупчення в одному місці населення, зайнятого промислами і торгівлею ... Раніше, ніж місто стало потрібно населенню, воно знадобилося уряду ... Російське місто було, насамперед, урядовим і військовим центром ... Отже, державна потреба у містах як осередках управління та військової оборони з давнини і дотепер випереджала природний розвиток міського життя. Міське населення доводилося створювати насильно»[295].

Одну із найвідоміших спроб створення типології міст Російської імперії здійснив відомий географ та статистик В. Семенов-Тян-Шанський, виокремивши «офіційні» (юридичні) та «справжні» (економічні) міста. Сутністю її було те, що міста, на думку вченого, у своєму розвитку проходять кілька стадій – військову, юридичну, адміністративну та торгово-промислову. Особливість російського міста полягала у тому, що воно оминуло юридичну стадію і сильно затрималося з торгово-промисловою. Оскільки «розвиток торгово-промислового міста, маючи суто економічний характер, був вільний

[294] Зомбарт В. Современный капитализм. Т. 2. Теория капиталистического развития. М., 1905. С. 193.
[295] Милюков П.Н. Очерки по истории. С. 178–180.

від будь-яких вказівок», то багато сільських поселень, на переконання вченого, вже давно перетворилися на міста, а офійний поділ відстав від життя та застарів[296]. Для обгрунтування принципів «істинності» та «неістинності» міста В. Семенов-Тян-Шанський використав дві ознаки: перша – «людність населеного пункту» і друга – «…відсоток населення даного пункту, що не займається сільськими промислами взагалі, у зв'язку з жвавістю його торгово-промислового обороту, обчисленого на одного його мешканця»[297]. Крім принципів «істинності», науковець запропонував визначення «сільських» та «несільських» занять[298].

Зважену оцінку праці В. Семенова-Тянь-Шанського, яку ми повністю поділяємо, сформулював український дослідник А. Гуменюк: «автор спробував дати обґрунтовану відповідь на питання, який тип поселення слід вважати міським в умовах бурхливого розвитку капіталізму на території Російської імперії. Опрацювавши велику кількість джерел, В. Семенов-Тянь-Шанський розробив власну систему критеріїв для визначення міського характеру населеного пункту. Використання економічних та демографічних критеріїв дозволило досліднику дійти висновку, що близько третини офіційних міст країни не відповідають своєму юридичному статусу. Одночасно велика кількість «економічних» міських поселень залишалася на становищі промислових сіл та містечок. Частина праці В. Семенова-Тянь-Шанського була присвячена характеристиці міських поселень Правобережної України. Кожне з них було коротко охарактеризоване як з демографічного, так і з економічного боку і віднесено до певної категорії міських поселень. При суперечливості окремих тверджень автора не можна не визнати глибини наукового аналізу проблем, що були тут розглянуті. Дана праця справила великий вплив на подальше дослідження проблем історії капіталістичного

[296] Семенов-Тян-Шанский В.П. Город и деревня. С. 46.
[297] Там же. С. 55–56.
[298] Там же. С. 56–57.

міста на теренах Російської імперії»[299].

Отже, як свідчить історіографічний аналіз, традиції вивчення міст мають глибоке коріння, однак в історіографії імперської доби не склався науковий напрям, предметом якого було б комплексне дослідження міст Наддніпрянської України останньої чверті XIX – початку XX ст. як цілісного суспільного феномена. Тільки окремі сторони міської проблематики знайшли висвітлення у працях сучасників. Певне відображення знайшли й питання наукового визначення поняття, типології та функціонального призначення міста.

Після більшовицького державного перевороту й переформатування російського імперського проєкту на радянський, теоретичні проблеми містознавства в нових історичних реаліях продовжили досліджувати переважно вчені імперської доби. Впродовж першого десятиліття більшовицької влади, коли ідеологічний диктат ще не став тотальним, виходять роботи дослідників, що розпочали вивчення міст ще в імперський період. Отож, традиції дорадянської історіографії продовжили М. Анциферов[300], М. Астров[301], Л. Вєліхов[302], І. Гревс[303], М. Рожков[304] та інші

---

[299] Гуменюк А. О. Стан дослідження розвитку міст Правобережної України в історіографії 60-х рр. XIX ст. – 1914 р. // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки. 2018. Т. 28. С. 334.

[300] Анциферов Н.П. Пути изучения города как социального организма: Опыт комплексного подхода. Л.: «Сеятель», 1926. 150 с.; Его же. Душа Петербурга. Л.: Лира., 1990. 250 с.; Его же. Непостижимый город. Спб.: Лениздат, 1991. 335 с.; Анциферовы Н. и Т. Книга о городе. Л.: Изд–во Брокгауз – Ефрон, 1926. 224 с.

[301] Астров Н.И. Из истории городских самоуправлений в России // Местное самоуправление: Труды О–ва для изучения гор. самоупр. в Чехословацкой республике. Прага: Изд. кн–ва «Пламя» и О–ва для изучения гор. самоупр. в Чехословацкой республике, 1925. С. 9–42.

[302] Велихов Л.А. Основы городского хозяйства. Общее учение о городе, его управлении, финансах и методах хазяйства. М., 1996. 480 с.

[303] Гревс И.М. Монументальный город в исторической экскурсии // Экскурсионное дело. 1921. – № 1. С. 1–14.; Его же. Город как предмет краеведения // Краеведение. 1924. № 3. С. 245–258.; Его же. Город как предмет школьного краеведения. // Вопросы краеведения в школе. Л.: Изд-во Брокгауз-Ефрон. 1925. С. 64–87.

[304] Рожков Н.А. Русская история в сравнительно-историческом освещении (основы социальной динамики). Т. 7. М., 1923. 290 с.; Его же. Город и деревня в русской истории (краткий очерк экономической истории России). СПб.: Тип. И Н. Скороходова, 1902. 84 с.

вчені, які стали авторами останніх, не заангажованих радянською ідеологією, яскравих досліджень міст Російської імперії, що вийшли у 1920-х рр. і були викликані насамперед переходом до нової економічної політики і поверненням до ринкових умов. Так, професор І. Гревс та його учень, уродженець Уманщини, М. Анциферов зробили значний внесок у сферу містознавства. З позицій культурно-антропологічного підходу вони вказали на необхідність комплексного вивчення міста як цілісного соціального організму. М. Анциферов підкреслював, що не можна протиставляти місто громаді, що його населяє, оскільки місто – це одне нерозривне ціле зі своїм населенням, і лише їх комплексне вивчення може дати цілісну картину міського життя[305]. Він визначав місто як «...місце, пристосоване для співжиття соціальної групи складного характеру, внутрішньо диференційованої (стани, класи, іноді угруповання національні, релігійні), що отримало певну правову форму»[306].

На думку О. Неусихіна, спроби вивести місто з однієї основи (бурга, ринку, вотчини або громади) породжують насильство над фактами. Такий прийом він називає «поганим монізмом». Але водночас існує ще і «поганий плюралізм», коли замість однієї основи береться кілька і кожна сторона описуваного явища (в нашому випадку – міста) виводиться з відповідної їй основної причини. Внаслідок цього – цілісного організму не вийде, всі частини, які є його складниками, залишаться розчленованими. У М. Вебера, на переконання О. Неусихіна, немає ні того, ні іншого – процес виникнення міст йшов за рахунок «складних, перехресних процесів – економічних, соціальних і військово-політичних», і місто «відразу ж виходить на сцену як складний комплекс явищ ... сили розвитку, всі елементи, з яких будувалося місто, з'являються на самому початку процесу»[307].

Особливе місце в дослідженні порушеної проблеми належить

---

[305] Анциферов Н.П. Пути изучения города. С. 16.
[306] Там же. С. 8.
[307] Неусыхин А.И. Социологическое исследование М. Вебера о городе // Вебер М. Избранное. Образ общества. Москва: Юрист, 1994. С. 665.

Л. Вєліхову. У монографії, присвяченій основам міського господарства, що з'явилася у 1928 р., аналізуючи методологічні та історіографічні аспекти об'єкта дослідження, вчений чималу увагу приділив визначенню поняття «місто» та його інтерпретаціям в радянській історичній, правовій та економічній літературі[308]. Автор слушно стверджує, що наукові уявлення щодо поняття «місто» почали формуватися в імперській Росії в середині XIX ст., і, на думку вченого, були певною мірою пов'язані з аналогічними поглядами, що існували у Західній Європі. Аналіз наукових праць дозволив йому виокремити кількісну, політико-адміністративну, соціальну та економічну дефініції міста[309].

Учений зазначає, що містом, на думку авторів кількісної теорії, є значне і тривале скупчення людей на порівняно незначній території, на противагу неміським поселенням (селам, селищам, містечкам, аулам тощо), що розташувались на значному просторі з їхньою зазвичай невеликою кількістю жителів. Хоча це визначення і вказує на важливу ознаку міста та загалом вирізняє величезну кількість міст різних типів від сільських поселень, але з одного боку, кількісна, інакше кажучи, зовнішня ознака не дає реального поняття про сутність міста, і, з іншого – сама по собі вона теж далеко не завжди може встановити дійсну межу між містом і селом[310].

Автори політико-адміністративної теорії, в основі якої знаходиться правовий підхід до поняття міста, визначали містом таке поселення з певною територією, якому держава надавала особливі адміністративні права або інше від села правове і податкове становище. Головною ознакою міста виступає відповідний акт державної влади, шо дійсно відмежовує всяке офіційне місто від села зрозумілим і незаперечним способом. Це дає змогу, на переконання авторів цієї теорії, розрізняти міста офіційні (юридичні), або ж номінальні, та

[308] Велихов Л.А. Основы городского хозяйства. 3–9.
[309] Там же. С. 3–9.
[310] Там же. С. 4.

міста у науковому сенсі. На думку Л. Вєліхова, адміністративна ознака фіксуючи перше поняття, є абсолютно не придатною для характеристики другого. Тобто вона проводить це розмежування формально, іншими словами, механічно[311].

Соціальна теорія, на думку Л. Вєліхова, додала до формально-політичного моменту суттєвіший момент – внутрішню суспільну структури міста. Найвдаліше цю теорію сформулював М. Анциферов»[312].

Найпереконливішою та найобґрунтованішою, на думку Л. Вєліхова, була економічна теорія, що прагнула аргументувати поняття «місто» не за тими чи іншими формальними, зовнішніми чи абстрактно-соціальними ознаками, а яка ґрунтується на наукових засадах. Учений водночас підкреслює методологічну складність пошуку та виявлення тієї економічної ознаки, яка стала б найзручнішою для характеристики міста як соціального явища. Коментуючи дефініцію М. Вебера стосовно економічної ознаки міста, за якою «містом є таке поселення, землеволодіння якого регулюється особливою прибутковістю, а саме домоволодінням, при якому інша земля є тільки придатком»[313]. Л. Вєліхов визнає, що наведене визначення не позбавлене дотепності, але сумнівається у правильності розглядати таке важливе і економічно складне явище, як місто, з точки зору тільки земельної та будинкової ренти, цілковито ігноруючи вагоміший, виробничий момент[314].

На переконання Л. Вєліхова, найближче підійшли до визначення міста М. Ковалевський, характеризуючи місто як «поселення з сильною диференціацією занять, переважно промислових, торгових і кредитних»[315] та М. Рожков за визначенням якого містом називається поселення, жителі якого займаються або торгівлею, або обробною промисловістю, що є їхнім

[311] Там же. С. 5–6.
[312] Там же. С. 6.
[313] Там же. С. 7.
[314] Там же.
[315] Там же. С. 8.

головним, основним заняттям, а не побічним промислом[316]. Стосовно останнього визначення і Л. Вєліхов і М. Рожков чітко розуміли, що дана дефініція не може стосуватися будь-яких епох чи будь-яких поселень. Водночас Л. Вєліхов доходить цілком логічного та обґрунтованого, на нашу переконання, висновку, що головною причиною попередніх дефініційних невдач, є саме та проста істина, що реального визначення для всіх міст, що існували та офіційно існують, з їхніми різними, а часом суперечливими ознаками, дати не можна. Характеризуючи власне визначення міста, науковець зауважує, що якщо ж ми хочемо дати формальне або, вірніше, номінальне визначення для «номінального» або ж «юридичного» міста і тим пояснити і виправдати саме загальновживане слово «місто» для всіх випадків, країн та епох, то, резюмуючи все сказане, ми можемо це зробити лише такою розпливчатою і, по суті, малозмістовною формулою: місто є таке відокремлене від села в правовому відношенні поселення, яке є певною мірою значним і тривалим скупченням людей на порівняно обмеженій території[317]. Уточнюючи дефініцію міста Л. Вєліхов наголошує: містом є певна соціальна система, що являє собою «конгломерат людей, об'єднаних, по-перше, виробничим і розподільним моментами, а потім моментом споживчим у широкому сенсі цього слова»[318]. Врешті учений робить важливий висновок, що кожній епосі притаманне своє визначення міста, а єдиного універсального формулювання бути не може, позаяк разом з розвитком міста трансформуються і його сутнісні характеристики[319]. Всі міста, на його думку, можна розділити на дві групи – чисто економічні, в межах яких виокремлюються індустріальні (промислові), торгові та торгово-промислові типи міст, й міста особливого призначення, серед яких – військові, виключно адміністративні, навчально-виховні,

[316] Рожков Н. А. Город и деревня. С. 2.
[317] Велихов Л.А. Основы городского хозяйства. С. 9.
[318] Там же. С. 80.
[319] Там же. С. 9.

санітарні, двірцеві та дипломатичні[320].

Зауважимо, що вчені, які були прихильниками соціально-економічної концепції, ідентифікували місто насамперед через розмежування міських видів діяльності. Прибічники цієї концепції розробили різні варіанти функціональної типології міст. У їхньому розумінні «функція – це свого роду професія міста, сенс його існування, це та форма, в якій він постає перед зовнішнім світом»[321].

Упродовж 1930-1950-х рр. вивчення міст опинилося на марґінесі наукових досліджень. Повною мірою це стосується й наукового визначення поняття «місто» та його функціональної типології.

Тільки з другої половини 1950-х рр. дослідження міст імперського періоду знайшло свій подальший розвиток. Про це свідчать насамперед праці П. Риндзюнського[322], який зробив суттєвий внесок в дослідженні теоретичних аспектів міст імперської доби. Як актуалізацію наукових досліджень з історії міст у радянську добу потрібно розглядати монографію «Городское гражданство дореформенной России», в якій автор критикує підхід до дослідження міст Російської імперії відомих учених І. Гана, І. Дитятіна, О. Кізеветтера та М. Вебера, котрі стверджували, що російські міста зазвичай є аграрними, нічим практично не відрізняються від села та розвиваються під гнітом кріпацтва. П. Риндзюнський переконаний, що російські міста, як і міста Заходу розвивалися на засадах загальних закономірностей як результат антифеодальних тенденцій в соціально-економічному житті та визвольного руху[323].

---

[320] Там же. С. 88-89.

[321] Боже-Гарнье Ж., Шабо Ж. Очерки по географии городов. М.: Прогресс, 1967. С. 142.

[322] Рындзюнский П.Г. Городское гражданство дореформенной России. М.: Изд-во Акад. наук СССР, 1958. 559 с.; Его же. Городское население // Очерки экономической истории России первой половины XIX в. М.: изд-во Соцэкгиз,1959. С. 276–358; Его же. Изучение городов России первой половины XIX в. // Города феодальной России. М., 1966. С. 65–74; Его же. Основные факторы городообразования в России второй половины XVIII в.// Русский город, МГУ, 1976. С. 105–127.

[323] Рындзюнский П.Г. Городское гражданство. С. 7–11.

Попри використання радянської методології, вчений вказує на низку важливих положень: історія міста – тема багатогранна і всебічна; необхідним є грунтовне вивчення міста; дослідження взаємовпливу міста і села (особливо це стосується XIX ст.).

Учений звернув увагу і на окремі аспекти теми: економічну основу міського розвитку, особливе станове і економічне становище міських жителів тощо.

П. Риндзюнський переконаний, що, «місто – це не економічна категорія. Центр ваги в його визначенні не лежить в царині економіки, до того ж зведеної до розгляду лише галузевої особливості, він розташований в соціально-економічній сфері в усій її повноті, й крім того, визначається суспільно-правовою, ідеологічною та культурною сферами»[324]. Саме ця теза була в основі підходу вченого щодо оцінки містечок Правобережної України. Оскільки вони були зазвичай приватновласницькими і органи самоврядування у них замінялися владою поміщиків, П. Риндзюнський не відносив містечка до міських поселень. На його переконання, «які б зовнішні ознаки не збігалися у містечок з містами, все ж їхня господарсько-правова основа відрізнялася від міської господарсько-правової основи, вона була їй навіть в сутності протилежна»[325].

П. Риндзюнський вказав на два шляхи в процесі створення й розвитку міст та міського устрою: перший, що йде від народних мас й полягає в прагненні до економічної свободи, громадянського самоствердження та особистої незалежності і, другий, що виходить від правлячого класу в особі дворянського уряду, що проявляється в боротьбі за підтримку й зміцнення існуючого суспільного ладу[326]. На думку вченого, уряд відчував прогресивність урбанізації й намагався обмежити цей всеосяжний і

[324] Рындзюнский П.Г. Основные факторы городообразования. С. 109.
[325] Рындзюнский П.Г. Городское гражданство. С. 310.
[326] Там же. С. 554–557.

масштабний процес, культивуючи, серед іншого, адміністративне значення міст, як основне. Важливим для нас є висновок автора щодо неоднакових темпів розвитку міст в різних частинах Російської імперії. Тому він підкреслив, що різниця географічних та економічних умов, на основі яких розвивалися міста справляла значний вплив на зміст урбаністичного процесу[327]. Зауважимо, що П. Риндзюнський небезпідставно виокремив своєрідність і багатогранність містоутворювального процесу на Півдні України, який проявлявся насамперед у темпах приросту міського населення у порівнянні з іншими регіонами імперської Росії[328].

Становлення міської історії як нової соціальної історії завершилось на Заході в 1970-і рр., коли відбулася інституціоналізація цього актуального напряму. В 1960–1980-і рр. в радянській історіографії також спостерігається сплеск зацікавлення до історії міст імперської доби, внаслідок чого вона істотно поповнилася ґрунтовними дослідженнями. Зауважимо, що саме тоді окреслилися основні теоретичні проблеми містознавства, серед яких визначення терміну «місто», функціональна типологія міст, критерії їхньої класифікації за соціально-економічними типами, критерії розподілення поселень на міські та сільські.

Суттєвий внесок у вивчення теоретико-методологічних питань містознавства в цей час зробили праці Я. Водарського[329], В. Кабузана[330],

---

[327] Рындзюнский П.Г. Основные факторы городообразования. С. 116–118.

[328] Там же. С. 116.

[329] Водарский Я.Е. Города и городское население России в XVII в. // Вопросы истории хозяйства и населения России XVII в.: Очерки по исторической географии XVII в. М., 1977. С. 98–116; Его же. Население России в конце XVII – начале XVIII века. М.: Наука, 1977. 262 с.; Его же. Промышленные селения центральной России в период генезиса и развития капитализма. М.: Наука, 1972. 254 с.; Его же. Исследования по истории русского города (факты, обобщения, аспекты). М.: Институт российской истории РАН, 2006. 416 с.

[330] Кабузан В.М. Народонаселение России в XVIII – первой половине XIX в. М., 1963; Его же. Изменения в размещении населения России в XVIII – первой половине XIX в. М., 1971. 192 с.; Его же. Население Центрально-земледельческого района в конце XVIII – первой половине XIX века /Историческая география Черноземного центра России (дооктябрьский период). Воронеж, 1989. С. 17–24.

В. Карлова[331], Ю. Клокмана[332], Б. Миронова[333], М. Рабиновича[334]. Так, В. Карлов, приміром, в одній зі своїх статей визначає місто так: «до ранньофеодальних міст слід відносити, насамперед, ті різнохарактерні за походженням і становищем в системі розселення поселення, де поєднувалися ремісничо-торговельні, адміністративні, політичні, релігійні та військові функції»[335].

Один з найвідоміших фахівців у галузі історичної географії та демографії Я. Водарський звів всі позиції, що існували в імперській та радянській історіографіях стосовно проблеми визначення міста, до чотирьох:

1. Міста – це поселення, які називалися так в офіційних джерелах та визнавалися такими сучасниками. Цієї думки дотримувалися В. Ключевський, С. Соловйов, М. Чечулін та інші[336].

2. Міста – це обов'язково торгово-промислові поселення, які можуть бути також адміністративними, політичними, культурними та іншими центрами, тобто багатофункціональні поселення. Так уважали С. Бахрушин[337], Б. Греков[338], М. Рожков[339] та інші.

---

[331] Карлов В.В. К вопросу о понятии раннефеодального города и его типов в отечественной историографии // Русский город (проблемы градообразования). М., 1980. Вып. 3. 66–83; Его же. О факторах развития русского города в эпоху Средневековья (к постановке вопроса) // Русский город: историко-методологический сборник: в 2-х т. М., 1976. Т. 1. С. 32–69.

[332] Клокман Ю.Р. Социально-экономическая история русского города: Вторая половина XVIII века. М., 1967. 335 с.

[333] Миронов Б.Н. Спорные и малоизученные вопросы истории русского позднефеодального города в современной советской историографии /Генезис и развитие феодализма в России. Проблемы историографии. Л., 1983. С. 165–188; Его же. Русский город во второй половине XVIII – первой половине XIX века. Типологический анализ //История СССР. 1988. № 5. С. 150-169.

[334] Рабинович М.Г. Очерки этнографии русского феодального города. М., 1978. 328 с.; Его же. К определению понятия «город» (в целях этнографического изучения) // Советская этнография. 1983. № 3. С. 19–24; Его же. Очерки материальной культуры русского феодального города. М.: Наука, 1988. 312 с.

[335] Карлов В.В. К вопросу о понятии. С. 83.

[336] Водарский Я.Е. Исследования по истории русского города. С. 6–7.

[337] Бахрушин С.В. Научные труды. В 4-х т. Т. 1. М., 1952. С. 122.

[338] Греков Б. Д. Крестьяне на Руси. М.-Л., 1946. С. 553–555.

[339] Рожков Н. А. Город и деревня в Русской истории. Краткий очерк экономической истории России. СПб., 1902.

3. Міста – це або торгово-промислове поселення, або військово-адміністративний центр, або поєднання цих двох поселень, тобто центр з адміністративними, економічними та військовими функціями (В. Карлов[340], Ю. Клокман[341], П. Мілюков[342], М. Рабинович[343]).

4. Торгово-промислове поселення з обов'язковою міською станової громадою, стосовно різних періодів міської історії, тобто для періоду після 1775 р. з громадами купців і міщан. Такої точки зору притримувалися М. Костомаров[344], П. Риндзюнський[345], А. Сахаров[346], М. Тихомиров[347], Л. Черепнін[348] а також сам Я. Водарський[349].

Підкреслимо, що наведені позиції були окреслені авторами та їхніми прихильниками в межах конкретно-історичних досліджень, тому не йшлося про оформлення цих позицій як завершеного визначення терміну «місто» в його історичному аспекті.

Певним винятком був погляд самого автора класифікації визначення поняття «місто» Я. Водарського, котрий стверджував, що місто, будучи економічною, одночасно було й правовою категорією, а сам процес містоутворення полягав в еволюційній зміні економічної функції поселення й супроводжувався зміною його правового статусу. Тому поселення ставало містом у науковому розумінні, на думку ученого, тільки після того, як його економічне становище отримувало правове оформлення, тобто після того, як його мешканці були об'єднані в наділену урядом правами і обов'язками

---

[340] Карлов В.В. К вопросу о понятии. С. 81.
[341] Клокман Ю. Р. Социально-экономическая история. С. 33.
[342] Милюков П. Н. Очерки по истории рус. культуры. Ч.1. СПб., 1909. С. 241.
[343] Рабинович М.Г. К определению понятия «город». С. 24.
[344] Костомаров Н.И. Исторические монографии и исследования. Т. XIX: Очерк домашней жизни и нравов великорусского народа в XVI и XVII столетиях. СПб., 1887. С. 5.
[345] Рындзюнский П.Г. Городское гражданство дореформенной России. М., 1958. С. 13.
[346] Сахаров А.М. Города Северо-Восточной Руси XIV–XV веков. М., 1959. С. 11, 23, 180.
[347] Тихомиров М.Н. Древнерусские города. М., 1956. С. 44, 51, 435.
[348] Черепнин Л.В. Образование Русского централизованного государства в XIV- XV веках. М., 1960. С. 329–330.
[349] Водарский Я.Е. Города и городское население России в XVII в. С. 98–99, 107.

посадську громаду, а після прийняття Жалуваної грамоти містам 1785 р. – одержувало від уряду офіційний статус міста[350]. Я. Водарський виокремлює три критерії міста – торгово-промислові заняття мешканців, наявність міської громади та певний мінімум містян, стверджуючи, що лише наявність перших двох ознак одночасно дає змогу віднести поселення до числа міст. Учений переконаний, що торгово-промислові заняття населення без громади утворюють поселення міського типу, а громади без торгово-промислових занять населення – сільське поселення. Ключовою ознакою для визначення міста, стверджує Я. Водарський, повинна бути соціально-економічна характеристика, оскільки місто відрізняється від села насамперед тим, що воно є населеним пунктом, в якому головним заняттям жителів є неземлеробське виробництво та торгівля, а адміністративні й військові функції можуть бути і відсутніми. За такої умови його громада і жителі, які не входять до неї, мають певні права та обов'язки, закріплені державою[351]. Безперечно, цей процес у різні періоди розвитку міст мав і різні особливості. Наголосив учений ще на одній важливій обставині, вказавши на необхідність врахування ще одного критерію міста, а саме – певного мінімуму чисельності населення[352]. Зауважимо, що цей критерій у Західній Європі використовувся ще з XIX ст.

Я. Водарський дав відповідь і на питання щодо перспектив наукового дослідження, які відкриває визначення поняття міста. Воно, на його думку, по-перше, потребує ґрунтовного вивчення поселень, які у джерелах називаються «містами» та «посадами», щоб з'ясувати рівень та характер їхнього економічного розвитку й політичного статусу та визначення міста в науковому розумінні цього терміна. По-друге, воно дає змогу розв'язати проблему дослідження міського населення як важливого показника рівня економічного розвитку країни, водночас включаючи до складу міського населення не тільки

[350] Водарский Я. Е. Исследования по истории русского города. С. 9.
[351] Там же. С. 6–10, 13.
[352] Там же. С. 10.

міські стани, а й те населення, яке проживало у містах, не маючи міського статусу. По-третє, воно встановлює тверде підгрунтя щодо вивчення проблем містоутворення. По-четверте, воно потребує диференційованого вивчення міського та торгово-промислового населення, враховуючи, що останнє є показником рівня економічного розвитку та зростало швидшими темпами, ніж міське загалом й було численнішим, і що не все населення міст було торгово-промисловим. По-п'яте, воно спрощує вивчення історії міського розвитку не лише за висхідною лінією, як перехід від аграрного до індустріального міста, а й за низхідною, даючи змогу виокремити міські громади, котрі втрачали своє значення як торгово-промислові центри та поступово занепадали, перетворючись з міських у сільські поселення спочатку фактично, а потім позбувалися й правового статусу[353].

Крім того, Я. Водарський виокремлює низку нерозв'язаних проблем стосовно розуміння сутності міста. Він переконаний, що термінологія – важливий елемент в теоретичному осмисленні міста, тому перша проблема, яка постає перед дослідником – яке поселення та з якого етапу його розвитку стає містом у науковому розумінні. Друга проблема – причини заснування міст саме в цьому місці та в цей час. Третя проблема – вивчення розвитку міст як населених пунктів, поява в них нових районів, слобід, вулиць, тобто, дослідження міської топографії та забудови. Четверта проблема, на думку ученого, – управління містом, його характерні особливості, розвиток міського чиновництва, поліцейських установ тощо. П'ята проблема – розвиток міської промисловості, внутрішньоміського транспорту, пошти. Шоста проблема – освіта й просвітництво, поява та історія шкіл і спеціальних навчальних закладів, зокрема вищих, друкарень тощо. Сьома проблема – особливості постачання міст продовольством, паливом, будівельними матеріалами. Восьма проблема – розвиток торгівлі. Дев'ята проблема – побут міських станів

[353] Водарский Я.Е. Исследования по истории русского города. С. 3–4.

і соціальних груп: їхнє духовне і громадське життя, ставлення до релігії тощо[354]. Все це свідчить про широкий та універсальний підхід Я. Водарського щодо його розуміння сутності міста, його функціональної типології та визначення.

Органічним продовженням наукової діяльності П. Риндзюнського стала його монографія «Крестьяне и город в капиталистической России второй половины XIX века: (взаимоотношения города и деревни в социально-экономическом строе России)»[355], в якій вчений аналізує соціально-економічні процеси пореформеної самодержавної Росії. Найбільшу увагу автор зосередив на проблемах передумов виходу селян з сільських та переходу їх в міські поселення, різницю соціально-економічних міських і сільських структур в окремий районах Європейської Росії, включаючи й Наддніпрянщину, правові та соціально-економічні умови відходництва селян в місто, історія створення та становлення нових міст. У цій праці П. Риндзюнський уточнив й визначення міста: «Є підстави визнати, що відособлений розгляд населених пунктів, що офіційно визнавалися містами, має свій сенс і значення. У цих поселеннях існували особливі адміністративні порядки, властиві містам, в них облаштовувалися свої станові корпорації, особлива організація міського життя, існував специфічний міський контингент населення. За досить широкого підходу до суспільних явищ і належній увазі не тільки до виробничої діяльності людей, а й до всіх істотних сторін їхнього громадського життя, розгляд міст у тому їхньому складі, яким він був офіційно визнаний, отримує своє виправдання і видається єдино можливим»[356]. На нашу думку, така аргументація вченого цілком переконлива, особливо з огляду на те, що статистика зазвичай опиралася на офіційно визнані державою міські

[354] Там же.
[355] Рындзюнский П.Г. Крестьяне и город в капиталистической России второй половины XIX века: (взаимоотношение города и деревни в социально-экономическом строе России). М.: Наука, 1983. 269 с.
[356] Там же. С. 127.

поселення.

Крім того, П. Риндзюнський проаналізував процедуру зміни статусу населених пунктів стверджуючи, що, зазвичай, «бажанням перейти в міський стан була охоплена більшість мешканців поселень», стосовно яких виникали справи щодо перейменування на міста. Однак, учений акцентував увагу на низці тенденцій, котрі зіштовхувалися в процесі зміни статусу: 1) прагнення «маси рядових мешканців» покінчити із залежністю від колишнього (доемансипаційного) або нового (післяемансипаційного) власника населеного пункту; 2) прагнення верхівки населення затвердити свою керівну роль у розв'язанні справ поселення й одночасно звільнитися від залежності від власника населеного пункту; 3) «ціпка хватка» колишніх власників, які намагалися зберегти свої привілеї, й водночас розширити власні прибутки від прискореного розвитку поселення через набуття ним міського статусу; 4) консервативна позиція вищої бюрократії»[357].

Проблематику міст Російської імперії досліджує і відомий етнограф М. Рабинович. Він стверджує, що відсутність повних даних щодо розвитку міст не дає змогу визначити точні його критерії і часто призводить до суб'єктивних дефініцій. На переконання вченого міста були центрами розвитку ремесел й торгівлі, адміністративними, військовими, культурними та релігійними центрами. Ці функції були притаманні певною мірою кожному місту. Однак далеко не в кожному місті вони обов'язково поєднувались одночасно. Тому дослідник зауважує, що досить було однієї з цих різноманітних функцій, щоб поселення стало містом і щоб у ньому склалися риси міського побуту[358]. Не відкидає він і думку, яка побутувала раніше, та не застаріла й тепер, відповідно до якої містами є ті поселення, які визнавались сучасниками[359]. Зрештою, М. Рабинович запропонував своє визначення міста: «місто – місцевий

[357] Там же. С. 257–258.
[358] Рабинович М.Г. Очерки этнографии. С. 20–21.
[359] Рабинович М.Г. К определению понятия «город». С. 19.

економічний і культурний центр, відносно велике поселення, з складнішим, ніж у сільських поселень, соціальним та етнічним складом жителів, більшість яких зайнято в виробництві для обміну і в обміні, що породжує сукупність особливостей домашнього й громадського побуту, що вирізняють міський спосіб життя[360]. Зауважимо, що ми не поділяємо останнє твердження автора, оскільки, на нашу думку, міський спосіб життя, не ознака міста, а наслідок його виникнення.

Важливою подією радянської історіографії став вихід з друку монографії «Русский город в 1740–1860-е гг.: демографическое, социальное и экономическое развитие»[361], одного з найвідоміших дослідників міст імперської Росії середини XVIII – початку XX ст. Б. Миронова. Учений, підтримавши позицію М. Рабиновича, так визначив поняття «місто»: «на нашу думку, повніше відобразить зміст міського життя XVIII – першої половини XIX ст. визначення пізньофеодального міста як поселення багатофункціонального призначення зі значним (принаймні, в кілька сотень людей) населенням (його торгово-промислова частина становить посадську громаду), яке живе в умовах специфічного способу громадського життя, своєю діяльністю організовує з цього погляду (в господарському, політико-адміністративному, культурному) сільську округу, яка тяжіє до нього та об’єднує її в єдиний державно-господарський механізм»[362].

Починаючи з 1990-х рр. науковий інтерес дослідників до проблем історії міст імперської доби істотно підвищився, розширилося коло наукових проблем, дослідницьке поле поповнилося новими напрямами в історичній науці, зокрема історичною антропологією, історією повсякдення, історією ментальності, мікроісторією, історією знизу, локальною історією, гендерною історією, історією сімї. Серед них важливе місце посідає міська історія, як

[360] Там же. С. 24.
[361] Миронов Б. Н. Русский город в 1740–1860-е гг.: демографическое, социальное и экономическое развитие. Л.: Наука, Ленинградское отделение, 1990. 271 с.
[362] Там же. С. 18.

окремий дослідницький напрям. «Міська історія (urbanhistory), – стверджує О. Бетлій – без перебільшення один із найскладніших, найвимогливіших, але водночас найпривабливіших напрямів історичних досліджень. Попри те, що в Україні вона тільки розширює коло своїх прихильників, у західній історичній науці її розквіт триває від насичених подіями 1960-х років»[363].

Зазначимо, що нові історичні реалії зумовили появу та суттєве зростання кількості збірників наукових праць, часописів, різноманітних науково-публіцистичних видань, публікацій матеріалів конференцій, круглих столів, наукових симпозіумів, семінарів, круглих столів, що своєю чергою спричинило пошук нових методологічних підходів у сучасній вітчизняній історичній науці, зокрема у сфері міської історії. Істотне місце в ній займають теоретико-методологічні питання, зокрема критерії віднесення певного поселення до міст, функціональна типологія міст та його визначення.

Найбільший внесок у розроблення теоретичних проблем містознавства, зокрема дефініції поняття «місто» та його функціональної типології, зробили, на наше переконання, наукові праці відомої української дослідниці Я. Верменич[364]. За її словами оскільки «життєві цикли локальних цивілізаційних утворень, якими є міста, різняться настільки, що порівняльний їх аналіз виявляється надзвичайно утрудненим. Тому так важливо по можливості чітко окреслити зміст поняття «місто» і визначити принципи типологізації міст»[365].

Вагомою є її ґрунтована на логіці М. Вебера і С. Роккана й на висновках

---

[363] Бетлій О.В. Міська історія: окреслення дослідницького поля // Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія "Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки". Харків, 2018. Вип. 26. С. 9–17.

[364] Верменич Я.В. Теоретико-методологічні проблеми історичної регіоналістики в Україні. К.: Інститут історії України, 2003. 516 с.; Її ж. Теоретико-методологічні проблеми історичної урбаністики // Український історичний журнал. 2004. № 3. С. 21–38; Її ж. Історія міст і сіл як дослідницький об'єкт [Електронний ресурс] // Український видавничий портал. – Режим доступу: http://who–is–who.com.ua/istoriya–mist–i–sil.html; Її ж. Проблеми дефініції і генезизи міста у науковій спадщині М. Вебера // Історико-географічні дослідження в Україні : Зб. наук. пр. 2009. Вип. 11. С. 7–18; Її ж. Історична урбаністика в Україні: теорія містознавства і методика літочислення. К.: Інститут історії України НАН України, 2011. 306 с.

[365] Верменич Я.В. Історична урбаністика в Україні. С. 63.

сучасних компаративістів схема розрізнення східного та західноєвропейського типу міст. На слушну думку авторки, європейський тип міста є в своїй основі раціональним, оскільки його розвиток регулюється ринком. Натомість азійський тип міста, до якого належали більшість міст Росіїйської імперії, значною мірою не відповідає цьому критерію, адже в основі його розвитку знаходились спекуляції, лихварство, військова здобич, посадові злочини. Азійський тип міста є нераціональним у самій своїй суті[366]. Дослідниця для підтвердження своєї думки звертається до слів М. Вебера, котрий наголошував, що російські міста «ніколи взагалі, за небагатьма винятками, не користувалися такою свободою, як західні»[367]. Зауважимо, що більшість західних дослідників поділяли думку М. Вебера, котрий вважав російське місто східним. На його переконання у місті створювалось не право громадянства, а місто виникало як тимчасовий союз осілих у місті людей, об'єднаних насамперед виконанням спільних повинностей та привілеями. Врешті, М. Вебер визначав російське місто як символ нерухливості та застою[368].

Я. Верменич детально з'ясувала внесок М. Вебера у формування основ урбаністики, її методологічного фундаменту, концептуальних підходів в осмисленні образу міста та критеріїв його визначення[369]. Дослідниця наголошує, що саме він був «першим, хто наважився розглянути місто як соціально-географічний феномен, у всій складності його системоутворюючих ознак і у процесі його тривалої еволюції на різних континентах», став творцем системного підходу до міста як специфічного співтовариства громадян та засновником широко відомого сьогодні напряму у суспільних науках під поняттям «urban history»[370]. Водночас М. Вебер розв'язав цілу низку

[366] Там само. С. 81
[367] Вебер М. История хозяйства. Город. М.: Канон-Пресс-Ц, Кучково поле, 2001. 576 с. С. 305.
[368] Там же. С. 361.
[369] Верменич Я. Проблеми дефініції і генезизу міста. С. 7.
[370] Там само.

взаємопов'язаних завдань – дав узагальнене визначення міста як суспільного явища, прояснив обставини виникнення міст, простежив роль універсальної цивілізаційної матриці міського розвитку, створив узагальнену типологію міст[371].

Аналіз ідей М. Вебера щодо сучасних йому міст, дав змогу Я. Верменич дійти доречного висновку, що вони стали фундаментом урбаністики саме через те, що узагальненили безліч характерних містам сутнісних ознак. Адже М. Вебер вивчав міста і як локальні центри економік, і як ринок, і як корпорації містян, наголошуючи на комбінації властивих їм політико-адміністративних, військових, фіскально-економічних, соціальних та культуроформувальних функцій[372]. Вчена високо оцінила внесок М. Вебера в теорію міської історії, оскільки «йому вдалося вирішити цілий ряд взаємопов'язаних завдань – дати узагальнену дефініцію міста як суспільного явища, прояснити обставини виникнення міст, простежити роль глобальної цивілізаційної матриці їхнього розвитку, створити узагальнену типологію міст. Жоден містознавець у світі не може пройти повз ту неймовірно пістряву і водночас блискуче впорядковану картину міського розвитку, яка вийшла з-під пера М. Вебера»[373].

М. Кавун у дисертації «Походження та рання історія міста Катеринослава» слушно акцентував на тому, що єдине загальноприйняте визначення дефініції «місто» відсутнє, як відсутні й єдині критерії щодо нього. Водночас автор указує на «роль адміністративного (статус міста), економічного (розвиток ремесла, промисловості, торгівлі) та соціокультурного (протилежний сільському уклад життя) чинників»[374]. Найефективнішим у вивченні міста як багатофункціонального та багатовимірного феномена дослідник визнає системний підхід – насамперед в

[371] Там само. С. 7–8.
[372] Там само. С. 14.
[373] Верменич Я. В. Історична урбаністика в Україні. С. 66.
[374] Кавун М. Походження та рання історія міста Катеринослава: автореф. дис. … канд. іст. наук: спец. 07.00.01. Історія України; Дніпропетровськ, 2003. С. 7–8.

географії, екології, архітектурі, соціології, тому пропонує розглядати місто як систему, зазначаючи, що за такої умови визначення його структури відрізняється в різних галузях знань. Учений переконаний, що «специфіку міста як гео-соціо-культурної системи доцільно розглядати у різних вимірах: територіально-географічному; архітектурно-планувальному; соціально-економічному – насамперед, через діяльність підприємств як економічного підґрунтя розвитку міста; соціально-політичному; культурному, інтелектуальному – як умови створення та функціонування міського соціуму і як продукту діяльності населення певного міста»[375]. Зауважимо, що М. Кавун запропонував своє визначення дефініції «місто» як дослідницького об'єкту, враховуючи регіональні особливості урбанізації Південної України. Він наголошує, що місто – «це населений пункт, який 1) має відповідний правовий статус, 2) функціонує як система зі сталими територіально-географічними характеристиками, соціальною структурою та архітектурно-просторовим вирішенням, (виключаються кардинальні зміни хоча б двох з названих компонент одночасно); 3) реалізується як центр впливу (військового, адміністративного чи економічного) на навколишній території; 4) має відмінний від сільського уклад життя; 5) ідентифікується самими мешканцями як місто, з відповідним протиставленням його поселенням інших типів»[376]. До певної категорії міст ця дефініція, на нашу думку, цілком доречна.

О. Карліна в одній зі своїх статтей запропонувала трактування містечок Волині як специфічного типу поселень доіндустріального періоду[377]. Аналізуючи критерії, які характеризують містечка XIX ст. як міські, так і сільські населені пункти, авторка зазначила, що впродовж цього періоду змінювався економічний стан волинського містечка, соціальна і професійна структура його людності, місце в культурно-просторовому вимірі,

[375] Там само. С. 8.
[376] Там само.
[377] Карліна О.М. Волинське містечко XIX ст.: міський чи сільський тип поселення? // Наук. вісн. Волин. нац. ун-ту ім. Лесі Українки. Луцьк, 2010. №1: Історичні науки. С. 28–33.

торговельно-промислове значення містечок у регіоні. Дослідниця наголосила, що «одні містечка розвивалися швидкими темпами й наближалися до статусу міст, інші занепадали та переходили в категорії сіл, а чимало з них залишалися дрібними поселеннями аграрного типу зі слаборозвинутими ремеслом і торгівлею»[378]. Здійснений аналіз волинських містечок дав змогу О. Карліній зазначити, що вони характеризувалися чималою різноманітністю типів: «від звичайних сільських поселень до великих торгово-промислових центрів»[379]. Тому, на думку вченої, «їх можна розглядати як особливий тип поселення, наділений функціями економічного, адміністративного і культурного центра порівняно із невеликими сільськими регіонами, які, зазвичай, не мали міст. За їх функціями можна типологізувати містечка на промислові, торгові, торгово-промислові, освітні»[380].

Аналізуючи історіографічний доробок проблематики міст Волинської губернії імперського періоду, Н. Шкільнюк розглянула радянські та сучасні публікації, присвячені міському самоврядуванню, його господарській діяльності, формуванню торгово-промислової буржуазії, розвитку торгівлі, становленню кредитно-банківської системи, окремим проблемам культурно-освітнього, громадського та релігійного життя[381]. Певну увагу авторка звернула на теоретичні проблеми міської історії, зазначивши, що «цінність для нас вже згадуваних досліджень полягає в тому, що в класифікації і типології міст радянської доби акцентувалася увага на головних детермінантах міст – їх величині та функціональному профілі, а також промисловості як одному з головних містотворчих чинників, що видається цілком прийнятним для характеристики урбанізаційних процесів на Волині в другій половині XIX – на

[378] Там само. С. 28.
[379] Там само. С. 32.
[380] Там само.
[381] Шкільнюк Н. Історіографічний доробок проблематики міст Волинської губернії у XX ст. // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія. 2016. Вип. 2(3). С. 61–69.

початку ХХ ст.»[382].

Важливе місце у розробленні теоретичних аспектів міської історії, зокрема проблеми визначення поняття «місто» та його функціональної типології займають наукові праці, присвячені дослідженню процесу урбанізації на території Південної України впродовж другої половини ХІХ – початку ХХ ст. В. Константінової[383]. Учена зазначила, що дослідники найчастіше у визначенні міста акцентують на таких моментах: 1. Вказівка на просторове скупчення та організацію споруд, людей, речей, стосунків. 2. Виділення специфічних видів міської діяльності (несільськогосподарської), вказівка на її якісну своєрідність (інтенсивна, різноманітна, концентрована, інтегрована, диференційована тощо). 3. Виділення міського образу життя. 4. Акцентування на наявності офіційного статусу міста. 5. Зазначення місця в системі розселення населення. 6. Визначення міста як специфічного штучного життєвого середовища; як цілісності; як системи взаємодії різних середовищ (соціальних, просторових, економічних, екологічних тощо). 7. Погляд на місто як на концепт культури»[384]

На переконання ученої «однією з основних проблем урбаністики є те, що, при досягненні консенсусу в погляді на міста як на ключ до розуміння урбанізації, як на «одиницю виміру» урбанізаційного процесу, його конститутиву, носія, транслятора, дослідники не мають єдиної точки зору щодо визначення самого поняття «місто». Згідно з іронічним висловлюванням Є. Перцика, – «що таке місто скаже всякий, крім урбаніста»[385]. Вчена у питанні визначення терміну «місто» схиляється, хоч і з певними застереженнями, до

[382] Там само. С. 62.
[383] Константінова В.М. Урбанізація: південноукраїнський вимір.; Її ж. Внесок Азовського козацького війська в урбанізацію колишніх земель Вольностей Війська Запорозького // Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць.К., 2011. Випуск 52. С. 131–135; Її ж. Історична урбаністика» та «історія міста (міст)»: співіснування понять // Гілея: науковий вісник. 2012. Вип. 56. С. 119–121.
[384] Константінова В.М. Урбанізація: південноукраїнський вимір. С. 94–95.
[385] Там само. С. 94.

підходу Б. Миронова, на думку якого «містами є ті поселення, які визнавались за міста самими сучасниками... Ми маємо справу з містом кожного разу, коли його мешканці вважали, що вони проживали в місті»[386]. Щоправда, В. Константінова зауважує «певну неузгодженість у наведеному формулюванні провідного російського соціального історика: безпосередньо мешканцями населеного пункту аж ніяк не обмежується коло осіб, чия позиція має враховуватися при віднесенні поселення до категорії міст. Важливо брати до уваги і сприйняття населеного пункту оточуючим «неміським» населенням, і сучасниками-мешканцями інших населених пунктів, що складали і публікували статистичні та інші матеріали»[387]. Ще важливішою, на переконання авторки, є позиція тодішньої офіційної влади стосовно статусу певного населеного пункту, й саме вона, зазвичай, «була визначальною при класифікації населених пунктів укладачами статистичних та довідкових матеріалів, вона ж суттєво впливала на сприйняття поселення його мешканцями та оточуючим населенням»[388].

В. Константінова стверджує, що «офіційна типологія населених пунктів, їхній поділ на «міські» і «неміські», що застосовувався в Російській імперії, були далекими від ідеальних і багато в чому не враховували реального стану розвитку того чи іншого конкретного поселення. Консервативність влади, складність процедури зміни статусу населеного пункту та ціла низка інших чинників стали причиною того, що кількість офіційних міських поселень змінювалася доволі повільно, що не відображало реальних темпів урбанізації»[389]. Утім, учена загалом погоджується з висновком П. Риндзюнського стосовно того, що «практика показала неможливість знайти достатньо обґрунтовані і тому для всіх переконливі критерії розподілу населених пунктів на «міські» і «неміські». Тож відмовившись від

[386] Там само. С. 95.
[387] Там само.
[388] Там само.
[389] Там само. С. 99.

суперечливого і багато в чому незадовільного, але ж чіткого розподілу, що базується на офіційно-адміністративній ознаці, важко або навіть і неможливо знайти безумовний і достатньо переконливий інший принцип поділу, якого можна було б послідовно додержуватись»[390].

Важливою для розуміння порушеної проблеми є думка відомого українського ученого Д. Чорного, який аргументуючи перебування в центрі уваги його дослідження тільки офіційно визнаних міст Лівобережної України, підкреслив, що «вибір офіційних міст як головного об'єкта студій продиктований необхідністю дотримуватись принципу історизму. Адже будь-яке розширення їх кола за рахунок так званих «фактичних міст», фабрично - заводських селищ, містечок, посадів, включення до числа міст значних за чисельністю населення пунктів, що офіційно вважалися селами, може суттєво змінити суспільно-політичний вимір доби, спотворити реальні процеси»[391]. Звернему увагу на оцінку такого підходу В. Константінової, яка наголосила, що «задекларований Д.М. Чорним підхід є прийнятним саме для досліджень, що стосуються історії міст, але не урбанізаційних процесів, в які, за визначенням, були включені не лише офіційні міста, але й інші офіційні міські поселення, а певною мірою – і «неміські» населені пункти, куди поступово проникав міський спосіб життя»[392].

Спробу типологізаціїї повітових міст Півдня України останьої чверті XVIII – середини XIX ст. за характерними особливостями їхнього виникнення та функціональної структури міських економік здійснив В. Бушин[393]. Предметом свого дослідження автор визначив міста, які виникли та одержали статус повітових у другій половині XVIII – першій половині XIX ст. й

---

[390] Там само. С. 106–107.

[391] Чорний Д.М. По лівий бік Дніпра: проблеми модернізації міст України (кінець XIX – початок XX ст.). Х.: ХНУ імені В.Н.Каразіна, 2007. 304 с.

[392] Константінова В.М. Урбанізація: південноукраїнський вимір. С. 107.

[393] Бушин В.С. Типология уездных городов Новороссии последней четверти XVIII – середины XIX столетия // Славянский альманах 2010. М., «Индрик», 2011. С. 79–93.

лишались повітовими центрами до початку XX ст.[394]. Посилаючись на типологію походження, яку запропонованув В. Тимофієнко[395], дослідник усі повітові міста Північного Причорномор'я поділив на три групи: адміністративні центри, військові та торгові міста. Проаналізувавши першу групу міст, автор звернув увагу на дві характерні риси – перша, що практично була притаманною усім містам цього типу, полягала у тому що всі вони виникла на місці колишніх запорозьких зимівників та поселень, перетворених в казенні військові слободи; друга – практика численних перенесень та перейменувань цих міст, яка пояснюється домінуючою адміністративної функцією у виникненні цих міст. В. Бушин зауважує, що їхня поява була викликана управлінською доцільністю і необхідністю контролювати територію краю. Зміна планів розвитку регіону впливала і на межі повітів, що, своєю чергою, викликало пошук нових, більш пристосованих для виконання даної функції місць[396].

Характеризуючи групу військових міст В. Бушин. звертається до монографії В. Тимофієнко, на думку якого «своїм зародженням вони були зобов'язані фортецям і оборонним лініям, які навіть після указів про їх скасування ще довгі роки існували, впливаючи і на планувальну організацію, і на характер розселення»[397]. Погоджуючись з такою оцінкою причин зародження військових міст, В. Бушин робить цілком логічний висновок «на момент заснування головною функцією цих населених пунктів була оборонна, адміністративна з'являлася пізніше, у міру втрати військового значення і положення прикордонного міста»[398].

Розглядаючи функціональну структуру повітових міст Півдня України В. Бушин посилається на монографію Б. Миронова «Соціальна історія Росії

---

[394] Там же. С. 81–82.
[395] Тимофеенко В.И. Города Северного Причерноморья во второй половине XVIII века: монография. Ин-т истории АН УССР. Киев: Наукова думка, 1984. 217 с.
[396] Бушин В.С. Типология уездных городов. С. 83–84.
[397] Тимофеенко В. И. Города Северного Причерноморья. С. 33.
[398] Бушин В.С. Типология уездных городов. С. 84.

періоду імперії»[399], у якій виокремлено адміністративну, військову, аграрну, торгову та промислову функції міст. В адміністративно-військовому місті велика частина населення зайнята на військовій та адміністративній службі, в аграрному місті – в сільському господарстві, в торговому – в торгівлі, в промисловому – в промисловості. У місті змішаного типу панівна функція відсутня, бо населення відносно рівномірно розподіляється між різними сферами матеріального виробництва і невиробничих галузей[400]. Відштовхуючись від функціональної структури міст описаної Б. Мироновим, В. Бушин доходить слушного висновку, що така картина повністю відповідала функціональній структурі південноукраїнських міст дореформеної доби. Через це автор статті констатує, що практично всі повітові міста Півдня України, за виключенням Єлисаветграда, до середини XIX ст. становили собою аграрно-торгові міста. Осібне місце, на переконання дослідника, займав Єлисаветград, що був найрозвиненішим щодо економічного розвитку повітовим центром й типовим торгово-ремісничим містом[401].

Аналізуючи дослідницьке поле міської історії в українській та зарубіжній історіографії О. Бетлій наголошує, що транснаціональний підхід дає «змогу вийти з вузьких національних рамок і подивитися на міста не тільки в історичній, але й у світовій перспективі»[402]. Адже міста, зазначає авторка, не розвиваються у вакуумі, й тому в основі ухвалених рішень простежуються запозичення та результати контактів, практики й моделі, що були апробовані в інших містах. Через те, «типологія міст на практиці означає те, що дослідження типологічно близьких міст дає змогу зрозуміти їхній розвиток і

---

[399] Миронов Б.Н. Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.). Генезис личности, демократической семьи, гражданского общества и правового государства. В 2 т. 2-е изд., испр. Т. 1. СПб.: Изд-во «Дмитрий Буланин», 2000. 548 с.; Т. 2. СПб.: Изд-во «Дмитрий Буланин», 2000. 567 с.

[400] Там же. Т. 1. С. 299.

[401] Бушин В.С. Типология уездных городов. С. 89.

[402] Бетлій О. В. Міська історія: окреслення дослідницького поля // Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія «Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки». Харків, 2018. Вип. 26. С. 14.

сутність набагато глибше, ніж порівняння розвитку міст у межах однієї держави»[403]. Проведений аналіз привів О. Бетлій до цілком слушного, на нашу думку, висновку, що «переосмислення простору з перспективи транснаціональної міської історії дає змогу розширити просторові рамки аналізу, обмежені нав'язаною XIX ст. національною фрагментацією, і вийти на інший рівень взаємообміну ідей та процесів, що вплинули на формування міст такими, якими ми їх можемо зафіксувати сьогодні»[404].

Аналізуючи історіографію імперського періоду, О. Прищепа звернула увагу на класифікацію міст Волині в працях О. Вороніна та В. Семенова-Тянь-Шанського. Дослідниця зауважила, що проведений О. Вороніним ґрунтовний соціально-економічний аналіз приватновласницьких міст й опрацьовані ним розгорнуті характеристики їхнього народонаселення, діяльності міських органів самоврядування, стану міського господарства дали змогу йому зробити висновок щодо негативного впливу правового статусу цих населених пунктів, який був гальмом їхнього розвитку. О. Прищепа переконана, що аргументи автора звучали б набагато переконливіше, якби він порівняв загальний стан тогочасних приватновласницьких міст із рештою міст Волині[405].

Крім того, учена зазначила, що О. Воронін, окремо розглянувши містечка Південно-Західного краю як особливий тип населених пунктів, які були віднесені царською адміністрацією до міських поселень, звернув увагу на невизначеність їхнього статусу, оскільки, на його переконання, вони займали проміжне становище між містом і селом. Автор детально проаналізував всі аспекти фінансово-економічного життя приватновласницьких містечок, зазначивши, що за цієї умови в межах Волинської губернії порівняно з іншими губерніями Правобережної України

[403] Там само.
[404] Там само.
[405] Прищепа О.П. Міста Волині у другій половині XIX – на початку XX ст. Рівне: ПП ДМ, 2010. С. 11

їхня кількість було найбільшою. О. Прищепа зауважила, що О. Воронін першим з дослідників звернув увагу, що деякі містечка за кількістю населення та економічними показниками випереджали повітові міста[406].

На думку вченої, згодом цю тезу розвинув відомий дослідник В. Семенов-Тянь-Шанський у своїх працях, зокрема роботі «Город и деревня в Европейской России», зробив спробу ліквідувати невідповідність щодо необ'єктивності застарілої системи поділу населених пунктів на міські та сільські, що існували в царській Росії та проявлялася у віднесенні до групи офіційних міст багатьох населених пунктів, які практично не мали ніякого економічного значення, і водночас містами часто не визнавалися досить значні з погляду економічного розвитку[407]. О. Прищепа зазначає, що В. Семенов-Тянь-Шанський був переконаний, що швидкий промисловий розвиток другої половини XIX – початку XX ст. зумовлює потребу нових критеріїв в оцінці міських поселень, основними з яких учений пропонував розглядати насамперед чисельність жителів певного населеного пункту, частку міського населення, яке зайняте несільськогосподарськими заняттями, й, крім того, частку щорічного торгово-промислового обігу, що припадає на одного мешканця. Це дало змогу вченому, запропонувати на відміну від адміністративно-юридичної, нову класифікацію міських поселень, яка б значно повніше враховувала реальний розвиток міст шляхом суспільних перетворень[408]. О. Прищепа не погоджується з висновком В. Семенова-Тянь-Шанського стосовно того, що низка адміністративних (повітових) центрів не були містами оскільки не «доросли» до справжніх промислових міст. Тому вчена цілком слушно зауважує, що в дослідженні вона розглядає міста не тільки з погляду їхньої торговельно-промислової активності, а й що важливо, обов'язково враховуючи інші функції, які виконують міста: «адміністративні,

[406] Там само. С. 11–12.
[407] Там само. С. 12.
[408] Там само. С. 12–13.

культурно-освітні, військово-стратегічні тощо»[409].

Проблему типології міста XIX ст. розглянула відома російська дослідниця Л. Кошман[410]. На її думку, «недостатня вивченість цієї проблеми полягає у трудності виявлення об'єктивного критерію для того чи іншого типу міста з перевагою в ньому однієї певної функції (господарсько-економічної, культурної, адміністративно-політичної)»[411]. Учена стверджує, що «особливістю містотворення в Росії в другій половині XVIII – першій половині XIX ст. була пріоритетність «вольового» начала верховної влади в цьому процесі та поліфункціональний характер міста, в якому адміністративно-політична функція завжди була основною, що відрізняє місто від поселення неміського типу[412].

Тому Л. Кошман, зауважує, що саме офіційно-адміністративна ознака поділу міських і неміських поселень «багато в чому незадовільна», але все ж «чітка та найбільш прийнятна», котра на думку П. Риндзюнського, є основною типологічною ознакою міста в Росії в XIX ст.: «За достатньо широкого підходу до суспільних явищ і належній увазі не тільки до виробничої діяльності людей, але і до всіх істотних сторін їхнього громадського життя розгляд міст в тому їхньому складі, яким він був офіційно визнаний, отримує своє виправдання і видається єдино можливим»[413].

Крім того, Л. Кошман, підкреслюючи деякі загальні типологічні риси російського міста XIX ст., звернула увагу на таке:

1. У розвитку міст простежується межа, пов'язана з реформами 60-70-х рр., хоч відома єдність до- і пореформеного міста зберігається в його функціональності, демографії, характері зв'язку з сільською округою.

---

[409] Там само. С. 13.
[410] Кошман Л.В. Русский город в XIX в.: дис. ... д-ра ист. наук: М., 2001 360 с.; Ее же. Город и городская жизнь XIX столетия: Социальные и культурные аспекты. М.: Российская политическая энциклопедия, 2008. 448 с.
[411] Кошман Л.В. Русский город. С. 49.
[412] Там же. С. 49.
[413] Там же. С. 49–50.

2. Переважно провінційні міста були малочисельними. Але впродовж усього XIX ст. мала місце тенденція зростання середнього за чисельністю населення міста (до 50 тис. осіб).

3. Переважним типом було торгово-адміністративне місто, що було місцевим торговим центром сільської округи. У більшості міст зберігалися тією чи іншою мірою сільськогосподарські заняття жителів.

4. Російське місто XIX ст., будучи поліфункціональним центром, зберігало пріоритет адміністративно-політичної функції впродовж всього розглянутого часу[414].

***

Отже, у працях авторів імперської доби були закладені основи визначення базових понять одного з найскладніших об'єктів наукового дослідження яким є місто. Будучи у тісному взаємозв'язку ці поняття й формують термінологічно-понятійну систему, що використовується історичною наукою та історичною урбаністикою. Проблема змісту базових понять зумовлена існуванням різноманітних форм міських поселень та відображенням феномену міста в суспільній свідомості, адміністративній та демографічній статистиці, звідки й була привнесена в науку.

У дорадянській літературі поняття «міста» як серед учених, так і серед сучасників асоціювалося з поселенням, що мало юридичний статус міста та в якому проживала чимала кількість населення, переважно зайнятого у торгівлі та промисловості. Тоді ж сформувалася думка про тотожність понять «місто» та «торгово-індустріальний» центр, котра і стала у другій половині XIX ст. домінуючою, що дало привід більшості дослідників услід за В. Зомбартом визнавати міста лише «в економічному сенсі». Учені загалом визнавали слабкість містоутворювальної політики російського самодержавства, яке насамперед керувалося адміністративними потребами та зовсім не зважало на

[414] Там же. С.65.

економічні можливості міст. А окремі дослідники намагалися виробити власне бачення критеріїв, відповідно до яких те чи інше поселення за певними критеріями можна віднести до міста.

У радянській історіографії ця проблема також знайшла висвітлення. Найбільшу увагу цій проблемі було приділено в працях найвідоміших дослідників міст Російської імперії останньої чверті XVIII – початку XX ст. Л. Вєліхова, П. Риндзюнського, Я. Водарського та Б. Миронова. Деякі вчені, приміром Я. Водарський, були переконані, що місто, будучи економічною, одночасно було й правовою категорією, а сам процес містоутворення полягав в еволюційній зміні економічної функції поселення й супроводжувався зміною його правового статусу.

Сьогодні у вітчизняній історіографії спостерігається певна зміна напряму розвитку міської історії. Використання досвіду іноземних та вітчизняних дослідників спонукало учених до думки щодо «безплідності спроб визначення міста за допомогою застиглого набору критеріїв та ознак»[415], як це робилося раніше. Місто поступово починає розумітися дослідниками насамперед, як складний, динамічний соціокультурний універсум, котрий зумовлює зміну парадигми знання про місто загалом. Тому в сучасній українській історіографії найактуальнішими стають дослідження міського феномену, що мають міждисциплінарний характер. Отже, можна стверджувати, що відбувається формування нового підходу в дослідженні міста, що зважає на його поліфункціональність, поєднання в ньому різних функцій – економічних, адміністративних, культурних. Якраз у цьому ключі працюють вітчизняні дослідники О. Бетлій, Я. Верменич, В. Константінова, Т. Портнова та інші.

Проте, деякі дослідники притримуються думки, що «очевидно, єдиного визначення не може бути знайдено взагалі. По-перше, тому що будучи

[415] Город как социокультурное явление исторического процесса. М., 1995. С. 127.

складною системою, місто повертається до дослідника однією або декількома гранями. Залежно від поставлених завдань кожен напрямок в урбаністиці схильний видавати саме ці грані за універсальні принципи. По-друге, міста розвиваються як в часі, так і в просторі і, відповідно, не можуть бути схожими один на одного як більярдні кулі з однієї партії. Отже, при неможливості знайти однозначне тлумачення, постає питання про класифікацію міст, але й тут ми вступаємо на дуже хиткий грунт невизначеності, бо «існує тисяча способів класифікувати цей матеріал»[416].

Незважаючи на те, що проблема визначення поняття «місто», його типології та функціонального призначення порушувалася в імперській, радянській та сучасній історіографії, як свідчить аналіз, вона недостатньо вивчена й до сьогодні і це спонукає до подальшого наукового пошуку у цьому напрямі.

Отже, здійснений аналіз історіографічних праць з історії соціально-економічних та соціокультурних процесів у містах Наддніпрянської України в 1785–1917 рр. засвідчує, що тільки певні аспекти цієї проблеми стали предметом дослідження вчених і тому вона потребує комплексного вивчення широкого масиву історіографічних джерел, створеного дослідниками багатьох поколінь, котрі розглядали різні складники зазначеної теми.

Проведений аналіз історіографічних джерел останньої чверті XVIII – початку XXI ст. з цієї теми дав змогу умовно виокремити сім основних груп: 1) опубліковані збірники документів і матеріалів; 2) узагальнювальні та монографічні роботи з проблем історії соціально-економічних та соціокультурних процесів у містах Російської імперії та Наддніпрянської України; 3) дисертації та автореферати дисертацій; 4) статті у наукових журналах і збірниках; 5) наукові рецензії; 6) матеріали наукових конференцій; 7) публіцистична література.

---

[416] Ивонин А.Р. Западносибирский город. С. 5.

Історіографічний та джерельний аналіз теми свідчить про те, що. створено істотний науковий комплекс з окресленої проблематики. Водночас у вітчизняній історичній науці відсутні комплексні історіографічні праці, що й зумовлює необхідність спеціального історіографічного дослідження історії соціально-економічних та соціокультурних процесів в містах Наддніпрянської України за імперської доби.

РОЗДІЛ 2
МІСЬКЕ САМОВРЯДУВАННЯ НАДДНІПРЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ В 1785–1917 рр. У ПРАЦЯХ ДОСЛІДНИКІВ

2.1. Формування та еволюція міських самоврядних інституцій у наукових дослідженнях

Неодмінною умовою розбудови в Україні громадянського суспільства є ефективне міське самоврядування, яке повною мірою має відповідати європейським стандартам. Ключова роль у нинішньому урбанізованому світі безперечно належить міському самоврядуванню як одному з суб'єктів місцевого самоврядування й зумовлена кількома чинниками. У містах, по-перше, зосереджені найважливіші економічні, соціальні, електоральні ресурси влади. По-друге, міста відігравали й відіграють провідну роль адміністративних й політичних центрів державної влади. По-третє, саме на міському рівні найінтенсивніше відбувається розбудова та утвердження демократичних інституцій, з'являються реальні передумови ефективного контролю громадян за владними структурами. По-четверте, якраз міське самоврядування чи не найповніше відображає природу місцевого самоврядництва. Саме цим пояснюється посилення наукового зацікавлення вчених-гуманітаріїв до історії виникнення та функціонування міських самоврядних інституцій.

Виникнення інституту міського самоврядування в теперішньому його розумінні дослідники зазвичай пов'язують з піднесенням міст, що розпочалося ще в XI – XIII ст. у Західній Європі. Характерною рисою цього процесу було те, що комунальний рух в містах за торгові привілеї та зменшення поборів проти сеньйора (власника землі, на якій стояло місто), переріс у боротьбу за внутрішню самоорганізацію та самоврядування. Вирішальну роль у становленні міст відіграли міські громади. Спершу міста допомагали державі

у боротьбі проти папського престолу та місцевих феодалів, а згодом розпочали боротьбу проти королівської влади, формуючи власне самоврядування. Міста, набуваючи статус комун, одержували правові акти, в яких визначалися права міських станів: міщан, купців, ремісників – право обрання міської влади (мерів, бургомістрів, інших посадових осіб), сплата податків до міської казни, надання взаємодопомоги, організації самооборони міста від зовнішнього ворога тощо. Саме так формувалося міське самоврядування, яке в багатьох країнах називають муніципальним.

У Центральній Європі з XII ст. формується Магдебурзьке право, яке згодом значною мірою поширилося й на чималу кількість українських міст. Воно означало передусім автономію міст, їхнє часткове звільнення від королівської влади чи від влади феодала, якщо це було приватне місто, створення міськими верствами представницьких органів міського громадського управління.

Поняття «самоврядування» («громадське управління», «самоуправління») стало широко використовуватися наприкінці XVIII ст. – за часів Великої французької революції, щоб продемонструвати самостійність общин (громад) щодо держави. «Велика французька революція, – стверджував І.І. Дитятін, – новий поворотний пункт в історії місцевого самоврядування»[417].

На межі XVIII–XIX ст. трансформація абсолютних монархій у демократичні держави й розбудова громадянського суспільства в європейській практиці спричинили формування міських самоврядних інституцій. Міське самоврядування протиставлялося становому патріархально-общинному (сільському) та корпоративно-цеховому (міському) самоуправлінню як архаїчним продуктам аграрного (традиційного) суспільства. І хоч певні елементи станового самоуправління й залишилися, приміром, громада, міські

[417] Дитятин И.И. Устройство и управление городов России. Т. I: Введение. Города России в XVIII столетии. СПб., 1875. С. 105.

статути тощо, проте вони наповнювалися зовсім іншим правовим змістом[418].

Міста в імперії Романових до останньої чверті XVIII ст. були позбавлені самостійного статусу, що вкрай негативно позначалося на рівні їхнього розвитку, супроводжувалося свавіллям місцевої адміністрації. Однак об'єктивний процес підвищення ролі міст в адміністративному, політичному, соціально-економічному, культурному житті суспільства вимагав від самодержавної влади відповідного законодавства. Таке законодавство було розроблене в останній чверті XVIII ст. Мета його полягала передусім в децентралізації та перерозподілі адміністративної влади для посилення самодержавства. Зауважимо, що певним каталізатором законодавчих змін щодо реформи адміністративного управління була й селянська війна 1773-1775 рр., якій місцева влада не змогла протидіяти.

Важливим кроком щодо створення міського імперського законодавства стало прийняття Маніфесту 17 березня 1775 р.[419], який формував нову станову й податкову систему у містах та губернська реформа (Установи для управління губерній Всеросійської імперії від 7 листопада 1775 р.)[420]. Головний намір останньої – перебудова місцевого управління на засадничих принципах суворої централізації влади та уніфікації всіх місцевих владних інституцій, що мусило б забезпечити дієвий порядок в управлінні країною й полегшити здійснення контролю над величезною територією з боку самодержавної влади.

Правовим підгрунтям створення інституту міського самоврядництва стало затвердження Жалуваної грамоти містам (офіційна назва – Грамота на права й вигоди містам Російської імперії) 21 квітня 1785 р.[421]. Закон

---

[418] Єпіфанов А.О. Мінченко. Б.А. Дадашев; за заг. ред. д-ра екон. наук А.О. Єпіфанова Управління регіоном: навчальний посібник. Суми, 2008. С. 36.

[419] О Высочайше дарованных разным сословиям милостей, по случаю заключенного мира с Портою Оттоманскою: Манифест, 17 марта 1775 г. // Полное собрание законов Российской империи. Т. 20. №14275. СПб., 1830. С. 82–86.

[420] Учреждения для управления Губерний Всероссийской империи // Полное собрание законов Российской империи. Т. 20. № 14392. СПб., 1830. С.229–304.

[421] Грамота на права и выгоды городам Российской Империи // Полное собрание законов Российской империи. Т. 22. № 16187. СПб., 1830. С. 344–384.

передбачав утворення у містах імперії нових громадських органів міського управління, серед яких збори міської громади, загальна та Шестигласна думи.

Чинність Жалуваної грамоти поширювалася на міста Наддніпрянщини (після приєднання Російською імперією Правобережної України – і на правобережні). Отже, внаслідок прийняття царським урядом низки нормативно-правових актів в останній чверті XVIII ст. створювалася певна система міського громадського управління, в основу якої було покладено самоврядні засади його організації, що, врешті, й спричинило формування самого об'єкта дослідження. Впродовж XIX ст. імперська влада неодноразово намагалася реформувати міське законодавство, зокрема у 1846 р. впроваджено міську реформу Петербурга, 1862 р. – Москви, 1863 р. – Одеси, Міські положення 1870 р. та 1892 рр.

Зауважимо, що характерною рисою формування міського самоврядування в імперії Романових було те, що ця інституція створювалась не за ініціативою «знизу» – від міської громади, як це відбувалося в Західній Європі, а безпосередньо за ініціативою вищої державної влади – «зверху». Така практика пояснюється насамперед самодержавною формою правління в царській Росії та низькою громадянською активністю міських верств. Ця обставина зумовлювала додаткові складнощі в процесі створення та становлення міського самоврядування як представницької форми самоорганізації містян.

Проблеми історії міського громадського управління в Наддніпрянській Україні знайшли віддзеркалення у широкому масиві різнопланових праць не тільки сучасників імперської доби, а й дослідників пізніших періодів. Здійснюючи історіографічний аналіз, ми розглянемо праці, які присвячені як безпосередньо вивченню міського самоврядування в українських губерніях самодержавної Росії, так і праці, які стосуються міських самоврядних інституцій імперії загалом, оскільки вся територія Наддніпрянщини була інкорпорована та інтегрована до російського державного механізму, тому без

використання цього пласту праць, не можна комплексно й об’єктивно дослідити різноманітні аспекти проблеми історіографії міського громадського управління Наддніпрянської України в 1785–1917 рр.

Комплекс публікацій з історії становлення та діяльності міського самоврядування доцільно, на нашу думку, поділити на три основні історіографічні періоди, які відповідають загальним тенденціям розвитку історичної науки. Перший – імперський (кінець XVIII – початок XX ст.), другий – радянський (1920-ті – 1991 рр.) і третій – сучасний (1991–2021 рр.). Доречно, на нашу думку, виокремити три етапи наукової розробки проблеми в імперський період: 1) остання чверть XVIII – перша половина 60-х рр. XIX ст., 2) друга половина 1860-х – 1880 рр., 3) 1890-і – 1917 рр. Перший етап зумовлений зародженням та становленням самого об’єкту дослідження – міського самоврядування – й появою перших робіт, які певною мірою стосувалися управління та самоврядування міст самодержавної Росії. Другий етап пов’язаний передусім з підготовкою, прийняттям та реалізацією міського Положення 1870 р. й публікацією наукових розвідок, в яких предметом спеціального вивчення стають питання міського самоврядування. Початок третього етапу спричинений підготовкою та впровадженням нової міської реформи 1892 р. Саме тоді відбулася разюча трансформація характеру оцінок міського самоврядування. Закінчився цей етап, як і імперський період історіографії загалом, у 1917 р. більшовицьким переворотом та радикальними змінами в економічному, політичному, соціальному та культурному житті, що надовго витіснили проблему міського самоврядування з наукового дискурсу радянської доби.

Особливе місце в історіографії міського самоврядування займає література, що присвячена історії створення, становлення та функціонування міських самоврядних інституцій відповідно до Жалуваної грамота містам 1785 р. Її вивчення розпочали ще сучасники. Авторами перших праць були зазвичай чиновники, зокрема статистики, які за своїми службовими обов’язками

досліджували певні сторони розвитку міст. Серед них К. Арсєньєв[422], І. Гакман[423], К. Герман[424], Є. Зябловський[425], Г. Шторх[426] та інші. У своїх публікаціях, серед інших, вони побіжно висвітлювали питання заснування міст, їхній демографічний та соціально-економічний розвиток, державне й громадське управління містами.

Перші спроби аналізу й осмислення історії створення та діяльності міського самоврядування розпочалися в середині XIX ст. Чи не першим в історіографії спробував систематизувати законодавство щодо розвитку та управління містами Російської імперії з давніх часів і до середини XIX ст. викладач законознавства Л. Плошинський[427]. Утім, основне місце в його праці займає виклад змісту законів, а коментарі містяться лише у вступі та у вступних фразах до кожного з відділів книги й висновках. Разом вони займають не більше тридцяти з майже трьохсот сторінок книги. Однак навіть вони дають змогу скласти уявлення про ставлення автора до тих чи інших змін законодавства. Приміром, оцінюючи законодавчі акти останньої чверті XVIII ст. щодо губернської та міської реформ Л. Плошинський вживає фразу: «Дорогоцінний ланцюг законодавства Катерини II щодо міського стану»[428]. Автор звернув увагу на суттєві зміни в Жалуваній грамоті містам, зроблені Павлом I[429], які, зрештою, у 1801 р. наступний імператор відновив у повному обсязі. Зазначимо однак, що впродовж наступних півстоліття в міське законодавство внесено безліч окремих узаконень, які частково змінювали, а

---

[422] Арсеньев К.И. Гидрографическо-статистическое описание городов Российской империи. СПб., 1832–1834. Вып. 1–8.
[423] Гакман И.Ф. Краткое землеописание Российского государства. СПб., 1787. 174 с.
[424] Герман К.Ф. Статистические исследования относительно Российской империи. Ч. 1. О народонаселении. СПб., 1819. 325 с.
[425] Зябловский Е.Ф. Новейшее землеописание Российского государства. СПб., 1807. 352 с.
[426] Шторх Г.М. Историко-статистическое изображение Русского государства. СПб., 1799. 472 с.
[427] Плошинский Л.О. Городское или среднее состояние русского народа в его историческом развитии от начала Руси до новейшего времени. СПб., 1852. 286 с.
[428] Там же. С. 209.
[429] Там же. С. XI.

переважно доповнювали попередній закон. «Усі ці законодавчі акти, – підкреслив автор, – разом з Жалуваною грамотою 1785 р., складають систему чинного законодавства імперії щодо стану міських обивателів, і тому повинні підлягати історичному, а не догматичному викладу»[430]. Очевидно, тут йдеться про вивчення основного змісту Жалуваної грамоти містам без аналізу об'єктивних передумов її підготовки та вивчення історичного тла, в якому вона формувалася та наслідків її реалізації.

Чимало спільного з працею Л. Плошинського має книга П. Муллова[431], оскільки вона також грунтується на законодавчих актах, дублюючи багато у чому працю свого попередника. Утім, на відміну від попередньої праці, автор намагався показати міське законодавство останньої чверті XVIII ст. як логічно пов'язаний процес. Як і попередник, він високо оцінив Жалувану грамоту містам, підкресливши, що цей закон, поряд з губернською реформою, став засадничою основою міського самоврядування. На думку автора, попри чималі зміни у розвитку суспільного життя імперії, Жалувана грамота й до середини 1860-х рр. зберегла своє значення[432]. Щоправда, така висока оцінка стосується, на нашу думку, тільки юридичної сторони закону, оскільки у своїй праці П. Муллов навіть не робить спроби простежити його практичну реалізацію в містах імперії. Автор розглянув, крім того, законодавчі акти з часу прийняття Жалуваної грамоти містам до середини XIX ст., які так чи інакше змінювали текст закону. Однак жодних пояснень цих змін ми не знаходимо, як і причин відміни його Павлом I та відновлення у повному обсязі Жалуваної грамоти у 1801 р. наступним імператором. Попри недоліки, відсутність методологічних засад та організації наукових досліджень, праці Л. Плошинського та П. Муллова заклали, на нашу думку, певне підгрунтя щодо подальшого вивчення теми міського самоврядування.

---

[430] Там же.
[431] Муллов П.А. Историческое обозрение правительственных мер по устройству городского общественного управления. Санкт-петербург: Тип. М-ва вн. дел, 1864. 198 с.
[432] Там же.. С. 92–93.

Певний внесок у вивчення історії міського самоврядування дореформеної доби зробив А. Скальковський[433], котрий вивчаючи Південну Україну, знаходив і опрацьовував архівні матеріали, зокрема й ті, що стосувалися органів громадського управління Одеси, Херсона, Миколаєва. Особливістю його робіт, як і згаданих вище, було те, що вони мали вірнопідданський характер, а оцінки діяльності російських самодержців грішили упередженістю, підкресленим схваленням реформаторської політики імператорів.

Важливим етапом в історіографії міських самоврядних інституцій Наддніпрянської України стало проведення земської реформи 1864 р. та підготовка й впровадження Міської реформи 1870 р. Саме тоді зазначена проблема стає предметом спеціального вивчення.

Суттєвою щодо розуміння Міської реформи 1870 р. є її оцінка в працях дослідників імперської доби. Приміром, Г. Шрейдер був переконаний, що широко розголошена робота над проектом Міського положення завершилася вкрай жалюгідно: «Почавшись з широкого залучення громадськості до участі в цій розробці, уряд закінчує такою бюрократичною канцелярщиною, яка викликає обурення навіть Державної ради»[434]. Схожа оцінка міститься і в роботі І. Дитятіна[435], в якій йдеться про те, що десятирічна робота над проектом реформи завершилася тим, що її головні засади, котрі висловлені численними громадськими комісіями ще в 1862 р. трансформувались в абсолютно протилежні – організацію державного нагляду, встановлення в міських органах самоврядування такого поняття самостійності «за яким остання полягає не в певній мірі свободи і незалежності в діяльності міських установ, а є, якщо не шкідливою, то «малокорисною», яка «охороняє та

[433] Скальковский А. Первое тридцатилетие истории города Одессы. 1793–1823. Одесса: Городская типография, 1837. 296 с.
[434] Шрейдер Г. И. Город и Городовое положение 1870 г. // История России в XIX веке. СПб., 1908. Ч. 2: Эпоха реформ (1840–1866). Т. 13. С. 1–29.
[435] Статьи по истории русского права. Санкт-Петербург: Издание О. Н. Поповой. (Паровая скоропечатня А. Пороховщикова), 1895. С. 185.

захищає» від якогось невидомого ворога розумом й руками урядових установ»[436].

Реформи 60-70 рр. XIX ст., змінивши основи суспільного ладу та систему державного управління, спричинили в науково-політичному дискурсі царської Росії дискусію серед учених, публіцистів та громадських діячів щодо ролі й місця самоврядування в державному устрої, механізму взаємодії місцевого самоврядування з державними владними органами.

У першій половині XIX ст. у європейській науковій думці сформувалося декілька наукових теорій (концепцій) побудови місцевого самоврядування, які з різних позицій пояснюють природу цього інституту, специфіку його взаємин з державою. У процесі дискусії у центрі уваги науковців, публіцистів та діячів місцевого самоврядування опинилися громадська (громадівська) та державна теорії, які з різних позицій з'ясовують його сутність та особливості взаємин з державою.

Зазначимо, що громадська терія місцевого самоврядування була домінуючою у середині XIX ст. Її автори та прихильники вважали, що оскільки громада сформувалася раніше за державу, то вона є інституцією, яка рівна державі й тому має право на вільний розвиток. Вона може самостійно розв'язувати ті чи інші місцеві справи поза втручанням держави, маючи на це природне й невідчужуване право.

Найвідомішими представниками цієї теорії в Російській імперії були професор В. Лєшков[437] і публіцист, земський діяч О. Васильчиков[438], які зробили чималий внесок до її розвитку. Перший з них, дійшовши висновку щодо різної природи державної влади та місцевого самоврядування, аргументував ідею незалежності місцевого врядування від держави, не

---

[436] Дитятин И. И. Статьи по истории русского права. Санкт-Петербург: Издание О.Н. Поповой. (Паровая скоропечатня А. Пороховщикова), 1895. 631 с.

[437] Лешков В.Н. О праве самостоятельности как основе для самоуправления. М.: Университетская типография, 1871. 354 с.

[438] Васильчиков А.О самоуправлении. Сравнительный обзор русских и иностранных земских и общественных учреждений. Т.I. СПб.: Тип. Г.Мюллера, 1869. 352 с.

заперечуючи необхідності контролю держави за діяльністю самоврядування. Незалежність громадського управління автор пов'язував насамперед з його самостійною економічною діяльністю[439].

О. Васильчиков, аналізуючи основні ідеї громадської теорії, підкреслював, оскільки місцеве самоврядування має неполітичну природу, тому має інші повноваження, ніж владні державні органи. Зауважимо, саме О. Васильчиков став автором самого терміну «самоврядування», що з того часу набув широкого вживання[440]. Основну увагу він приділив аналізу господарських справ, якими, на його думку, мало займатися місцеве самоврядування, виділивши серед них охорону здоров'я, народну освіту, продовольство, громадський благоустрій тощо[441].

Свій внесок в обгрунтування теорії місцевого самоврядування зробив відомий український учений і громадський діяч М. Драгоманов. Обстоюючи громадську концепцію місцевого самоврядування, він уважав, що вона повинна стати первинною ланкою в організації громадського життя. Взаємини ж між громадами мусять будуватися на федеративному підгрунті. Через те, на переконання вченого, «майже всі питання політичного життя держави в наш час зводяться до питання про самоврядування, яке розкладається на два підрозділи: самоврядування загальнодержавне і самоврядування місцеве»[442].

З 1880-х рр. і до початку XX ст. в Російській імперії домінуючою була державна теорія самоврядування. Її представники визнавали ключову роль держави, і тому громада перебуває в підпорядкованому становищі й змушена виконувати ті завдання, які поставила держава. Місцеве самоврядування, маючи своїм єдиним джерелом державну владу, у своїй діяльності повинно враховувати інтереси як держави, так і громади. Розглядаючи місцеве врядування як державне, яке одержує від держави певні повноваження щодо

---

[439] Лешков В.Н. О праве самостоятельности. С. 312 с.
[440] Там же. С. 79–81
[441] Там же. С. 47.
[442] Драгоманов М.П. Восемнадцать лет войны чиновничества с земством. Geneva, 1883. С. 1.

розвитку тих чи інших сфер життєдіяльності і здійснює відповідний контроль, автори та прихильники державної теорії самоврядування відкидали будь-яке протиставлення місцевих і державних справ. Серед учених, прибічників цієї теорії були відомі вчені В. Безобразов[443], О. Градовський[444], М. Коркунов[445], М. Свешніков[446], Б. Чичерін[447] та інші.

Один з її авторів, М. Свєшніков підкреслював, що місцеве самоврядування лише нова форма адміністрації, яка полягає у вільній участі народу у завідуванні справами, що довірені місцевим адміністративним органам[448].

На думку представника історико-правової думки академіка Б. Чичеріна широкий розвиток місцевого самоврядування в Росії неприйнятний, оскільки дає простір для сепаратизму і «внутрішньої ворожнечі», а державна влада з чималою централізацією буде лише гальмом у цьому процесі. Учений був переконаний в тому, що місцеве самоврядування діятиме успішно тільки там, де панує аристократія. В умовах переважанням у сусільстві середніх класів самоврядування втратить значення[449].

О. Градовський першим з учених імперської доби чітко розмежував поняття «децентралізація» і «самоврядування», виокремивши самоврядування

---

[443] Безобразов В.П. Государство и общество. Управление, самоуправление и судебная власть. СПб.: в тип В. Безобразова и Комп., 1882. 760 с.

[444] Градовский А.Д. Начала русского государственного права. Санкт-Петербург: тип. М. Стасюлевича, 1875. Т.1. 448 с.; Его же. История местного управления в России. Собрание сочинений. Том 2. СПб.: Тип. М. М. Стасюлевича, 1899. 488 с.; Его же. Система местного управления на западе Европы и в России. Санкт-Петербург: тип. М.М. Стасюлевича, 1878. 472 с.

[445] Коркунов Н.М. Русское государственное право. Санкт-Петербур: Тип. М. Меркушева, 1897. Т. 1. 574 с.; Его же. Русское государственное право. Санкт-Петербург: Тип. М. М. Стасюлевича, 1897. Т. 2. 528 с.

[446] Свешников М.И. Очерк общей теории государственного права. С.-Пб.: К. Л. Риккер, 1896. 331 с.

[447] Чичерин Б.Н. О народном представительстве. М.: Издательство: Тип. Товарищества И.Д. Сытина, 1866. 760 с.; Его же. Курс государственной науки. Ч.3. М.: Типо-лит. Выс. утв. Т-ва И. Н. Кушнерев и К°, 1898. 556 с.

[448] Свешников М.И. Очерк общей теории. С. 301.

[449] Чичерин Б.Н. Курс государственной науки. С. 379–380

з загального поняття децентралізації. За його визначенням, «самоврядування передусім державне явище, оскільки передбачає існування сильної та єдиної державної влади», котра є головною умовою збереження єдності країни[450].

Стосовно проблеми теорії та практики міського самоврядування свою позицію висловловили чимало вчених імперської доби, дотримуючись водночас різних точок зору. Наприклад, Б. Чичерін у своїй книзі «Про народне представництво» в 1866 р. зазначив, що Жалувані грамоти містам та дворянству внесли в російське самодержавство основи свободи і права[451]. Інше бачення, що грунтувалося на скептичному ставленні до самої можливості й готовності царизму передати органам міського самоврядування частину адміністративних та господарських владних повноважень, сформулював публіцист О. Головачов[452]. Визнаючи новизну міської реформи 1785 р, зокрема стосовно передачі міським заможним станам певних виборчих прав, він підкреслював, що незважаючи на декларовані виборні засади, у нас «не було й тіні самоврядування»[453].

Отже, особливість дослідницького підходу авторів та прихильників громадської і державної теорій місцевого громадського управління щодо вивчення інституту міського самоврядування полягала, по-перше, у пануванні правового і конкретно-історичного підходу, по-друге, у смисловій невизначеності понятійно-категоріального апарату, що зумовлювалися недостатньою глибиною теоретичного аналізу. Водночас, розкривши місце і роль міського самоврядування у системі державного управління і влади, вони створили тим самим міцний науковий фундамент для дослідження цього політичного інституту майбутніми дослідниками.

Зауважимо, що теорії місцевого самоврядування впливали на курс

---

[450] Градовский А.Д. История местного управления. С. 75, 112-113.
[451] Чичерин Б.Н. О Народном представительстве. С. 562.
[452] Головачев А.А. Десять лет реформ 1861–1871. СПб.: Типография Ф. С. Сущинского, 1872. 398 с.
[453] Там же. С. 149.

уряду, який під час проведення чергових реформ схилявся то до однієї, то до іншої з них. Своє продовження та розвиток ці теорії отримали і в другій половині 90-х рр. XIX ст. – на початку XX ст.

Предметом спеціального наукового дослідження історія міського самоврядування постала в працях професора Харківського університету І. Дитятіна[454]. Учений здійснив ґрунтовний науковий аналіз усіх заходів російського самодержавства щодо міського самоврядування від останньої чверті XVIII ст. до 1870 р. та з'ясував його наслідки. Головна різниця його підходу до проблеми від підходів попередників зводиться до того, що він намагався виявити об'єктивні передумови законодавчих змін останньої чверті XVIII ст., показати їхню обумовленість реальним станом тогочасного міського розвитку. Зауважимо, що найбільшу увагу в його працях приділено аналізу та практичній реалізації Жалуваної грамоти 1785 р. І. Дитятін у своїх працях довів, що до 1785 р. російське законодавство взагалі не знало громади міських жителів, міщан і лише прийняття Жалуваної грамоти внесло нове поняття «міської громади», як юридичної особи, що має права і привілеї[455]. Саме в останній чверті XVIII ст. в розумінні уряду остаточно склалося «поняття про місто, як про особливий, єдиний, цілісний організм, що має свої специфічні інтереси, окремі від інтересів державних»[456]. І тільки після цього міське самоврядування отримало своє законодавче оформлення та розвиток. Наслідком порівняльного аналізу міського громадського управління в Росії і на Заході стало твердження І. Дитятіна, що на відміну від Західної Європи, де

---

[454] Дитятин И.И. Устройство и управление городов России. Т. I: Введение. Города России в XVIII столетии. СПб.: тип. П.П. Меркульева, 1875. 512 с.; Его же. Устройство и управление городов России. Т. II: Городское самоуправление в настоящем столетии: (Городское самоуправление в России. Городское самоуправление до 1870 года). СПб.: тип. П.П. Меркульева, 1875. 565 с.; Его же. К истории «Жалованных грамот» дворянству и городам 1785 г. // Русская мысль. 1885. Кн. IV. С. 13–50; Кн. V. С. 1–38; Кн. VI. С. 1–19; Кн. VII. С. 1–21; Кн. VIII. С. 58–83; Его же. Статьи по истории русского права. Санкт-Петербург: Издание О. Н. Поповой. (Паровая скоропечатня А. Пороховщикова), 1895. 631 с.

[455] Дитятин И.И. Устройство и управление городов России. Т. I. С. 505–506.

[456] Там же. С. 506.

міська громада сама підштовхувала владу до змін в сфері міського самоврядування, в самодержавній Росії ініціатива в цьому питанні йшла, навпаки, від уряду. Утім, реалізація Міської реформа 1785 р. загалом не принесла бажаного ефекту. Тому висновок ученого цілком очевидний: «відсутність всякої самостійності» – причина «сумного стану» міського самоврядування перед 1870 р.[457]. Саме у цьому, на його думку, була характерна відмінність історичного розвитку російського громадсько-державного життя від західноєвропейського[458].

Підкреслимо, що І. Дитятін, як Л. Плошинський та П. Муллов, теж звернув увагу, що Павло І за період свого недовгого правління здійснив спробу скасувати Жалувану грамоту містам, реформувавши самоврядування міст за пруським зразком. Проте на відміну від них, учений конкретно указав на причину зміни міського закону, убачаючи її в намаганні Павла І змінити міське самоврядування на принцип бюрократичного управління містами[459]. Щоправда, цей принцип практично не був втілений в життя, оскільки новий імператор відразу ж відновив чинність Жалуваної грамоти містам.

Погляди І. Дитятіна щодо міського самоврядування можна звести до кількох положень. На його думку, держава, бажаючи сформувати ефективне місцеве управління, мусила б передати певну частину своїх функцій місцевим органам самоврядування, перетворивши їх у такий спосіб на владні структури. Це було зроблено відповідно до Жалуваної грамоти містам, коли міста імперії отримали статус юридичної особи, здійнивши чималий крок до становлення, функціонування та розвитку інституту міського самоврядування. Створене за цим законом міське самоврядування одержало широкі повноваження, оскільки їхня діяльність за задумом законодавця повинна була грунтуватися на засадах незалежності і всестановості[460]. Однак гарні принципи, закладені в законі, на

[457] Дитятин И.И. Статьи по истории русского права. 229–230.
[458] Дитятин И.И. Устройство и управление городов России. Т. I. С. 507.
[459] Дитятин И.И. Устройство и управление городов России. Т. II. С. 369–370.
[460] Дитятин И.И. Устройство и управление городов России. Т. 1. С. 507.

думку І. Дитятіна, залишилися на папері, що спричинило поступовий занепад міського самоврядування, яке й спостерігалося фактично впродовж дореформеної доби[461]. Учений зазначає низку причин, які, на його переконання, не дозволили реалізувати проголошене самоврядування: 1) у редакції самого закону не здійснено розподіл повноважень державних органів влади та міського самоврядування, що зумовило численні конфлікти між ними й поступове перебрання функцій міського громадського управління місцевими державними структурами; 2) принцип всестановості, закладений у Жалуваній грамоті містам не відповідав реаліям імперської Росії, де панувало кріпосне право та існувало глибоке соціальне розшарування, тому процес зближення суспільних верств відбувався вкрай повільно, а «всестанові» органи міського самоврядування насправді залишалися купецько-міщанськими; 3) принцип незалежності міського врядування не міг бути реалізований через надмірну опіку адміністративно-поліцейських органів, особливо в питаннях міських бюджетів, що випливало з історичних особливостей російського самодержавства; 4) крім того, неефективна діяльність міського самоуправління зумовлювалася вкрай низьким рівнем культурного й економічного розвитку царської Росії[462].

Міському положенню 1870 р., яке прийшло на зміну Жалуваній грамоті містам 1785 р. І. Дитятін присвятив тільки одну статтю, в основі якої є його виступ на щорічному акті Демидівського ліцею в 1876 р.[463]. Міське положення 1870 р. він розглядав як черговий спосіб подолання державного нагляду за життям міст. Указавши на позитивні моменти закону, вчений наголосив на необхідності змін або відмови від тих положень, які надали б реформі демократичного характеру. До них він відніс відсутність необхідного міського

[461] Дитятин И.И. Статьи по истории русского права. 229–230.
[462] Кустова, Е.В. Органы самоуправления в структуре провинциального города дореформенной России (на материалах деятельности Вятской городской думы 1793–1870 гг.): автореф. дис. ... канд. ист. наук. Ижевск, 2004. С. 6.
[463] Дитятин И.И. «Наше городское самоуправление»: (Речь, произнесенная на годичном акте Демидовского юрид. лицея 30 августа 1876). Ярославль: Тип. Г. В. Фальк, 1876. 51 с.

бюджету та джерел його наповнення, фінансову залежність від губернських та державних органів влади, відсутність повного права на розпорядження міською власністю, обмежену самостійність в управлінні містом, адміністративний нагляд губернатора[464] тощо.

Насамкінець зауважимо, що наукові праці І. Дитятіна, одержали схвальні відгуки багатьох сучасних дослідників. Російська дослідниця Н. Середа, приміром, переконана, що «концепція еволюції російського міста, розроблена І. Дитятіним, і до тепер є чи не найцілісніше й найстрункішою. Не дивно, що в кінці XIX – на початку XX ст. вона користувалася і продовжує користуватися величезною популярністю…»[465]. Схожа оцінка міститься і в статті вітчизняної дослідниці В. Шандри, яка звернулася «до спадщини російської правової школи, і зокрема одного з її яскравих представників, І.І. Дитятина (1847–1892), перу якого належить ціла низка продуктивних праць з історії міста в Російській імперії»[466].

Початок третього етапу історіографії міського самоврядування зумовлений підготовкою та впровадженням Міського положення 1892 р. Саме тоді суттєво пожвавішала дискусія щодо проблем міського врядування, яка збіглася за часом з істотною політизацією російського суспільства. Це спричинило разючу трансформацію характеру оцінок міського самоврядування, що супроводжувалося жорсткими ідеологічними дискусіями на ниві історичної науки. Водночас в історіографії проблеми стало можливим розмежувати дослідження, які були присвячені міському громадському управлінню, від праць, присвячених самоврядності загалом та наукових праць представників історичної науки від авторів правознавців та економістів. Учені, передусім історики, досліджуючи історичні, теоретичні та правові аспекти

[464] Там же. С. 50.
[465] Середа Н.В. Городская реформа Екатерины II в Тверской губернии: источники и методы исследования» по специальности 07.00.09 – Историография, источниковедение и методы исторического исследования: дис. … докт. истор. наук. М., 2005. 788 с.
[466] Шандра В.С. Історія міста у науковій спадщині професора І.І. Дитятина (1847–1892) // Проблеми історії України XIX – початок XX ст.: Зб. наук. пр. К., 2015. Вип. 24. С. 240.

самоврядування починають активно використовувати архівні та статистичні матеріали, ретельно вивчають історію та досвід діяльності міського самоврядування.

Метою контрреформи міського громадського управління 1892 р., на думку дослідників, було зміцнення державної влади на місцях. Нове Міське положення внесло низку суттєвих змін у функції міського самоврядування. Його особливістю було те, що закон не передбачав чіткого розмежування повноважень центральної влади та кола діяльності міських самоврядних органів. Г. Шрейдер, оцінюючи закон, підкреслював, що по-перше, органи державної адміністрації мали право наглядати не тільки за додержанням законності, а й за правильністю дій міського самоврядування, що істотно обмежувало ступінь самостійності; по-друге, міська управа хоч і була виборною, але її склад затверджувався органами державної влади, службовці міського самоврядування підпорядковувалися губернській адміністрації в порядку дисциплінарної відповідальності; по-третє, компетенція міської думи обмежувалася, її рішення затверджувалися адміністрацією; по-четверте, суттєво скорочувалася кількість виборців. Усе це засвідчувало те, що в основу міської реформи 1892 р. були покладені несумісні принципи: громадські та бюрократичні, самоврядування й опіка. «Продуктом такого поєднання могло з'явитися щось зовсім мертве, до жодної ефективної діяльності неспроможне»[467].

Серед праць, що з'явилися в цей період, найґрунтовнішими, на наше переконання, в імперській історіографії міського самоврядування є наукові праці історика, політичного діяча О. Кізеветтера[468]. Опираючись не тільки на

[467] Шрейдер Г. И. Наше городское и общественное управление: этюды, очерки и заметки. СПб.: Восток, 1902. С. 175, 315

[468] Кизеветтер А.А. Городовое положение Екатерины II 1785 г. Опыт исторического комментария. Москва: тип. Имп. Моск. ун-та, 1909. 474 с.; Его же. Императрица Екатерина II как законодательница (речь перед докторским диспутом) // Исторические очерки. М.: ОКТО, 1912. С. 274–283; Его же. Местное самоуправление в России. IX–XIX ст.: Исторический очерк. М.: Тип. Имп. Моск. ун-та, 1910. 155 с.; Его же. Городовое положение

законодавчу базу, а й на широкий архівний матеріал, автор прискіпливо дослідив становлення міського законодавства та простежив його конкретну реалізацію від прийняття Жалуваної грамоти містам до нового міського Положення 1870 р. Учений, будучи представником того напряму науковців, які скептично ставилися до суспільних перетворень останньої чверті XVIII ст., проаналізувавши діяльність органів міського самоврядування, зокрема Москви, дійшов невтішного висновку, що законодавець практично не досяг тих результатів, на які розраховув. Причини такого непривабливого стану самоврядування і, як наслідок, жалюгідного вигляду міст, О. Кізеветтер пояснював невідповідністю рівня розвитку міст поставленим перед міським самоврядуванням вимогам, адже в багатьох містах були відсутні суспільні верстви, які за законом могли брати участь у виборах та у формуванні міських самоврядних органів; брак коштів міських бюджетів, які до того ж міське самоврядування не могло витрачати без дозволу вищого міського чиновництва; нечіткість законодавчих норм, що призвела до зосередження влади у більшості міських справ у руках місцевих державних органів влади[469]

Важливим результатом вивчення О. Кізеветтером процесу підготовки та прийняття Жалуваної грамоти містам було спростування усталеного тоді у науці уявлення про те, що цей закон був особистим витвором Катерини II. Учений довів, не заперечуючи її пристрасть до законотворчості, що Жалувана грамота містам 1785 р. було наслідком спільної роботи імператриці та депутатської комісії 1767 р., яка зібрала значну кількість законодавчих матеріалів, опрацювавши та систематизувавши їх[470]. Іншим результатом дослідження науковця стало те, що внаслідок аналізу джерел він дійшов висновку, що Міське положення 1785 р. базується на остзійських законах та

Екатерины II // Три века. Россия от Смуты до нашего времени. Исторический сборник. Т. 5. XVIII век. Вторая половина / Под ред. В.В. Каллаша. М.: т-во И.Д. Сытина, 1913. С. 251–273.

[469] Кизеветтер А.А. Городовое положение Екатерины II 1785 г. С. 474.

[470] Кизеветтер А.А. Императрица Екатерина II. С. 277.

деяких шведських і пруських цехових статутах[471].

Катерина ІІ, приймаючи Жалувану грамоту містам, нанесла на неї, за влучним висловом О. Кізеветтера, «штемпель власної політичної ідеї», яка полягала у спробі створення місцевих громад «за формою самоврядних, насправді підпорядкованих органам коронної адміністрації». Потреба у наданні вищим суспільним верствам певних прав щодо громадського управління, на переконання дослідника, була зумовлена об'єктивними процесами розвитку самодержавної Росії, але царат намагався зробити це так, щоб максимально зберегти «старі основи російської державності». І хоч Жалувана грамота містам відкривала перед представниками окремих міських станів перспективи виборної служби, але «вся ця система виборних установ була водночас паралізована владою намісника або генерал-губернатора, який був названий господарем губернії і був наділений найобширнішими і необмеженими повноваженнями», через що О. Кізеветтер називає такий принцип «старим вином у нових бурдюках»[472] Оцінюючи міське самоврядування, створене відповідно до Жалуваної грамоти містам, учений слушно підкреслює, що взаємини утворюваних структур – зборів міської громади, Загальної та шестигласної дум, «були окреслені в законі нечітко і на практиці мали непостійний і заплутаний характер»[473]. Урешті, автор дійшов слушного підсумку, що міська реформа 1785 р. Катерини ІІ, як і інші її великі адміністративні перетворення, не мала принципового характеру, оскільки «підновлювався й перефарбовувався фасад державної будівлі, але все те, що прикривалося цим фасадом, тільки незначною мірою торкнулося змін, які вводилися»[474].

Подібна «мінорна» тональність висновків щодо міського Положення

---

[471] Там же. С. 278.
[472] Там же. С. 280.
[473] Кизеветтер А.А. Императрица Екатерина II как законодательница. С. 282–283.
[474] Зайцев М. В. Изучение Жалованной грамоты городам 1785 г. в дореволюционной отечественной историографии // История и историческая память. Саратов, 2015. Вып. 11. С. 221–222.

1785 р. та його реалізації в самодержавній Росії О. Кізеветтера щодо історичної ролі Жалуваної грамоти містам збереглася й у наступних його працях. Так, у монографії присвяченій історії місцевого самоврядування IX–XIX ст., учений розглядає Міське положення 1785 р. у контексті адміністративних реформ Катерини II, які на його думку, зазнали невдачі. Їхні причини він вбачав у тому, що виборні громадські органи, міські зокрема «були паралізовані зверху та ізольовані знизу». Зверху вони були паралізовані необмеженою влада намісників, а знизу – загальним духом кріпосництва, який панував в монархічній Росії[475]. О. Кізеветтер був переконаний, що нікчемність отриманих результатів міської реформи свідчила про відсутність у російському суспільстві тих необхідних умов, без яких зародки самоврядування не можуть отримати життєздатність і заздалегідь прирікають на кволе і жалюгідне животіння. Для втілення в життя принципів, які були проголошені Катериною II, треба було попередньо знищити рабство народу і приборкати адміністративне свавілля запровадженням суворої законності в усіх сферах життєвого устрою[476]. На наше переконання, сказане вченим 110 років тому, не втратило злободенності й дотепер.

У такому ж ключі написана стаття О. Кізеветтера про міську реформу 1785 р. для ювілейного видання[477]. Учений підтвердив, що реформа була чисто паперовою і через те реально не могла змінити основ державного устрою. «Ці гасла не відповідали загальним умовам тогочасного російського життя, і тому на практиці вони повинні були зазнати повного краху … Для реалізації всестановості міського самоврядування належало попередньо якщо не знищити зовсім, то, принаймні, згладити роз'єднання станових груп в устрої самого суспільства»[478].

Випускник Новоросійського університету, уродженець Одеси, доктор

[475] Кизеветтер А.А. Местное самоуправление. С. 101.
[476] Там же. С. 102
[477] Кизеветтер А.А. Городовое положение Екатерины II // Три века. С. 251–273.
[478] Там же. С. 272–273.

права В. Гессен, комплексно проаналізувавши державний механізм Російської імперії у XIX ст., дійшов логічного, на нашу думку, висновку, що головною завадою на шляху ефективності як держаної влади, так і органів місцевого самоврядування була його бюрократизація. Тому, на переконання науковця, покращити їхню діяльність може, по-перше, позастанове самоврядування, а по-друге, виконання державними органами функцій позавідомчого нагляду, а не активного управління[479].

Цілісне, аргументоване дослідження з історії міського самоврядування в Росії здійснив К. Пажитнов, відомий у майбутньому радянський економіст, фахівець в галузі історії народного господарства. Він розкрив причини прийняття, сутність та наслідки введення всіх найважливіших законодавчих актів, які регулювали міське самоврядування в Росії[480].

На межі XIX – XX ст. істотно зросла кількість публікацій з насущних проблем міського самоврядування, основну групу яких складали науково-публіцистичні праці[481]. В останній чверті XIX ст. з'являються численні праці з історії українських міст, приурочені їхнім ювілеям[482]. У них поряд із

---

[479] Гессен В.М. Городское самоуправление. Дополнение к курсу Русского государственного права. СПб.: Тип. И. Трофимова, 1912. С. 66.

[480] Пажитнов К.А. Городское и земское самоуправление. Очерки и опыты. СПб.: Тип. «Печ. труд», 1913. 116 с.

[481] Ачадов А.О. Государственная власть и местное (городское и земское) самоуправления. М., 1917. 72 с.; Бубнов М.М. К вопросу о преобразовании нашего городского общественного управления. Киев, 1909. 38 с.; Колычев А.И. Города как самоуправляющиеся земские единицы. Вологда, 1908. 28 с.; Михайловский А.Г. Как лучше устроить городскую жизнь в России. М., 1908. 98 с.; Немировский А.Ф. Реформа городского самоуправления. СПб.: Тип. Т-ва п. ф. «Электро-тип. Н.Я. Стойковой», 1911. 172 с.; Семенов Д.Д. Городское самоуправление. Очерки и опыты. С.-Петербург: «Электро-типография Н.Я. Стойковой», 1901. 387 с.; Фесенко И.О. К вопросу о реформе городского общественного управления. В 2 ч. Харьков: тип. Южного края, 1890. 126 с.; Щепкин М.П. Общественное самоуправление в Москве. М., 1906. 220 с.; Его же. Опыты изучения общественного хозяйства и управления городов. В 2 ч. М.: Изд. Московской городской думы, 1882. 340 с.

[482] Владимиров М.М. Первое столетие Екатеринослава 1787 9 мая. Доклад Екатеринославской Городской управы к торжественному заседанию Думы 9 мая 1887 года. (Материалы для исторического очерка). Екатеринослав: Тип.Я.Чаусского, 1887. 276 с.; Ге Г. Исторический очерк столетнего существования города Николаева при устье Ингула (1790–1890). Николаев: Русская типография, 1890. 122 с.; Новицкий Я.П. История города

загальними питаннями історії розвитку міст автори приділяють увагу і проблемі діяльності органів міського управління. Так, питання становлення та діяльності міського самоврядування у Катеринославі висвітлене у виданні «Перше століття Катеринослава», що представляла собою доповідь Катеринославської міської управи до урочистого засідання Думи 9 травня 1887 р., виголошену міським секретарем М. Владимировим.

Значну увагу діяльності Миколаївської міської думи у першій половині XIX ст. та взаємостосункам її з військовими губернаторами приділив в історичному нарисі, присвяченому столітньому ювілею міста, багаторічний міський секретар Г. Ге.

У своїй праці, що ґрунтується на архівних матеріалах, історик Я. Новицький зупиняється і на питаннях діяльності органів самоврядування міста Олександрівська, розвитку освіти, громадського життя тощо.

Оскільки автори публікацій були, зазвичай, учасниками та свідками функціонування органів міського грормадського управління, то це давало змогу їм безпосередньо простежити діяльність міського самоврядування в різних сферах життєдіяльності міст Новоросії, а тому їхнім роботам був притаманний мемуарний характер і в них можна зустріти поради та рекомендації щодо покращення діяльності громадського самоврядування.

Отже, публікації імперської доби засвідчують суттєву еволюцію поглядів дослідників щодо значення міської реформи 1785 р. Якщо перші автори, насамперед Л. Плошинський та П. Муллов, вихваляли цей закон, який, на їхню думку, надав міській громаді широкі права, то скрупульозніше вивчення Жалуваної грамоти та її практичної реалізації дало змогу відомим історикам І. Дитятіну та О. Кізеветтеру дійти висновку, що міська реформа 1785 р. не мала істотного значення у розвитку дореформенних міст. Причина

Александровска (Екатеринославской губернии) в связи с историей возникновения крепостей Днепровской линии (1770–1806 гг.) // Очерки истории Запорожья (до 1921 года Александровска). Запорожье, 1992. С. 1–37.; Яворницкий Д.И. История города Екатеринослава. 2-е изд., доп. Днепропетровск, 1989. 197 с.

знаходилася не тільки в об'єктивних обставинах, а й у недоліках самого закону. Значну увагу дослідники приділяли й вивченню Міських положень 1870 та 1892 рр, підкреслюючи їхній контроверсійний характер.

За радянської доби проблема діяльності органів міського самоврядування у 1785–1917 рр. практично не досліджувалася. Зумовлено це було тим, що радянська історіографія трактувала інститут міської самоврядності як явище буржуазного суспільства, отже, класово чуже марксистсько-ленінській ідеології, через що цей інститут і не був предметом цілеспрямованого вивчення. Тон усім оцінкам діяльності місцевого самоврядування в Російській імперії задав В. Ленін, який стверджував, що реформа місцевого управління, проведена урядом Катерини ІІ, носила «... кріпосницький, казенно-бюрократичний, адміністративний характер»[483]. Він порівнював органи місцевого самоврядування з «п'ятим колесом у возі російського державного управління, колесом, що допускається бюрократією лише остільки, оскільки її всевладдя не порушувалося, а роль депутатів від населення обмежувалася голою практикою, простим технічним виконанням кола завдань, окреслених все тим же чиновництвом»[484].

Зауважимо, що В. Ленін ототожнював земство та міське самоврядування, що також впливало на характер оцінки діяльності органів громадського управління дослідниками. Численні негативні оцінки місцевих установ та діячів місцевого самоврядування він запозичив у російського письменника-сатирика М. Салтикова-Щедріна, персонажі якого, як відомо, були настільки гротескові, життєві ситуації настільки гіперболізовані, що ні про яке об'єктивне відображення реальності не могло бути й мови. Саме ленінська негативна оцінка діяльності органів місцевого самоврядування стала для радянської історіографії методологічною основою та визначила

[483] Ленин В.И. Критические заметки по национальному вопросу. // Полное собр. соч. Т. 24. М., 1973. С. 147.
[484] Ленин В.И. Гонители земства и Аннибалы либерализма. // Полное собр. соч. Т. 5. 1967. С. 35.

негативний напрямок досліджень дорадянського громадського управління на десятки років.

Утім, упродовж першого десятиріччя радянської влади, коли ідеологічний диктат ще не став тотальним, виходять роботи дослідників, що розпочали вивчення діяльності міського самоврядування ще за імперської доби. Отож, традиції дорадянської історіографії продовжили М. Астров[485], М. Анциферов[486], Л. Вєліхов[487], І. Гревс[488], М. Рожков[489], В. Твердохлєбов[490], які стали авторами останніх, не заангажованих радянською ідеологією, яскравих досліджень міського самоуправління, що вийшли на початку та у середині 1920-х рр. і були зумовлені насамперед переходом до нової економічної політики і поверненням до ринкових умов. Зокрема, професор І. Гревс та його учень М. Анциферов зробили значний внесок у сферу містознавства. З позицій культурно-антропологічного підходу вони вказали на необхідність комплексного вивчення міста як цілісного соціального організму.

М. Анциферов підкреслював, що не можна протиставляти місто громаді, що його населяє, оскільки місто – це одне нерозривне ціле зі своїм населенням, і лише їхнє комплексне вивчення може дати цілісну картину міського життя[491].

М. Рожков, детально аналізуючи зміст Жалуваної грамоти містам 1785

---

485 Астров Н.И. Из истории городских самоуправлений в России // Местное самоуправление: Труды О–ва для изучения гор. самоупр. в Чехословацкой республике. Прага: Изд. кн–ва «Пламя» и О–ва для изучения гор. самоупр. в Чехословацкой республике, 1925. С. 9–42.

486 Анциферов Н.П. Пути изучения города как социального организма: Опыт комплексного подхода. Л.: «Сеятель», 1926. 150 с.; Его же. Душа Петербурга. Л.: Лира., 1990. 250 с.; Его же. Непостижимый город. Спб.: Лениздат, 1991. 335 с.

487 Велихов Л.А. Основы городского хозяйства. Общее учение о городе, его управлении, финансах и методах хозяйства / переиздание 1928 г. М.: Наука, 1996. 480 с.

488 Гревс И.М. Монументальный город в исторической экскурсии // Экскурсионное дело. 1921. № 1. С. 1–14.; Его же. Город как предмет краеведения // Краеведение. 1924. № 3. С. 245–258 с.; Его же. Город как предмет школьного краеведения. // Вопросы краеведения в школе. Л.: Изд-во Брокгауз-Ефрон. 1925. С. 64–87.

489 Рожков Н.А. Русская история в сравнительно-историческом освещении (основы социальной динамики). Т. 7. М., 1923. 290 с.

490 Твердохлебов В.Н. Местные финансы. М., 1927. 265 с.

491 Анциферов Н.П. Пути изучения города. С. 20–21.

р., розглянув практичну діяльність органів міського громадського управління, відзначає низку невідповідностей тодішньої практики чинному законові. Учений не поділяв оцінку Жалуваної грамоти дорадянських авторів О. Кізеветтера та Є. Щепкіної як штучного документа, що був списаний із закордонних зразків і не відповідав рівню розвитку Росії останньої чверті XVIII ст., вважаючи її появу результатом цілком усталених торговельно-капіталістичних відносин[492].

Окреме місце в історіографії зазначеної проблеми займає книга потомственого дворянина Харківської губернії, професора Л. Вєліхова, в якій на основі дослідження дорадянського російського та європейського законодавства та аналізу практичної діяльності міських органів самоврядування, вперше в науковій літературі висвітлюється організація самоуправління міст Російської імперії за період більше 130 років. Автор систематизував та узагальнив значний теоретичний та емпіричний матеріал, розробив цілісну концепцію міського управління та господарства, вказуючи на неминучість самоуправління як соціального явища, мотивуючи свою точку зору тим, що «…поки існує місто з його спеціальними завданнями, муніципальне самоуправління та господарство взагалі неминучі»[493].

Принагідно зауважимо, що ідеї Л. Вєліхова та його однодумців спочатку були сприйняті і навіть знайшли свій розвиток у радянській системі управління за часів НЕПу, але потім були відкинуті та забуті. У 1930-і рр.. загинула й ціла плеяда представників муніципальної школи, які могли бути реалізаторами таких ідей. За таких умов проблеми міського самоуправління перестали обговорюватися та розглядатися ученими, а сам термін «міське самоврядування» опинився поза науковим та практичним вжитком.

Починаючи з кінця 20-х рр. XX ст., наступив новий етап розвитку в житті радянського суспільства, період «великого перелому» та форсованої

[492] Рожков Н.А. Русская история. С. 60.
[493] Велихов Л.А. Основы городского хозяйства. С. 243.

індустріалізації, характерною рисою якого стало посилення централізації всього господарського та громадського життя. Пріоритетними у радянській історичній науці у цей період стали теми боротьби більшовиків за завоювання державної влади, формування нової системи управління, становлення робітничого класу та розвиток народного господарства. Вивчення діяльності міського самоврядування у дорадянський період вважалося для дослідників безперспективним, оскільки вивчати те, чого не було, неможливо. Тому в роботах 1930 – першої половини 1950-х рр., дослідження інституту міської самоврядності зосереджувалося на доведенні його неприйнятності в умовах «будівництва соціалістичного суспільства», що створювало однозначно негативну оцінку його місця та ролі в суспільному житті країни. Радянська історіографія цього періоду не представлена практично жодною більш-менш вагомою працею, що була б присвячена вивченню історії міської реформи 1785 р. та впровадженню її в практику органів міського самоврядування в дореформенний період. А ті, переважно невеликі, брошури та статті, що були тоді опубліковані, мали популяризаторський характер з властивим для них спрощеним підходом до оцінки діяльності міських органів громадського самоврядування.

Так, М. Покровський взагалі не визнавав жодних змін міського самоврядування з часів Катерини II[494]. Інший дослідник, О. Шефер, намагався довести, що громадське самоуправління існувало лише для прикриття самодержавного свавілля[495].

Лише з середини 1950-х рр. під впливом суспільно-політичних процесів періоду «відлиги» та лібералізації радянського режиму зростає науковий інтерес до теми місцевого самоврядування. Саме тоді в радянській науці почав використовуватися термін «самоврядування» для характеристики демократії в

[494] Покровский М. Русская история с древнейших времен. При участии Н. Никольского и В. Сторожева. М., 1911, Т. 5. С. 124–127.
[495] Шефер А.Л. Органы «самоуправления» царской России. Куйбышев., 1939. С. 12–13.

радянському суспільстві. Дещо змінюється і ставлення до діяльності громадського самоуправління в імперський період, до наукової та політичної лексики знову повертається це поняття. Проте основою місцевого, міського у тому числі, громадського самоврядування визнавалися місцеві Ради. Ці обставини позначилися не лише на кількості публікацій, а й на їхній якості: з'являються самостійні дослідження, в яких аналізуються як позитивні так і негативні сторони діяльності міських органів самоврядування.

Негативна оцінка розвитку міського громадського управління міститься у працях Б. Кафенгауза[496] та Ю. Клокмана[497], які вважали, що введення міського самоврядування за Жалуваною грамотою містам не було штучним запровадженням центральної влади. Це був, на їхню думку, вимушений крок царського уряду щодо нових капіталістичних елементів, що повністю відповідало тогочасним соціально-економічним тенденціям і сприяло зміцненню становища буржуазії у міській громаді. Водночас дослідники указували на залежність органів міського самоврядництва від місцевої адміністрації, визнавали обмеженість їхньої фінансової бази, опираючись водночас у своїх висновках на праці О. Кізеветтера. Б. Кафенгауз стверджував, що «міське управління виявилося майже безсилим перед державним апаратом дворянської монархії. Нові міські установи після 1785 року були позбавлені самостійності, перебували в підпорядкуванні у адміністрації»[498].

Схожа оцінка щодо міського самоврядування дореформеної доби міститься і в працях П. Риндзюнського[499]. Учений вважав дореформене міське

---

[496] Кафенгауз Б.Б. Купечество. Города. М., 1954. С. 211–229.; Его же. Город и городская реформа 1785 г. // Очерки истории СССР: Период феодализма: Россия во второй половине XVIII в. М., 1956. С. 151–165.

[497] Клокман Ю.Ф. Город в законодательстве русского абсолютизма во второй половине XVII – XVIII вв. М., 1964. С. 320–355.; Его же. Социально-экономическая история русского города: Вторая половина XVIII в. М., 1967. 336 с.

[498] Кафенгауз Б.Б. Город и городская реформа 1785 г. С. 162.

[499] Рындзюнский П.Г. Городское гражданство дореформенной России. М., 1958. 559 с.; Его же. Городское население // Очерки экономической истории России первой половины XIX в. М.,1959. С. 276–358; Его же. Изучение городов России первой половины XIX в. // Города феодальной России. М., 1966. С. 65–74.

громадське самоуправління вкрай обмеженим та неефективним. Він наголошував на «крайній відсталості громадського та адміністративного життя російського міста», «жалюгідному становищі громадських установ і міського господарства», «свавіллі урядовців», «засилля поліції», «безправ'ї й жалюгідному становищі пересічних громадян»[500] у першій половині XIX ст. Аналізуючи причини такого стану самоврядування, він дійшов висновку, що вони криються не тільки у всесиллі дворянської бюрократичної системи, а насамперед у тому, що самі міста практично не були готові до запровадження органів самоврядування, оскільки були бідними та економічно відсталими. Крім того, автор акцентував на тому, що самі мешканці міст не бажали брати участь у міському громадському управлінні за браком необхідного культурного та освітнього рівня. Тому діяльність нових органів самоврядування виявилася малоефективною та занадто дорогою, а участь у їхній роботі перетворилася для мешканців міст у черговий обов'язок та швидко викликала у них байдужість[501]. Підкреслимо, що попри широке використання архівних матеріалів, П. Риндзюнський у своїх переконаннях та висновках щодо міського громадського управління, переважно орієнтувався на праці І. Дитятіна.

Певний внесок у дослідження міського самоврядування зробили праці М. Єрошкіна[502]. Стосується це насамперед його монографії, в якій автор указує на один з найістотніших, на його думку, недоліків Жалуваної грамоти містам – майнову та правову різницю між міськими верствами. Крім того, обмежену компетенцію міського громадського управління він пояснював побоюванням уряду щодо прояву самостійних дій буржуазії, роль якої в органах

---

[500] Рындзюнский П.Г. Городское гражданство. С. 48, 384–385.
[501] Рындзюнский П.Г. Изучение городов России. С. 72–73.
[502] Ерошкин Н.П. История государственных учреждений дореволюционной России. М.: Высшая школа, 1983. 352 с.; Его же. Крепостническое самодержавие и его политические институты. (Первая половина XIX века). М.: Мысль, 1981. 252 с.; Его же. Местные государственные учреждения дореволюционной России (1800–1861). М.: Московский гос. ист.-арх. Ин-т, 1985. 98 с.

самоврядування суттєво зросла[503]. Порівнюючи петровські міські магістрати та ратуші з міськими думами, створеними після прийняття Жалуваної грамоти містам, М. Єрошкін дійшов висновку щодо значного обмеження кола тих завдань, що мусили вирішувати останні. «У деяких питаннях господарського управління місцева влада не могла не рахуватися з буржуазними елементами міста», проте «загалом органи міського станового «самоврядування» відігравали роль адміністративно-господарського додатку до апарату адміністрації і поліції»[504].

Не можемо не згадати 26-томне енциклопедичне видання у «Історія міст і сіл Української РСР», котре вийшло з друку в 1967–74 рр. У полі зору авторів цієї фундаментальної праці знаходилися й питання державного управління містами, створення та функціонування міського самоврядування. Проте вони розглядалися з тогочасних методологічних засад історіописання.

Зазначимо, що тільки в поодиноких дослідженнях радянські історики зверталися до підготовки та впровадження Міської реформи 1870 р., з обовязковою вказівкою, що здійснювалася вона не в інтересах містян, а в інтересах панівних верств суспільства.

Важливе значення для вивчення порушеної проблеми мають наукові студії В. Нардової[505]. Її монографія присвячена дослідженню міського самоврядування 60-х – початку 90-х рр. XIX ст. Авторка проаналізувала структуру та діяльність органів міського самоврядування, що були створені на основі Міських положень 1870 та 1892 рр., стверджуючи, що їхні функції не

---

[503] Ерошкин Н.П. История государственных учреждений. С. 128.
[504] Там же. С. 129
[505] Нардова В.А. Городское самоуправление в России в 60-х – начале 90-х гг. XIX в. Правительственная политика. Л., 1984. 260 с.; Ее же. Городское самоуправление в журналистике 70–80-х гг. XIX в. (по страницам «Вестника Европы» и «Отечественных записок») // Общественная мысль в России XIX в.: сборник статей / АН СССР. Институт истории СССР. Ленинградское отделение. Ленинград: Наука. Ленинградское отделение, 1986. С. 159–180; Ее же. Нарастание оппозиционности органов городского самоуправления в канун первой русской революции 1905–1907гг. // Новое о революции 1905–1907 гг. в России. Л: «Наука», 1989. С. 99–112.

були чітко визначені, а на місцях не завжди дотримувалися положень закону та й загалом виконавчі функції міського громадського управління перебували в руках чиновників канцелярії, через те, що купці, обрані до думи, не були підготовлені до такої діяльності, а інколи були не освіченими[506].

У першій половині 1980-х рр. зробив спробу переглянути тезу щодо жалюгідного стану міського громадського управління та його повну залежність від державного апарату Б. Миронов[507]. Він уважає, оскільки державний управлінський апарат був вкрай слабкий, урядові органи здійснювали управлінські функції на місцях, спираючись на виборних представників, в руках яких перебувала виконавча та значною мірою поліцейська й судова влада. Міські самоврядні установи, на його думку, знаходилися під контролем міської громади та «управляли не тільки місцевими справами, а також функціонували і як загальнодержавні органи влади як помічники й виконавців волі центральної влади»[508]. Виходячи з цього, автор робить висновок, що «в самій абсолютистській державі Європи практично все доросле чоловіче населення міста за чергою брало участь в його управлінні»[509]. На наше переконання, це вкрай контроверсійна теза Б. Миронова, котра суперечить не лише тому величезному документальному матеріалу, який був нагромаджений історіографією імперської та радянської доби, а й сучасною історичною наукою. Зрештою, ця теза спростовується лише одним аргументом: як стверджують дослідники, у виборах до міських органів самоврядування за Міськими положеннями 1870 та 1892 рр. брало участь у середньому 1–2 відсотки міського населення.

Та й сам дослідник, відповідаючи на своє ж питання: чи була міська

---

[506] Нардова В.А. Городское самоуправление в России в 60-х – начале 90-х гг. С. 13–14.
[507] Миронов Б. Н. Спорные и малоизученные вопросы истории русского позднефеодального города в современной советской историографии // Генезис развития феодализма в России: межвуз. сб. Вып. 7: Проблемы историографии. К 75-летию со дня рождения проф. В. В. Мавродина / И. Я. Фроянов (отв. ред.). Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1983. С. 165–187.; Его же. Американская буржуазная историография русского феодального города // Вопросы истории. 1984. №7. С. 29–42.
[508] Миронов Б. Н. Спорные и малоизученные вопросы. С. 169
[509] Там же.

влада у XVIII – першій половині XIX ст. повністю відчужена від містян підкреслює, що він припускає, що влада була відчужена від соціальних низів міста, а верхні верстви торгово-промислового населення, насамперед багате купецтво, поділяли місцеву владу з державними владними інституціями[510].

Зауважимо, що в працях Л. Вєліхова, М. Єрошкіна, Б. Кафенгауза, Ю. Клокмана, Б. Миронова, В. Нардової, П. Риндзюнського, як і в працях інших дослідників міського самоврядування імперської Росії питання історії громадського управління в містах Наддніпрянської України окремо не вивчалися.

Крах радянської тоталітарної системи спричинив корінну перебудову всіх сторін суспільного життя, внаслідок чого вперше після 1917 р. виникла така історична ситуація, яка не лише не перешкоджала, а навпаки, сприяла поступальному розвитку історіографічного процесу. Стала можливою відмова науковців від панівної марксистсько-ленінської методології та її догматів в оцінці історичного минулого. Історична наука позбулася політичної цензури та ідеологічного диктату, виникли умови для об'єктивного висвітлення історичних подій. Внаслідок трансформації історичної науки поступово відбувалося переосмислення ключових концептів радянської історіографічної традиції та розширення предметного і методологічного поля досліджень. Зміна наукової парадигми суттєво позначилася на оцінках характеру економічного, суспільно-політичного, духовно-культурного процесу в Наддніпрянській Україні, що, зокрема, дало змогу науковцям виробити об'єктивну і незалежну оцінку міських самоврядних інституцій.

Всі ці процеси спонукали до сплеску наукового зацікавлення історією міського самоврядування Наддніпрянської Україні в 1785–1917 рр. Тому не можемо не погодитися з думкою В. Шандри, що саме цей аспект з усіх

[510] Там же.

проблем міської історії є найбільш розробленим[511].

Предметом вивчення історія міського громадського управління стала для багатьох вітчизняних науковців. Проте переважна кількість праць присвячені аналізу міського самоврядування певних регіонів або окремих міст Наддніпрянщини за Міськими положеннями 1870 та 1892 рр.

Виокремимо три групи праць в сучасній вітчизняній історіографії, присвячених тим чи іншим питанням міського самоврядування. Перша група праць репрезентована відносно незначною кількістю публікацій, в яких висвітлюються різні аспекти становлення та функціонування міських самоврядних інституцій відповідно до Жалуваної грамота містам 1785 р.

Один з небагатьох у сучасній українській історіографії авторів, у працях яких досліджється міське самоврядування дореформеної доби є О. Черемісін[512]. Розглядаючи основні положення грамоти, автор цілком аргументовано підкреслює, що наслідком реформ Катерини ІІ стала ліквідація політичної автономії українських територій та перетворення їх на провінції імперської Росії. Саме для швидкої інтеграції міст Північного Причорномор'я до адміністративної структури імперії на них була поширена чинність Жалуваної грамоти містам. Тому для дослідника є очевидною схожість українського міського громадського управління з російським, що спостерігалося і в ідеології, і у практичній діяльності[513]. Проаналізувавши соціально-правовий статус міських самоврядних інституцій як представницьких структур та їхню діяльність як виконавчих самоврядних

---

511 Шандра В. Українське місто у складі Російської імперії XIX ст.: огляд сучасної вітчизняної історіографії. Від мурів до бульварів: творення модерного міста в Україні (кінець XVIII – початок XX ст.). Відп. ред. О. П. Реєнт. Київ: Інститут історії України НАН України, 2019. С. 18.

512 Черемісін О.В. Діяльність органів міського громадського управління Херсона, Миколаєва, Одеси в 1785–1870 рр.: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Херсон, 2006. 215 с.; Його ж. Міське самоврядування на Півдні України в 1785–1917 рр. Херсон, 2017. 582 с.; Його ж. Міське самоврядування Херсона, Миколаєва, Одеси 1785–1870 рр.: монографія. Херсон, 2018. 184 с.

513 Черемісін О.В. Діяльність органів. С. 176.

громадських установ, О. Черемісін звернув увагу ще на один суттєвий момент, що попри певні обмеження повноважень, органи міського самоврядування управління Миколаєва, Одеси та Херсона саме через виконання своїх безпосередніх, передбачених Міським положенням 1785 р. обов'язків, стали важливим чинником їхнього розвитку[514]. На його думку, стан розвитку міського самоврядування в середині XIX ст. залежав від таких факторів: 1) «невідповідність між соціально-політичними та економічними реаліями розвитку країни, яка загострювалася у міру зростання громадянської самосвідомості населення; 2) розвиток міст ставив перед думами більш складні завдання, невідкладність виконання яких підкреслювала без того очевидну недосконаліть діючого законоположення», а виходом із цієї ситуації могло стати збільшення самостійності, прав та засобів для діяльності громадського управління[515].

Значним кроком у дослідженні міських самоврядних інституцій південних українських губерній – Катеринославської, Таврійської та Херсонської впродовж значного історичного періоду – 1785–1917 рр., є ґрунтовна монографія цього ж автора[516]. Її особливість полягає в тому, що О. Черемісін з сучасних методологічних підходів намагається пояснити сутність модернізаційних та урбанізаційних процесів, що відбувалися на Півдні України, поділивши їх на два великі періоди: 1) кінець XVIII – перша половина XIX ст. – «колонізаційний»; 2) друга половина XIX – початок XX ст. – «індустріальний»[517]. До того ж, науковець запропонував оригінальну, щоправда, не бездискусійну, регіонально-індивідуальну концепцію самоврядування, що ґрунтується на дослідженні процесів індивідуального регіоналізму, «нового життя», модернізації й фронтиру в діяльності міського

[514] Там само. С. 179.
[515] Там само. С. 180.
[516] Черемісін О.В. Міське самоврядування на Півдні України.
[517] Там само. С. 10.

самоврядування[518]. Авторська концепція впровадження та функціонування у містах Півдня України громадського управління за Жалуваною грамотою містам полягає у тому, що попри задекларованість урядом політики щодо посилення участі саме міських верств у міському врядуванні й перетворення їх на повновладних господарів міст, державній владі так і не вдалося повністю виконати це завдання. О. Черемісін акцентував на демократичності Жалуваної грамоти, що давало змогу чималій кількості містян брати участь у виборах міських самоврядних органів, «однак це не перетворило міські стани на міських господарів»[519]. Цілком слушною є теза автора, що імперська політика подвійних стандартів не тільки не зруйнувала становість, а навіть більше, зміни міського законодавства впродовж дореформеної доби суттєво зменшили права міського самоврядування та відповідно збільшили повноваження державних установ, «перетворивши самоврядні одиниці на найнижчу інстанцію державної виконавчої влади»[520]. Така оцінка стану міського громадського управління на Півдні України збігається з позицією, яку виклав раніше в дисертаційній праці, присвяченій історико-правовому дослідженню місцевого самоврядування Одеси в середині XIX ст., правник С. Стременовський[521].

С. Стременовський, попри заявлені хронологічні межі дослідження, другий розділ присвятив історії та практиці дореформеного міського громадського управління, створеного за Жалуваною грамотою містам. Він звернув увагу на особливості одеського самоврядування, зокрема на те, що певний час міська дума, створена в 1795 р. знаходилася під безпосереднім підпорядкуванням магістрату та була фактично його допоміжною ланкою[522].

---

[518] Там само.
[519] Там само. С. 173.
[520] Там само.
[521] Стременовський С.М. Місцеве самоврядування м. Одеси в середині XIX століття: історико-правове дослідження: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Нац. ун-т «Одеська юридична академія». Одеса, 2000. С. 17.
[522] Там само. С. 10.

Указує автор й на існування наприкінці XVIII ст. водночас двох магістратів – російського та іноземного (грецького), перший з яких, проте, невдовзі був ліквідований, а другий перебрав на себе представницьку, виконавчу та судову функції[523]. Крім того, дослідник акцентує ще на одній характерній рисі громадського управління в Одесі – відсутності майже 35 років Загальної міської думи, пояснюючи це тим, що вона була залежною від інших органів влади та збайдужінням містян до громадських справ, які «бачили у виборній службі лише тягар і намагалися від неї ухилитися»[524]. Все це спонукало С. Стременовського зробити висновок, що в Одесі діяла лише Шестигласна дума, яка називалася міською, насправді представляючи тільки одну соціальну верству – купців, які намагалися уникнути громадської роботи. Тому автор зазначив, що значення міської думи уже з перших років існування було зведено до мінімуму й це сталося «насамперед через діяльність Магістрату, який існував паралельно з Думою і виконував практично ті ж функції»[525].

Не можемо не звернути увагу на фактологічні та граматичні помилки, якими рясніє автореферат дисертації. Приміром, автор зазначає, що «у 1799 році іноземні громадяни добиваються утворення в м. Одесі Іноземного Магістрату. Тому … існують два Магістрати: Російський і Іноземний (Грецький), а їх діяльність служила мотивом для постійних нарікань і непорозумінь. Цікавий той факт, що незабаром (28 січня 1798 р.) представники Іноземного Магістрату добиваються ліквідації Російського Магістрату, а російські купці і міщани були зачислені до відомства Іноземного Магістрату»[526]. На сторінці 10-ій читаємо: «Основні положення «Жалуваної грамоти містам Російської імперії» 1785 року торкнули і м. Одесу»[527]. І не зрозуміло, про що йдеться, коли автор стверджує: «…онука Петра І Катерина

[523] Там само. С. 11.
[524] Там само. С. 12.
[525] Там само.
[526] Там само. С. 11.
[527] Там само. С. 10.

II»[528].

Сучасна історіографія міського самоврядування 1785–1870 рр. не обмежується тільки працями представників історичної науки. Все частіше до історії міського самоврядування, зокрема прийняття Жалуваної грамот містам 1785 р. та практичній реалізації міської реформи звертаються й представники інших суспільних наук. Крім дослідження згаданого С. Стременовського, у 2018 р. опублікована розлога стаття «Жалувана грамота містам 1785 р. як джерело міського права українських міст» правника О. Вовка [529]. Автор простежив історію підготовки тексту Жалуваної грамоти містам, зауваживши, що під час його складання були широко використані різноманітні документальні джерела, як іноземні, так й вітчизняні. Услід за О. Кізеветтером дослідник підкреслив, що важливими джерелами Жалуваної грамоти були остзейські, шведські та прусські ремісничі регламенти. Дослідник також звернув увагу на запозичення в тексті Міського положення готових перекладів збірників магдебурзького права, що були зроблені членами української кодифікаційної комісії, яка працювала над підготовкою проекту зводу «Права, за якими судиться малоросійський народ» 1743 р.[530]

Аналіз тексту статей Жалуваної грамоти містам дав змогу дослідникові дійти слушного, на нашу думку, висновку, що компетенція дум була досить обмеженою та нечітко визначеною, оскільки не були відображені правові аспекти взаємовідносин між міськими зборами, думами та магістратами[531]. Особливе місце, на думку вченого, в тексті Жалуваної грамоти посідає остання стаття, в якій зафіксовано: «Міські магістрати та інші місця того міста законні вимоги міської думи виконують та, де користь служби імператорської величності, дотримання порядку і тиші того вимагають, подають один одному

[528] Там само. С. 16.
[529] Вовк О. Й. Жалувана грамота містам 1785 року як джерело міського права українських міст // Правові новели. 2018. №6. С. 7–15.
[530] Там само. С. 9.
[531] Там само. С. 11.

руку допомоги»[532], тобто за логікою йдеться про підпорядкованість міських адміністративно-виконавчих органів міській думі. Але О. Вовк звертає увагу на оцінку цієї статті І. Дитятіним, який зазначив, що дума і міський магістрат розглядаються як органи, незалежні один від одного, до того ж неоднорідні[533].

Погоджуючись з такою характеристикою, учений йде далі в оцінці міських громадських органів, наголошуючи, що міська дума та міський магістрат – це органи міського самоврядування та суду, що відносяться до різних гілок міської влади, хоча й виконують певні адміністративні функції. Попри низку недосконалих положень та недоречностей у тексті Жалуваної грамоти містам 1785 р., що відразу викликало критику її окремих положень як з боку дворянства, так і міського населення, висновок О. Вовка цілком вмотивований: цей «нормативно-правовий акт став юридичною основою реформи міського самоврядування кінця XVIII ст. у Російській імперії, яка стосувалася також самоврядного устрою українських міст»[534].

Учений акцентував увагу на особливостях впровадження Жалуваної грамоти містам у різних регіонах України. У містах Слобожанщини, приміром, процес становлення міського громадського самоврядування та переходу від адміністративно-військового управління до цивільного тривав майже 20 років. Загалом Жалувана грамота в містах Слобожанщини була одним з основних джерел міського права впродовж всього часу її чинності – з моменту її ухвалення й до набрання чинності Міського положення 1870 р.[535]. О. Вовк стверджує, що значно складніше й драматичніше міська реформа здійснювалася у Лівобережній Україні, де істотна кількість міст споконвіку користувалися міським самоврядуванням за магдебурзьким правом. Тут склалося кілька типів міського громадського управління: перший – міста, які отримали магдебурзьке право, другий – міста, які управлялися ратушами,

[532] Там само.
[533] Там само.
[534] Там само.
[535] Там само. С. 11–12.

третій – малі міста та містечка, які не мали окремого постійного органу врядування, громадське управління в яких здійснювалося за принципом сільських громад: через обрання війта чи отамана, а міське управління здійснювалось у відповідності із звичаєвим правом[536]. Інша ситуація, наголошує учений, склалася в містах Правобрежної України, яка була приєднана до Російської імперії в 1790-х рр. Більшість міст Правобережжя користувалися магдебурзьким правом, котре одержали ще в Середньовіччі, тому відразу ж встановити тут російські законодавчі норми було складно. Через те на Волині перша міська дума в губернському місті була створена тільки 1838 р., паралельно діючи з магістратом, який було ліквідовано в 1849 р. Загалом же, за словами О. Вовка, «незважаючи на чинне міське законодавство, у містах Правобережної України зберігалися свої правові традиції самоврядування аж до проведення буржуазних реформ другої половини XIX ст.»[537]. У Південній Україні характерним було те, на думку дослідника, що «Жалувана грамота містам 1785 р. для міст Південної України «якраз була тим оптимальним уложенням, за яким органи самоврядування створювалися без будь-яких соціальних перешкод»[538]. Аналіз ученим Жалуваної грамоти містам дав змогу дійти обгрунтованого висновку, що з кінця XVIII ст. й до міської реформи 1870 р. вона була одним з важливих інструментів «правового регулювання суспільних відносин в українських містах, які входили до складу Російської імперії»[539]. Через це автор наголошує, що норми Жалуваної грамоти містам встановлювали «порядок виборів до міських самоврядних органів – загальної й шестикласної дум, визначалася їхня компетенція, організація ремісничих цехів, права та переваги окремих станових груп міських обивателів»[540]. Наукове вивчення генези міського права

[536] Там само. С. 12.
[537] Там само. С. 13.
[538] Там само.
[539] Там само. С. 14.
[540] Там само.

та самоврядування в українських містах, стверджує О. Вовк, потрібно продовжувати «в напрямі історико-правового порівняння розвитку вітчизняних міських самоврядних органів із муніципальними органами європейських держав на різних етапах їхньої еволюції»[541].

У ґрунтовній колективній монографії «Від мурів до бульварів: творення модерного міста в Україні (кінець XVIII – початок XX ст.)», вміщено нарис В. Шандри[542], в якому розглядаються проблеми становлення та розвитку міського самоврядування впродовж дореформеної доби. Авторка наголосила, що російському царату знадобилося більше 75-ти років для забезпечення імперської уніфікації міського громадського управління тих територій, які були приєднані наприкінці XVIII ст. Вона підкреслила, що, незважаючи на намагання самодержавства сторювати подібні за формою європейським зразкам міські громадські органи влади, участь містян в управлінні містами різко відрізнялась від європейських міст, оскільки «для міст Російської імперії характерним було централізоване управління з незначною долею участі виборних посадовців»[543].

До другої групи належать праці, насамперед представників історичної та історико-правової науки, в яких аналізуються теорії місцевого громадського управління. К. Тиганій, приміром, розглянув одеське Міське положення 1863 р. через призму концепцій міського самоврядування[544]. На його думку, вони «певною мірою позначились на процесі реформування міського самоврядування в Російській імперії у 70 – 90-х рр. XIX ст.»[545]. До такого висновку автора спонукала теза, що влада обирала ту теорію самоврядування,

---

[541] Там само.
[542] Шандра В. Від ліквідації залишків магдебурзького права до самоврядування за російським зразком (остання чверть XVIII – початок 1860-х років). Від мурів до бульварів: творення модерного міста в Україні (кінець XVIII – початок XX ст.). Відп. ред. О. П. Реєнт. Київ: Інститут історії України НАН України, 2019. С. 28–77.
[543] Там само. С. 77.
[544] Тиганій К. А. Одеське міське положення 1863 року в контексті теорій муніципального права XIX ст. // Інтелігенція і влада. Серія: Історія. Одеса, 2006. Вип. 6. С. 232–240.
[545] Там само. С. 237.

яка буде найбільше захищати її політичні інтереси. Громадська теорія передбачала більшу самостійність в діяльності самоврядних органів, залишаючи за урядовою адміністрацією право розв'язувати тільки державні справи. Така ситуація спостерігалася в 1860-1870-і рр. Проте, на переконання дослідника, реформи активізували суспільно-політичне життя в імперії, збільшення повноважень і значення органів самоврядування спричинили загрозу самому існуванню самодержавства. Саме через те, щоб запобігти руйнації монархічного устрою, царизм змінив громадську теорію самоврядування на державну, яка у місцевому самоврядуванні вбачала тільки одну з ланок всієї системи державного управління, а її політичний складник повністю відповідав інтересам збереження монархії. Державна концепція міського самоврядування була втілена з прийняттям міського положення 1892 р.[546].

Іншої думки щодо теорій самоврядування дотримується О. Черемісін, стверджуючи, що «на початку 60-х років XIX століття поширилися ідеї про можливість гармонійного поєднання інтересів влади та суспільства. Вони вилилися у громадську та державну теорії самоврядування». Проте ці теорії, на його думку, «були нормативно-умоглядними конструкціями, що більш призначені виправити існуючий стан справ, ніж відбити його», «вони тільки уточнювали ідеальні вимоги до дійсності, а не пояснювали її. Нормативно-умоглядне розуміння науки сполучалося з її оціночно-політичним аспектом»[547].

Представниця сучасної правової науки Н. Кондрацька зауважує, що ключова різниця між основними концепціями місцевого самоврядування має не тільки доктринальне, а й філософсько-методологічне підґрунтя: вона зумовлена різним розумінням не лише юридичної природи держави і місцевого

[546] Там само. С. 238-239.
[547] Черемісін О.В. Діяльність органів міського. С. 13.

самоврядування, але й структури і функцій кожної з цих підсистем[548]. На думку дослідниці, у світі не існує жодної теорії самоврядування, яку можна було б визнати ідеальною, і такою прийняти її за основу. З іншого боку, авторка зауважує, що жоден різновид місцевого громадського врядування не виник на порожньому місці, оскільки усі вони були породжені соціальними і політичними умовами свого часу. Тому кожне суспільство, кожна держава, зазвичай, розробляє ту концепцію і застосовує ту модель місцевого самоврядування, яка достатньою мірою враховує його історичний досвід, традиції та правову культуру населення[549].

Третя група праць сучасних учених, котра є найчисленнішою, присвячена вивченню різноманітних аспектів формування, еволюції та реалізації міського самоврядуваня за міськими положеннями 1870 та 1892 рр. Саме тоді відбулися наймасштабніші зміни щодо принципів формування та становлення громадського управління, характерною рисою якого стала строкатість форм впровадження та різний ступінь їхньої компетенції. Через те логічним виглядає сталий інтерес сучасних науковців до причин прийняття та наслідків названих міських реформ.

Одним з перших до цієї проблематики звернувся представник історико-правової науки О. Горбачов[550]. Він проаналізував правові аспекти міських реформ, становлення та організацію діяльності міських самоврядних органів, взаємини міського самоврядування з державною владою. Позитивним, на наше переконання, є те, що автор здійснив порівняння структур систем міського громадського управління в дореформену та пореформену добу, широко використовуючи при цьому архівні матеріали. Попри це,

---

[548] Кондрацька Н. М. Місцеве самоврядування в Україні: конституційна модель системно-структурної організації: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02. Харків, 2017. С. 10–11.
[549] Кондрацька Н.М. Концепції місцевого самоврядування: системно-структурний аспект. Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Юридичні науки. Вип. 5(1). Херсон, 2015. С. 83–84.
[550] Горбачов В.П. Міське самоврядування в Україні (за реформою 1870 року): автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Харків, 1995. 19 с.

приєднуємося до оцінки Л. Цибуленко щодо певних безпідставних тверджень О. Горбачова з приводу того, що самоврядування в більшості випадків було фікцією, принаймні в економічній сфері, а також з твердженням про те, що при енергійному міському голові колегіальність в управі перетворювалася на «чисту формальність»[551].

У дисертації О. Головка аналізується формування, становлення, розвиток, повноваження, соціальний склад органів громадського управління Харкова, створених за Міським положенням 1892 р.[552].

На думку О. Марченка громадське управління є важливим чинником формування громадянського суспільства. Проаналізувавши міське самоврядування Півдня України впродовж другої половини XIX ст., автор дійшов висновку, що міські думи регіону переважно складалися з представників торговельно-промислових кіл, попри те, що 40% гласних належали до дворян та міських чиновників[553]. Загалом дослідник позитивно оцінив діяльність міських громадських інституцій щодо розвитку благоустрою міст, медичного обслуговування, поширення освіти[554].

Суттєвий внесок у дослідження міських органів самоврядування зробила В. Константінова. Один з розділів ґрунтовної монографії вона присвятила безпосередньо розбудові міських органів самоврядування в Південній Україні впродовж 1861–1904 рр.[555] Аналіз архівних та опублікованих джерел спонукав дослідницю зауважити, що впродовж зазначеного періоду міське громадське управління зазнало еволюції, яку доцільно вивчати через контекст змін

---

[551] Цибуленко Л. О. Органи самоврядування Одеси, Миколаєва, Херсона у розбудові муніципальної земельної та виробничої власності в кінці XIX – на початку XX століття: монографія. Херсон, 2003.С. 13–14.

[552] Головко О.М. Харківське міське самоврядування у 1893–1917 роках: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Харків, 1997. 18 с.

[553] Марченко О.М. Міське самоврядування на півдні України у другій половині XIX ст.: автореф. дис. … канд. іст. наук: 07.00.01. Одеса, 1997. С. 12.

[554] Там само. С. 13–14.

[555] Константінова В.М. Урбанізація: південноукраїнський вимір (1861–1904 роки). Запоріжжя, 2010. 596 с.

системи міського самоврядування імперської Росії загалом. Особливу роль Одеси вчена вбачає у певній специфіці реформування її самоврядних інституцій, що було пов'язане із підготовкою та впровадженням Положення про громадське управління Одеси 1863 р., яке великою мірою стало зразком для розробки Міського положення 1870 р.[556].

Історії міського самоврядування та особливостям практичної діяльності в Полтавській, Харківській та Чернігівській губерніях у другій половині XIX ст. присвячені дисертація та монографія Ю. Нікітіна[557]. Автор проаналізував в контексті протистояння консервативного і ліберально-демократичного таборів тогочасного суспільства пропозиції щодо змін міського громадського управління, дійшовши логічного висновку, що Міське положення 1870 р., стало пошуком нової моделі міського самоврядування, яке мало поєднати «ліберальні ідеї і принципи самостійності з централізмом державного апарату»[558]. У цьому законі, підкреслив автор, «були зафіксовані принципи розподілу гілок влади, всестановості, майнового цензу. Одночасно недемократичний характер виборчої системи не допускав до формування представницьких органів влади значну частину міського населення»[559].

Об'єктивна оцінка Міських реформ 1870 та 1892 рр. міститься в монографії «Міське самоврядування на Півдні України в 1785–1917 рр.» згадуваного вище О. Черемісіна. На його думку, держава планувала реформування як виправлення помилок попереднього міського законодавства. Проте, переконаний учений, уявна ліквідація становості призвела до значного зменшення кількості міських виборців, що своєю чергою посилило роль

---

[556] Там само. С. 195.
[557] Нікітін Ю.О. Пореформені міста Лівобережної та Слобідської України у другій половині XIX ст.: історичний аспект самоврядування: автореф. дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.01; Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. Київ, 2015. 39 с.; Його ж. Пореформені міста Полтавської, Харківської та Чернігівської губерній у другій половині XIX ст.: історичний аспект самоврядування: монографія. Суми, 2016. с. 324.
[558] Нікітін Ю.О. Пореформені міста Полтавської. С. 242.
[559] Там само.

фінансової буржуазії, а після реформи 1892 р. виборчі права одержало менше 1% містян[560]. Посилення ролі дворянства в міському управлінні теж не виправдалося. Внаслідок Міських реформ 1780 та 1892 рр. за словами О. Черемісіна «на Півдні України не було завершено формування муніципалітетів та не набула поширення жодна з наявних теорій міського самоврядування». Натомість автор зазначає, що міське самоврядування «поєднувало риси бюрократизму, самостійності, родинної протекції, фінансових інтересів, державного контролю, міського патріотизму»[561]. Дослідник пояснює такий стан міського врядування умовами, що склалися в самодержавній імперії – монархічний принцип здійснення верховної влади, за якого міське самоврядування мусило бути виразником державних інтересів; панування централізованої бюрократичної системи; формування міського самоврядування в аграрній країні із своєрідною міщанською організацією життя. Через те ідея децентралізації зазнала краху, а демократизація міського самоврядування потребувала «глибокого реформування соціально-політичного ладу Росії загалом, що було неможливо в умовах існування царського самодержавства»[562]. Все це дало змогу О. Черемісіну дійти цілком слушного висновку, що «сформовані в містах органи громадського самоврядування відповідали адміністративно-фінансовим завданням центральної влади, оскільки уряд їх створював із метою перекладення тягаря фінансових зобов'язань з центрального бюджету на місцеві. Формувати органи самоврядування повинно було міське населення, але права участі в них були надані не всім станам міських мешканців. Самоврядування не змогло стати лідером міських громад, оскільки не виражало інтереси більшості населення і було виведено з процесу розбудови громадянського суспільства»[563]

---

[560] Черемісін О.В. Міське самоврядування на Півдні України. С. 173.
[561] Там само.
[562] Там само. 174.
[563] Там само.

Вперше в історіографії ґрунтовне дослідження історії Київської міської думи в 1871–1914 рр. здійснив Ю. Глизь[564]. Вивчення цієї проблеми спонукало автора до застосування міждисциплінарного підходу та методик дослідження соціальної історії. Акцентуючи на демократичних принципах самоврядування, вчений, проте, зауважує, що далеко не всі вони працювали на місцевому ґрунті. Причину такого стану Ю. Глизь вбачає у тривалій монополії самодержавної влади, що спричинила пасивність міської спільноти, котра, «отримавши виборче право, не скористалася ним через брак досвіду, освіти і політичної зрілості»[565]. Крім того, дослідник підкреслив, що більшість киян, насамперед малоосвічених та незаможних, була усунута від участі у виборах, а заможні не відзначалися активністю. Про це переконливо свідчать наведені автором факти: за законом 1870 р. лише 4064 осіб отримали виборче право, що становило 3,5% від усього населення Києва, з яких проголосувало тільки 819 осіб, тобто 21% від тих, хто мав право голосувати. На важливий факт, що й дотепер є актуальним, звернув увагу Ю. Глизь – отримавши владу, гласні, переважно домовласники й купці, «використовували її не завжди за призначенням, а й для власного збагачення»[566].

Різноманітним регіонам, містам та напрямам діяльності міського самоврядування Наддніпрянської України пореформеної доби присвячені дослідження у форматі дисертацій та монографій сучасних дослідників

[564] Глизь Ю.І. Київська міська дума: структура, склад гласних, діяльність (1871-1914 рр.): автореф. дис. … канд. іст. наук: 07.00.01. Київ, 2016 .20 с.; Його ж. Київська міська дума: розбудова модерного міста. Київ: Інститут історії України НАН України, 2019. 328 с.
[565] Глизь. Ю.І. Київська міська дума: розбудова модерного міста. С. 166–167
[566] Там само. С. 166.

О. Горбачова[567], А. Дорошевої[568], Т. Плаксій[569], Т. Щерби[570], Л. Цибуленко[571] та інших. Учені розглядають різноманітні аспекти формування, становлення, структури, повноважень, функціонування органів міського самоврядування, що здійснювали свою діяльність на засадах Міських положеннях 1870 та 1892 рр. Характерною рисою цих робіт є те, що міське самоврядні інституції вивчаються в них на прикладі невеликої кількості міст та в обмежений хронологічний період.

***

Отже, в історіографії імперської доби вивчення міського самоврядництва здійснювалося нерівномірно за глибиною та інтенсивністю, що було наслідком як недостатньої джерельної бази, так і відсутності завершеної концепції міського самоврядування. Дослідники імперської доби, як показує історіографічний аналіз, багато зробили для розуміння сутностей, явищ і фактів, що стосуються історії діяльності органів місцевого самоврядування зазначеного періоду. Проте слід зауважити, що міському самоврядуванню дослідники та громадські діячі приділили значно менше уваги, ніж земському. Це пояснювалося, з одного боку, тим, що соціально-політичний розвиток Росії визначався не міським населенням, а селянством, яке становило більшу частину населення країни і тому земства розглядалися як основний інститут, з яким пов'язувалися перспективи розвитку правової держави та громадянського суспільства. А з іншого – органи міської

---

[567] Горбачев В. П. Городское самоуправление на Украине (по реформе 1870 г.): автореф. дис. … канд. юрид. наук: 12.00.01; Харків, 1995. 19 с.

[568] Дорошева А.О. Самоврядування в приморських містах Півдня України у другій половині XIX ст.; автореф. дис ... канд. іст. наук: 07.00.01; Одеський національний ун-т ім. І.І.Мечникова. О., 2009. 16 с.

[569] Плаксій Т.М. Міське самоврядування Середньої Наддніпрянщини в другій половині XIX – на поч. XXст.: автореф. дис ... канд. іст. наук: 07.00.01; Запоріз. держ. ун-т. Запоріжжя, 2001. 19 с.

[570] Щерба Т.О. Міське самоуправління на Правобережній Україні удругій половині XIX ст.: автореф. дис ... канд. іст. наук: 07.00.01; Донец. нац. ун-т. Донецьк, 2001. 19 с.

[571] Цибуленко Л. О. Органи самоврядування Одеси, Миколаєва, Херсона у розбудові муніципальної земельної та виробничої власності в кінці XIX – на початку XX століття: монографія. Херсон. юрид. ін-т Нац. ун-ту внутр. справ. Херсон: Айлант, 2003. 159 с.

самоврядності вважалися буржуазними інститутами за своєю суттю, на відміну від земств, в яких домінуючі позиції мало дворянство.

Попри це, за імперської доби акумулювалося чимало наукових та науково-популярних праць краєзнавчого, довідкового й історико-публіцистичного характеру, в яких з різним рівнем повноти висвітлено проблеми історії міського самоврядування. Водночас акцентуємо на відсутності узагальнювальних наукових праць, які б розкривали еволюцію поглядів і думок дослідників із зазначеної проблеми. Однак, саме дослідження учених імперського періоду – О. Васильчикова, О. Градовського, І. Дитятіна, О. Кізеветтера, В. Лєшкова, Б. Чичеріна, Г. Шрейдера та інших заклали підгрунтя для подальших досліджень з історії міського самоврядування Російської імперії та Наддніпрянської України зокрема.

Радянська історіографія історію міського самоврядування практично не досліджувала. Це було зумовлено тим, що інститут міської самоврядування трактувався як явище буржуазного суспільства, через те класово чуже марксистсько-ленінській ідеології, тому ця тема і не була предметом цілеспрямованого вивчення.

У сучасній українській науці, не зважаючи на відсутність узагальнювальної історіографічної праці з історії міських самоврядних інституцій Наддніпрянської України, ця тема знайшла відображення у різнобічних за проблематикою та глибиною з'ясування тих чи інших аспектів, формою й жанром наукових публікаціях, зокрема в узагальнювальних працях і спеціальних монографічних дослідженнях, довідковій, науково-популярній та навчальній літературі, зайнявши належне місце в сучасному історіографічному дискурсі. Проблема міського самоврядування в історіографії набула міждисциплінарного характеру та тісно пов'язана з регіональними особливостями розвитку українських міст у складі самодержавної Росії. Унаслідок аналізу тематичного доробку науковців виокремлено три групи досліджень порушеної проблеми. До першої належать праці, у яких

розглядаються питання створення та функціонування міських самоврядних органів за Жалуваною грамотою містам 1785 р. і які діяли практично до 1870 р. Другу групу складають дослідження, що присвячені аналізу теорій місцевого громадського управління, зокрема громадської та державної. Третю групу становлять наукові праці, в яких вивчаються різноманітні аспекти формування та еволюції міських органів управління відповідно до Міських положень 1870 та 1892 рр.

Установлено, що досліджуючи механізм становлення та розвитку міського самоврядування та його державного регулювання, науковці звертають увагу на особливості впровадження органів громадського управління, пов'язаних з тривалим збереженням на українських землях традицій магдебурзького права. Водночас дослідники акцентують на тому, що тогочасне самоврядування намагалося долати ідентичні з теперішніми проблеми – корупцію, брак управлінських кадрів, жорсткий контроль державних органів влади за його діяльністю. Серед найменш розроблених у сучасній українській історіографії аспектів становлення та розвитку міського самоврядування, і які, на нашу думку, потребують подальшого дослідження, такі: повсякдення чиновників громадського управління, історія міських самоврядних установ у контексті дослідження всієї системи міських державних інституцій.

2.2. Відображення в історіографії фінансової діяльності органів міського самоврядування

Ключовою функцією органів міського самоврядування Наддніпрянської України в 1785–1917 рр. була діяльність у сфері фінансів. На значенні фінансів у житті суспільства та ролі історії у їхньому дослідженні акцентував ще наприкінці XIX ст. відомий вчений-фінансист українського походження, академік І. Янжул: «Станом фінансів в даний час вимірюється сама могутність

держав: ... фінанси є мірилом добробуту країни, мірилом цивілізації»[572] і далі «у числі допоміжних наук, якими може користуватися наука про фінанси при виведенні своїх загальних положень, ми повинні відвести перше місце історії взагалі та історії фінансів зокрема»[573]. Зазначимо, що питання історії фінансової діяльності міського самоврядування досить складне з погляду методології дослідження, водночас знайшло певне висвітлення в історіографії.

Історія міських бюджетів знайшла відображення у чималому масиві праць, як сучасників тієї доби так і дослідників наступних поколінь. Через це ми розглянемо праці, в яких безпосередньо досліджується фінансова діяльність органів міського громадського управління Наддніпрянщини, так і праці, в яких вивчається фінансовий стан імперії загалом, адже українські землі були інтегровані до російського державного механізму і без використання цієї групи праць, не можна всебічно й комплексно простежити проблеми історіографії міських бюджетів.

Міські бюджети в Російській імперії вперше з'явилися внаслідок прийняття Жалуваної грамоти містам 1785 р., в якій передбачалося відрахування 1% від питних доходів та доходи від оброчних міських статей, а там, де була митниця, місту належали відрахування з митних зборів. Крім того, до міського бюджету зараховувалися гроші зі штрафів містян, проте вони були незначними та непостійними. Тож, власне, Жалувана грамота містам й поклала початок об'єкту дослідження.

До Жалуваної грамоти фінансове становище міст залишалося не стабільним та законодавчо не визначеним. За словами С. Вітте, «доходи і витрати були украй мізерні, велика частина міських потреб задовольнялася за рахунок натуральних повинностей спеціальними грошовими складками,

[572] Янжул И.И. Основные начала финансовой науки: Учение о государственных доходах. СПб.: тип. М. Стасюлевича, 1890. С. 35.
[573] Там же. С. 51.

причому і ті, й інші відрізнялися крайньою нерівномірністю і довільністю»[574]. Усі дослідження імперської доби фінансової діяльності міського самоврядування, на нашу думку, доцільно поділити на чотири основні групи.

До першої групи віднесемо історико-правові дослідження прихильників громадської та державної теорій місцевого самоврядування, які у своїх працях торкалися крім інших, й питань фінансового складника міського самоврядування.

Починаючи з 1860-х рр. кілька десятиліть поспіль у російській історико-правовій літературі точилася дискусія щодо місця громадського управління у системі державної влади. Варто зазначити, що практично всі публікації були присвячені питанням формування, становлення, еволюції та діяльності місцевих самоврядних інституцій, зокрема в господарсько-фінансовій сфері. Створення та діяльність міських самоврядних інституцій регулювалася Жалуваною грамотою містам 1785 р., Положенням про губернські та повітові земські установи 1864 р. та Міськими положеннями 1870 і 1892 рр. Окремі аспекти історії фінансової та господарської діяльності міських самоврядних інституцій Наддніпрянської України в 1785–1917 рр. розглядалися у працях істориків, правників та економістів у контексті дослідження системи місцевого громадського управління загалом. Серед них виокремимо насамперед праці В. Безобразова[575], О. Васильчикова[576], О. Головачова[577],

---

[574] Витте С.Ю. Конспект лекций о народном и государственном хозяйстве, читанных его императорскому высочеству великому князю Михаилу Александровичу в 1900-1902 гг. Санкт-Петербург: Тип. АО Брокгауз-Ефрон, 1912. 568 с.

[575] Безобразов В.П. Земские учреждения и самоуправление. Москва: Унив. тип. (Катков и К°), 1874. 224 с.; Его же. Государство и общество. Управление и самоуправление и судебная власть. СПб.: Тип. В.Безобразова и Ко, 1882. 760 с.

[576] Васильчиков А.И. О самоуправлении. Сравнительный обзор русских и иностранных земских и общественных учреждений. Т.1. Санкт-Петербург: Тип. Пратца, 1872. 460 с.; Его же. О самоуправлении. Сравнительный обзор русских и иностранных земских и общественных учреждений. Т.2. Санкт-Петербург: Тип. Пратца, 1872. 543 с.; Его же. О самоуправлении. Сравнительный обзор русских и иностранных земских и общественных учреждений. Т.3. Санкт-Петербург: Тип. Пратца, 1872. 377 с.

[577] Головачев А.А. Десять лет реформ 1861–1871. СПб, 1872. 398 с.

О. Градовського[578], І. Дитятіна[579], О. Коркунова[580], В. Лєшкова[581], Б. Чичеріна[582], котрі ключовим предметом розгляду обрали статус місцевого самоврядування щодо держави та його інтересів з одного боку, і держави стосовно місцевого населення та його потреб – з іншого, з'ясовуючи у такий спосіб ступінь самостійності чи, навпаки, залежності самоврядування від державної влади.

Так, приміром, історик, правознавець, публіцист та громадський діяч В. Лєшков обгрунтував ідею незалежності органів самоврядування від держави, яку пов'язував з самостійною економічною та фінансовою діяльністю громадського управління[583].

Земський діяч та публіцист князь О. Васильчиков у ґрунтовному тритомнику «О самоуправлении. Сравнительный обзор русских и иностранных земских и общественных учреждений» виступав за жорстке розмежування компетенції між органами місцевого громадського управління та державною адміністрацією. Розглядаючи міські, земські та інші громадські установи, автор стверджує, що інтереси місцевих громад і держави часто не співпадають, через те громада має право на відокремлення своїх функцій від функцій держави та на самостійне ведення господарства. Дослідник проаналізував різні напрями діяльності місцевих органів громадського

---

[578] Градовский А.Д. Начала русского государственного права. СПб.: Тип. М.М. Стасюлевича, 1875 Т.1. 448 с.; Его же. Система местного управления на западе Европы и в России. СПб.: Тип. В.Безобразова, 1878. 472 с.

[579] Дитятин И.И. Устройство и управление городов России. Т. I: Введение. Города России в XVIII столетии. СПб., 1875. 512 с.; Его же. Устройство и управление городов России. Т. II: Городское самоуправление в настоящем столетии: (Городское самоуправление в России. Городское самоуправление до 1870 года). СПб., 1875. 565 с.; Его же. К истории Городового положения // Статьи по истории русского права. Санкт-Петербург, 1895. 631 с.

[580] Коркунов Н.М. Русское государственное право. Спб.: Тип. М.М. Стасюлевича, 1897. Т. 1. 574 с.; Его же. Русское государственное право. Спб.: Тип. М.М. Стасюлевича, 1897. Т. 2. 528 с.

[581] Лешков В.Н. О праве самостоятельности как основе для самоуправления. М., 1871. 354 с.

[582] Чичерин Б.Н. О народном представительстве. М.: Тип. Товарищества И.Д. Сытина. 1866. 760 с.; Его же. Курс государственной науки. Ч.3. М.: Типо-лит. Выс. утв. Т-ва И. Н. Кушнерев и К, 1898. 556 с.

[583] Лешков В.Н. О праве самостоятельности как основе для самоуправления. М., 1871. 354 с.

управління (громадське піклування, народне продовольство, охорона здоров'я, громадський благоустрій, влаштування шляхів сполучення, народна початкова освіта, утримання в'язниць), підкресливши, що найсуттєвішою та найважливішою ознакою самоврядування є його господарський аспект, насамперед складання кошторисів, розкладок та витрачання коштів, що знаходяться у керуванні місцевого управління[584].

Характеризуючи систему складання місцевими громадськими інституціями кошторисів і розкладок та порядок витрачання зібраних податків, О. Васильчиков підкреслював, що право самооподаткування не може бути надане необмеженому свавіллю місцевих установ, оскільки таке право є невідчужуване право верховної влади, тому без потрясінь всього державного механізму не може бути вилучене з кола повноважень центрального уряду, самодержавного або представницького. Автор так визначав оптимальну схему дій громадських органів у фінансовій сфері: а) визначення місцевих потреб на статті витрат, встановлені загальним державним законодавством; б) розкладку цих витрат за нормами і правилами, узаконеними вищим урядом і на ті статті, які обкладенню підлягають; в) самостійне і незалежне здійснення витрат за всіма статтями, що перебували у їхній компетенції[585].

Одним з перших в історіографії проаналізував господарську діяльність міського самоврядування за Міським положенням 1870 р. О. Головачов, зробивши висновок щодо її обмеженої самостійності, що давало «можливість адміністрації розпоряджатися на власний розсуд усім міським господарством за посередництва міського голови»[586]. Таку ж думку стосовно ролі міського голови зауважив і правознавець, історик та публіцист Г. Джаншієв, підкресливши «шкідливе з теоретичного, і з практичного погляду поєднання в

[584] Васильчиков А.И. О самоуправлении. Т. 1. 55 с.
[585] Там же. С. 63–64.
[586] Головачев А.А. Десять лет реформ 1861-1871. СПб, 1872. С. 257.

особі міського голови головування в міській думі і в міській управі»[587].

Згадуваний вже Б. Чичерін, підтримуючи концепцію незалежності місцевого самоврядування від адміністративної влади, розглядав органи самоврядування як структури для коригування державної фінансової політики. Учений наголошував, що в Росії органи і міського, і сільського самоврядування необхідні для зміцнення державної влади, оскільки вони, як виборні установи, користуються підтримкою населення. Особливо важливим для діяльності органів місцевого самоврядування, на його думку, були їхні повноваження у бюджетно-фінансовій сфері: «право накладати податі і повинності, розпоряджатися своїм майном, робити борги, вести судові справи, заводити різні установи ... самостійно управляти місцевими видатками»[588].

Глибокий науковий аналіз міського самоврядування здійснив один з найвідоміших знавців дореформених міст, представник історико-правової науки І. Дитятін. На основі широкого документального матеріалу, зокрема архівного, учений підкреслив, що брак державних коштів, через слабкість торговельної та підприємницької діяльності, спонукав самодержавну владу до передачі міському громадському управлінню права самостійно займатися благоустроєм міст[589].

Найґрунтовнішими щодо теоретичного осмислення досвіду діяльності місцевого самоврядування були праці випускника Харківського університету О. Градовського – історика державної школи, ліберального публіциста, що розробляв проблему співвідношення місцевих громадських установ з політичним устроєм держави. Він стверджував: «Якщо системою самоврядування може бути названа така система внутрішнього управління, за якої держава передає деякі зі своїх завдань у руки місцевого населення», то

---

[587] Джаншиев Г.А. Эпоха великих реформ: Исторические справки. 6-е изд. М.: Тип. «Рассвет», 1896. С. 254.
[588] Чичерин Б.Н. Курс государственной науки. Ч.3. М.,1898. С. 379–380.
[589] Дитятин И.И. К истории Городового положения // Статьи по истории русского права. СПб.: Тип. А.А. Пороховщикова, 1895. С. 178.

органи самоврядування «повинні діяти на правах державної влади»[590]. Учений був прихильником децентралізації управління, оскільки найближчі потреби населення – ремонт доріг, відкриття шкіл та лікарень тощо – не могли вирішуватися місцевими громадськими інституціями. Водночас він був упевнений, що сфери освіти, санітарії, правоохорони, продовольча справа тощо є важливими державними завданнями і, отже, предметами державного управління, органи ж самоврядності виконують роль допоміжних, додаткових органів[591]. На цілком слушну та нешаблонну думку О. Градовського, основною причиною недосконалості місцевого самоврядування було те, що «в руках у земства зосереджується компетенція без влади, а в руках уряду – влада без компетенції»[592].

М. Коркунов, розвинув наукові погляди О. Градовського у двотомному курсі «Російського державного права», визнаючи підпорядкованість місцевих органів громадського управління державним справам і завданням. Учений вважав, що для вивільнення господарської ініціативи необхідно включати місцеві самоврядні структури в систему державних органів влади, а у фінансових питаннях ці структури повинні діяти взагалі як державні органи[593].

В. Бєзобразов[594] та М. Лазаревський[595] неефективність місцевих самоврядних інституцій пояснювали якраз тим, що вони були позбавлені державного статусу, через це й не мали реальної влади.

Об’єднувало всі ці праці те, що проблеми фінансової компетентності міського самоврядування розглядалися зазвичай не окремо, а в межах з’ясування суті місцевих самоврядних інституцій загалом.

---

[590] Градовский А.Д. Начала русского государственного права. Т.1. С. 29
[591] Там же. С. 55.
[592] Там же. С. 31.
[593] Коркунов Н.М. Русское государственное право. Т.2. С. 495, 499.
[594] Безобразов В.П. Государство и общество. Управление и самоуправление и судебная власть. СПб.: Тип. В.Безобразова и Ко,1882. 760 с.
[595] Лазаревский Н.И. Лекции по русскому государственному праву. Административное право. СПб.: Тип. АО «Слово», 1910. Т 2. Ч. 1. С. 45, 51.

Дослідженню місцевих бюджетів, зокрема і в губерніях Наддніпрянської України, присвятив одну з своїх праць російський публіцист та земський діяч В. Скалон[596]. Аналізуючи місцеве самоврядування, дослідник акцентував увагу на конфлікті інтересів земств та міського громадського управління у фінансовій сфері, що були поширені у багатьох регіонах імперії. Сутність конфлікту стосовно місцевих бюджетів автор продемонстрував на прикладі м. Єлисаветграда, зазначивши, що міські гласні на чолі з міським головою змушені були звернутися до уряду про відокремлення цього міста від земства та прийняттям на міський бюджет тих видатків, які земство витрачає для міста[597]. Таке рішення, за свідченням ученого «мотивується тим, що місто отримує від земства менше, ніж виплачує на користь останнього; що місто несе самостійно значні витрати, в яких участь земства було б справедливою; що, господарство, витрати і взагалі потреби міста, складаючи особливий від земства інтерес, і не маючи з ним нічого спільного, не можуть викликати належного співчуття земства, яке дивиться на місто як на дохідну статтю для потреб у повіті, що доводиться тим, що заяви міських гласних про потреби міста і порівняно з повітом високих податках, залишаються повітовим земським зібранням поза увагою; насамкінець, що витрати міста і повітового земства майже рівні, незважаючи на те, що вартість міського нерухомого майна, за оцінкою, більше ніж в десять разів менша вартості повітових»[598]. Однак, В. Скалон наводить й приклади співпраці цих інституцій, вказуючи зокрема, що органи міського громадського управління м. Херсона не мають жодних претензій до Херсонського повітового земства щодо встановлення місцевих податей та зборів[599].

Загалом до прийняття міського положення 1892 р. переважна більшість

---

[596] Скалон В.Ю. Земские взгляды на реформу местного управления. Обзор земских отзывов и проектов. М., 1884. 236 с.
[597] Там же. С. 219
[598] Там же.
[599] Там же. С. 218.

праць з зазначеної проблеми мали правову спрямованість. Зазвичай автори критикували окремі положення прийнятих законів, серед яких найбільше несприйняття викликала відсутність чіткого розмежування повноважень між міським самоврядуванням та губернською адміністрацією. Щоправда, їхні опоненти були переконані, що міське громадське управління отримало зайву самостійність.

Запровадження Міського положення 1892 р. пожвавило дискусію навколо проблем міського громадського управління, яка співпала з посиленням політизації суспільства, що відповідно знайшло своє відображення у суспільній орієнтації вчених та громадських діячів. Тоді в історіографії стало можливим чітко розділяти дослідження, що висвітлювали різні питання міського самоврядування, від праць, присвячених самоврядуванню загалом й праці істориків від праць юристів і економістів. Продовжуючи досліджувати практичні та теоретичні аспекти історії міського громадського управління, автори, передусім історики, значну увагу звертають на збір архівних і статистичних даних, безпосередньо вивчають практичний досвід самоврядних інституцій в окремих містах, зокрема фінансовий та господарський складники їхньої діяльності. У дослідженнях В. Гессена[600], О. Кізеветтера[601], К. Пажитнова[602], Д. Семенова[603], Г. Шрейдера[604] та інших аналізуються основні напрямки діяльності органів міського самоврядування – фінансова система, міське господарство, розвиток освіти, благоустрій міст,

[600] Гессен В.М. Городское самоуправление: Дополнение к курсу русского государственного права. СПб.: Тип. И. Трофимова, 1912. 28 с.
[601] Кизеветтер А.А. Городовое положение Екатерины II 1785 г. Опыт исторического комментария. М., 1909. 474 с.; Его же. Местное самоуправление в России. IX–XIX ст.: Исторический очерк. М., 1910. 155 с.
[602] Пажитнов К.А. Городское и земское самоуправление. Очерки и опыты. СПб., 1913. 60 с.
[603] Семенов Д.Д. Городское самоуправление. Очерки и опыты. СПб.: Электро-типография Н.Я. Стойковой, 1901. 389 с.
[604] Шрейдер Г.И. Городская контрреформа 11 июня 1892 г. // История России в XIX в.: в 9 т. Т. 5. СПб., 1908. С. 181–228; Его же. Наше городское общественно управление: этюды, очерки, заметки. //Вестник права. СПб., 1902. С. 215–228; Его же. Город и Городовое положение 1870 г. // История России в XIX в. СПб.: изд. тов. бр. А.И. Гранат и К., 1903. Т.4. С.1–29.

лікувально-санітарна справа.

Безперечний інтерес в контексті нашої проблеми становить ґрунтовна праця Д. Семенова «Городское самоуправление. Очерки и опыты», у якій окремий розділ присвячено бюджетному праву міст, котре розглянуто через призму зміни міського законодавства від підготовки та введення Жалуваної грамоти містам до Міських положень 1870 та 1892 рр. Учений цілком слушно стверджував, що місто для нормального функціонування повинно було мати широкі бюджетні права, а розподіл міських витрат на обов'язкові та необов'язкові обмежував розпорядчу діяльність органів міського самоврядування і знижував їхню самостійність. Тому для кращого функціонування міського господарства потрібно було, на думку автора, розширити бюджетні права міст і шляхом докорінної зміни міської податкової системи[605]. Заслуговує на увагу й теза автора про те, що в зв'язку з розширенням функцій міського самоврядування відповідно до Положення 1892 р. питання розвитку народної освіти та охорони здоров'я ставали вкрай злободенними. Для їхнього фінансування потрібна було докорінна зміна міської податкової системи[606].

Чітко виражену опозиційність мали праці відомого публіциста, фахівця з міського самоврядування, вихідця з Катеринославської губернії Г. Шрейдера, котрий виступив з різкою критикою обмеження повноважень міських органів громадського управління, вперше застосувавши термін «контрреформа» стосовно Міського положення 1892 р. Автор підкреслив реакційний характер цього Положення, а створене за ним міське самоврядування, на його переконання мало забезпечити непорушність самодержавства[607]. Важливо, що він проаналізував доходи російських міст, зазначивши, що в 1871 р. вони складали в середньому близько 7400 руб.,

[605] Семенов Д.Д. Городское самоуправление. Очерки и опыты. С.93–99.
[606] Там же. С. 95.
[607] Шрейдер, Г.И. Городская контрреформа 11 июня 1892 г. С. 190.

зрісши в 1889 р. втричі[608].

Критичну позицію щодо цього Положення відстоювали й інші опозиційні автори, зокрема Г. Каменський[609] та І. Фесенко [610].

Не можемо оминути ґрунтовні праці відомого історика, політичного діяча О. Кізеветтера, котрий зробив суттєвий внесок у дослідження міського самоврядування. Міським фінансам учений присвятив X розділ своєї монографії «Городовое положение Екатерины II 1785 г. Опыт исторического комментария». О. Кізеветтер належав до представників того напряму учених, які скептично ставилися до міських самоврядних інституцій, вбачаючи причини сумного стану самоврядування зокрема, через нестачу міських коштів, які, до того ж, органи міського громадського управління могли витрачати тільки за дозволом міської адміністрації[611].

В. Гессен проаналізував міські бюджети й дійшов слушного висновку, що їхня переобтяженість обов'язковими видатками спричиняла нестачу коштів і відповідно недостатній рівень розвитку міст[612].

Другу групу публікацій становлять науково-публіцистичні праці та статті, що були написані авторами, зазвичай, на актуальні теми і мали полемічний характер. Основна увага в невеликих за розмірами публікаціях приділялася насущним питанням самоврядування та пропонувалися альтернативні варіанти їхнього розв'язання, конкретні програми покращання міського життя. Насамперед, це публікації А. Гурко[613], О. Михайловського[614],

---

[608] Шрейдер Г.И. Город и Городовое положение 1870 г. С. 27.
[609] Каменский Г.А. Реформа местного управления: наблюдения и заметки практика. СПб.: Тип. Э. Арнгольда, 1904. 40 с.
[610] Фесенко И.О. Важный вопрос городского хозяйства. Участие квартирохозяев в городским самоуправлении, СПб., 1900. 158 с.
[611] Кизеветтер А.А. Городовое положение Екатерины II 1785 г. С. 439.
[612] Гессен В.М. Городское самоуправление. С. 14–15.
[613] Гурко А.А. Наши выборы вообще и московские городские в особенности. М, 1889. 62 с.
[614] Михайловский А.Г. Реформа городского самоуправления в России. Москва: Книгоиздательство «Польза» В. Антик и К°, 1908. 112 с.

П. Підлигайлова[615], С. Приклонського[616] та інших. У них, поряд з гострою критикою містилися і конкретні рекомендації з управління міським господарством.

Приміром, О. Михайловський, аналізуючи діяльність органів міського самоврядування у Петербурзі, розглянув механізми управління міським господарством, способи внутрішнього фінансування міських програм, здійснив огляд доходних статей бюджету. За офіційними даними, які наводить автор, у 1901 р. міські доходи (без кредитів) на 1 мешканця міста складали трохи більше 6 руб., а в середніх містах з населенням менше 20 тис. – 3 руб. 80 коп., з населенням 20–50 тис. – 5 руб. 25 коп.[617], що значно менше, ніж у містах Західної Європи. Причини низьких доходів, серед інших, О. Михайловський вбачає і в тому, що міста не використовують свої права на стягнення податків, навівши приклади Вітебська та Єлисаветграда, які практично однакові за кількістю населення та рівнем розвитку торгівлі й промисловості, проте отримують від оціночного збору (за однакового розміру 1%. від вартості) 60 тис. та 18 тис. руб. відповідно[618]. Податкова система, що була встановлена Міським положенням 1892 р. на його переконання, потребує змін, оскільки «без покращення своїх фінансів наші міста не справляться з тією масою завдань, котрі стоять зараз перед ними»[619]. Як зразок для реформування міських фінансів автор пропонує податкову систему, що встановлена у містах Прусії, де головні види оподаткування такі: 1) прибутковий податок, 2) реальні податки – на домоволодіння й торгово-промислову діяльність, 3) «спеціальне» оподаткування, 4) податок на обіг и незаслужений приріст цінності[620]. Тому О. Михайловський закликає до використання прибуткового податку, котрий є

[615] Подлигайлов П.Н. Местное управление в России. СПб., 1884. 200 с.
[616] Приклонский С.А. Очерки самоуправления земского, городского и сельского. СПб.: Изд. Ф.Павленкова, 1886. 380 с.
[617] Михайловский А.Г. Реформа городского самоуправления. С. 78.
[618] Там же, С. 81.
[619] Там же, С. 82.
[620] Там же. С. 83.

«найсправедливішою формою оподаткування; податок стягується з усіх здатних сплачувати містян, незалежно від джерела доходів, відповідно до їхнього достатку; до оподаткування залучаються не окремі верстви населення, як при інших видах оподаткування, а всі містяни, котрі мають певний дохід, що забезпечує їм задоволення найважливіших життєвих потреб[621]. Простеживши бюджети російських міст, основні статті доходів і витрат й порівнявши їх з містами Європи, автор дійшов висновку щодо необхідності уведення нового міського положення, котре не обмежилося б напівмірами, а дало нашим містам широке й демократичне самоврядування[622].

Виходець з Херсонської губернії П. Підлигайлов пропонував гранично розширити коло справ, що вирішуються безпосередньо місцевою владою, залишивши уряду в цій сфері «тільки право головного законодавчого і контролюючого органу над усією країною». При цьому він також заперечував можливість перетворення органів місцевого самоврядування в політичні установи[623].

Кількість публіцистичних праць значно зросла в роки першої російської революції та в роки Першої світової війни[624]. В історіографії стала переважати ліберальна критика чинного міського самоврядування. Дослідники вбачали шлях розвитку російських міст в упровадженні загального виборчого права на

---

[621] Там же.
[622] Там же. С. 9
[623] Подлигайлов П.Н. Местное управление. С. 18, 121–122.
[624] Ачадов А.О. Государственная власть и местное (городское и земское) самоуправления. М., 1917. 72 с.; Бубнов М.М. К вопросу о преобразовании нашего городского общественного управления. Киев, 1909. 38 с.; Веселовский Б.Б. Местное самоуправление. М.,1917; Гронский П.П. Децентрализация и самоуправление. М., 1917. 26 с.; Кабанов Н.О. О местном самоуправлении. Ростов-на-Дону, б. г. 1 с.; Клейгельс Н.В. О назревших нуждах столицы. СПб., б. г.; Колычев А.И. Города как самоуправляющиеся земские единицы. Вологда, 1908. 28 с.; Курчинский А.М. Муниципальный социализм и развитие городской жизни. СПб.,1907. 110 с.; Лукомский М.Л. Городское самоуправление в России. М.,1905. 37 с.; Немировский А.О. Реформа городского самоуправления. СПб., 1911. 172 с.; Страдомский Н.Ф. Города и земства. К вопросу урегулирования их взаимоотношений. Киев, 1905. 63 с.; Страдомский Н. Основания реформы городового положения. К.: Типография Петра Барского, 1905. 60 с.

виборах до органів громадського самоуправління. Джерельна база цих праць вельми незначна, тому вони мають більше публіцистичний, ніж дослідницький характер. Однією з таких публікацій була брошура М. Страдомського, в якій автор, простеживши фінансові повноваження міських органів самоврядування, справедливо пов'язав їх з рівнем їхньої самостійності[625]. Указуючи на обмежену податкову базу міського громадського управління, автор пропонув розширити її за рахунок передачі міським самоврядним інституціям податків з торгівлі, промислів та нерухомості. Сприяло б діяльності міського громадського управління, на його переконання, обмеження влади над ними губернської адміністрації[626]. Для покращення фінансового становища міського самоврядування М. Страдомський пропонував виділити міста в окремі земські одиниці за винятком найменших, які мало чим відрізнялися від сільських поселень. Співпраця міських та земських самоврядних органів, на його думку, мала б поширюватися на освітню, медичну та соціальну сфери[627].

Питанням діяльності органів міського самоврядування присвячені кілька публікацій О. Количева[628]. Серед інших, автор розглянув питання взаємин органів міського самоврядування з представниками військових частин й дійшов логічного висновку, що витрати на військовий постій та утримання поліції були для міських бюджетів непосильною ношею. Така ситуація спричиняла дефіцит міських коштів та обмеження витрат на міські соціальні витрати[629].

До третьої групи віднесемо публіцистичні роботи, підготовлені на

---

[625] Страдомский Н. Основания реформы городового положения 60 с.
[626] Там же. С. 9, 37, 43.
[627] Страдомский Н. Города и земство. С. 11, 28, 47.
[628] Колычев А.А. Города как самоуправляющиеся земские единицы. Вологда, 1908. 28 с.; Его же. *По* городским вопросам. Санкт-Петербург: Изд. В.П.Анисимова, 1910. 120 с.; Его же. С кого и как взимаются земские сборы? Справочник земского плательщика. Ставрополь: Тип. Товарищество, 1914. 224 с.
[629] Колычев А. По городским вопросам. С. 7.

замовлення міських дум, часто самими представниками міського самоврядування, до знаменних дат та ювілеїв. Йдеться про ювілейний «Альбом міських голів»[630], праці відомого діяча Московської міської думи гласного М. Щепкіна[631], М. Семенова[632] та інших. У своїх численних публікаціях, присвячених міським реформам другої половини XIX ст. М. Щепкін, здійснив велику за обсягом роботу з дослідження міського господарства Москви. Він першим почав вивчати фінансову документацію міського самоврядування (кошториси та звіти міської думи), простежив вплив Міського положення 1870 р. на бюджет та розвиток міста. Аналізуючи взаємини державних органів та міського самоврядування автор звернув увагу на дріб'язкову регламентацію діяльності міських органів самоврядування у фінансовій сфері з боку держави, що призводить, на його думку, до ситуації, коли стає «само собою зрозуміло, що за дії таких обмежувальних правил бюджетне право міста згортається до крайньої межі, а громадське самоврядування втрачає будь-який сенс і значення»[633].

У середині XIX ст. спроби вивчення історії міського самоврядування Новоросії здійснюють П. Браславський[634], А. Комарницький[635], К. Смольянінов[636]. Не претендуючи на наукове дослідження історії громадського управління, автори описували власні спостереження, викладали своє бачення проблем міського врядування, висловлювали критичні зауваження та пропозиції щодо його покращання.

---

[630] Альбом городских голов Российской империи. СПб., 1903. 371 с.
[631] Щепкин М.П. Городовое положение: В применении к столицам // Отечественные зап. 1873. Март. С. 1–30; Его же. О городских налогах в Москве. М., 1878. 168 с.; Его же. Опыты изучения общественного хозяйства и управления городом. ТТ. I– II, М., 1882, 1884. 408 с.; Его же. Общественное хозяйство города Москвы. ТТ. I–IV. М., 1888, 1890, 1893, 1901; Его же. Общественное самоуправление в Москве: проект городового положення. М., 1906. 181 с.
[632] Семенов Н. Наши реформы // Русский вестник. М., 1884. С.12–23.
[633] Щепкин М.П. Общественное самоуправление в Москве. С.107.
[634] Браславский П.О настоящем положении общественного управления в г. Одессе. Одесса, 1860. 36 с.
[635] Комарницкий А. Исторический очерк общих гражданских учреждений Новороссийского края // Годичный акт в Ришельевском лицее. Одесса, 1849. 21 июня. 64 с.
[636] Смольянинов К. История Одессы. Одесса, 1853. 239 с.

Інтерес представляє і дослідження Харківського міського голови І. Фесенка[637], в якому пропонуються шляхи реорганізації органів самоврядування для вдосконалення міського господарства. Цікаві факти з фінансової та господарської діяльності Єлисаветградського міського самоврядування знаходимо в історичному нарисі голови міської думи О. Пашутіна[638].

В останній чверті XIX ст. з'являються численні праці з історії українських міст, що приурочені їхнім ювілеям або ювілеям органів міського самоврядування[639]. Поряд із загальними питаннями історії розвитку міст автори приділяють певну увагу і проблемі діяльності органів міського управління. Зрозуміло, що в цих працях фінансовий складник глибоко не аналізується.

Деякі праці були радше довідковими виданнями, в яких містилися коментарі та роз'яснення статей Міських положень, додаткових урядових указів, рішень Сенату, інших узаконень, що стосувалися діяльності органів міського самоврядування[640]. Вони в обов'язковому порядку використовувалися у повсякденній діяльності чиновниками громадського управління імперської Росії.

---

637 Фесенко И.О. Важный вопрос городского хозяйства. Участие квартирохозяев в городском управлении. СПб.,1900. 158 с.

638 Пашутин А.Н. Исторический очерк г. Елисаветграда. Елисаветград: Лито-Типография Бр. Шполянских, 1897. 311 с.

639 Владимиров М.М. Первое столетие Екатеринослава 1787 – 9 мая – Доклад Екатеринославской Городской управы к торжественному заседанию Думы 9 мая 1887 года. (Материалы для исторического очерка). Екатеринослав: Тип.Я.Чаусского, 1887. 276 с. Ге Г. Исторический очерк столетнего существования города Николаева при устье Ингула (1790–1890). Николаев: Русская типография, 1890. 122 с. Столетие Одессы 22 августа 1894 г. Одесса: Тип. А. Шульца, 1894. 140 с. Горловский Д.Н. Итоги 25-летия херсонского городского самоуправления: Краткий историко-экономический очерк г. Херсона. Херсон, 1896. 186 с. Яворницкий Д.И. История города Екатеринослава. 2-е изд., доп. Днепропетровск, 1989. 197 с.

640 Арапов А.В. Сборник статей по вопросам внутренней политики и общественного самоуправления. Симбирск, 1914. 78 с. Мыш М.И. Городовое положение 11 июня 1892 года с относящимися к нему узаконениями, судебными и правительственными разъяснениями. СПб, 1897. 1298 с.

Загалом публікації представників органів міського самоврядування мали фактологічний характер, у них фіксувалися досягнення міських дум, визначалися перспективи їхньої подальшої діяльності. Проблеми у діяльності міського самоврядування розглядалися авторами як прикрі непорозуміння, які легко можна подолати. Характерною їхньою рисою була чітка проурядова спрямованість та повна відсутність критичного аналізу. Водночас вони становлять цікавий історичний матеріал, ставши об'єктом історіографічного аналізу та джерелознавства.

Вагомим історичним й історіографічним джерелом є звіти міських органів самоврядування щодо доходів та видатків міст Наддніпрянщини[641] та взаєморозрахунки між українськими містами та імперською скарбницею[642]

Четверту групу праць становлять дослідження економістів, що вивчали фінансову політику самодержавної Росії, побіжно торкаючись і фінансів міст. Вивченням державної фінансової системи, її доходів займалися такі відомі вчені-економісти середини XIX – початку XX ст., як І. Бліох[643],

[641] Отчёт Елисаветградской Городской Управы приход и расход городских и посторонних сумм на 1902 год. Елисаветград: Паровая Лито-Типография М.А. Гольденберга, 1903. 388 с.; Отчёт Киевской городской управы по исполнению росписи доходов и расходов г. Киева за сметный период 1881 года. Киев: Типография Е.Я.Фёдорова, 1882. 97 с.; Отчёт Киевской городской управы об исполнении росписи доходов и расходов города Киева за сметный период 1900 г. Киев: Типография К. И. Милевского, 1901. б\н с.; Отчёт Киевской городской управы об исполнении росписи доходов и расходов города Киева за сметный период 1905 г. Киев: Типография К. Ш. Круглянского, 1906. б\н с.; Отчёт Киевской городской управы об исполнении росписи доходов и расходов города Киева за сметный период 1906 г. Киев: Тип. К.Ш. Круглянского, 1907. 126 с.

[642] Записка о взаимных расчетах города Одессы с казной за прежнее время. Одесса: Тип. А. Шульце, 1895. 25 с.

[643] Блиох И.С. Финансы России XIX столетия: История – статистика. Т.1. СПб.: Типография Товарищества «Общественная польза», 1882. 292 с.; Его же. Финансы России XIX столетия: История – статистика. Т.2. СПб.: Типография Товарищества «Общественная польза», 1882. 295 с.; Его же. Финансы России XIX столетия: История – статистика. Т.3. СПб.: Типография Товарищества «Общественная польза», 1882. 232 с.

С. Іловайський[644], М. Курчинський[645], В. Лєбєдєв [646], І. Озеров[647], Д. Толстой[648], І. Янжул[649] та інші. У своїх працях вони аналізують проведені у XIX ст. у фінансовій системі Росії перетворення, розглядають закономірності проведення тих чи інших реформ, оцінюють законодавчу основу цих процесів і вказують на недоліки фінансових перетворень та дій уряду. Певну увагу вчені звертали і на розгляд фінансових повноважень органів місцевого самоврядування. Так, певне місце відвів дослідженню фінансової складової діяльності міського самоврядування за реформою 1892 р. професор фінансового права І. Озеров. Він вбачав недоліки в діяльності міських органів громадського управління у позиції держави, яка, не надаючи фінансової допомоги містам, примушувала їх значну частину бюджету спрямовувати на державні потреби. Ці висновки вчений підтвердив аналізом співвідношення місцевих та державних бюджетів країн Західної Європи[650].

Простежив еволюцію державних фінансів та їхній зв'язок з місцевими бюджетами відомий економіст І. Бліох.

Інший економіст – В. Тотоміанц систематизував та узагальнив досвід діяльності міського самоврядування Західної Європи у фінансово-господарській сфері. Негативно оцінюючи Міське положення 1892 р., він

---

644 Иловайский С.И. Учебник финансового права. Одесса: Типо-хромо-литография А. Ф. Соколовского, 1912. 385 с.

645 Курчинский М. А. Городские финансы. СПб.: Тип. Ю. Н. Эрлих, 1911. 246 с.

646 Лебедев В.А. Земские повинности и местные налоги // Сб. государственных знаний. Под ред. В.П. Безобразова. Т. 2. СПб.: Изд. Д.Е.Кожанчикова, 1875. С.125-180; Его же. Местные налоги. Опыт исследования теории и практики местного обложения. СПб., 1886. 607 с.

647 Озеров И.Х. Большие города, их задачи и средства управления. М.: Изд. И.Д. Сытина, 1906. 135 с.; Его же. Общие принципы организации городских финансов. СПб., 1907. 24 с.; Его же. Атлас диаграмм по экономическим вопросам. М., 1908; Его же. Основы финансовой науки: Курс лекций. Вып.1. Учение об обыкновенных доходах. М., 1911. 544 с. Его же. Финансовое право. Вып.2-й. М., 1905. 207 с

648 Толстой Д.А. История финансовых учреждений России со времени основания государства до кончины императрицы Екатерины II. Санкт-Петербург: В Тип. Константина Жернакова, 1848. 272 с.

649 Янжул И.И. Основные начала финансовой науки: Учение о государственных доходах. СПб.: тип. М. Стасюлевича, 1890. 532 с.

650 Озеров И.Х. Общие принципы. 24 с.

обгрунтував необхідність перегляду останнього, а саме звільнення органів міського самоврядування від витрат на квартирне забезпечення військ регулярної армії, на утримання поліції та тюрем, оскільки ці витрати складали істотну частину бюджетів міст і не використовувалися на розвиток міського господарства. Проаналізувавши досвід діяльності західноєвропейських міст у фінансово-господарській сфері, В. Тотоміанц зробив практичні рекомендації щодо оптимального керівництва міським господарством: створення міських підприємств, розвиток системи водопостачання та каналізації, електроосвітлення, опалення, транспорту тощо[651].

Низка праць тогочасних авторів присвячена окремим напрямам фінансової та господарської діяльності міського врядування. Не можемо обійти увагою нечисленні праці авторів імперської доби, присвячені ключовому складнику фінансової діяльності міських самоврядних інституцій – міським податкам[652] та зборам[653]. На відміну від європейських авторів, котрі у своїх працях розглядали питання щодо ролі міського самоврядування в суспільстві та обгрунтованості існування міського фінансового господарства й міських податків, в імперській фінансовій науці ця проблематика до другої половини XIX ст. практично була відсутня.

Однією з праць, в якій безпосередньо розглядалися питання місцевих податків, стала монографія професора В. Лєбєдєва «Местные налоги: Опыт исследования теории и практики местного обложения»[654]. Учений наголосив,

---

[651] Тотомианц В.Ф. Самоуправление и городское хозяйство. СПб.: В.В.Битнер, 1910. С.76–79.

[652] Содовский Г. Городской оценочный сбор: в 2 т. СПб.: Тип. «Экономия», 1910. Т. I. 1910. 102 с.; Его же. Городской оценочный сбор: в 2 т. СПб.: Тип. «Экономия», 1910. Т. II. 1910. 162 с.; Его же. Сборы с недвижимых имуществ на земские потребности в России. СПб. : Экономическая тип., 1911. 110 с.; Твердохлебов В. Н. Специальные сборы с домовладельцев в России. Одесса: «Экономическая» тип., 1903. 27 с.; Твердохлебов В.Н. Городское обложение и оценка недвижимих имуществ. Одесса: Типография и Литография Т.Я. Кумана, 1911. 15 с.

[653] Паридо М. Записка о полукопеечном сборе для улучшения портовых сооружений и устройства мостовых в городе Николаеве. Николаев: Русская типо-литография, 1880. 28 с.

[654] Лебедев В.А. Местные налоги: Опыт исследования теории и практики местного обложения. СПб.: типо-лит. Вольфа, 1886. 583 с.

що фінансова наука до другої половини XIX ст. практично не звертала увагу на місцеві фінанси, займаючись тільки державними фінансами, «а якщо і торкалася господарства громад та інших місцевих союзів й системи їхніх доходів, то ніби знехотя. Це тим дивніше, що місцеве господарство, його потреби і піклування про засоби для їх задоволення так само старі, як сама громада»[655]. Місцеві податки стали предметом зацікавленості фінансової науки через те, на переконання автора, що задовго до цього виникла місцева громада як об'єднання людей, котрі живуть на певній території та розв'язують спільні й важливі для всієї громади завдання, що своєю чергою спонукало до пошуку способів розвя'зання цих завдань. Тому логічним є твердження В. Лєбєдєва, що «існування місцевого самоврядування, з його потребами і, як наслідок, обов'язком добувати собі засоби для їхнього задоволення, породжує низку прав щодо місцевих фінансів, які можемо назвати в загальній їх сукупності – фінансовою владою самоврядування»[656]. До того ж, автор простежив функції та завдання органів місцевого громадського врядування, джерела їхнього фінансування, фінансові повноваження місцевого самоврядування, зазначивши, що правильний устрій фінансів місцевих інституцій можливий тільки за достатнього розвитку в суспільстві та законодавстві ідеї самоврядування. Розглядаючи загальні основи теорії місцевих податків, В. Лєбєдєв розрізняє в громадському господарстві витрати і послуги відповідно до того, служать вони інтересам всього населення певної місцевості (витрати) або ж тільки інтересам певної групи мешканців (послуги) й такі послуги фінансуються за рахунок місцевих зборів, а витрати – за допомогою місцевих податків[657].

Чималий внесок у дослідження фінансової системи зробив уродженець

---

[655] Там же. С. VII.
[656] Там же. С. 21.
[657] Салина И. В. Разработка проблем местного налогообложения в Санкт-Петербургском университете во второй половине XIX – начале XX в. // Вестн. С.-Петерб. ун-та. Сер. 5. Экономика. 2010. Вып. 1. С. 102–111.

Київщини академік І. Янжул. За словами сучасного українського історика В. Орлика «глибокі історичні екскурси та компаративний аналіз російського та зарубіжного податкового законодавства дозволили автору зробити далекосяжні висновки, які актуальні й для сьогодення, зокрема, щодо прогресивних податків, єдиного податку, непрямих податків та ін.»[658].

За радянської доби проблема фінансової діяльності органів міського самоврядування у Наддніпрянській Україні в 1785–1917 рр. довгий час не привертала до себе належної уваги дослідників, оскільки не належала до актуальних, і тому тривалий час практично не вивчалася. Головною методологічною засадою при вивченні минулого людства стає марксизм, марксистсько-ленінська методологія. Риси останньої виразно простежуються уже у 1920-і, а з 1930-х рр. вони стають домінуючими.

Очевидно, що наукове зацікавлення фінансовою діяльністю органів міського громадського управління, його привабливість для дослідників зумовлює загальна кон'юнктура та фактичний стан цієї діяльності й загалом роль міських самоврядних інституцій в суспільстві. Після 1917 р зазначені акценти були зміщені і тому кількість досліджень з цієї проблеми різко зменшується. На периферії наукових студій залишилися і питання фінансово-господарської діяльності органів міського самоврядування. Загалом же радянський період історіографії проблеми фінансової складової міського самоврядування у дореформений період закономірно став одним з найменш плідних з огляду на чинні в тогочасній науці ідеологічні постулати.

Однак, впродовж 1920-х рр. коли ідеологічний диктат ще не став тотальним, виходять праці учених, котрі розпочали дослідження фінансово-господарської діяльності міського самоврядування ще за імперської доби.

---

[658] Орлик В.М. Дожовтнева фінансово-правова література як джерело до вивчення проблем фінансової політики уряду Російської імперії кінця XVIII – початку XX ст. // Історія науки і біографістика. 2010. №2. [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/INB/2010-2/10_orlyk.pdf

Йдеться насамперед про праці Д. Боголєпова[659], М. Озерова, А. Оптивцева та Ф. Орлова[660], М. Сірінова[661] та інших. Так, зокрема, в монографії М. Сірінова обґрунтовується оподаткування на розкіш.

Д. Боголєпов критично оцінював міські фінанси в царській Росії, стверджуючи, що в умовах поліцейсько-бюрократичної держави «місцева самостійність і місцеві фінанси придушуються державною опікою і свавіллям, завалюються державними потребами; місцеві органи самоврядування притісняються поліцейським наглядом, отримують різко класову організацію; оподаткування носить явні риси панування заможних класів над незаможними і перекладається на плечі саме цих незаможних класів»[662]. Такою ж ідеологічно заангажованою була колективна монографія М. Озерова, О. Оптивцева та Ф. Орлова[663].

Значно зваженішими були праці відомих дослідників Л. Вєліхова[664], М. Рожкова[665], В. Твердохлєбова[666] та інших, котрі були авторами незаангажованих радянською ідеологією досліджень міського самоврядування, зокрема його фінансової діяльності.

Л. Вєліхов другу частина своєї книги присвятив вченню про міське господарство. У першому відділі автор аналізує суб'єкт міського господарства – міське самоврядування, зосереджуючи головну увагу на дослідженні найголовніших його напрямків, які, врешті, й визначають ефективність діяльності органів міського громадського управління: виборче право та

---

659 Боголепов Д.П. Краткий курс финансовой науки. Учеб. для вузов. Харьков: Пролетарий, 1925. С. 283 с.

660 Озеров Н.М., Оптивцев А.Н., Орлов Ф.Е. Местные финансы и местный бюджет. МОСКВА: Госфиниздат, 1931. 321 с.

661 Сиринов М. А. Местные финансы. М-Л.: ГИЗ, 1926. 215 с.

662 Боголепов Д.П. Краткий курс финансовой науки. С. 214.

663 Озеров Н.М., Оптивцев А.Н., Орлов Ф.Е. Местные финансы.

664 Велихов Л.А. Основы городского хозяйства. Общее учение о городе, его управлении, финансах и методах хозяйства / переиздание 1928 г. М.: Наука, 1996. 480 с.

665 Рожков Н.А. Русская история в сравнительно-историческом освещении (основы социальной динамики). – Т. 7. М., 1923. 290 с.

666 Твердохлебов В.Н. Местные финансы. М., 1927. 265 с.; Его же. Местные финансы. М.: Госфиниздат, 1928. 120 с.

існуючі виборчі системи; компетенцію, права та обов'язки самоврядування; організацію апарату міського управління; межі самостійності міського врядування та форми нагляду за ним держави. У другому відділі другої частини монографії Л. Вєліхов розглянув питання щодо коштів міського господарства. Актуально звучить його твердження про те, що «…міське самоврядування не мислиться без окремих для нього фінансових джерел і певною мірою самостійного розпоряджання фінансами ... Загалом роль фінансів у міському господарстві видається вирішальною. За всіх найвигідніших умов, а саме кваліфікованому особовому складі, широкій компетенції, повновладності, самостійності та раціональній організації самоврядування, міське господарство безпорадне, якщо йому бракує фінансових коштів»[667]. Через це, аналізуючи організацію міських фінансів у Російській імперії за останні три десятиріччя її існування, автор вбачає пряму залежність благоустрою дорадянських міст від доходів міських органів самоврядування, вказуючи на разючу відмінність міських коштів, що припадають на одного жителя міста в Росії та Західній Європі, – російські міста витрачали на розвиток міського господарства в 2,5 – 6 разів менше коштів, ніж міста Європи[668]. Тому очевидно, що більшість російських міст були позбавлені найелементарнішого міського благоустрою, і з цього погляду Росія з усіх цивілізованих держав була на останньому місці, а «…основна причина цього сумного явища полягала у гострій нестачі муніципальних фінансів»[669]. Аналізуючи взаємини органів земського та міського самоврядування, Л. Вєліхов указує на складні фінансові відносини між ними, що виникли внаслідок недосконалості законодавства, яке дозволяло губернським та повітовим земствам оподатковувати міську нерухомість тих міст, які входили до їхнього складу без будь-яких обмежень у ставках податку,

[667] Там же. С. 342–343.
[668] Там же. С. 405.
[669] Там же. С. 404.

тобто, абсолютно свавільно[670].

Принагідно зауважимо, що розгляд ученим міського господарства через призму категорії діяльності, став новим методологічним підходом. Загалом, чимало положень, що були окреслені Л. Вєліховим, не втратили своєї актуальності й тепер, зокрема, тези стосно доходів міських бюджетів, які повинні формуватися переважно за рахунок міських джерел, а міське громадське управління повинно мати певну автономію в питаннях оподаткування.

З кінця 1920-х і до 1970-х рр. у радянській історіографії в умовах тоталітарної системи встановилося критичне ставлення до всіх без винятку інституцій Російської імперії, зокрема й до міського самоврядування. Така позиція найшла відображення і в тих нечастих публікаціях, автори яких певною мірою зверталися до місцевих самоврядувань. Приміром, науково-популярна брошура М. Каржанського, що була присвячена історії діяльності московського міського самоврядування в дорадянський період, крім стислих відомостей з історії міського законодавства, соціального складу, політичної діяльності Московської думи, подає аналіз і фінансової та господарської складової міського самоврядування[671]. Автор на численних прикладах доводить, що велика буржуазія, захопивши владу в органах громадського самоуправління, розвивала лише ті напрями міського господарства, де існували нібито найкращі умови для особистого збагачення. Такий однобокий підхід привів автора до різко негативної оцінки діяльності міського самоврядування, що не може вважатися об'єктивною[672].

Певні зміни в радянській історіографії щодо дослідження міського самоврядування відбулися з другої половини 1950 рр. внаслідок деякої

---

[670] Там же. С. 411.
[671] Каржанский Н.С. Как избиралась и как работала Московская городская дума. М., 1940. 46 с.
[672] Писарев А.Е. Московское городское общественное управление (Городская Дума) в марте-ноябре 1917 года: автореф. дис. ... канд. ист. наук. М., 2007. С. 9.

лібералізації радянської державної системи. Ці обставини позначилися не лише на кількості публікацій, а й на їхній якості: з'являються самостійні дослідження, в яких аналізуються позитивні та негативні сторони діяльності міських органів самоврядування. Так, проблема організації та діяльності міського самоврядування в період буржуазних реформ в Росії розглядається в дисертаціях Б. Златоустовського[673] та Є. Павлюченка[674], присвячених органам громадського управління Москви. У них, поряд з іншими, аналізуються фінансовий та господарський складники діяльності міських самоврядувань.

У середині 1950-і рр. виходить з друку шеститомна «Історія Москви», кілька розділів у якій присвячені історії міського управління. Б. Веселовський (автор 4-х томної «Истории земства за сорок лет») разом з С. Шаровим у розділі «Городское хозяйство»[675] помістили статистичні дані щодо розвитку міського господарства у XIX ст., зокрема, про фінанси міста, водопостачання, освітлення та його санітарний стан. Автор розділу «Городское самоуправление» Б. Златоустовський проаналізував роль міської думи в житті міста і дійшов висновку, що причиною незадовільного розвитку міського господарства була недосконалість законодавства[676]. Практично одночасно виходять у світ і «Нариси історії Ленінграда», в яких розділ про міське самоврядування та міське господарство підготували С. Луппов та М. Петров[677]. Написані на основі широкої джерельної бази, обидва видання достатньо повно показують стан міського господарства кінця XVIII – початку XX ст. Водночас у цих дослідженнях недоліки розвитку міського господарства

---

[673] Златоустовский Б.В. Московское городское самоуправление в период буржуазных реформ 60-х гг. XIX в.: автореф. дис. ... канд. ист. наук. М., 1953. 22 с.
[674] Павлюченко Э.А. Московское городское управление в 70–80-е гг. XIX века: автореф. ... канд. ист. наук. М., 1956. 17 с.
[675] Веселовский Б.Б., Шаров С.И. Городское хозяйство // История Москвы. Т. 4. М.: Изд-во АН СССР, 1954. С. 516–551.
[676] Златоустовский Б.В. Городское самоуправление // История Москвы. Т. 4. М.: Изд-во АН СССР, 1954. С. 461–515.
[677] Луппов С.П., Петров Н.Н. Городское управление и городское хозяйство Петербурга от конца XVIII в. до 1861 г. // Очерки истории Ленинграда. Т. I. М., Л.: Изд-во АН СССР, 1955. С. 601–629.

пояснюються не браком фінансових ресурсів, а «небажанням» «батьків міста» дбати про благоустрій[678].

Певний внесок у вивчення історії фінансово-господарської діяльності міського самоврядування справили наукові праці П. Риндзюнського[679], в яких автор негативно оцінював фінансову діяльність органів міського громадського управління.

Схожа, але диференційованіша оцінка діяльності міського управління сформована у працях В. Рабцевич[680], написаних у другій половині 1970-х – першій половині 1980-х рр. з широким залученням матеріалів місцевих та центральних архівів. На її переконання, заходи Катерини ІІ зі створенню органів міського самоврядування відповідали тогочасним умовам соціально-економічного розвитку. І в тих містах, де економічний розвиток був достатнім, створення міського самоврядування дійсно було поступкою буржуазним елементам. Але переважна більшість невеликих міст імперії виявилася не готовою до формування самоврядних органів і тому цей процес став для них додатковою повинністю. Окрім того В. Рабцевич, проаналізувавши вплив Жалуваної грамоти містам на розвиток міської економіки та господарства, досліджує нові аспекти дореформеного самоврядування: детально вивчає структуру органів міського громадського управління через призму функцій, які вони виконують. Проте, конкретна діяльність міського самоврядування лишилася поза увагою вченої. Щодо оцінки міського дореформеного

---

[678] Новичкова Н.П. Развитие городского хозяйства в российской провинции во 2-ой половине XIX – начале XX вв.: На материалах Владимирской и Костромской губерний: дис. ... канд. ист. наук. Иваново, 2005. С. 13.

[679] Рындзюнский П.Г. Городское гражданство дореформенной России. М.: Изд-во Акад. наук СССР, 1958. 559 с.; Его же. Городское население // Очерки экономической истории России первой половины XIX в. М.: изд-во Соцэкгиз,1959. С. 276–358; Его же. Изучение городов России первой половины XIX в. // Города феодальной России. М., 1966. С. 65–74.

[680] Рабцевич В.В. Социальный состав органов городского самоуправления в Западной Сибири в 80-х гг. XVIII – первой четверти XIX в. // История городов Сибири досоветского периода (XVII – начало XX в.). Новосибирск: Наука, 1977. С. 80–96; Ее же. Управление городами в Сибири последней четверти XVIII – первой половины XIX в. // Сибирские города XVII – начала XX в. Новосибирск, 1981. С. 155–173; Ее же. Сибирский город в дореформенной системе управления. Новосибирск, 1984. 197 с.

громадського управління, то за тодішньою традицією, автор ставила перед собою і розв'язувала поставлені завдання в рамках «класової суті органів міського самоврядування», що визначило розстановку акцентів, відповідний характер формулювань і висновків[681].

Неодмінним атрибутом розбудови Української держави та її інтеґрації до європейської політичної, економічної, соціальної, культурної спільноти є реформування системи органів місцевого самоврядування. Характерне для сучасної української історіографії прагнення по-новому подивитися на переломні моменти вітчизняної історії не могло не торкнутися і цієї злободенної проблеми. Заперечення радянською історичною наукою самої можливості існування самоврядування за імперської доби змінилося в сучасній історіографії багатоплановим дослідженням проблем його становлення, організації та діяльності. Чималу увагу сьогодні, особливо з огляду на неоднозначний нинішній економічний та соціальний розвиток України, привертає історія фінансової діяльності міських самоврядних органів Наддніпрянської України в 1785–1917 рр. Автори, щоправда, розглядають насамперед питання діяльності органів самоврядування щодо розвитку міського господарства, освітньої та медико-санітарної галузей, благоустрою й задоволення потреб містян, однак різноманітні аспекти фінансової діяльності також знайшли належне відображення в історіографії.

Попри відсутність в сучасній науці комплексної узагальнювальної історіографічної праці з фінансової діяльності органів міського громадського управління, ця тема стала проблемним полем для наукових студій представників історичної, правової та економічної наук. Про це свідчить

[681] Анкушева К. А. Городские сословия Зауралья в конце XVIII – начале XX века: автореф. дис ... канд. ист. наук. Тюмень, 2005. С.9.

науковий доробок О. Бондаренка[682], Ю. Глизя[683], Головка[684], О. Двуреченської[685], А. Нікітіна[686], В. Орлика[687], С. Орлик[688], О. Прищепи[689], О. Черемісіна[690], Д. Чорного[691] та інших, у працях яких розглядається історія становлення та еволюція фінансової діяльності міського самоврядування.

---

[682] Бондаренко О.В. Дорадянська історіографія фінансової діяльності міського самоврядування Новоросії (1785–1870 рр.). Етнічна історія народів Європи: Збірник наукових праць. Випуск 32. Київ, 2010. С. 74–84; Його ж. Радянська історіографія діяльності міського самоврядування у фінансовій сфері (1785–1870 рр.). Вісник Черкаського університету. Серія Історичні науки. Вип. 202. Ч. IV. Черкаси, 2011. С. 10–16,

[683] Глизь Ю.І. Фінансова діяльність Київської міської думи (1871–1914 рр.). Укр. іст. журн. Київ, 2015. № 4. С. 37–58; Його ж. Київська міська дума: розбудова модерного міста. К,. 2019. 328 с.

[684] Головко. О.М. Харківське міське самоврядування у 1893–1917 рр.:автореф. дис. … канд. істор. наук. Харків, 1997. 20 с.

[685] Двуреченська О.С. Органи міського самоврядування Катеринослава: формування, структура та напрями діяльності (кінець XVIII – початок XX ст.). Дніпропетровськ, 2006. 169 с.

[686] Нікітін Ю.О. Пореформені міста Полтавської, Харківської та Чернігівської губерній у другій половині XIX ст.: історичний аспект самоврядування: монографія. Суми, 2016. 324 с.

[687] Орлик В.М., Методологічні аспекти дослідження проблем податкової політики в українських губерніях Російської імперії в першій половині XIX ст. Український історичний журнал, №5 (482). К., 2008. С. 187–195; Його ж. Податкова політика Російської імперії в Україні в дореформений період: Монографія. Кіровоград, 2007. 631 с.; Його ж. Фінансова політика Російської імперії в українських губерніях у XIX ст. (історіографія проблеми). Проблеми історії України XIX – початку XX ст. Вип. 11. Київ, 2006. С. 85–95; Орлик В.М., Орлик С.В. Теоретико-методологічні та джерелознавчі проблеми економічної історії України. Універсум історії та археології. Т. 2(27). Вип. 2. Дніпро, 2019. С. 5–26.

[688] Орлик С.В. Еволюція системи оподаткування нерухомого майна в Російській імперії наприкінці XVIII – початку XX ст. (на матеріалах українських губерній): дис. ... канд. екон. наук. Кіровоград, 2012. 248 с.; Її ж. Проблеми формування бюджету міста Тернополя періоду російської окупації в часи Першої світової війни. Тернопіль, 2017. С. 151–157; Її ж. Фінансова політика російського уряду на окупованих територіях Галичини і Буковини в період Першої світової війни (1914–1917 рр.): монографія. Біла Церква. 2018. 716 с.

[689] Прищепа О.П. Міста Волині у другій половині XIX – на початку XX ст. Рівне, 2010. 287 с.

[690] Черемісін О.В. Діяльність органів міського громадського управління Херсона, Миколаєва, Одеси в 1785–1870 рр.: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Херсон, 2006. 215 с.; Його ж. Міське самоврядування на Півдні України в 1785–1917 рр. Херсон, 2017. 582 с.; Його ж. Міське самоврядування Херсона, Миколаєва, Одеси 1785–1870 рр.: монографія. Херсон, 2018. 184 с.

[691] Чорний Д. М. По лівий бік Дніпра: проблеми модернізації міст України (кінець XIX – початок XX ст.). Харків, 2007. 304 с.

Правові засади міських фінансів досліджують М. Білоконь[692], В. Горбачов[693], С. Стременовський[694], проблеми міського господарства та фінансів розкривають економісти Л. Єлисєєва[695], В. Небрат[696] та інші.

У середині 90-х рр. стали з'являтися наукові праці, присвячені безпосередньо фінансовій діяльності органів міського самоврядування в Наддніпрянщині. Прикметно, що в новітній українській історіографії першими до наукового студіювання цієї проблеми звернулися представники історико-правової науки. Однак зауважимо, що зазвичай їхні праці ґрунтувалися на аналізі правових актів та незначного кола архівних документів. Так, фінансову діяльність міського самоврядування в українських губерніях за Міським положенням 1870 р. дослідив В. Горбачов. За його свідченням, основним джерелом міського бюджету упродовж 1871–1914 рр. були міські збори, оціночний із нерухомості, з надання торговельних документів, трактирів, завезених товарів, нотаріальних актів та інших, питома вага яких складала більше 50%. Крім того, учений звернув увагу, що більше 40% міст Наддніпрянської України мали дефіцитний бюджет, причиною якого були непомірні загальнодержавні витрати, які на початку 1870-х рр. складали 37%, хоч потім і знизилися до 14%. Аналіз доходів та витрат міських бюджетів

---

[692] Білоконь М. В. Органи державного управління та місцеве самоврядування в Російській імперії у другій половині XIX ст. (на матеріалах Лівобережної України): історико–правове дослідження: дис... канд. юр. наук: Харків, 2002. 20 с.

[693] Горбачев В. П. Городская реформа 1870 года в Украине. Донецк, 2008. 320 с.; Його ж. Городское самоуправление на Украине (по реформе 1870 г.): автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Харьков, 1995. 19 с.

[694] Стременовский С.Н. Местное самоуправление г. Одессы в середине XIX столетия: историко-правовое исследование: дис. ... канд. юрид. наук. Одесса, 2000. 185 с.

[695] Єлісєєва Л. В. Особливості трансформації бюджетної та податкової політики міських муніципалітетів України в XIX – на початку XX ст. Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія: Економіка. Вип. 18. 2011. С. 38–45. Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nznuoa_2011_18_8.; Її ж. Становлення та розвиток місцевих фінансів у Російській імперії наприкінці XVIII – на початку XX ст.: автореф. дис. ... канд. екон. наук. Київ, 2010. 20 с.

[696] Небрат В.В. Історико-фінансові дослідження в українській економічній думці XIX – початку XX ст. Економіка України. №3 2013. С. 77–85. №4. 2013. С. 80–89. Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/EkUk_2013_4_8.

дав змогу досліднику дійти висновку про їхню переобтяженість державними обов'язковими витратами, котрі затримували розвиток міського благоустрою[697].

У другій половині 1990-х рр. з'явилися праці О. Головка та О. Марченка, предметом дослідження яких стали діяльність Харківського міського самоврядування у 1893–1917 рр.[698] та міського самоврядування Півдня України другої половини XIX ст.[699], у яких автори певну увагу приділили бюджетній політиці органів міського громадського управління. В одній із своїх статей О. Марченко зазначив, що «міське господарство обслуговувало не стільки місцеві потреби, скільки загальнодержавні: утримання різних адміністративних установ та осіб, поліції, військових, різноманітних комітетів тощо. Міське самоврядування було позбавлене контролю над витрачанням власних коштів»[700].

Діяльність органів самоврядування Одеси, Миколаєва. Херсона щодо формування і розвитку муніципальної земельної та виробничої власності в кінці XIX – на початку XX століття розглянула в кандидатській дисертації та виданій на її основі монографії Л. Цибуленко[701]. Узагальнивши значний документальний матеріал, авторка проаналізовала особливості створення та становлення органів самоврядування Одеси, Миколаєва, Херсона та їхню

---

[697] Горбачев В. П. Городская реформа. С. 210.

[698] Головко О.М. Харківське міське самоврядування у 1893-7.1917 роках: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Харків,1997. 18 с.

[699] Марченко О.М. Міське самоврядування на півдні України18.у другій половині XIX ст.: автореф. дис. ... канд. іст. наук:07.00.01. Одеса, 1997. 17 с.

[700] Марченко О. Фінансова основа міського самоврядування Єлисаветграда в другій половині XIX – на початку XX ст. Наукові записки Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка. Серія: Історичні науки. Вип. 12. 2009. С. 70.

[701] Цибуленко Л. О. Діяльність органів самоврядування Одеси, Миколаєва, Херсона щодо формування і розвитку муніципальної земельної та виробничої власності в кінці XIX - на початку XX століття: автореф. дис... канд. іст. наук : 07.00.01; Дніпропетр. нац. ун-т. Дніпрпетровськ, 2001. 19 с. Її ж. Органи самоврядування Одеси, Миколаєва, Херсона у розбудові муніципальної земельної та виробничої власності в кінці XIX на початку XX століття: Монографія: Херсон. юрид. ін-т Нац. ун-ту внутр. справ. Херсон: Айлант, 2003. 159 с.

діяльність щодо розвитку міської земельної та виробничої власності на межі XIX – початку XX ст.

Проблеми історії бюджетів міського самоврядування Півдня України впродовж 1785–1917 рр. висвітлено в працях О. Черемісіна[702]. Автор, проаналізувавши структури дореформених та пореформених бюджетів, звернув увагу на їхню схожість. Спільними насамперед були структури бюджетів, головні принципи їхнього формування та використання, принцип бюджетної рівноваги між прибутками й витратами, практично однаковими були загальна схема та структура плану кошторисів, джерела формування бюджетів, основні види витрат міського самоврядування. Цілком слушним є висновок ученого, що система управління міськими фінансами впродовж всього досліджуваного періоду залишалась загалом без змін[703]. Головним її недоліком, стверджує дослідник, було збереження розподілу прибутків і витрат на обов'язкові та необов'язкові, адже «принцип міцності забороняв робити витрати, не передбачені чинним законодавством. У межах затвердженого бюджету допускалися лише переміщення коштів із однієї статті на іншу»[704].

Акцентує О. Черемісін увагу і на нововведеннях, що відбулися в пореформений період внаслідок прийняття нового Міського положення 1870 р. Міські органи самоврядування отримали право самостійно розв'язувати питання стосовно призначення, збільшення чи зменшення податків. Вони могли встановлювати податки з нерухомого майна, з дозвільних документів на право займатися торгівлею й промислами; з трактирів, постоялих дворів, харчових лавок; з перевізного візничого промислу, з екіпажів, які

---

[702] Черемісін О.В. Діяльність органів міського громадського управління Херсона, Миколаєва, Одеси в 1785–1870 рр.: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Херсон, 2006. 215 с.; Його ж. Міське самоврядування на Півдні України в 1785–1917 рр. Херсон, 2017. 582 с.; Його ж. Міське самоврядування Херсона, Миколаєва, Одеси 1785–1870 рр.: монографія. Херсон, 2018. 184 с.

[703] Черемісін О.В. Міське самоврядування на Півдні України в 1785–1917 рр. С. 476–478.

[704] Там само. С. 476.

утримувалися приватними особами, та собак[705]. За Положенням 1870 р. розширювалася самостійність у формуванні бюджету, розпоряджанні міською власністю (яка могла за потреби продаватися), використання кредитів і позик на міське будівництво та благоустрій. Поліпшилася, на думку ученого, система фінансування адміністрації, суду, військ, поліції, пожежних команд (хоча ці витрати як у дореформену, так і в пореформену добу були обтяжливими), зросли можливості з фінансування освітньо-культурних та медико-санітарних заходів. Однак суттєвою проблемою залишалися податкові борги[706].

Після 1870 р. міські органи самоврядування, на думку О. Черемісіна, мали змогу самостійно розв'язувати проблеми бюджетної політики. Однак, попри те, що з кожним роком зростали прибутки, водночас збільшувалися й витрати та борги, тому коштів у міських бюджетах перманентно не вистачало. Серед доходів міського бюджету, зазначає вчений, найсуттєвішими були зовнішні надходження, кошти від власного підприємництва, від оподаткування міської власності та містян. Другорядні прибуткові статті – відсотки з міських капіталів, збори з трактирного промислу, добровільні внески, нотаріальні збори та інші. «Серед видатків, наголошує О. Черемісін, найбільш масовими були витрати на утримання поліції, судів, розквартирування військ, громадських і адміністративних установ, утримання муніципального майна, народну освіту й медицину, благоустрій. Серед другорядних видатків можна виділити витрати на благодійну діяльність, пожежну частину, виплати за заборгованостями[707]

О. Черемісін звернув увагу на певні зміни щодо фінансової діяльності міського самоврядування й відповідно до Міського положенням 1892 р. за яким самоврядні міські органи не мали права скасовувати податки, що

[705] Там само. С. 346.
[706] Там само. С. 478.
[707] Там само. С. 475.

передбачалися цим законом; необов'язкові витрати отримали статус обов'язкових; були обмежені права міських самоврядних інституцій щодо складання кошторису витрат та прибутків; присутствіє з міських справ одержало право внесеня змін в міський кошторис та збільшувати кількісні показники витрат і прибутків; збільшилися повноваження казенних палат як ключового фінансового органу управління в губерніях, функції яких з виключно облікових стали обліково-податними, що обмежило самостійність міських самоврядувань[708]. Врешті, автор дійшов висновку, що «на рубежі XIX – XX ст.. із усіх південноукраїнських міст лише Одеса змогла вийти на IV місце за прибутковістю бюджетів у Російській імперії та на більш-менш середній європейський рівень, а про всі інші міста Півдня України годі було й згадувати, наскільки жахлива в них була фінансова ситуація»[709].

Важливими для дослідження порушеної проблеми є грунтовні праці, дисертація та видана на її основі монографія О. Прищепи[710]. Учена зауважила, що з 1860-х рр. і до 1917 р. бюджети міст Російської імперії поділялися на звичайні і надзвичайні. Основою першого були податки та грошові збори, доходи від діяльності міських підприємств, міського майна тощо. Здебільшого, наголошує дослідниця, звичайний бюджет наповнювався грошовими надходженнями «з оголошених купецьких капіталів і промислових свідоцтв, трактирних закладів, харчівень і постоялих дворів, клеймування ваг, а також непрямих податків, якими оподатковувалися міські жителі за оформлення контрактів, договорів, векселів тощо»[711]. Джерела доходів надзвичайного бюджету складали насамперед приватні пожертви, міські

[708] Там само. С. 348.
[709] Там само, С. 350.
[710] Прищепа О. П. Міста Волині в другій половині XIX – на початку XX ст.: автореф. дис ... канд. іст. наук: 07.00.01; Чернів. нац. ун-т ім. Ю. Федьковича. Чернівці, 2003. 20 с.; Її ж. Міста Волині у другій половині XIX – на початку XX ст. Рівне: ПП ДМ, 2010. 287 с.
[711] Прищепа О.П. Міста Волині у другій половині XIX – на початку XX ст. Рівне, 2010. С. 159.

позики та кошти, отримані від продажу міського майна[712]. О. Прищепа підкреслює, що «характерною рисою міських бюджетів досліджуваного періоду було перевищення видатків над доходами, яке покривалося позиками із надзвичайного бюджету»[713]. Дослідження О. Прищепи є досить складним з точки зору його методологічних засад та з огляду на те, що особливістю міського розвитку Правобережній Україні, Волинської губернії зокрема, був поділ міст на державні та приватні, навіть у пореформений період. Приватні міста, як зазначає авторка, були вкрай обмежені щодо джерел наповнення міських бюджетів, оскільки «органи міського самоврядування приватновласницьких міст через їх особливий правовий статус фактично були позбавлені громадської нерухомої власності – одного із важливих джерел доходів»[714].

У четвертому розділі дисертації «Міста Волинської губернії у другій половині XIX – на початку XX ст.: соціальна структура, адміністративний та економічний аспекти»[715] Н. Шкільнюк розглянула джерела формування прибутків міського самоврядування Волині та основні статті їхніх витрат. Авторка на основі аналізу фінансової діяльності міст, дійшла висновку, що Система прибутків міських самоврядних органів «базувалася на основі податків та зборів від нерухомого майна, яке перебувало у власності міста, прибутків від оренди міської землі»[716]. Дослідниця, як й інші автори, наголошує, що «хоча прибутки волинських міст від нерухомого майна були значно меншими ніж прибутки великих міст, проте вони були суттєвою фінансовою підтримкою для міських бюджетів» і ще в «гіршому становищі

[712] Там само. С. 159.
[713] Там само.
[714] Там само.
[715] Шкільнюк Н. М. Міста Волинської губернії у другій половині XIX – на початку XX ст.: соціальна структура, адміністративний та економічний аспекти: дис ... канд. іст. наук: 07.00.01 – історія України; Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка. Тернопіль, 2017. 272 с.
[716] Там само. С. 184.

перебували приватні міста Волині із спрощеним управлінням, де органи міського самоврядування не могли в повному обсязі самостійно контролювати міські збори»[717]. Основні напрямки витрат волинських міст, за словами Н. Шкільнюк, були «впорядкування транспортних комунікацій та міського будівництва, організація медичного та санітарного забезпечення умов проживання мешканців міст, проведення заходів із протипожежної безпеки»[718].

Ключовим складником наповнення бюджету міських самоврядних інституцій були міські податки У фундаментальній монографії відомого українського історика В. Орлика проблемам місцевого оподаткування дореформеної доби присвячено окремий підрозділ[719]. Значну увагу вчений приділив міським зборам, оскільки розвиток міст й зокрема їхньої інфраструктури спонукали державні структури вишукувати нові джерела фінансування міського самоврядування. Відповідно до Жалуваної грамоти містам, зазначає дослідник, міські бюджети формувалися з п’яти основних джерел: 1) 2% від мит за ввізні й 1% за вивізні товари отримували міста, котрі мали портову чи прикордонну митницю; 2) 1% із суми питного доходу в містах, де існував казенний продаж алкоголю; 3) виморочні володіння міщан; 4) доходи від млинів, рибних водойм та перевозів, розташованих на міських землях; 5) штрафи з купців і міщан[720]. Серед них наприкінці XVIII ст., зауважує В. Орлик, домінували надходження від питних відкупів, насамперед у тих містах, де питний відкуп належав до міських доходів. Приміром у 1786 р. із сумарного доходу м. Києва 27 464 руб. – 22 750 руб. надійшли від питної відкупної суми[721]. Важливе місце у структурі міського бюджету займав податок на міську нерухомість. На думку ученого, оподаткування міської

[717] Там само.
[718] Там само. С. 185.
[719] Орлик В.М. Податкова політика. 433–502.
[720] Там само. С. 466.
[721] Там само.

нерухомості було досить прогресивним явищем у податковій політиці імперії Романових у першій половині XIX ст., оскільки воно не мало станових привілеїв й стягувалося з усіх без винятку містян, хто мав нерухомість, «а найголовнішим у цій податковій новелі було те, що розмір збору залежав від майнового стану платника – вартості його нерухомості чи торгових або промислових оборотів, на противагу архаїчному подушному, сплаті котрого підлягали лише податні стани»[722].

Простеживши еволюцію міських зборів в дореформену добу, В. Орлик наголошує, що як і загалом міські фінанси, вони й надалі залишалися чи не найменш упорядкованою складовою фінансової системи Російської імперії[723]. Звертає на себе увагу теза дослідника про те, що в імперії, як і в Наддніпрянщині, міські громади не дуже переймалися проблемами збільшення міських доходів, вони навіть не використовували визначені законом доходні статті[724]. Аналіз всіх видів міських доходів дав змогу В. Орлику дійти важливого висновку, що в 1832 р. 77% міських доходів припадало на податкові платежі, котрі стають основою формування міських кошторисів, а різноманітні приватноправові (оброчні статті) стали втрачати своє значення[725]. Концептуальним, на наше переконання є твердження ученого, що «місцеві податі, збори та інші повинності потребували нагального комплексного реформування, котре можна було розпочати лише після ліквідації основ феодального ладу – кріпацтва та відмови від подушної податкової системи, яка лежала в основі як загальнодержавного, так і місцевого оподаткування»[726].

Проблему наповнення бюджетів державних і приватних міст Волинської

[722] Орлик В. М. Податкова політика. С. 478.
[723] Там само. С. 479.
[724] Там само. С. 487.
[725] Там само. С. 484.
[726] Там само. С. 503.

губернії розглягув М. Бармак[727]. Автор зазначив, що «навіть на початку ХХ ст., коли спрощені міські громадські управління приватних міст вже користувалися деяким міським майном, отримувані від нього прибутки були незначними»[728]. Проаналізувавши надходження від міського майна в бюджет міст, учений стверджує, шо в державному місті Луцьку вони становили 22% загальних міських доходів, а в приватному місті Дубно такий відсоток не перевищував 8,5%. Тому приватні міста, за словами автора, «намагалися компенсувати обмежені можливості у зборі прибутку з міського майна» через підвищений оціночний збір[729].

Не можемо оминути увагою дослідження А. Істоміної, яка обрала об'єктом наукового студіювання фінансову політику імперської Росії в Україні (1861–1917 рр.) в історіографії[730]. Перший підрозділ другого розділу дисертації дослідниця присвятила аналізу комплексу праць, в яких автори певною мірою торкалися різноманітних проблем історії місцевих, зокрема міських бюджетів у Наддніпрянській Україні пореформеної доби. Авторка зосередила свою увагу на організаційно-фінансовій діяльності органів міського самоврядування, впливі реформ на міські фінанси, недосконалості всієї системи міського оподаткування, дефіциті міських бюджетів тощо. А. Істоміна цілком слушно зауважила, що проблема історії міських бюджетів є досить популярною в сучасній історичній науці, на відміну від радянської історіографії[731]. Здебільшого вона розглядається у контексті вивчення діяльності міського самоврядування та формування дохідної й видаткової частин міських бюджетів через стягнення різних податків, зборів, повинностей

[727] Бармак М. Податкові платежі до бюджетів міст Волинської губернії (друга половина XIX ст.). Проблеми і перспективи гуманітарних наук в умовах глобалізації: матеріали I Всеукраїнської наукової конф., м.Тернопіль, 3 грудня 2018. Тернопіль, 2018. С. 128–136.
[728] Там само. С. 129.
[729] Там само.
[730] Істоміна А.О. Фінансова політика уряду Російської імперії в Україні (1861–1917 рр.): історіографія: автореф. дис. … канд. іст. наук. Переяслав, 2020. 20 с.
[731] Там само, С. 63.

тощо. Авторка дійшла, на нашу думку, доречного висновку, шо попри існування комплексу праць, сьогодні відсутня узагальнювальна історіографічна чи навіть історична праця з порушеної проблеми, тому вивчення міських бюджетів потребує поглибленого та комплексного дослідження[732].

Істотне місце в дослідженні діяльності міського самоврядування в фінансовій сфері займають публікації О. Карліної[733]. Вона детально розглянула доходи та видатки повітових міст Волинської губернії в дореформений період. Дослідниця проаналізувала правову базу, основні статті міських доходів, суб'єкти оподаткування, податки та особливі збори, визначила основні статті видатків міських бюджетів, розглянула фінансову діяльність міських магістратів та дум. Серед найвагоміших джерел поповнення міських бюджетів авторка називає податок на підприємницьку діяльність, гербовий збір, від продажу алкогольних напоїв у місті (останній не стосувався приватних міст, оскільки доходи тут отримував власник[734]. Крім того, О. Карліна зробила висновок що в середині XIX ст. основні групи видатків на фінансування були такі: а) міське управління, б) соціальна галузь, в) благоустрій міст, г) військові потреби держави, ґ) погашення позики або виконання фінансових зобов'язань попередніх років, д) надзвичайні витрати[735]. Авторка звернула увагу на те, що впродовж 1830-1860-х рр. істотно зросли видатки на утримання міської поліції[736]. Загалом вони сягали від третини до половини усіх видатків міських бюджетів. Цю тенденцію вчена пояснила «розширенням компетенції поліцейського управління за рахунок

---

[732] Там само, С. 141.
[733] Карліна О. Доходи і видатки повітових міст Волинської губернії наприкінці XVIII –в середині XIX ст. Історичні студії Волин. нац. ун-ту ім. Лесі Українки. Луцьк, Вип. 1. Луцьк, 2009. С. 16–22; Її ж. Фінанси територіальних громад Волинської губернії у XIX – на початку XX ст. // Територіальні фінансові ресурси Західного прикордонного регіону України: історія, сьогодення, перспективи. Луцьк, 2015. С. 26–52.
[734] Карліна О. Доходи і видатки. С. 18–19.
[735] Там само. С. 19–20.
[736] Там само. С. 19.

залучення до цього місцевої пожежної команди, необхідністю забезпечувати амуніцією, провіантом і житлом нижніх військових чинів, які входили до складу міської поліції, збільшенням штату міської поліції у губернії внаслідок соціально-політичної нестабільності»[737].

Розглядаючи фінансову діяльність міського самоврядування Чернігова, Л. Шара наголосила, що домінуючим у наповненні міського бюджету був оціночний збір, який становив у 1895 р. 45% від всіх надходжень. Крім того, авторка зазначила, що на початку 1870-х рр. загальнодержавні витрати Чернігіва становили 37%, однак потім знизились до 14%[738].

Динаміку змін бюджетів міст Правобережної України в умовах реалізації реформ другої половини XIX ст. розглянув С. Добржанський[739]. Автор стверджує, що «фінансова політика міст Правобережної України у досліджуваний період характеризувалася перманентним пошуком додаткових джерел наповнення бюджету»[740]. Проаналізувавши структуру й розміри міських бюджетів впродовж пореформеного періоду, дослідник розрахував прибутки міст Правобережної України та дійшов висновку, «що рівень міських прибутків із розрахунку на одного мешканця залишався досить низьким, що не дозволяло у повній мірі розвивати комунальне господарство, інфраструктуру та соціальну сферу»[741]. Важливим є порівняння вченим показників у містах Правобережної України з іншими містами українських регіонів, внаслідок чого учений цілком слушно стверджує, що «загальна картина демонструє відставання правобережних міст від наведених показників. Не беручи до уваги загальну для усіх губерній причину – специфіку законодавства, що обмежувало місцеві органи влади у пошуку

[737] Там само.
[738] Шара Л.М. Чернігівська міська дума (70–90-ті рр. XIX ст.). Чернігів, 2010. С. 57.
[739] Добржанський С. О. Бюджети міст Правобережної України: динаміка змін в умовах реалізації реформ другої половини XIX ст. // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. 2017. Вип. 27. С. 82–93.
[740] Там сам. С. 87.
[741] Там само. С. 91.

джерел коштів, – пояснення криється у невисокому рівні економічного розвитку регіону. Адже саме від цього показника залежав рівень надходжень від торгових закладів, промислових свідоцтв і патентів, муніципальних й концесійних підприємств, торгових мит, міської власності тощо»[742]. Поряд з іншими дослідниками фінансової діяльності міст С. Добржанський зазначив, що «більшість бюджетних коштів витрачалася на такі напрямки: утримання міських управлінь, урядових установ та поліції, квартирування військових»[743], адже ці видатки були обов'язковими. І, тому, «лише після їх виплат грошові залишки могли спрямовуватися на утримання й розвиток вуличної інфраструктури, фінансування мережі медичних, освітніх та культурних закладів, підтримку належного санітарно-гігієнічного стану», саме «те, що формувало обличчя і вигляд міста, соціальний добробут його жителів фінансувалося в останню чергу і далеко не у повній мірі»[744]. Оскільки «подібна ситуація, характерна не лише для Правобережної України, була досить зручною для уряду, адже дозволяла контролювати фінансову діяльність міських дум та управ»[745].

Зауважимо, що С. Добржанський оцінив Міські положення 1870 та 1892 рр. як такі, що мали неоднозначний характер. На його думку, Міське положення 1870 р. було частиною ліберального курсу влади, визначало відносно широкі фінансові права органів міського самоврядування, оскільки передбачало можливість уведення додаткових джерел поповнення міського бюджету та відсутність обов'язкових статей видатків. Однак, на практиці, за словами ученого «проявилася тенденція хронічного дефіциту коштів для ефективного і швидкого розв'язання усіх проблем. До того ж частина бюджету мала витрачатися на забезпечення виконання державних функцій»[746].

---

[742] Там само.
[743] Там само. С.92.
[744] Там само.
[745] Там само.
[746] Там само. С. 84.

Прийняття нового Міського положення 1892 р. автор вважає «спробою вирішити проблему збільшення дисбалансу між наявними у розпорядженні міських органів влади коштами і наростаючими потребами в них була контрреформа 1892 р.»[747]. С. Добржанський наголосив на яскраво вираженому консервативному значення її з огляду на обмеження виборчого права через збільшення майнового цензу та посилення контролю органів державної влади, що негативно позначилося і на бюджетному процесі[748].

Проблеми міських фінансів Лівобережної України комплексно розглянули Д. Чорний[749] та Ю. Нікітін[750]. Д. Чорний стверджує, що «на початку ХХ ст. бюджети міст лівобережжя зросли більш ніж удвічі, що випереджало приріст населення і мало закласти підвалини змін у розвиток їх благоустрою. Випереджаючими темпами зростали прибутки і видатки міст Полтавщини, Харківщини, Катеринославщини, особливо малих, значних та великих. Структура бюджетів змінювалась у бік зростання витрат на міські підприємства, освіту, тобто на цілі модернізації. Міста сміливіше вдавались до запозичень – прогресивного джерела фінансування тих само модерзаційних витрат»[751].

Джерела формування та головні статті видатків міських бюджетів Катеринославської губернії в 1870–1914 рр. проаналізував у четвертому розділу кандидатської дисертації В. Коробка[752]. Автор стверджує, що найважливішим джерелом міських доходів було «здавання в оренду міського майна, збори з нерухомості, торгівлі та промислів, різні види мита»[753]. На

---

[747] Там само.
[748] Там само. С. 84-85.
[749] Чорний Д. М. По лівий бік Дніпра: проблеми модернізації міст України (кінець XIX – початок XX ст.). Х.: ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2007. 304 с.
[750] Нікітін Ю.О. Пореформені міста Полтавської, Харківської та Чернігівської губерній у другій половині XIX ст.: історичний аспект самоврядування. Вінниця: ТОВ «Нілан-ЛТД», 2016. 328 с.
[751] Чорний Д. М. По лівий бік Дніпра. С. 182–183.
[752] Коробка В.М. Громадське управління у містах Катеринославської губернії (1870–1914 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01; Донец. нац. ун-т. Донецьк, 2010. 20 с.
[753] Там само, С. 14.

початку XX ст., на думку дослідника, у містах губернії спостерігаються зміни джерел наповнення бюджетів – їхнім суттєвим джерелом стали міські підприємства й позики. У 1914 р. їхня частка складала у доходах Катеринослава, Луганська, Олександрівська, Луганська й Маріуполя 39%, 29%, 26% та 23% відповідно[754]. Розмір видаткової частини міських бюджетів, за свідченням автора, визначався обсягом доходів. Серед найважливіших статтей міських видатків було насамперед фінансове забезпечення міського самоврядування, військова повинність й утримання поліції. Благоустрій міст, як зазначає дослідник, фінансувався за наявними коштами, а протипожежні заходи – за потребою. Видатки на освіту посідали провідне місце у міських кошторисах, на відміну від забезпечення коштами міської медико-санітарної галузі, яка не мала пріоритетного значення[755].

Л. Єлісєєва простежила особливості трансформації бюджетної та податкової політики міських органів самоврядування України в XIX – на початку XX ст. Дослідниця слушно зауважила, що за Жалуваною грамотою містам 2785 р. основними міськими доходами був митний збір від здійснення торговельних операцій, частина доходу від продажу алкогольних напоїв та штрафи, що свідчить про нерозвинутість власного місцевого господарства та відсутність інституту місцевого оподаткування[756]. Попри те, наголошує авторка, що міські самоврядні органи хоч і мали право самостійно визначати напрями фінансування, з останньої чверті XVIII і до 30-40-х рр. XIX ст. через недостатньо розвинуту дохідну базу міст їхньою основною видатковою статтею залишалося фінансування органів міського управління. В дореформену добу видатки на міське управління становили близько 50–90% від усієї видаткової частини міських бюджетів імперії, що не могло сприяти розвитку місцевого господарства[757]. Важливим є висновок дослідниці, що в

[754] Там само, С. 11.
[755] Там само, С. 12.
[756] Єлісєєва Л. В. Особливості трансформації бюджетної. С. 42.
[757] Там само. С. 42–43.

пореформену добу «через дефіцит фінансових ресурсів держава звільнила себе від зобов'язань утримувати територіальні громади, переклавши їх на місцеве самоврядування й зберігши за собою лише право інституційного контролю за їх діяльністю»[758]. Тому учена стверджує, що особливість розвитку українських губерній, через їхню належність до імперської Росії «полягала в надмірному функціональному навантаженні місцевих органів влади обов'язками загальнодержавного характеру через хронічний дефіцит державного бюджету, фіскальну неефективність інституту подушного оподаткування, особливу роль держави в модернізації виробничо-комерційного сектору та накопиченні національного капіталу для промислового ривка»[759].

Зауважимо, що історія міських бюджетів Наддніпрянської України вивчається в сучасній вітчизняній історіографії переважно у контексті вивчення діяльності міських самоврядних інституцій. Саме у наукових студіях, присвячених проблемам міського самоврядування, автори чималу увагу приділяють аналізу формування дохідної та видаткової частин міських бюджетів окремих міст чи регіонів.

***

Отже. підсумовуючи огляд історіографії, доводиться констатувати, що серед розмаїття літератури відсутнє спеціальне комплексне дослідження з історіографії формування, становлення та фінансової діяльності органів міського самоврядування Наддніпрянської України в зазначених хронологічних межах. Проте, ця тема знайшла відображення у широкому масиві різнопланових праць сучасників імперської доби, в радянській історіографії та в наукових студіях сучасних вітчизняних дослідників.

У центрі уваги вчених імперського періоду, насамперед істориків та правознавців, стояли різноманітні питання історії створення, становлення та діяльності міського самоврядування, причини змін законодавчих актів щодо

[758] Там само. С. 40.
[759] Там само. С. 42

самоврядних інституцій, взаємин міського врядування з державними органами влади, основні з яких знаходилися у сфері розподілу повноважень. Специфічною рисою першого хронологічного етапу було домінування формально-юридичного підходу та вузька джерельна база досліджень, що не дало змогу авторам вийти за межі описовості та коментування законодавчих актів. Характерна особливість дослідницького підходу авторів робіт з історії міського самоврядування другого та третього етапів полягає, по-перше, у переважанні правового й конкретно-історичного підходів до висвітлення зазначеної теми, по-друге, у певній невизначеності та нечіткості понятійно-категоріального апарату, що зумовило недостатню глибину теоретичного аналізу проблеми. Водночас, проаналізувавши місце і роль міського самоврядування у системі державної влади, дорадянські вчені заклали міцний науковий фундамент для вивчення цієї інституції сучасними авторами.

Проблема фінансової діяльності органів міського самоврядування у Наддніпрянській Україні в 1785–1917 рр. за радянської доби довгий час не привертала до себе належної уваги дослідників, оскільки не належала до актуальних, через те тривалий час практично не вивчалася. Основною методологічною засадою при вивченні минулого людства стає марксистсько-ленінська методологія. Риси останньої виразно простежуються уже у 1920-і, а з 1930-х рр. вони стають домінуючими.

Безперечно, що наукове зацікавлення фінансовою діяльністю органів міського громадського управління, його привабливість для дослідників зумовлює загальна кон’юнктура та фактичний стан цієї діяльності й загалом роль міських самоврядних інституцій в суспільстві. Після 1917 р зазначені акценти були зміщені і тому кількість досліджень з цієї проблеми різко зменшується. На маргінезі наукових досліджень залишилися питання фінансово-господарської діяльності міських органів самоврядування. Загалом можна стверджувати, що за радянських часів історіографія фінансової діяльності міського самоврядування закономірно стала однією з найменш

плідних з огляду на чинні в тогочасній радянській науці ідеологічні постулати.

У сучасній історіографії фінансової діяльності органів міського самоврядування Наддніпрянської України в 1785–1917 рр. склався істотний комплекс наукових праць, в яких дослідники тією чи іншою мірою проаналізували різні аспекти бюджетної політики міських самоврядувань. Автори, а це представники історичної, правової та економічної наук – Ю. Глизь, О. Головко, О. Двуреченська, Ю. Нікітін, В. Орлик, С. Орлик, О. Прищепа, О. Черемісін, Д. Чорний, В. Шандра, М. Білоконь, В. Горбачов, Л. Єлісєєва, В. Небрат та інші, підкреслюють намагання уряду імперської Росії втручатися в фінансову діяльність самоврядування для збереження контролю над фінансами міст, що негативно впливало не лише на збільшенні доходів, а й на можливість їхнього використання для задоволення потреб містян. Крім того, дослідники привертають увагу до невідповідності міських доходів і видатків, що визначалося імперським законодавством на міські органи самоврядування, аналізують статті обов’язкових видатків на утримання поліції, міських самоврядних інституцій, розквартирування військ, які складали істотний відсоток видатків і не використовувалися на розвиток міського господарства та соціальної сфери.

РОЗДІЛ 3
ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК МІСТ НАДДНІПРЯНЩИНИ: ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ ДИСКУРС

3.1. Міська промисловість в історіографії

В сучасній вітчизняній історіографії спостерігається помітний дослідницький інтерес до проблем промислового розвитку міст Наддніпрянської України в 1785–1917 рр. Актуалізація таких досліджень зумовлена низкою чинників, чільне місце серед яких посідають сучасні неоднозначні соціально-економічні процеси в Україні та гостра потреба у вивченні й осмисленні ролі міста в історії економічного розвитку суспільства. Промисловий розвиток міст ставав предметом наукового зацікавлення і в минулому. Зокрема, він знайшов певне відображення у різнопланових за проблематикою та повнотою висвітлення працях дорадянських учених.

Історіографія проблеми міського промислового розвитку започаткована ще наприкінці XVIII ст. Автори, вивчаючи міста, певною мірою розглядали й питання розвитку торгівлі, ремісничого та промислового виробництва.

Істотний внесок у вивчення промислового розвитку дореформених міст Півдня України зробив член-кореспондент Петербурзької Академії наук А. Скальковський[760]. Очолюючи в Одесі статистичний комітет при канцелярії генерал-губернатора, він став автором більше двох з половиною сотень наукових праць, написаних переважно на основі архівних матеріалів, у яких досліджував зокрема різноманітні аспекти соціально-економічного розвитку міст регіону. Значну увагу учений приділив вивченню міської промисловості,

[760] Скальковский А. Записки о торговых и промышленных силах Одессы: Сост. в 1859 г. СПб., 1865. 110 с.; Его же. Историческо-статистический опыт о торговых и промышленных силах Одессы. Одесса: Гор. Тип., 1839. 92 с.; Его же. Соляная промышленность в Новороссийском крае (1715–1847). Журнал Министерства внутренних дел. 1849. Часть XXV. Кн.1–2. С. 62–104, 197–218.

торгівлі, фінансів міст Новоросії кінця XVIII – XIX ст. й аналізу феномену порто-франко та його значення для розвитку Одеси.

Зміст, характер та специфіка матеріалів, що розміщувалися у цих публікаціях можна віднести і до історико-статистичних досліджень, і до історико-економічних, хоч і знаходимо в історіографії і той і інший варіант їх класифікації. З одного боку в цих працях спостерігаємо спроби аналізу та узагальнення, з іншого – вони переважно зведені до мінімуму і не мають характеру глибоких теоретичних положень. Пояснити це можемо тим, що переважна частина матеріалів, які містяться у цих працях, складається з джерельних даних, насамперед з офіційної статистики.

Наукове зацікавлення щодо традиційних форм промислового виробництва серед дослідників позначився в середині XIX ст. через необхідність зміни промислового законодавства царської Росії, що не відповідала потребам назрілої соціально-економічної трансформації суспільства. У 1852 р. в одній із статтей згадуваний нами В. Лєшков простежив законодавство щодо ремісничої та заводської промисловості у якій стверджував, що ремісники переважно не були осідлим населенням, тому могли проживати у будь-якій громаді, де існувала потреба в їхньому ремеслі. Цим, на його думку, «забезпечувався кількісний розвиток ремесел для сіл і міст»[761]. Однак вірний логічний зв'язок, що провів В. Лєшков між мандрівним способом життя міських майстрів та їхніми об'єднаннями (корпораціями), в кінцевому підсумку виявився неправильним стосовно висновку про їхню тотожність з європейськими ремісничими цехами. І, хоча дослідник зазначав певну різницю між ними, він так і не зміг зрозуміти сутність соціального змісту цього явища. Адже за зовнішньою схожістю, автор не побачив головного, що європейські цехи виникли насамперед, як інструмент захисту корпоративних прав та інтересів міських ремісників й тенденцію до їхньої

[761] Лешков В. Очерк древних русских законов о ремесленной и заводской промышленности // Москвитянин. 1852. №23. С. 8

соціальної ідентифікації, а створення ремісничих артілей в Росії зумовлювалося малочисленністю майстрів, що були здатні до промислової діяльності[762].

У тому ж 1852. р. вийшла друком монографія іншого дослідника – Л. Плошинського в якій автор джерелом зростання міст та міського населення, поміж іншого, називав ремісничу прмисловість[763].

Досліджень процесів розвитку міської промисловості аналітичного характеру було обмаль. Серед них виокремимо монографію О. Корсака[764]. Ця праця отримала високу оцінку сучасників, оскільки вирізняється системним, науковим підходом, змістовністю, чітким понятійним апаратом. Її часто використовували науковці, аналізуючи еволюцію промислового розвитку. Важливим, на нашу думку, є висновок автора, який проаналізувавши основні форми промисловості середини XIX ст. в Російськиій імперії, зазначив, що «патріархальна промисловість» відживає свій вік і на зміну їй приходить фабрика. Проте в Росії, переконаний автор, фабрична форма виробництва перебуває у винятково несприятливих умовах, головна з яких полягає у відсутності свободи праці[765]. Оцінюючи фабричну систему як нову форму великого виробництва, О. Корсак наголошує на її перевагах, серед яких поділ праці, можливість використання прогресивних науково-технічних досягнень, що зумовлює необмежене зростання виробництва та дешевизну промислових виробів, розширення ринку збуту, можливість створення фабрик практично в будь-якій галузі господарства. Натомість кустарна промисловість, на його думку, обмежена, тому неминуче падіння виробництв, що грунтуються на домашній праці. Висновок автора очевидний: «фабрична форма відрізняється

[762] Лешков В. Очерк древних русских законов. С. 7–8.
[763] Плошинский Я.О. Городское или среднее состояние русского народа в его историческом развитии от начала Руси до новейших времен. СПб.: тип. Э. Веймара, 1852. С. 29–30.
[764] Корсак А.К. О формах промышленности вообще и о значении домашнего производства (кустарной и домашней промышленности) в Западной Европе и России. М.: тип. Грачева и Ко, 1861. 314 с.
[765] Там же. С. 301.

величезними технічними перевагами і продуктивністю праці»[766]. Ця праця отримала високу оцінку сучасників, оскільки вирізняється системним, науковим підходом, змістовністю, чітким понятійним апаратом. Її часто використовували науковці, аналізуючи еволюцію промислового розвитку.

Новий етап у вивченні міст Російської імперії, тих чи інших аспектів їхнього економічного розвитку розпочався з другої половини 1850-х рр. Основною його прикметною рисою була поява нових явищ, пов'язаних з підготовкою та проведенням реформ 1860–1870-х рр. й формуванням нових політичних, соціально-економічних та ментальних структур, які своєю чергою спричинили нові тенденції у розвитку історичної науки.

Різноманітні питання економічного розвитку міст висвітлювали представники історичної, правової, економічної, географічної науки другої половини XIX – початку XX ст. Серед них такі відомі вчені як І. Дитятін[767], О. Кізеветтер[768], В. Ключевський[769], П. Мілюков[770], І. Озеров[771], В. Сергєєвич[772], М. Хлєбніков[773] та інші.

На думку І. Дитятіна, «історія міст Росії ніщо інше, як історія регламентації, перетворень торгово-промислового міського населення з боку верховної влади. Хід цих перетворень визначається поглядами, які верховна

---

[766] Там же. 305.

[767] Дитятин И.И. Устройство и управление городов России. Т. I: Введение. Города России в XVIII столетии. СПб., 1875. 507 с.

[768] Кизеветтер А.А. Посадская община в России XVIII столетия. М.: Университетская тип., 1903. 814 с.; Его же. Исторические очерки: Из истории политических идей. Школа и просвещение. Русский город в 18 в. Из истории России в 19 ст. М., 1912. 502 с.

[769] Ключевский В.О. Сказания иностранцев о Московском государстве. М.: Университетская тип., 1866. 266 с.; Его же. Курс русской истории. СПб., 1904. 1146 с.

[770] Милюков П. Н. Очерки по истории русской культуры. Ч. 1–3. СПб.: Изд И.Н. Скороходова. Ч. 1. 1896. 237 с.; Ч. 2. 1897. 375 с.; ч. 3. 1901. 187 с.

[771] Озеров И.Х. Большие города, их задачи и средства управления. М.: Изд. И.Д. Сытина, 1906. 135 с.

[772] Сергеевич В.И. Сборник императорского Русского исторического общества. СПб., 1900. Т. 107. 674 с.

[773] Хлебников Н. О влиянии общества на организацию государства в царский период русской истории. СПб.: Тип. А.М. Котомина, 1869. 402 с.

влада мала на державні інтереси»[774]. Головну причину недостатнього розвитку міст учений вбачав у безпорадності міських самоврядних органів перед урядовою адміністрацією, яка практично контролювала всю їх діяльність. Саме це, на його переконання, й привело до того, що російські міста перебували у «жалюгідному становищі», «сумному стані», величезна більшість їх «нічим не відрізнялося від сіл»[775]. У дослідженні І. Дитятіна ми не знаходимо аналізу економічного розвитку дореформених міст, а їхнє становище він розглядає передовсім на основі законодавчих документів. Звідси і з'явився його висновок про занепад російських міст та твердження про штучне насадження міст Катериною II і про їхній швидкий занепад[776].

На слабкість промислового розвитку російських міст у порівнянні з західноєвропейськими вказував історик і правознавець, професор Київського університету М. Хлєбніков. У Західній Європі, на його переконання, самі феодали сприяли розвитку промислів, що й зумовлювало виникнення промислових поселень, які ставали містами, сплачуючи відповідні податки феодалу. Натомість у Росії існувала сильна царська влада й податки стягувалися не на користь феодала, а на користь всемогутнього московського государя. Саме ця обставина, на думку М. Хлєбнікова, була причиною слабкого економічного розвитку міст у Російській імперії, які мало чим відрізнялися від сіл[777].

Відомий російський політичний діяч, історик, публіцист П. Мілюков наполегливо доводив тезу про штучність російських міст, зазначаючи, що у Західній Європі «…розвиток міста був наслідком внутрішнього розвитку економічного та промислового життя європейського суспільства», а «російське місто ... за млявим розвитком російського торгово-промислового життя не було природним продуктом внутрішнього економічного розвитку

[774] Дитятин И.И. Устройство и управление. С. 109.
[775] Там же. С. 371–373.
[776] Там же. С. 375.
[777] Хлебников Н.О. влиянии общества. С. 69–71.

країни»[778]. Саме тому він стверджував, що необхідно «… шукати початки російської промисловості поза російським містом»[779]. Небезпідставним, на нашу думку, є положення вченого про те, що «державна потреба у містах, як осередках управління і військової оборони, з стародавніх часів і до нашого сторіччя випереджала природний розвиток міського життя»[780].

Інший російський історик О. Кізеветтер стверджував, що в Росії не було сприятливих умов для міського розвитку і що російське «…місто того часу являло собою крихкий, економічно слабкий організм, який не мав під собою поживного грунту»[781]. Услід за І. Дитятіним він підкреслював загальне зубожінні міст Росії XVIII – першої половини XIX ст.

Схожі негативні оцінки економічного розвитку дореформених міст мали значне поширення в історіографії імперського періоду. Як і попередні дослідники, апріорну точку зору про слабкість економіки міст Росії імперії XVIII ст. висловлював і професор, декан, ректор Санкт-Петербурзького університету В. Сергєєвич. В основі його аргументації була покладена теза про те, що багато міських жителів займалися землеробством і жили за межами міської смуги[782]. Тим часом автор, на нашу думку, не взяв до уваги те, що сільськогосподарські заняття жителів міст нерідко мали товарний характер, а отже, принципово відрізнялися від патріархально-натурального укладу основного масиву селянських господарств.

Серед публікацій імперського періоду переважали праці, котрі мали прикладний характер, метою яких було насамперед збирання та введення до наукового обігу фактичного матеріалу, зокрема того, що стосувався промислового розвитку міст Росії. Промисловий розвиток міст Наддніпрянщини розглядався в них зазвичай побіжно. Зауважимо, крім цього,

---

[778] Милюков П.Н. Очерки по истории. С. 177–178.
[779] Там же. 79.
[780] Там же. С. 180.
[781] Кизеветтер А.А. Исторические очерки. С. 243.
[782] Сергеевич В.И. Сборник императорского. С. 52.

що оскільки автори розглядали тільки сучасний для них стан міської промисловості, то виявити закономірності процесів її розвитку вони практично не мали змоги. Акцент у цих працях дослідники робили переважно на проблемах вироблення та здійснення курсу царату в сфері промислового розвитку міст та країни загалом і його прискорення[783].

У пореформений час розширилася джерельна база дослідників. У науковий обіг були уведені нові види джерел, серед яких офіційна загальноросійска статистика, статистичні звіти про розвиток міст та міської економіки, широко використовувалася періодика та матеріали архівів. Зростає кількість наукових праць, підготовлених професійними істориками, що зумовило деяке зростання рівня досліджень та отриманих узагальнень. Однією із особливостей наукових пошуків цього етапу в системі історичних знань про економічний розвиток дореформених російських міст є поява та можливість виокремлення декількох напрямків у в історіографії: офіційного, ліберального, марксистського та демократичного.

Стан дорадянської історичної науки визначався насамперед загальною еволюцією політичного та соціально-економічного ладу Російської імперії в останній чверті XVIII – початку XX ст. Різноманіття та взаємовплив усіляких складних явищ, як приміром, суспільна атмосфера в Росії, наростання кризових явищ феодально-кріпосницької системи господарства, посилення суспільних рухів в передреформене десятиліття, реформа 1860-х рр., перехід від традиційного до індустріального суспільства, утвердження нових буржуазних відносин при збереженні кріпосницьких пережитків, революційні події початку XX ст. – все це так чи інакше впливало на формування та становлення історичних поглядів дослідників економічного розвитку міст Росії.

Літературу радянського періоду з досліджуваної проблеми доцільно, на

[783] Обозрение экономической статистики России. СПб.: тип. Имп. Акад. наук, 1849. 339 с.

нашу думку, поділити на чотири основні історіографічні етапи, які відповідають загальним тенденціям розвитку історичної науки в радянський час загалом. До першого з них віднесемо 1917–1920-і рр., коли відбувся теоретико-методологічний поворот, що був пов'язаний з посиленням, а потім і домінуванням марксистсько-ленінської ідеології в історичній науці. Задля справедливості зазначимо, що у цей час все ще переважали традиції дорадянської історико-економічної школи, про що свідчать публікації цього періоду. Другий етап охоплює 1930-і – першу половину 1950-х рр., час утвердження монополії марксистсько-ленінської ідеології у сталінському її варіанті та формування вкрай негативного ставлення до минулого імперської доби. Впродовж цього етапу стався справжній переворот у гуманітарних науках, теоретико-методологічні та політико-ідеологічні складники яких досить швидко були приведені до єдиного спільного знаменника. Це спричинило істотне зниження активності досліджень окресленої теми. Третій етап – друга половина 1950-х – середина 1980-х рр. В його хронологічних межах виокремимо два внутрішні етапи. Перший з них припав на період «хрущовської відлиги» і рух шістдесятників. Характерний він поверненням дослідників до проблем історії міст та їхнього економічного розвитку. Другий етап – кінець 1960-х – перша половина 1980-х рр., коли розпочався процес згортання реформ М. Хрущова та почалася реанімація сталінізму. Хоч його особливістю й було стрімке посилення фальсифікації історії, але саме у цей час з'явилося найбільше публікацій з означеної теми. Нова історіографічна ситуація, що склалася під впливом політичних змін, відомих як процес перебудови, дозволяє, на нашу думку, виділити другу половину 1980-х – початок 1990-х рр. в окремий, четвертий етап. Криза марксистської парадигми історичного процесу, пошук історичної правди відкривали умови для відродження об'єктивного, неупередженого дослідження історії міст Російської імперії.

В історіографії першого етапу важко назвати які-небудь великі праці,

спеціально присвячені економічному розвитку міст Наддніпрянської України в 1785–1917 рр., однак цей період був позначений певними успіхами у розвитку краєзнавства. Чималий інтерес викликають наукові студії І. Гревса[784] та М. Анциферова[785], які знаходилися біля витоків радянської урбаністики.

Крім того, ще раз звернемось до монографії Л. Вєліхова «Основи міського господарства: Загальне вчення про місто, його управління, фінансах і методах господарства», опублікованій у 1928 р.[786] Хоча це видання було присвячено розвитку міст та міського господарства в СРСР, його автор ретельно, ґрунтовно й неупереджено проаналізував в історичному контексті історіографічні та методологічні аспекти цього об'єкта дослідження. Важливою, на нашу думку, є спроба ученого на основі синтезу різних теорій генези та поняття «місто» у зарубіжній і російській історичній, правовій та економічній літературі вивести свій варіант умов, власне, ознак міста, необхідних для його утворення. Серед них автор указує: 1) відповідні економічні передумови, 2) соціальна акумуляція, 3) визнання державною владою. За відсутності одного з цих трьох моментів (фактор, зміст і форма), місто виникнути не могло[787].

Серед праць українських науковців виокремимо монографію І. Вологодцева, який розглянув соціально-економічний стан міст українських губерній у другій половині XIX ст. та виокремив два періоди їхнього розвитку[788]. Різноманітним аспектам соціально-економічного розвитку українських губерній, зокрема й міст імперського періоду, присвятили свої

---

[784] Гревс И.М. Монументальный город и исторические экскурсии // Экскурсионное дело. 1921. № 1. С. 1–14.
[785] Анциферов Н.П. Пути изучения города как социального организма: Опыт комплексного подхода. Л.: «Сеятель», 1926. 150 с.
[786] Велихов Л.А. Основы городского хозяйства. Общее учение о городе, его управлении, финансах и методах хозяйства / переиздание 1928 г. М.: Наука, 1996. С. 18.
[787] Там же. С. 18.
[788] Вологодцев И.К. Особенности развития городов Украины. Харьков: Держвидав «Господарство України», 1930. Вып. 2. 205 с.

праці відомі українські вчені академік К. Воблий[789], О. Оглоблін[790], академіки Д. Багалій[791], М. Слабченко[792], М. Яворський[793].

Упродовж цього етапу все ще зберігалася можливість відносно вільного обговорення питань, що стосувалися теми соціально-економічного розвитку міст.

У 1930-х – першій половині 1950-х рр. відбувався процес утвердження монополії марксистсько-ленінської ідеології у сталінському її варіанті та формування вкрай негативного ставлення до минулого імперської доби. Саме тоді стався справжній переворот у гуманітарних науках, теоретико-методологічні та політико-ідеологічні складники яких досить швидко були приведені до єдиного спільного знаменника. Це спричинило істотне зниження активності досліджень окресленої теми. Історіографія другого періоду представлена невеликою кількістю праць з історії соціально-економічного розвитку міст. У 1930-х рр. дослідження з цієї теми загальмувались.

І лише з кінця 1940-х рр. певний інтерес до неї зростає. Про це свідчить поява монографій М. Горловського[794], Р. Кабо[795] та Л. Іофа[796], присвячених різноманітним аспектам соціально-економічного розвитку міст Уралу та Сибіру дорадянського періоду. Цей факт дає підстави стверджувати, що саме тоді починає формуватися уральська та сибірська школи містознавства.

Соціально-економічні аспекти історії Катеринбурга у першій половині

---

[789] Воблий К.Г. Нариси з історії російсько-української цукрової промисловості: в 3 т. К.: Всеукраїнська Академія наук, 1930. Т. 2. 1930. 245 с.
[790] Оглоблін О.П. Нариси з історії капіталізму на Україні. К., 1931. Вип.1. 174 с.
[791] Багалій Д.І. Нарис історії України на соціально-економічному ґрунті. Т.І. Історіографічний вступ і доба натурального господарства. Харків: ДВО, 1923. Т. І. 391 с.
[792] Слабченко М.Є. Матеріали до економічно-соціальної історії України XIX ст. Т. 1–2. Т. І – Одеса: ДВУ, 1925. 318 с.; Т. 2. К.: ДВУ, 1927. 278 с.
[793] Яворський М.І. Україна в епоху капіталізму. Харків: Держ. видавництво України, 1924–1925. Вип.1–3. 309 с.
[794] Горловский М.А. Горный город Екатеринбург. 1807–1863. Краткий очерк. Свердловск: Изд-во Урал. университета, 1948. 151 с.
[795] Кабо Р.М. Города Западной Сибири. Очерки историко-экономической географии (XVII – первая половина XIX вв.). М.: Гос. изд-во географической литературы, 1949. 218 с.
[796] Иофа Л.Е. Города Урала. М.: Географгиз, 1951. 422 с.

XIX ст. розглянув М. Горловський, який вперше в радянській історіографії зробив спробу комплексно проаналізувати джерела формування та основні напрямки витрат міського бюджету міста в дореформений період.

У 1949 р. вийшла друком монографія Р.М. Кабо, яка заклала основні принципи економіко-географічного підходу до вивчення соціально-економічного розвитку міст. Автор аналізує чисельність та соціальний склад міського населення, розвиток промисловості й торгівлі, підкреслюючи, що «місто є однією з форм розміщення матеріального виробництва і розселення людей, учасників виробництва». Водночас науковець підкреслює і вплив на економічний стан міста його військових та адміністративних функцій[797].

Дослідженню міст Уралу присвячена ґрунтовна книга Л.Є. Іофа, на думку якого, в 1774–1804 рр. завершується процес оформлення дореформеної мережі міст, повністю зупинившись у першій половині XIX ст. Проте їхній економічний розвиток продовжився і досить вагомими темпами. Якраз тоді, вважав учений, розпочався процес розвитку промислової спеціалізації уральських міст[798].

Третій етап розпочався публікацією чималої кількості соціально-економічних досліджень, у яких автори розглядають етапи та особливості промислового розвитку Російської імперії переважно в XIX – на початку XX ст., які стосуються певною мірою й міської тематики. Йдеться про роботи Р. Лівшиця[799], П. Лященка[800], С. Струміліна[801], П. Хромова[802] та інших.

З другої половини 1950-х рр. появляються й праці, що були присвячені

---

[797] Кабо Р.М. Города Западной Сибири. С. 201.
[798] Иофа Л.Е. Города Урала. С. 24
[799] Лившиц Р.С. Размещение промышленности в дореволюциооной России. М.: Изд. Акад. наук СССР, 1955. 295 с.
[800] Лященко П.И. История народного хозяйства СССР. Т. 2: Капитализм. М.: Госполитиздат, М., 1956. 736 с.
[801] Струмилин С.Г. Очерки экономической истории России. М.: Издательство социально-экономической литературы, 1960. 548 с.
[802] Хромов П.А. Экономика России периода промышленного капитализма. М. : Изд-во ВПШ и АОН, 1963. 286 с.

безпосередньо соціально-економічному, зокрема й промисловому розвитку міст, характерними рисами яких стало формування нових підходів до досліджень, значне розширення джерельної бази, підвищення рівня наукових студій. Цей етап став найпродуктивнішим в радянській історіографії, адже саме тоді з'явилися найґрунтовніші історичні праці з різноманітних аспектів розвитку міст останньої чверті XVIII – початку XX ст. Багато з них зберігають актуальність та наукову цінність й дотепер з огляду на широко представлений фактологічний матеріал і глибину аргументації історико-економічних узагальнень.

Тоді ж в історіографії виникло кілька напрямків в містознавстві: власне історичний, історико-архітектурний, економіко-географічний, що стали основою для вироблення міждисциплінарного підходу до проблеми дослідження міста. Серед авторів праць відомі радянські вчені Я. Водарський[803], В. Голобуцький[804], І. Гуржій[805], Т.Дерев'янкін[806],

[803] Водарский Я.Е. Промышленные селения центральной России в период генезиса и развития капитализма. М.: Наука, 1972. 254 с.; Его же. Население России за 400 лет (XVI – начало XX в.). М.: Просвещение, 1973. 160 с.

[804] Голобуцький В.О. Економічна історія Української РСР. Дожовтневий період. К.: Вид-во «Вища школа», 1970. 301 с.

[805] Гуржій І.О. Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини XIX ст. К.: Держполітвидав, 1954. 452 с.; Його ж. Зародження робітничого класу України (кінець XVIII – перша половина XIX ст.). К.: Держполітвидав УРСР, 1958. 180 с.; Його ж. Розвиток товарного виробництва і торгівлі на Україні: (з кінця XVIII ст. до 1861 р.). К.: Вид-во АН УРСР, 1962. 207 с.

[806] Дерев'янкін Т.І. Мануфактура на Україні в кінці XVIII – першій половині XIX ст.: Текстильне виробництво. К., 1960. 126 с.; Його ж. Промисловий переворот на Україні: Питання теорії та історії. К.: Наукова думка, 1975. 278 с.

Б. Кафенгауз[807], Ю. Клокман[808], О. Нестеренко[809], Ф. Полянський[810], П. Риндзюнський[811], М. Рожкова[812], В. Яцунський[813] та інші.

Певною віхою в розвитку містознавства радянського періоду став вихід у середині 1950-х рр. двох фундаментальних праць – «История Москвы»[814] та «Очерки истории Ленинграда»[815]. За своїми теоретичними підходами та багатством фактологічного матеріалу вони вигідно відрізняються від праць попереднього періоду. Ці книги містять широкі статистичні дані з економічного розвитку столиць дореформеної доби, даючи достатньо повне уявлення щодо стану їхнього міського господарства. Щоправда, автори обох видань наявні недоліки в галузі міського господарства намагалися пояснити не обмеженістю можливостей, насамперед фінансових, а нібито відсутністю бажання «батьків міст» турбуватися про благоустрій міст. Зрозуміло, що ці праці написані з позицій панівної тоді методології.

Не можемо оминути увагою ґрунтовне багатотомне видання «Історія

---

[807] Кафенгауз Б.Б. Купечество. Города // Очерки истории СССР: Период феодализма: Россия в первой четверти XVIII в. Преобразования Петра I. М.: Изд-во АН СССР, 1954. С. 211–229; Его же. Город и городская реформа 1785 г. // Очерки истории СССР: Период феодализма: Россия во второй половине XVIII в. М.: Изд–во АН СССР, 1956. С. 151–165.

[808] Клокман Ю.Р. Город в законодательстве русского абсолютизма во второй половине XVII – XVIII вв. / Абсолютизм в России. М., 1964. С. 320–355; Его же. Социально-экономическая история русского города: Вторая половина XVIII в. М.: Наука, 1967. 336 с.

[809] Нестеренко О.О. Розвиток промисловості на Україні. [В 3 ч.]. Ч. 1: Ремесло і мануфактура. К.: Вид-во АН УРСР, 1959. 496 с.

[810] Полянский Ф.Я. Экономический строй мануфактуры в России XVIII века. М.: Изд-во АН СССР, 1956. 454 с.; Его же. Городское ремесло и мануфактура в России XVIII в. М.: Изд-во МГУ, 1960. 199 с.

[811] Рындзюнский П.Г. Городское гражданство дореформенной России. М.: Изд-во Акад. наук СССР, 1958. 559 с.; Его же. Изучение городов России первой половины XIX в. // Города феодальной России. Сборник статей памяти Н.В. Устюгова. М.: Наука, 1966. С. 65–74; Его же. Основные факторы городообразования в России второй половины XVIII в. // Русский город (историко-методологический сборник). М.: Изд-во МГУ, 1976. С. 105–127.

[812] Рожкова М.К. Ярмарки в первых десятилетиях XIX в. // Очерки экономической истории России первой половины XIX в. Сборник статей / под ред. М. К. Рожковой. М., 1959. С. 246–275.

[813] Яцунский В.К. Социально-экономическая история России XVIII–XIX вв. М., 1973. 302 с.

[814] История Москвы. Т. 4: Период промышленного капитализма. М.: Изд. Акад. наук СССР, 1954. 952 с.

[815] Очерки истории Ленинграда. Т. 1: Период феодализма (1703–1861). М., Ленинград: изд-во Академии наук СССР, 1955. 895 с.

міст і сіл Української РСР», у якій містяться матеріали з історії міст українських губерній Російської імперії 1785–1917 рр. Хоч видання й перевантажене інформацією щодо історії створення та діяльності більшовицьких організацій, проте у ньому зустрічаємо різноманітні факти стосовно промислового розвитку в містах Наддніпрянщини кінця XVIII – початку XX ст.[816].

Практично водночас із виходом «Історії міст і сіл Української РСР» було видано чимало нарисів про міста кожного регіону, в яких автори, зазвичай члени редакційних колегій, звертали увагу на розвиток міської економіки, насамперед промисловості пореформеного періоду.

Одним з напрямів дослідження промислового розвитку міст було вивчення історії мануфактурного виробництва. Чималу увагу цій проблемі приділяли історики-економісти, зокрема Ф. Полянський. Він зробив спробу підвести підсумки дискусії про економічну природу мануфактури другої половини XVIII ст., яка тривала кілька десятиріч, залучивши нові документи та узагальнивши значний архівний матеріал. Науковець обґрунтовано довів збільшення кількості мануфактур та чисельності працюючих на них робітників, переважання у цей час у мануфактурному виробництві найманої праці, звернув увагу на станову приналежність мануфактур, стверджуючи, що більшість з них належала купцям[817].

Історію промислового розвитку в українських губерніях Російської імперії, зокрема й в містах, досліджував у своїх фундаментальних працях відомий український історик І. Гуржій. Висвітлюючи питання економічного розвитку міст у першій половині XIX ст., науковець дійшов слушного висновку про значне зростання у них ролі промислового розвитку. Корінні зміни в економічному розвитку, на його думку, «… були наслідком гострої боротьби між старою, що віджила свій вік, феодально-кріпосницькою

[816] Історія міст і сіл Української РСР. К.: Головна редакція УРЕ АН УРСР, 1967–1973.
[817] Полянский Ф.Я. Экономический строй мануфактуры. С. 371.

системою і новим, капіталістичним укладом»[818]. Цей концептуальний підхід і нині є актуальним для дослідників економічного розвитку міст дореформеної доби.

Виняткове місце в історіографії теми займають праці радянського історика П. Риндзюнського, що вирізняються не тільки своєю ґрунтовністю, а й різноманітністю проблем, які досліджував учений. У його працях, насамперед у фундаментальній монографії «Городское гражданство дореформенной России» знайшли висвітлення різноманітні аспекти соціально-економічного розвитку дореформених міст – промисловість, торгівля, фінанси, міський транспорт, процеси містобудування, облаштування міського устрою тощо. Багато із його спостережень, зроблених ще у другій половині 1950–1980-х рр. становлять інтерес і сьогодні. Учений, визначаючи перспективи у вивченні російського міста XIX ст. зазначав, що «успіхи у вивченні міст і містоутворювальних процесів ведуть до постановки нових, більш глибоких питань у цій сфері і вони будуть правильно проявлятися, якщо міське життя не буде розглядатися ізольовано, якщо процеси, що мали місце в містах, будуть вивчатися в нерозривному зв’язку з явищами сільського життя»[819].

Значний внесок у дослідження окресленої теми зробив ще один відомий радянський історик Ю. Клокман. Він був автором єдиної у радянській історіографії фундаментальної монографії, що була спеціально присвячена соціально-економічному розвитку міст Російської імперії і, як зазначав сам науковець, метою якої було «…вивчення проблеми поступової еволюції феодального російського міста в місто капіталістичне у другій половині XVIII ст.»[820]. Важливою, на нашу думку, і для сучасної науки є концептуальний підхід вченого щодо неприпустимості шаблонного підходу до вивчення історії

[818] Гуржій І.О. Розклад феодально-кріпосницької системи. С. 49.
[819] Рындзюнский П.Г. Изучение городов России первой половины XIX в. С. 74.
[820] Клокман Ю.Р. Социально-экономическая история русского города: С. 5.

дореформених міст. Він акцентує увагу на тому, що не забуваючи загальних закономірностей історичного процесу, «треба враховувати і своєрідність політичних, соціально-економічних та інших умов, в яких відбувався тогочасний суспільний розвиток. Зміцнення самодержавства, панування в Росії феодально-кріпосницької системи – все це стримувало розвиток міського ладу, самоврядування міст»[821].

Насамкінець зазначимо, що в четвертому етапі радянської історіографії стався справжній прорив у вивченні дореформених міст, зумовлений публікацією у 1990 р. монографії відомого петербурзького історика Б. Миронова[822]. У ній вперше в історіографії здійснено комплексне дослідження міст Російської імперії за 130-річний період – з 1740 по 1870 рр. Для розуміння процесу урбанізації та ролі міст у житті країни виняткове значення, на переконання автора, має рівень економічного розвитку, котрий досить адекватно виявлявся в трьох показниках: галузевий склад зайнятості міського населення, структура міської економіки, ресурси та добробут міської громади. Галузева зайнятість городян показує ефективність розподілу самодіяльного населення між різними видами діяльності, величина виробленого городянами продукту і його структура відображають продуктивність праці городян, а його результати виявлялися в добробуті громадян та міської громади[823].

На цілком слушну думку науковця, радикальні структурні зміни в економічних функція міст та галузевій зайнятості міського населення, що відбулися в кінці XVIII – середині XIX ст., зумовили зміну спеціалізації більшої половини міст, перетворивши їх з аграрних та адміністративних у промислові й торгові центри. Завдячуючи цим змінам, міста почали виконувати функції вищого порядку, що свідчило про рішучий крок у

---

[821] Там же. С. 13.
[822] Миронов Б.Н. Русский город в 1740–1860-е годы: демографическое, социальное и экономическое развитие. Л.: Изд-во Наука, 1990. 272 с.
[823] Там же. С 210.

відокремленні міста від села, яке завершилося в основних рисах у середині XIX ст. Учений на цій підставі доходить висновку про те, що розвиток товарно-грошових, капіталістичних відносин у місті, й загалом у Російській імперії, у першій половині XIX ст. відбувався швидко, незворотньо та супроводжувався докорінним знищенням застарілих кріпосницьких відносин[824]. Ще один важливий висновок щодо соціально-економічного аспекту розвитку дореформених міст Російської імперії до якого дійшов дослідник, полягає в тому, що радянські вчені, правильно виявивши визначальну тенденцію соціально-економічного розвитку – підвищення ролі торговельної і промислової функцій міста, не помітили дві важливі особливості міського розвитку: по-перше, зниження відсотка міського населення, а по-друге, падіння частки міста в загальному промислово-торговому потенціалі Росії, що означало уповільнення темпів урбанізації саме тоді, коли в розвинутих країнах Європи і відсоток міського населення, і загальне торгово-промислове значення міст зростали. А ці особливості, на переконання ученого, мали серйозні наслідки – адже Російська імперія впродовж першої половини XIX ст. почала все більше відставати від європейських країн за рівнем та темпами урбанізації, в той же час у кінці XVIII ст. за чисельністю населення міст вона поступалася, мабуть, тільки Франції та Англії[825].

На важливу особливість економічного розвитку міст кінця XVIII – першої половини XIX ст. звернув увагу Б. Миронов, стверджуючи, що впродовж цього часу економіка міст Росії радикально змінилася. У кінці XVIII ст. основним заняттям містян було землеробство, в якому було зайнято 45-47% міського населення, тобто в 1.5 рази більше, ніж в торгівлі, промисловості, ремеслі і на транспорті разом узятих. А вже в 1850-х рр. сільське господарство залишилося головним заняттям лише для 12% містян, натомість у 65% міських

[824] Там же. С. 208.
[825] Там же. С.231.

жителів основним джерелом засобів існування стала торгово-промислова діяльність. Відповідно змінилася економічна структура міст – якщо в другій XVIII ст. переважали аграрні міста, на частку яких доводилося 59% їхнього загального числа, то в середині XIX ст. – промислові міста, які становили 43% від загального числа міст. Внаслідок цього питома вага аграрних міст впала до 22%. І тільки з середини XIX ст. можна говорити про те, що відділення міста від села в головних рисах завершилося. Причинами цього процесу, на думку Б. Миронова, було скорочення земельних ресурсів міста, необхідних для ведення сільського господарства, з одного боку, та розвиток товарно-грошових відносин в містах та в Росії загалом – з іншого. Учений стверджує, що саме в цей перехідний від кріпацтва до капіталізму період економіка Росії стала гостро потребувати міст як торгово-промислових центрів, які б мали змогу керувати народним господарством країни на нових капіталістичних засадах. Одночасно зі зміною функціональної структури міста зробили суттєвий крок вперед і в своєму економічному розвитку, бо промислові міста за рівнем розвитку перевершували торгові, торгові – міста змішаного типу, останні – аграрні міста, аграрні – адміністративно-військові[826].

Не можемо не акцентувати на цілком слушній думці Б. Миронова стосовно того, що «економічна слабкість міста, його аграрні риси, незавершеність відділення від села – ось що завадило формуванню сильної консолідованої міської буржуазії, створення міцних і сильних демократичних традицій в російському суспільстві в дореформену епоху»[827].

Лише зі здобуттям незалежності в Україні відроджується наукове зацікавлення історією міст, зокрема його промисловим розвитком, яке посідає сьогодні важливе місце у сучасному історіографічному дискурсі.

Чи не першим до історії міст у сучасній вітчизняній історіографії звернувся А. Гуменюк, розглянувши в дисертації критерії типології,

[826] Там же. С. 221.
[827] Там же. С. 236.

соціально-економічні, демографічні та етнічні аспекти розвитку міст Правобережної України другої половини XIX ст.[828] Проаналізувавши розвиток міської економіки, дослідник обгрунтував тезу про те, що «великі капіталістичні підприємства локалізувалися на Правобережній Україні переважно в сільській місцевості. Другорядне промислове становище міських центрів тут не було подолане навіть на початку XX ст».[829]. Висвітлив автор і питання розвитку тогочасної міської торгівлі й транспортної мережі та вплив останньої на економічний розвиток міст.

Розвиток промисловості, транспорту, внутрішньої і зовнішньої торгівлі південноукраїнських міст в 1861–1900 рр. розглянула в кандидатській дисертації С. Надибська[830]. Авторка дійшла висновку, що міська промисловість напередодні реформ складалась переважно з дрібних переробних (зазвичай сільськогосподарської продукції) підприємств. Промисловий підйом, що розпочався в 1880-і рр., був спричинений розвитком гірничої й металургійної галузей та побудовою Катеринославської залізниці, яка пов'язала «донецьке кам'яне вугілля з криворізькою залізною рудою»[831]. Дослідниця наголошує, що будівництво залізниць було зумовлене потребами розвитку торгівлі та промисловості, але своєю чергою істотно вплинуло на розвиток самої промисловості. З 1870-х рр. підприємства регіону починають виробництво рейок, вагонів, а з 1900 р. – паровозів (в Луганську). Деякі залізничні майстерні, приміром у Катеринославі та Єлисаветграді стали великими промисловими підприємствами. Стан внутрішньої торгівлі у більшості міст регіону С. Надибська оцінює як достатньо розвинений. Основні її види (ярмаркова, постійна, оптова) були тісно пов'язані з зовнішньою

[828] Гуменюк А. О. Міста Правобережної України в другій половині XIX ст.: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.02; Акад. наук України, Ін-т історії України. К., 1993. 16 с.
[829] Там само. С. 13.
[830] Надибська С. Б. Соціально-економічний розвиток міст Південної України в 1861–1900 рр. (за матеріалами Херсонської та Катеринославської губерній): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 Одеський національний ун-т ім. І.І.Мечникова. Одеса, 2005. 17 с.
[831] Там само. С. 13.

торгівлею. Швидкий розвиток внутрішньої торгівлі сприяв її входженню до складу всеросійського ринку. Авторка підкреслює, що «саме торгівля, передусім зовнішня, була одним з головних факторів розвитку міст регіону за винятком промислових (Катеринослава, Луганська та Бахмуту). Вона давала поштовх і створювала матеральну базу для соціально-економічного розвитку Одеси, Миколаєва, Херсона та Єлисаветграда»[832].

Безпосередньо предметом дослідження історію розвитку ремісничого та фабрично-заводського виробництва в містах та містечках Подільської губернії впродовж кінця XVIII – початку XX ст. обрав А. Задорожнюк[833]. Автор проаналізував законодавчу базу ремісничого та фабрично-заводського виробництва, наголосивши, що й до 1840-х рр. її основою були норми магдебурзького права. Вони регламентували міську промисловість, надаючи зокрема виключне право містянам на заняття промисловим виробництвом. Характерною рисою цехового законодавства самодержавної Росії було те, стверджує учений, що механізми створення та діяльності фабрично-заводського виробництва містилися у законодавчих актах, які регламентували торговельну сферу. Взаємовідносини підприємців так само регулювалися торговим законодавством, оскільки російське законодавство відносило до підприємництва будь-яку комерційну діяльність. І тому при створенні фабрично-заводських підприємств виняткове місце належало гільдійському купецтву. Загалом російське фабрично-заводське законодавство, на думку А. Задорожнюка, було спрямоване насамперед на одержання державою прибутків у сфері промислового виробництва та захист інтересів привілейованих верств суспільства. Через те, наголошує автор, «замість логічного переростання тодішніх ремісничих майстерень у фабрично-заводські підприємства, спостерігається зворотній процес – збільшення

[832] Там само. С. 11.
[833] Задорожнюк А. Б. Ремісниче та фабрично-заводське виробництва в містах і містечках Подільської губернії кінця XVIII – початку XX ст.: історичний аспект: автореф. дис. ... канд. іст. наук. К., 2007. 20 с.

цехового ремісництва»[834]. Аналіз стану міського промислового виробництва дав змогу автору дійти висновку щодо незначної ролі міст в економічному розвитку Подільської геберії впродовж XVIII – початку XX ст. До того ж, невеликі фабрично-заводські підприємства поступалися ремісничому виробництву, яке помітно зростало. Пристосувавшись до нових виробничих умов, ремісники стали основою формування нової міської верстви виробників-підприємців. Специфіка розвитку економіки, на переконання вченого, полягала в тому, що фабрично-заводські підприємства концентрувалися в поміщицьких маєтках, позбавивши міську економіку великого промислового виробництва. У містах основою прмислового виробництва залишалося ремесло і якраз саме воно було середовищем вільної конкуренції, в якому поступово визрівали промислові заклади капіталістичного типу. Тож, на думку А. Задорожнюка, індивідуальне виробництво було ще однією специфічною рисою регіону досліджуваного періоду[835]

Ці ж проблеми розглянули у спільній монографії А. Задорожнюк та О. Реєнт[836]. Автори проаналізували історичні, соціальні та економічні умови розвитку промислів, ремесел, фабрично-заводського виробництва та законодавчу базу їхнього функціонування. Автори дійшли слушного висновку, що зважаючи на сільськогосподарську орієнтацію економіки Подільської губернії саме в містечках розміщувалися промислові підприємства[837]. Основою міської промисловості залишалося індивідуальне виробництво ремісника-майстра впродовж усього XIX ст. На думку В. Левицького «таке твердження А. Задорожнюка та О. Реєнта щодо

[834] Там само. С. 12.
[835] Задорожнюк А. Б. Доля міського виробництва в економічному житті подільської губернії наприкінці XVIII – на початку XX ст. Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету. Історичні науки. Кам'янець-Подільський, 2006. Т. 16. С. 216.
[836] Задорожнюк А. Б., Реєнт О. П. Промислове виробництво в містах і містечках Подільської губернії кінця XVIII – початку XX ст. К.: Інститут історії України, 2008. 270 с.
[837] Там само. С. 12.

промислового розвитку характерне і для інших українських губерній»[838]. Ми уточнили б: характерне для Правобережних та Лівобережних губерній.

У ґрунтовній монографії, що вийшла друком у 2007 р., Д. Чорний серед інших, дослідив проблему економічного розвитку міст Лівобережної України кінця XIX – початку XX ст., розглянувши її під кутом зору урбанізаційного та модернізаційного контекстів[839]. Цілком слушною нам видається оцінка вченим ступеня дослідження економічного розвитку міст, яка, на його думку, попри істотні успіхи історико-економічних досліджень, й дотепер не визначила масштаби розвитку промисловості в містах Лівобережної України на початку XX ст., насаперед кількість підприємств, робітників та обсяги виробництва, частку міської промисловості у загальній в Україні, в регіоні, в губерніях. Не досліджені, на переконання Д. Чорного, також тенденції розвитку кредитної й торгової діяльності, особливості поведінки та настрої підприємців, ставлення міських органів самоврядування та містян до економічних проблем, соціальні наслідки економічних процесів для міст. Тому автор зазначає, що «дилема, перед якою стояла наука у попередні часи: міста – це осередки промисловості чи перш за все регулятори всього комплексу відносин на певній території, центри економічних, господарських зв'язків, залишається без належного вирішення»[840]. Переконані, що й сьогодні актуальність цього висновку є очевидною. Д. Чорний з'ясував загальні тенденції та особливості розвитку в містах промисловості, залізничної мережі та її вплив на господарство регіону, розширення форм та видів торгівлі, стаціонарної зокрема, розбудови кредитно-банківської системи тощо. Унаслідок дослідження автор дійшов висновку, що за економічним розвитком міста лівобережної України на початку XX ст. зберігали напіваграрний характер, що й зумовило своєрідність

---

[838] Левицький В. О. Розвиток легкої промисловості в українських губерніях Російської імперії в другій половині XIX – на початку XX століття: дис. ... д-ра. іст. наук : 07.00.01; Тернопільський нац. пед. ун-т ім. В. Гнатюка. Тернопіль, 2019. С. 70.

[839] Чорний Д. М. По лівий бік Дніпра: проблеми модернізації міст України (кінець XIX – початок XX ст.). Харків, 2007. 301 с.

[840] Там само. С. 88–89.

протікання урбанізації з домінуванням традицій перед модернізацією. Незважаючи на це, учений все ж акцентує на тому, що основними тенденціями міського розвитку були модернізація та урбанізація[841]. Про це, на його думку, свідчив «інтенсивний розвиток промисловості і торгівлі в 1909–1914 рр., причому у масовій свідомості все більшу вагу набувало поняття індустріалізації. Головне своє завдання міста бачили в тому, щоби примусити ефективно працювати вже існуючі та нові структури на користь прогресу: залізниці, міські банки, товариства взаємного кредиту, торгівлю, промисловість. Ключовим словом в лексиконі городянина стала ефективність: використання коштів, міських земель тощо. Зросли можливості для самореалізації мешканців міст на виробництві, в торгівлі, в сфері культури»[842]. Водночас ми не можемо повністю розділити точку зору автора щодо того, що «з кінця 1990-х років дослідженню економіки міст приділяється значно менше уваги»[843]. На нашу думку, ця теза стосується насамперед промислового розвитку міст. Натомість значно виріс дослідницький інтерес до таких питань економічного розвитку міст як підприємницька діяльність, торгівля, фінансова сфера, податкова, митна та банківсько-кредитної система, транспортна мережа, що засвідчує чимала кількість наукових публікацій.

О. Прищепа в своїй фундаментальній монографії розглянула розвиток міст Волині другої половини XIX – початку XX ст., проаналізувала їхню роль та значення у цьому регіоні та визначила їхнє місце у системи всіх міст Правобережної України[844]. Поміж іншими, авторка простежила питання розвитку міської промисловості, торгівлі та банківсько-кредитної системи. Науковець дійшла висновку щодо невисокого рівня промислового розвитку Волинської губернії у порівнянні з іншими регіонами України, що своєю чергою негативно позначалося і на промисловому зростанні її міст. Відсоток

[841] Там само. С. 293.
[842] Там само. С. 293
[843] Там само. С. 87.
[844] Прищепа О. П. Міста Волині у другій половині XIX – на початку XX ст. Рівне, 2010. 287 с.

міської промисловості попри тенденцію до зростання в пореформенний період, залишався невисоким у промисловості губернії. Міська промисловість мала переважно ремісничий характер, тому домінуючим в економічному ровитку міст залишалося дрібнотоварне виробництво. Авторка зауважила, що промисловість регіону продовжувала концентруватися насамперед у сільській місцевості, натомість інший складник економічного розвитку – торгівля – залишалася пов'язаною насамперед з міськими поселеннями. Авторка акцентувала, що «слабко розвинута фабрично-заводська промисловість так і не витіснила в містах Волині ремісничого дрібнотоварного виробництва, яке продовжувало задовольняти зростаючі повсякденні потреби міських жителів»[845].

О. Прищепа зауважила, що попри те, що за промисловим розвитком міста Волині відставали від решти міст українських губерній царської Росії, все ж міська промисловість Волинської губернії характеризувалася деяким поступальним розвитком. Вона звернула увагу, що «на відміну від багатьох офіційних міст динамічніше вона розвивалася у тих волинських містечках, які за економічними ознаками можна було вважати містами»[846]. На думку ученої, розташування економічно розвинутих містечок, що розташувалися переважно в південно-східній частині губернії впливало на випереджувальний економічний розвиток саме цих повітів Волині. Акцентувала дослідниця і на процесі об'єднання фінансового та індивідуального капіталів у формі акціонерних товариств, що засвідчувало появу нових позитивних тенденцій у розвитку міської промисловості Волинської губернії[847]. Здійснивши аналіз міського промислового О. Прищепа дійшла слушного висновку, що «все ж промисловість Волинської губернії продовжувала тяжіти до сільської місцевості, адже значна частина дворян і після реформи мала у своєму

[845] Там само. С. 110.
[846] Там само. С. 110–111.
[847] Там само. С. 112.

користуванні великі земельні володіння, а отже, стартові можливості підприємливих землевласників виглядали кращими, і вони могли використати всі вигоди ринкової економіки для інтенсивного розвитку промислового виробництва. Натомість у містах значну роль продовжувало відігравати ремісниче виробництво, яке слугувало для значної частини міського населення Волині джерелом засобів існування і задоволення потреб»[848].

Дослідженню економічного розвитку міст Поділля у другій половині XIX – на початку XX ст. присвячено третій розділ дисертації С. Єсюніна[849]. Автор стверджує, що впродовж цього періоду формувалася фабрично-заводська промисловість й на початку XX ст. у більшості міст Поділля вона домінувала над ремісництвом. Характерною тенденцією, на його думку, стало перебазування переробної промисловості з сіл та містечок регіону у міста. Не менш важлива інша його теза щодо того, що попри тенденцію зростання промисловості, вона так і не стала в подільських містах містоутворювальним чинником. Автор підкреслює, що промисловому зростанню деяким містам сприяв адміністративний статус, до прикладу, Кам'янець-Подільському, іншим – залізничне сполучення[850].

Важливим дослідницьким напрямом вивчення економічного розвитку міст є історія створення та діяльності транспортної системи, яка формувала якісно новий рівень в організації економічного життя міста і була однією з вирішальних чинників його прогресу. Промисловий переворот, що відбувався в Україні в 30–80-і рр. XIX ст., наполегливо вимагав формування розгалуженої транспортної інфраструктури. Значну роль у ній повинні були відіграти залізничний і морський транспорт, оскільки багато в чому саме від їхнього ефективного функціонування залежала життєдіяльність не тільки міст, а й

[848] Там само.
[849] Єсюнін С. М. Міста Подільської губернії у другій половині XIX – на початку XX ст.: соціальна інфраструктура, адміністративний та економічний аспекти: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01; Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка. Кам'янець-Поділ., 2011. 20 с..
[850] Там само. С. 10–11.

усієї території Наддніпрянщини.

Однією з перших у сучасній вітчизняній історіографії соціально-економічний аспект залізничного транспорту впродовж другої половини – початку ХХ ст. розглянула С. Богатчук[851]. Авторка пов'язує розвиток залізниць Наддніпрянської України з промисловим підйомом, наголошуючи, що залізничний транспорт стимулював процес промислового та сільськогосподарського виробництва, зумовлював зростання внутрішньої й зовнішньої торгівлі, що позитивно впливало на формування національного ринку, спонукало до створення нових галузей економіки, розширення міської мережі. Завдяки залізницям долалася господарська замкнутість регіонів, змінювалося традиційне життя, відчутно пришвидшуючи процес урбанізації[852]. Оскільки авторка поставила велику кількість завдань, то не всі вони, на нашу думку, отримали вичерпне розв'язання.

У 2001 році вийшла з друку грунтовна колективна монографія, у якій зроблена спроба розглянути історію розвитку залізничного транспорту від його зародження до 1918 р.[853] Автори, досліджуючи історію українських залізниць, простежують також їхній вплив на економічний розвиток кожного регіону. Крім історичних, певна частина сюжетів відведена технічним питанням, зокрема різноманітним аспектам функціонування залізничної мережі, матеріально-технічному забезпеченню залізниць тощо.

С. Приймук об'єктом вивчення обрав історію становлення та функціонування Південних залізниць у 1868–1917 рр.[854] На його переконання, завдячуючи залізничному транспорту, відбувалося подолання господарської

---

[851] Богатчук С. С. Залізничний транспорт України у другій половині XIX – на початку XX ст. (соціально-економічний аспект): автореф. дис. … канд. іст. наук : 07.00.01; Нац. акад. наук України, Ін-т історії України. К., 2000. 18 с.

[852] Там само. С.

[853] Кірпа Г.М., Пшінько О.М., Огієнко І.В. Залізниці України. Історичний нарис. Дніпропетровськ, 2001. 328с.

[854] Приймук С. М. Історія становлення та функціонування Південних залізниць (1868-1917 рр.): автореф. дис ... канд. іст. наук: 07.00.07; Держ. екон.- технол. ун-т транспорту. К., 2010. 19 с.

замкнутості українських регіонів, змінювалося традиційне життя, помітно пришвидшувався процес урбанізації. Інфраструктура, що сформувалася вздовж залізничної мережі, спричнила до виникнення окремого прошарку осіб, які були тісно пов'язані із залізничним підприємництвом, а також зумовила появу працівників залізниць (робітників, техніків, інженерів), стимулювала будівництво промислових підприємств й поселень міського типу[855].

Історію становлення та розвитку залізничного й морського транспорту Півдня України другої половини XIX – початку XX ст., специфіку їхнього становлення та функціонування, вплив на розвиток економіки регіону розглянула О. Шаригіна[856]. Авторка дійшла слушного, на нашу думку, висновку, що потреба будівництва залізниць у південній Україні виникла ще у першій половині XIX ст., спричинена розвитком вугільно-видобувної промисловості та зростанням темпів розвитку сільського господарства. Проте плани залізничного будівництва, на переконання дослідниці, «не знайшли підтримки царату та не були реалізовані через існування в державі гальмуючого економічний розвиток політичного устрою, а саме феодально-кріпосного ладу не були підтримані та зреалізовані царатом через існування самодержавного устрою»[857]. О. Шаригіна наголошує, що залізничний і морський транспорт, взаємодоповнюючи один одного, створювали єдину систему транспортування пасажирів і вантажів а «їхній розвиток вніс багато змін до географії промисловості, сільського господарства і торгівлі, вплинув на розміщення продуктивних сил, прискорив процес суспільного розподілу праці, стимулював швидке зростання міст, сприяв піднесенню всіх галузей народного господарства, розширенню і поглибленню внутрішнього ринку,

[855] Там само. С. 3.
[856] Шаригіна О. А. Історія виникнення і розвитку залізничного та морського транспорту на Півдні України (друга половина XIX - початок XX століття): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01; Чорномор. держ. ун-т ім. П. Могили. Миколаїв, 2010. 21 с.
[857] Там само. С. 16.

здійснив значний вплив на збільшення експорту й імпорту, зміцнив економічні зв'язки України з країнами Кавказу, Східного Сибіру, Далекого і Близького Сходу, Середземноморського узбережжя»[858].

Суттєву роль в економічному житті міст Наддніпрянщини відігравала приватна ініціатива в кредитно-фінансовій сфері, насамперед банківське підприємництво. Як об'єкт дослідження ця тема в попередні періоди не привертала увагу дослідників. Тому чимало аспектів діяльності банкірів і до сьогодні залишаються недостатньо з'ясованими.

Дослідженню історії розбудови підприємництва в кредитно-банківській сфері, формуванню й становленню її в Одесі, внеску банкірів у соціально-економічний розвиток південноукраїнського регіону у XIX – на початку XX ст. присвячена монографія В. Шевченко[859]. Авторка розглянула умови, що склалися щодо становлення та розвитку приватної банківської діяльності, виділивши серед них сприятливу внутрішню адміністративну, економічну та соціальну політику царського уряду стосовно Південної України. Крім того, дослідниця зазначає, що зовнішньо-політична й міжнародна ситуація, організаційно-правові й природно-географічні умови своєю чергою також сприяли розбудові приватнобанкірської діяльності в Одесі. В. Шевченко звертає увагу на законодавче регулювання цієї діяльності, підкреслюючи, що право на її здійснення отримали лише купці першої гільдії, котрі займалися великою оптовою торгівлею. Безумовно, неабияким чинником був і одеський порт, через який здійснювався головний чорноморський товарообіг й тому всі оптові купці були сконцентровані в Одесі. Учена, проаналізувавши широке коло архівних та опублікованих джерел й наукової літератури, встановила характерні ознаки банкірської діяльності та її специфіку в Одесі. На відміну від столичних банкірів, які свої капітали отримували зазвичай від

[858] Там само. С. 17.
[859] Шевченко В. Приватне банкірське підприємництво в Одесі (XIX – початок XX ст.): Монографія. К., 2010. 266 с

мануфактурного типу виробництва та залізничного ґрюндерства, для одеських банкірів основними джерелами накопичення капіталів були відкупи, внутрішня оптова та зовнішня торгівля. Авторка підкреслює, що особливістю комерційної діяльності банкірів Одеси було обов'язкове поєднання кредитно-фінансових операцій з переважно експортною хлібною торгівлею. Саме тоді «утворилися фірми, які мали мільйонні обороти, відзначалися стабільністю, здобули добру репутацію у російських і міжнародних ділових колах і проіснували досить тривалий час (практично всі – до кінця XIX – початку XX ст.)»[860]. На цій підставі В. Шевченко дійшла слушного, на нашу думку, висновку, що «банкіри Одеси зробили значний внесок у розбудову кредитно-банківської системи Російської імперії. За їх участі було створено фактично всі комерційні і земельні банки регіону, а також великі столичні банки, зокрема Петербурзький міжнародний, Азовсько-Донський, Петербурзький обліковий та позиковий, Центральний банк російського поземельного кредиту»[861].

М. Орлик проаналізував погляди економістів XVIII – XIX ст. на проблему кредитування в українських губерніях, акцентовавши увагу на їхніх рекомендаціях щодо поліпшення кредитної системи[862]. В іншій своїй статті науковець простежив проблеми лихварства в Наддніпрянській Україні у другій половині XVIII – на початку XX ст та проаналізував наукову спадщину тогочасних економістів стосовно питання надання кредитів приватними особами[863].

В історіографії економічного розвитку міст Наддніпрянщини одним з

---

[860] Там само. С. 196.
[861] Там само. С. 197.
[862] Орлик М. В. Зародження банківської кредитної системи в Російській імперії та Наддніпрянській Україні у другій половині XVIII – на початку XIX ст. // Центральноукраїнський науковий вісник. Економічні науки: зб. наук. пр. Кропивницький: ЦНТУ, 2018. Вип. 1 (34). С. 75–82.
[863] Орлик М. В. Еволюція лихварства в наддніпрянській Україні (друга половинна XVIII – початок XX ст.) // Науковий вісник Полтавського університету економіки і торгівлі. Серія: Економічні науки. 2019. № 1. С. 6–14.

ключових дослідницьких напрямів є вивчення фінансової політики, суттєвим інструментом якої є податкова система. Чималу увагу цій проблемі приділяють сучасні науковці, серед яких одним з перших висвітлив організаційні та правові засади податкових органів в українських землях самодержавної Росії В. Жвалюк[864]. Автор здійснив аналіз податкового законодавства імперського Росії у другій половині XIX – на початку XX ст., з'ясував загальні аспекти діяльності імперських податкових органів в українських губерніях, чималу увагу приділивши кадровому потенціалу й правоохоронній діяльності податківців. Вивчаючи службову діяльність податкових органів, В. Жвалюк звернув увагу на низький професійний рівень їхніх працівників, зауваживши, що «вже перше десятиріччя службової діяльності податної інспекції показало необхідність спеціальної підготовки її працівників, а також потреби призначати на посади податних інспекторів осіб, котрі відповідали б вимогам досить високого освітнього цензу»[865]. Варто підкреслити й певну необ'єктивність дослідника. Йдеться про його ідеалізацію чиновників податкових органів, які у своїй «подвижницькій діяльності» оцінюються автором як приклад «дореволюційної інтелігенції слугувати своєму народові»[866].

Глибиною авторського аналізу, системним, узагальнювальним підходом, вдалим підбором матеріалу, виваженістю й достовірністю результатів дослідження податкової системи українських губерній Російської імперї дореформеної доби вирізняються фундаментальна монографія та статті В. Орлика[867]. Його ґрунтовне дослідження з фінансово-економічної історії

[864] Жвалюк В. Р. Податкові органи Російської імперії в Україні у другій половині XIX – на початку XX ст.: Організаційно-правові засади діяльності. К., 2001. 176 с.
[865] Там само. 97 с.
[866] Там само. 101 с.
[867] Орлик В. М. Податкова політика Російської імперії в Україні в дореформений період: Монографія – Кіровоград: Імекс-ЛТД, 2007. – 631 с.; Його ж. Методологічні аспекти дослідження проблем податкової політики в українських ґуберніях Російської імперії у першій половині XIX ст. // Український історичний журнал. 2008. №5. С. 187–195; Його ж. Органи фінансового управління Російської імперії в Україні (кінець XVIII – середина

України актуальне не тільки в науковому аспекті, а й в суспільно-політичному та економічному. Монографія є першим в українській історіографії комплексним спеціальним виданням, у якому досліджується державне та місцеве оподаткування населення Наддніпрянської України. Учений детально розглянув історію податкової політики самодержавної Росії в українських губерніях, комплексно дослідив процес становлення та функціонування основних інституцій реалізації цієї політики, простежив взаємозалежність соціально-економічного становища Російської імперії із оподаткуванням населення. Крім того, В. Орлик на основі широкого кола джерел, архівних зокрема, проаналізував еволюцію взаємин імперської Росії й українських регіонів у фіскальній сфері, поширення російської податкової системи на українські губернії, її особливості, регіональні, станові, етнічні складники податкової політики імперії Романових. Концептуальним та актуальним є твердження вченого, що прямі податі та різноманітні збори, будучи головним видом державних доходів, даючи найбільше надходжень до державної казни, «… повинні бути не лише основним джерелом дохідної частини бюджетів, а й регулятором державного впливу на економіку»[868]. Агресивна зовнішня політика Росії та війни, котрі вона практично постійно вела, суттєво підривали її фінансовий стан, і населення зокрема, «на плечі якого влада перекладала все зростаючі видатки на армію і флот»[869]. Тому цілком логічним виглядає висновок, до якого дійшов В. Орлик: «негаразди в царині державних фінансів змушували царські уряди шукати шляхи наповнення державної скарбниці, проте центральна влада замість пошуку нових джерел державних доходів

XIX ст.) // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. 2004. 7. С. 75–81; Його ж. Податкові органи Російської імперії в Україні (історіографія проблеми) // Український історичний журнал. 2005. №4. С. 190–199; Його ж. Фінансова політика Російської імперії в українських губерніях у XIX ст. (історіографія проблеми) // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. 2006. 11. С. 85–95.

[868] Орлик В. М. Податкова політика Російської імперії… С. 100.

[869] Там само. С. 101.

пішла шляхом збільшення податкових ставок»[870]. Злободенно й переконливо сьогодні звучить ще один висновок науковця: «Існує теза, що податки є платою за користування плодами цивілізації. Проведений аналіз податкової політики Російської імперії в Україні в дореформений період свідчить, що такою платою були місцеві податки і збори, адже саме земським, міським і мирським коштом проводилися будівництво й ремонт громадських споруд, благоустрій населених пунктів, утримувалися лікарні й школи... Російські загальнодержавні податі – подушне, гільдійські (процентні) збори й оброчна подать у кінці XVIII – середині XIX ст. не створювали й тим більше не підтримували блага цивілізації, – вони утримували двір Романових, бюрократичний апарат, військове й морське відомства та фінансували мілітарну політику російського самодержавства»[871]

Історіографії податкової політики імперської Росії в українських землях XVIII – початку XX ст. присвячена дисертаційна праця Л. Годунової[872]. Авторка розглянула історію дослідження інкорпорації українських земель у фінансову систему самодержавної Росії, процес поширення її податкової системи в Наддніпрянщині. Значну увагу було приділено стану наукового вивчення прямих податків з українського населення, особливостей оподаткування алкоголю, процесу насадження непрямих податків (акцизів, різних зборів), специфіки місцевого оподаткування, міського зокрема, становлення та функціонування органів податкового контролю.

Окремим напрямом досліджень економічного, зокрема промислового розвитку міст Наддніпрянщини є праці, в яких автори висвітлюють багатопланову діяльність міських самоврядних інституцій. Серед них

[870] Там само. С. 219.
[871] Там само. С. 514.
[872] Годунова Л. В. Українські землі в податковій політиці Росії (XVIII – початок XX ст.): історіографія: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06; Держ. ВНЗ «Переяслав-Хмельниц. держ. пед. ун-т ім. Григорія Сковороди». Переяслав–Хмельницький, 2015. 20 с.

виокремимо праці Ю. Глизя[873], О. Двуреченської[874], Ю. Нікітіна[875], О. Черемісіна[876], Н. Шкільнюк[877] та інших. Науковці через призму діяльності органів міського самоврядування розглядають різноманітні аспекти економічного розвитку міст: участь самоврядництва в розвитку міського господарства, проведення земельної політики міськими громадськими органами самоуправління, участь муніципалітетів у розвитку міського господарства, бюджетна політика органів самоврядування міст, джерела формування, основні напрями витрат бюджетів тощо. Зазначимо, що цей дослідницький напрям з'явився лише в сучасній історіографії, оскільки за радянських часів інститут самоврядування не був предметом цілеспрямованого вивчення, оскільки радянська влада трактувала його як явище буржуазного суспільства, класово чуже марксистсько-ленінській теорії.

Не можемо обійти увагою ґрунтовні праці Я. Верменич[878], В. Константінової[879], О. Шляхова[880], які присвячені проблемам концептуалізації міської історії як наукового напряму, різноманітним аспектам дослідження урбанізаційних процесів, проявам та результатам модернізаційних процесів в економічній та соціальній сферах і зробили

---

[873] Глизь Ю. І. Київська міська дума: структура, склад гласних, діяльність (1871–1914 рр.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01; НАН України, Ін-т історії України Київ, 2016. 20 с.

[874] Двуреченська О. С. Органи міського самоврядування Катеринослава: формування, структура та напрями діяльності (кінець XVIII – початок XX ст.): автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01; Дніпропетровський національний ун-т. Д., 2007. 20 с.

[875] Нікітін Ю. О. Пореформені міста Лівобережної та Слобідської України у другій половині XIX ст.: історичний аспект самоврядування: автореф. дис. ... докт. іст. наук: 07.00.01. К., 2015. – 30 с.

[876] Черемісін О. В. Міське самоврядування на Півдні України в 1785–1917 рр. Херсон, 2017. 581 с.

[877] Шкільнюк Н. М. Міста Волинської губернії у другій половині XIX – на початку XX ст.: соціальна структура, адміністративний та економічний аспекти: автореф. дис ... іст. наук.: 07.00.01; Тернопільський нац. пед. ун-т ім. В. Гнатюка. Тернопіль, 2017. 19 с.

[878] Верменич Я. В. Історична урбаністика в Україні: теорія містознавства і методика літочислення. К.: Інститут історії України НАН України, 2011. 306 с.

[879] Константінова В. М. Урбанізація: південноукраїнський вимір (1861–1904 роки). Запоріжжя, 2010. 596 с.

[880] Шляхов О. Б. Україна в умовах модернізації та загострення соціального конфлікту (кінець XIX – початок XX ст.). Дніпропетровськ, 2016. 399 с.

певний внесок у дослідження промислового розвитку українських міст.

***

Отже, в історіографії імперської доби не склався науковий напрям, метою якого було б комплексне вивчення промислового розвитку міста. Однак учені тією чи іншою мірою торкалися цієї теми, заклавши основу для подальшого її дослідження істориками наступних поколінь. Водночас наукове осмислення зазначеної проблеми так і не вийшло за межі збору та публікацій фактичного матеріалу щодо торгових, ремісничих та промислових занять населення міст. Як для дорадянської історіографії загалом, так і для історіографії економічного розвитку міст зокрема, властиве кількісне переважання праць описового характеру, що було, на наше переконання, загальною тенденцією тогочасного історіописання. Різке збільшення числа праць у другій половині XIX ст. не дозволило позбутися розриву між значним обсягом історичних знань, написаних на великому масиві джерел та рівнем їхнього теоретичного осмислення, що призводило до домінування фактологічного підходу. Більшість праць були нарисами про окремі міста Росії, характерними рисами яких була описовість, відсутність наукового аналізу та серйозних узагальнень.

У радянській історіографії коло питань історії промислового розвитку міст Наддніпрянської України, котрі досліджувалися радянськими істориками у порівнянні з дорадянською історіографією суттєво розширилося. Основна увага зосереджувалася на вивченні торгового та промислового законодавства, розвитку мануфактури, торгівлі, фінансів, міського транспорту, процесу містобудування. Крім дослідження зовнішньої та внутрішньої торгівлі й промисловості як самостійний об’єкт вивчення виділяється загальний стан міст та їхній торгово-промисловий потенціал. Специфічними рисами, властивими всім науковим працям цього періоду, були класовий підхід до оцінки та аналізу соціально-економічного розвитку міст, завідомо вкрай негативне ставлення до будь-яких заходів уряду, сприйняття законодавчих

актів необ’єктивно та односторонньо, що обмежувало та звужувало дослідницьке пошукове поле. І все ж, навіть за умов панування у науці марксистсько-ленінської методології, в основі якої знаходився формаційний підхід, можна було б сподіватися на більш глибокий аналіз таких явищ як ґенеза та еволюція аграрного міста до промислового, зародження та розвиток міської промисловості, роль міст у формуванні та функціонуванні ринкових відносин. Не були поставлені як самостійна проблема питання порівняльного аналізу техніки та технологій у дрібних промислах і мануфактурах, культури виробництва. Матеріал з цих проблем хоч і міститься у наукових статтях та монографіях, проте деякі питання і сьогодні залишаються дискусійними, певна частина з яких вимагає конкретизації на фактологічному рівні.

У сучасній вітчизняній історичній науці поряд з традиційними аспектами вивчення порушеної проблеми – історії розвитку ремісничого та мануфактурного виробництва, промислового перевороту, індустріалізації, українські вчені значну увагу приділяють таким важливим напрямам наукового пошуку як форми й методи внутрішньої та зовнішньої торгівлі в українських містах, які були основними осередками торговельної діяльності, приватна підприємницька діяльність в усіх сферах міської економіки, історія купецтва, як ключової підприємницької верстви, формування та діяльність банківсько-кредитної системи, фінансово-економічної, податкової політики царату в Україні.

Однак наукове студіювання промислового розвитку міст Наддніпрянщини й дотепер не набуло системного та комплексного цілеспрямованого характеру. Серед чималої кількості праць сучасних українських учених, присвячених різним аспектам розвитку міст України, промисловий складник не був предметом спеціального дослідження. З іншого боку, дослідження окресленої проблеми спричинило появу різнопланової за широтою проблематики, формою та жанром наукової літератури. Незважаючи на побутування стереотипу щодо найбільшої вивченості міського

економічного розвитку, аналіз літератури свідчить, що далеко не всі його аспекти знайшли своє висвітлення та не порушені навіть у постановочному ключі. Промисловий розвиток міст розглядається переважно у контексті аналізу економічних явищ загалом на українських теренах або ж поміж інших проблем у дослідженнях історії міст певних регіонів чи окремих міських поселень.

Поза тим, сучасна українська історична наука напрацювала достатній дослідницький матеріал, на основі якого актуальним є створення комплексних, синтетичних праць з історії економічного розвитку міст Наддніпрянської України з використанням компаративістського інструментарію.

3.2. Історичні дослідження розвитку торгівлі в містах

Історіографія торгово-підприємницької діяльності започаткована ще в останній чверті XVIII ст. Сучасники, вивчаючи міста, у своїх працях торкалися тією чи іншою мірою й питань законодавчого регулювання та розвитку міської економіки, торгівлі, ремісничого та промислового виробництва, шляхів сполучення тощо[881]. Характерною рисою цих небагатьох праць було те, що автори зазвичай не виокремлювали питання господарсько-економічного розвитку міст. Написані на основі особистих вражень, документів церковного й адміністративного діловодства, вони відображали органічний погляд на стан міст та комплексний підхід до їхнього вивчення. Дослідники загалом однаковою мірою цікавилися місцем розташування міст і міським ландшафтом, становим складом населення та демографічною ситуацією,

[881] Богданов А. Историческое, географическое и топографическое описание Санкт-Петербурга. СПб, 1779. 551 с.; Чулков М. Историческое описание российской коммерции при всех портах и границах от древних времен до ныне настоящего. Т. 1–7. СПб.: при Имп. Акад. наук, 1781–1788; Его же. Словарь учрежденных в России ярмарок, изданный для обращающихся в торговле М., 1788. 226 с.; Паллас П.С. Путешествие по разным местам (провинциям) Российского государства. СПб., 1786. Ч. 2. Кн.2. 575 с.

структурою міської економіки, землеробськими, промисловими та торговельними заняттями городян, технічними досягненнями та міським способом життя. Зрозуміло, що ця органічність погляду авторів була зумовлена насамперед недостатньою диференціацією наукового знання про місто. Адже наукове знання знаходилося тоді на стадії становлення, і тому збір різноманітного матеріалу, фіксація невідомих раніше фактів стосовно міського життя цінувалися вище будь-яких гіпотез і логічного аналізу. Цим і можемо пояснити той факт, що далі простого опису різноманітних сторін життя та діяльності міст автори, зазвичай, не йшли. Саме ця описовість та безпосередність враження і є сильною стороною їхніх праць, в яких знаходили відображення важливі моменти трансформації міських функцій, зміни у кількісному й соціально-становому складі населення та зовнішньому вигляді міст. Приміром, видавець, історик М. Чулков, автор першого багатотомного твору «Історичний опис Російської комерції», розглянув розвиток промисловості та торгівлі загалом у Росії. Цей розвиток, на його думку, можливий тільки шляхом раціонального використання природних багатств та залучення найманих працівників, що сприятиме історичному прогресу всього суспільства. Такий прогрес автор пов’язував насамперед зі зміцненням третього стану, через те пропонував забезпечити самостійність підприємців та купецтва. Варто зазначити й те, що чималий фактичний матеріал існує ніби сам по собі, оскільки не здійснено його критичного осмислення, не проаналізовано та не зроблено відповідних висновків. Підкреслимо, що М. Чулков був одним із прибічників запровадження прогресивного прибуткового податку та обмеження привілеїв дворянства[882]. Специфікою торгово-промислової діяльності у містах цікавився відомий російський письменник і просвітитель О. Радіщев. Він простежив схему ярмаркової торгівлі, описав чимало цікавих подробиць ремесла, торгівлі, побуту міського

[882] Бондарева Е.А. Творческий путь и просветительская деятельность М.Д. Чулкова / Исторические записки. Вып. 111. М.: Наука, 1984. С. 201–237.

населення тощо[883].

У першій половині XIX ст. збільшується число публікацій з тих чи інших проблем розвитку міст. Чималу групу серед них складають праці, у яких систематизовано та узагальнено статистичні дані щодо різноманітних сторін міського господарсько-економічного, зокрема торгово-промислового розвитку. Ініціатором їхньої підготовки та публікацій була центральна влада, оскільки відповідно до сенатського указу від 1 листопада 1777 р. у Росії започатковується традиція підготовки й випуску статистичних оглядів, різноманітних словників та довідкових видань[884]. Зрозуміло, що для управління велетенською імперією такі матеріали були життєво необхідні. З іншого боку, це дало поштовх розвитку досліджень різноманітних питань, що стосувалися імперії загалом та економічного розвитку міст зокрема. Збором статистичних матеріалів та авторами публікацій були не тільки науковці, а й чиновники державних установ – спеціалісти Генштабу, чиновники МВД. Серед них виокремимо праці К. Арсеньєва[885] К. Германа[886], Є. Зябловського[887], А. Скальковського[888], в яких автори розглядають територію, населення, функції міст, їхній економічний розвиток та відмінність від сільських поселень. Так, професор, перший керівник Статистичного відділення

---

[883] Радищев А.Н. Полное собрание сочинений: Т.3. Под ред. Н.К. Пиксанова и др.; Ин-т рус. лит. М., Л.: Изд-во АН СССР, 1952. 676 с.

[884] О составлении Губернаторам топографических описаній вверенных им губерній: Сенатский, 1 ноября 1777 г. // Полное собрание законов Российской империи. Т. 20. № 14671. С. 567–568.

[885] Арсеньев К.И. Гидрографическо-статистическое описание городов Российской империи с показанием всех перемен, происшедших в составе и числе оных в течение двух веков от начала XVII столетия и доныне // Журнал Министерства внутренних дел. СПб., 1832–1834. Вып. 1–8.

[886] Герман К.Ф. Статистические исследования относительно Российской империи. Ч. 1. О народонаселении. СПб.: Печ. при Имп. Акад. Наук, 1819. 325 с.

[887] Зябловский Е.Ф. Статистическое описание Российской империи в нынешнем ее состоянии. В 2 кн. СПб., 1808. 544 с.

[888] Скальковский А.А. Херсон с 1774 до 1794 года // Журнал Министерства народного просвещения. 1836. № V. Ч. X. С. 275–306; Его же. Первое тридцатилетие истории города Одессы, 1793–1823. Одесса: Гор. тип., 1837. 296 с.; Его же. Историческо-статистический опыт о торговых и промышленных силах Одессы. Одесса: Гор. Тип., 1839. 92 с.

Міністерства поліції Російської імперії К. Герман, чітко уявляв, що «місто відрізняється від села своїм народонаселенням і особливим родом промисловості, яка буває мануфактурна і торгова»[889]. Російські ж государі, на його думку, «примножували, особливо у XVIII ст. число міст не стільки для розвитку мануфактурної і торгової промисловості, скільки за видами управління; і хоча поселення називалося містом, але промисловість його завжди залишалася землеробська і народонаселення не примножувалося до того ступеня, щоб називати його справжнім містом»[890]. Автор, попри деяку категоричність, звернув увагу, на нашу думку, на головне: міста XIX ст. це насамперед торгово-промислові поселення, а міста Росії – передусім адміністративні центри. Цим самим дослідник акцентував, що процес відділення міста від села у першій половині XIX ст. не завершився.

На думку відомого статистика, географа та історика К. Арсеньєва місто в ідеалі це насамперед центр обміну, торгівлі та виробництва[891].

Чималий внесок у вивчення процесу торгово-промислового розвитку міст Півдня України зробив А. Скальковський. Саме він започаткував традицію дослідження соціально-економічної історії Українського Півдня, увівши до наукового обігу значну кількість статистичних даних щодо його торгівлі та промислового розвитку. Приміром, вагоме значення для дослідження економічного розвитку південних губерній – Катеринославської, Таврійської, Херсонської та Бессарабської області має праця «Опыт статистического описания Новороссийского края»[892], в якій автор у першій частині простежив географічне положення та демографічну ситуацію, а в

---

[889] Герман К.Ф. Статистические исследования относительно Российской империи. Ч. 1. О народонаселении. СПб.: Печ. при Имп. Акад. Наук, 1819. 325 с.
[890] Там же. С. 231.
[891] Ивонин А.Р. Западносибирский город последней четверти XVIII – 60–х гг. XIX в. в системе региональных социально-экономических отношений: автореф. дис. … докт. ист. наук. Барнаул : АлтГАКИ, 2000. С. 9.
[892] Скальковский А.А. Опыт статистического описания Новороссийского края. Одесса, 1850. Ч. 1. 364 с.; 1853. Ч. 2. 552 с.

другій розглянув окремі галузі економіки: хліборобство, скотарство, садівництво, промисловість та торгівлю. Значно більшу увагу історик приділив дослідженню торгово-промислового розвитку, зокрема ярмаркової мережі та внутрішньої торгівлі Одеси і Півдня України в його інших працях – «Историческо-статистический опыт о торговых и промышленных силах Одессы», «Ярманки, или сухопутные рынки Новороссийского края», «Записки о торговых и промышленных силах Одессы»[893]. Зауважимо, що А. Скальковський використовув у своїх працях зазвичай матеріали офіційного походження, що звужувало їхню документальну базу. Проте беззаперечною заслугою історика є те, що він створив широке проблемне поле торгово-підприємницьких досліджень регіональної історії, що й дотепер зберігає свою актуальність.

Подібний характер має і праця І. Аксакова, який у монографії «Исследование о торговле на украинских ярмарках», написаної на замовлення «Російського географічного товариства» розглянув основні гуртові ярмарки, що проводилися на території Лівобережної та Південної України, виокремив представників різних суспільних станів та різних етнічних груп, які займалися торгівлею[894]. Автор схарактеризував асортимент та вартість представленого на ярмарках товару, умови кредитів, навів численні приклади укладання комерційних угод, указав на використання традиційних та причини появи нових торговельних шляхів. На думку І. Аксакова, в середині XIX ст. саме Південь, завдячуючи зокрема торгівлі, став економічно найрозвинутішим регіоном Наддніпрянської України[895]. Оцінюючи цю працю, сучасні українські вчені О. Гордуновський та О. Гуржій зазначають, що «особливо

[893] Скальковский А.А. Историко-статистический опыт о торговых и промышленных силах Одессы. Одесса: Тип. Нитче, 1839. 96 с.; Его же. Ярманки, или сухопутные рынки Новороссийского края. СПб., 1855. 78 с.; Его же. Записки о торговых и промышленных силах Одессы: Сост. в 1859 г. СПб., 1865. 110 с.

[894] Аксаков И.С. Исследование о торговле на украинских ярмарках. Санкт-Петербург: В Типографии Императорской Академии наук, 1858. 383.

[895] Там само. С.25-27.

важливим на сучасному етапі розвитку історичної науки є відображення побуту і звичаїв учасників торгівлі, бо воно становить окремий напрям у новітніх дослідженнях. Разом з тим у питаннях внутрішніх процесів «народне виробництво» (артільно-общинне) автор протиставляв розвитку буржуазних відносин»[896].

Безпосередньо українській економіці присвячена одна з праць М. Яснопольського, в якій автор зробив висновок щодо нерозвиненості торгівлі в Південній Україні в 1870-і рр., пояснивши її браком якісних шляхів сполучення, слабкою заселеністю краю, високим митом на іноземні товари, натуральним господарством[897]. Як бачимо, висновки, зроблені дослідником суперечать тезі І. Аксакова щодо економічного добробуту Степової України.

Одним із напрямів вивчення торгово-підприємницької діяльності в містах Російської імперії в історіографії імперської доби було дослідження торгово-промислового законодавства. Уже в першій половині XIX ст. у своїх працях В. Бурнашов[898], П. Іванов[899] та Ю. Гагемейстер[900], звертали увагу на законодавчі акти, що стосувалися управління мануфактурами, фабриками й заводами. Перший з них (один з його псевдонімів Бурьянов – О.Б.), наприклад, розглянув конкретні питання торгово-промислової політики царизму, які цікавили насамперед самих представників торговельно-прмислового підприємництва. П. Іванов стверджував, що «виключно землеробський народ серед благословенного достатку може бути в злиднях і серед багатства природи терпіти нужду, водночас як держави, подібні Англії, завжди

[896] Гордуновський О. Гуржій О. Південна Україна в процесі розвитку хлібної торгівлі XIX ст.: історіографія // Історіографічні дослідження в Україні: Зб. наук. пр. 2010. Вип. 20. С. 354–381. С. 356.
[897] Яснопольский Н. Экономическая будущность Юга России и современная его отсталость // Отечественные записки. 1871. №7. С. 75–79.
[898] Бурнашов В. Очерки истории мануфактур в России. СПб.: тип. Н. Греча, 1833. 55 с.
[899] Иванов П.И. История управления мануфактурной промышленности в России. // Журнал Министерства Внутренних Дел. 1844. № 1–3.
[900] Гагемейстер, Ю.А. О теории налогов, примененной к государственному хозяйству. СПб., 1852. 118 с.

знаходяться в квітучому стані. Джерело їхнього багатства – мануфактурна промисловість, вироби якої збуваються на багатьох ринках»[901]. Тому автор шлях промислово розвинених країн пропонував як приклад для наслідування.

Питання щодо впливу імперського законодавства на стан економіки одним з перших поставив І. Андрєєвський[902]. Окремий розділ в підручнику «Поліцейського права» був присвячений заходам, які забезпечують умови мануфактурної промисловості[903]. Автор за своїми поглядами примикав до «державної школи», розглядаючи державу як «організм», котрий складається з двох елементів – уряду та народу.

Значно докладніше урядове законодавство щодо торгово-промислової діяльності висвітлив Л. Ніссельович[904]. У центрі його дослідження знаходилися питання російського законодавства, що стосувалися управління й діяльності мануфактурної та гірничої промисловості (саме за дорученням Департаменту торгівлі й мануфактури та Гірського департаменту й була написана ця книга – О.Б.). Метою монографії було «визначити з більшою або меншою точністю ті причини, які викликали ту чи іншу зміну в законодавстві, з'ясувати, наскільки це видається можливим ті види і засади, які керували законодавчою владою при тій або іншій зміні – ось в чому полягає завдання того, хто вивчає історію законодавства»[905]. Автор розмежовував «зовнішню» та «внутрішню» історію законодавства, розуміючи під першою вияснення джерел закону, причин та часу його видання, а під другою – вивчення його змісту та «історичного викладу всього ходу законодавства у систематичному вигляді»[906].

---

[901] Смирнова О.А. Дух капитализма» в системе общественных настроений в России первой половины XIX века. // История российского социума. 2010. Вып. 2. С. 152.
[902] Андреевский И. Е. Полицейское право. Введение и ч. 1. Полиция безопасности. Т. 1. 2-е изд., испр. и доп. С.-Пб.: Тип. Э. Праца, 1874. 666 с.
[903] Андреевский И. Е. Полицейское право. 2-е изд. Ч. 2. СПб., 1876. С. 478–502.
[904] Нисселович Л.М. История заводско-фабричного законодательства в Российской империи. СПб., 1883–1884. Ч. 1–2. 360 с.
[905] Нисселович Л.М. История заводско-фабричного законодательства. Ч. 1. СП6., 1883. С. 10.
[906] Рыбаков Ю.Я. Промышленное законодательство России первой половины XIX века. М., 1986. 216 с.

Здавалося б, що такий підхід повинен був сприяти ґрунтовному вивченню історії фабричного законодавства царської Росії. Але цього не сталося. Виконана на державне замовлення, праця Л. Нісселовича відображала офіційну точку зору і висвітлювала, зрозуміло, тільки позитивні сторони законотворчої діяльності. Тому автор, підсумовуючи законотворчу урядову діяльність, підкреслював, що «... свобода промисловості робила повільні, але безперервні успіхи, завдяки, можна сказати, розсудливій політиці, що виразилася не в деталях, а в загальній сукупності заходів, прийнятих урядом для сприяння розвитку промислової справи», а гільдійська реформа 1824 р. «раз і назавжди встановила в принципі повну свободу у галузі фабрично-заводської промисловості»[907]. В оцінці цієї праці ми цілком поділяємо думку радянського вченого Ю. Рибакова, який вважав працю Л. Нісселовича малоаналітичним переповіданням промислового законодавства XVIII – першої половини XIX ст., що мала цілковито апологетичний характер[908].

З інших позицій розглянув фабричне законодавство та загалом урядову дореформену промислову політику видатний український економіст М. Туган-Барановський. У фундаментальній монографії «Русская фабрика в прошлом и настоящем»[909] учений, торкаючись законодавчої діяльності держави, зазначав, що своє завдання вбачає не стільки у критиці тих чи інших заходів уряду з погляду їх доцільності, як у з'ясуванні справжніх причин, що викликали їх до життя[910]. Він аргументовано показав негативні наслідки регламентації тарифної та фінансової політики стосовно суконної і гірничозаводської галузей промисловості. На його переконання, гірничозаводська промисловість знаходилася у стані повного занепаду аж до середини XIX ст., а суконна промисловість тільки тоді вийшла на новий рівень розвитку, коли законодавчо

---

[907] Там же. С. 7.
[908] Там же. С. 6.
[909] Туган-Барановский М.И. Русская фабрика в прошлом и настоящем. Историческое развитие русской фабрики в XIX веке. М.: Наука, 1997. 735 с.
[910] Там же. С. IV.

було оформлено свободу виготовлення та продажу продукції[911]. Зауважимо, що загалом, за рівнем аналізу урядової дореформеної торгово-промислової політики монографія М. Туган-Барановського значно перевершувала всі інші праці, присвячені цій проблемі та спрямована була насамперед проти поглядів народників, які вважали капіталізм у Росії штучним явищем.

На межі XIX–XX ст. з'являються публікації, автори яких аналізували промислову політику та промислове законодавство царизму[912]. Основну увагу автори приділяли правовим підставам взаємин фабрикантів та робітників, правовому становищу працівників підприємств. Зазвичай у цих працях розглядалися правові норми, які безпосередньо стосувалися промислової сфери російської економіки. Дослідники оцінювали фабричне законодавство в самодержавній Росії як «вкрай незадовільне», оскільки чинні правові норми не дотримувалися. На думку авторів причиною такого стану була «загальна державна політика» і «загальний дух нашого уряду»[913]. Зазначимо, що в названих працях не здійснювався детальний аналіз виконання законодавства та особливості взаємовідносин держави з робітниками.

Інша група праць була присвячена заходам щодо заохочення розвитку промисловості державою, зокрема, в сфері тарифно-митної політики[914].

---

911 Там же. С. 133.

912 Эрисман Ф.Ф. К вопросу о санитарно-фабричном законодательстве. М.: Печатня С.П. Яковлева, 1881. 28 с.; Удинцев В.Г. Посессионное право. Поссессионное *право. Киев*: Тип. Имп. Ун-та св. Владимира В.И. Завадского, *1896*. 238 с.; Литвинов-Филинский В.П. Фабричное законодательство и фабричная инспекция в России. СПб.: Тип. А.С. Суворина, 1900. 365 с.; Поссе В.А. История рабочего законодательства в России: очерк. -СПб., 1906. С. 45-72.; Балицкий Г.В. Фабричное законодательство в России. М.: Труд и воля, 1906.96 с.; Быков А.Н. Фабричное законодательство и развитие его в России: [В 2-х ч.]: Лекции, чит. в СПб. политехникуме и в Технол. ин-те в 1908-9 учеб. г. СПб.: тип. «Правда», 1909. 282 с.

913 Балицкий Г.В. Фабричное законодательство. С. 93.

914 Осокин Е. Внутренние таможенные пошлины в России. Казань: Губ. тип., 1850. 184 с.; Лодыженский К. История русского таможенного тарифа. СПб.: Тип. В.С. Балашева, 1886. 412 с., 1886; Пихно Д. О свободе международной торговли и протекционизме. К., 1889. 26 с.; Новиков Н.Я. Протекционизм. СПб., 1890. 159 с.; Ковалевский С. Покровительственная пошлина, что она дает населению и что у него берет. Цифры и факты. СПб.: Тип. М. М. Стасюлевича, 1899. 100 с.; Соболев М. Н. Очерки экономической политики промышленности и торговли. Харьков: Типография Губернского правления, 1916. 323 с.

Автори, прихильники протекціонізму і фритрейдерства в законодавстві розгорнули на сторінках своїх праць бурхливу полеміку. Найбільшою узагальнювальною працею, що присвячена цій проблемі і яка зберігає свою актуальності й дотепер, є монографія історика В. Вітчевского, в якій автор простежив взаємозв'язок між торговою, промисловою та митною політикою держави[915].

Отже, в історіографії імперського періоду праць, присвячених беспосередньо дослідженню торгово-підприємницької діяльності в містах Наддніпрянської України в 1785–1917 рр. підготовлено не було.

За радянської доби торгово-підприємницька діяльність загалом, зокрема і в містах Наддніпрянської України, не була серед пріоритетних тем дослідження. Проте, оскільки у сфері внутрішньої і зовнішньої торгівлі істотну роль відігравали міста, частково цей аспект висвітлювався у працях, присвячених іншим темам.

У другій половині 1920-х – на початку 1930-х рр. економічне становище українських земель в складі Російської імперії стало предметом дослідження І. Бровера[916], О. Оглоблина[917], О. Попова[918], М.Слабченка[919], Яворського[920] та інших.

Питання початку формування та становлення єдиного українського

---

[915] Витчевский В. Торговая, таможенная и промышленная политика России со времен Петра Великого до наших дней. СПб. Санкт-Петербург: Д.А. Казицын и Ю.Д. Филиппов, 1909. 362 с.
[916] Бровер І.М. Україна на переломі до промислового капіталізму. Соціально-економічні нариси і матеріли. Т.1. Одеса: Пролетар, 1931. 175 с.
[917] Оглоблин, О. П. Проблема української економіки в науковій і громадській думці XIX – Xx ст. // Червоний шлях. 1928. №9–10. С. 165–179.
Нариси з історії капіталізму на Україні. Вип. 1. Київ, 1931. 174 с.
[918] Попов О. Хлібна торгівля України. Передвоєнна криза українського хлібного експорту. Харків: Радянський селянин, 1927. 253 с.
[919] Слабченко М.Е. Организация хазяйства Украины от Хмельнищины до Мировой войны. Ч.1. Хозяйство Гетманщины в XVII – XVIII ст. Т.2. Судьбы фабрик и промышленности. Одесса, 1932; Його ж. Матеріали до економічно-соціяльної історії України XIX століття: В 2-х т. Т.1. Одеса: Держ. вид-во України, 1925. 318 с.
[920] Яворський М. Україна в епоху капіталізму. Період початкової акумуляції. Вип.1. Харків: ДВУ, 1924. 56 с.

економічного організму розглянув О. Оглоблін, котрий стверджував, що «наукове дослідження цієї проблеми починається аж після революції»[921]. Водночас, оцінюючи тогочасний ступінь розроблення питання, за його словами «поняття української економіки ще й поднесь не усталене ні в науковій літературі, ні в широких колах громадянства»[922]. Тому для О. Оглобліна очевидно, що вчені ще не могли виокремити українські землі, а поготів українську міську торгівлю як суб'єкт економічної діяльності. Саме через це учений був переконаний, що у працях авторів дорадянського періоду досліджувався розвиток загальноімперського ринку, а не національних окраїн імперії.

О. Попов проаналізував хлібну торгівлю України, дійшовши висновку щодо залежного становища української економіки[923].

З середини 1950-х рр. виходять фундаментальні праці, які стосувалися розвитку, зокрема й економічного, Наддніпрянської України імперської доби. Серед них виокремимо праці І. Гуржія[924], Г. Діхтяра[925], Б. Кругляка[926] та інших, які висвітлювали торгово-підприємницьку діяльність на українських теренах.

Одним з перших, хто висвітлив проблеми розвитку товарного

---

[921] Оглоблин О. П. Проблема української економіки. С. 179.
[922] Там само. С. 165.
[923] Попов О. Хлібна торгівля України.
[924] Гуржій І.О. Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини XIX ст. К., 1954. 551 с.; Його ж. Соціально-економічні зміни та розвиток постійної торгівлі в містах України кінця XVIII – першої половини XIX ст. // Укр. іст. журн. 1959. № 5. С.41; Його ж. Розвиток товарного виробництва і торгівлі на Україні (з кінця XVII ст. до 1861 року) / АН Української РСР. Інститут історії. К.: Вид-во АН УРСР, 1962. 205 с.; Його ж. Україна в системі всеросійського ринку 60–90-х років XIX ст. К.: Наук. думка, 1968. 192 с.
[925] Дихтяр Г. А. Внутренняя торговля в дореволюционной России. М.: Изд-во Акад. наук СССР. 236 с.
[926] Кругляк Б. А. Развитие внутренней торговли на Украине в 60–90-х годах XIX в.: автореф. дис … канд. ист. наук: 07.00.02. К., 1976. 25 с.; Його ж. Розвиток капіталістичних форм внутрішньої торгівлі на Україні в 60–90-х роках XIX ст. // Історія народного господарства та економічної думки Української РСР. К.: Наук. думка, 1980. Вип. 14. С. 48–53; Його ж. Роль постійної торгівлі в розвитку капіталізму на Україні (60–90-ті роки XIX ст.) // Історія народного господарства та економічної думки Української РСР. К.: Наук. думка, 1983. Вип. 17. С. 53–58.

виробництва й торгівлі в Україні у дореформений час був член-кореспондент АН УРСР І. Гуржій. Характерною особливістю його наукових праць є те, що в них не тільки викладається фактичний матеріал, а й робляться спроби теоретичного обґрунтування тих чи інших тверджень та широких узагальнень. Про це свідчить зокрема монографія ученого, присвячена дослідженню феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві українських земель в першій половині XIX ст., у якій робиться висновок, що переважна частина товарного зерна потрапляла на внутрішні ринки України та Росії. У 1850-і рр. на внутрішньому ринку в обігу перебувало 40 млн четвертей хліба, а на зовнішньому – лише 4–5 млн. Вивіз хліба з України за кордон становив тільки 2,5% щорічного врожаю. Характерно, що впродовж 1820-х – 1840-х рр. обсяг хліба на зовнішньому ринку практично не збільшився, а на внутрішньому відбувалося постійне його зростання. Причини цього вчений пов'язував з розвитком промисловості, зростанням кількості міського населення, а головне - з поглибленням процесу господарської спеціалізації окремих регіонів»[927]. Звернув увагу І. Гуржій на те, що товарність поміщицьких господарств найшвидше зростала на Півдні України, повільніше – на Правобережній, а ще повільніше – на Лівобережній Україні, що зумовлювалося, на його переконання, передусім розмірами господарств. Крім того учений зауважив, що «ідучи назустріч поміщикам, царський уряд скасував протягом першої чверті XIX ст. всі попередні обмеження їх в торгівлі»[928].

Важливою щодо оцінки внеску І. Гуржія у дослідження історії торгівлі в Україні є стаття О. Гордуновського та сина вченого О. Гуржія, в якій розглядається ступінь наукового розроблення питання розвитку хлібної торгівлі в Південній Україні в XIX ст. Учені зазначають, що з кінця 1950-х рр. І. Гуржій започаткував два напрями у своїх дослідженнях – «розвиток

[927] Гуржій І.О. Розклад феодально-кріпосницької. С. 139.
[928] Там само. С. 133–134.

товарного виробництва і торгівлі з кінця XVIII ст. до 1861 р. й Україна в системі всеросійського ринку другої половини XIX ст.»[929]. Це чітко простежується у його статті «Соціально-економічні зміни та розвиток постійної торгівлі в містах України кінця XVIII – першої половини XIX ст.» в «Українському історичному журналі» за 1959 р. На цілком слушну думку авторів, стаття І. Гуржія є однією з кращих статей в радянській історіографії на зазначену тематику, оскільки значною мірою «має концептуальний характер і написана на високому науково-теоретичному рівні (зрозуміло, відповідно до тогочасних методологічних засад)». Для підтвердження своєї думки О. Гордуновський та О. Гуржій наводять, зокрема, важливий принциповий висновок І. Гуржія: «Взагалі торгівля і торговельний капітал самі по собі лише розкладали, але не змінювали існуючий спосіб виробництва. Чим сильнішим і самостійнішим був торговельний капітал, тим слабкішим був промисловий капітал і навпаки»[930].

Серед учених, що досліджували питання торгівлі та підприємництва на загальноросійському рівні виокремимо праці М. Рожкової[931], Миронова[932]. М. Рожкова дійшла висновку, що у першій половині XIX ст. криза феодального суспільства позначилася і на організаційних формах внутрішньої торгівлі. Проявлялися вони у тому, що з одного боку, розширювалися межі внутрішнього ринку, зростав зв'язок центру країни з її околицями. При цьому торгівля на околицях, відсталіших у соціально-економічному відношенні, розвивалася і зростала у формі ярмарків. З іншого боку, ярмаркова торгівля в центрі країни і в її найрозвиненіших районах поступово поступалася місцем

[929] Гордуновський О.М., Гуржій О.І. Стан наукової розробки проблеми розвитку хлібної торгівлі на Півдні України в XIX ст. // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. 2007. Вип. XIII. С. 113–120.
[930] Там само. С. 116.
[931] Рожкова М.К. К вопросу о значении ярмарок во внутренней торговле дореформенной России Первая половина XIX века // Исторические записки. 1955. Т. 54. С. 298–314.
[932] Миронов Б. Н. Русский город в 1740–1860-е годы: демографическое, социальное и экономическое развитие. Ленинград: Наука, 1990. 272 с.

постійній торгівлі, тобто формі, властивій відносинам капіталізму[933].

Зростання наукового зацікавлення проблемами історії розвитку торгівлі на межі 1980–1990-х рр. було зумовлено тодішніми суспільно-політичними та соціально-економічними процесами, які привели до проголошення незалежності України та спричинили появу нових тенденцій в економічному житті суспільства – перехід до ринкових перетворень, ліквідацію механізму державної монополії на внутрішню та зовнішню торгівлю, формування митної політики як важливого складника економічної політики держави, інституціоналізацію експортно-імпортної діяльності суб'єктів господарювання. Все це сприяло ключовій зміні в сучасній вітчизняній історіографії вектора наукових інтересів з дослідження ідеологічно заангажованих робіт з класової боротьби, кризового буржуазного способу виробництва до об'єктивного аналізування історії господарсько-економічних відносин та зокрема історії різноманітних аспектів торгово-промислового розвитку міст Наддніпрянщини в 1785–1917 рр.

Аналіз наукового доробку сучасної вітчизняної історіографії з порушеної проблеми почнемо з праць відомого історика Б. Кругляка, які з'явилися в першій половині 1990-х рр.[934]. В них досліджуються різні аспекти економічної історії України другої половини XIX ст, серед яких – внутрішня торгівля, промислові монополії, товарні біржі, роль кооперації в торгівлі, торговельна буржуазія тощо. Багаторічна дослідницька діяльність дала змогу вченому видати в 1992 р. монографію «Внутренняя торговля в России в конце XIX – начале XX в. На материалах Украины» та захистити в січні 1994 р. на засіданні спеціалізованої вченої ради Інституту історії України НАН України

[933] Рожкова М.К. К вопросу о значении ярмарок. С. 313.

[934] Кругляк Б.А. Товарні біржі в Російській імперії. Український історичний журнал. 1992. № 2. С. 58–64; Его же. Внутренняя торговля в России в конце XIX – начале XX в. На материалах Украины. Самара: Изд-во «Самарский ун-т», 1992. 191 с.; Его же. Ярмарочная и базарная торговля в конце XIX – начале XX века (на материалах Украины) // Отечественная история. 1993. № 2. С. 165–175; Його ж. Торговельна буржуазія в Україні (60-ті роки XIX ст. – 1914 р.). Український історичний журнал. 1994. № 6. С. 72–81.

докторську дисертацію за темою «Внутрішня торгівля в Україні наприкінці XIX – на початку XX ст.»[935]. У цих дослідженнях Б. Кругляк простежив форми внутрішньої торгівлі, комплексно проаналізував розвиток базарної, ярмаркової та стаціонарної торгівлі, визначив її роль, місце та основні тенденції в економічному житті Наддніпрянської України. Чималу увагу автор приділив розвитку торгівлі в українських містах. Учений акцентував, що базари та ярмарки, крім всього іншого, були центрами, у яких відбувалося формування великих партій промислових виробів, аграрної продукції, які відправлялись в українські та російські регіони або на експорт[936].

Одним з найвідоміших дослідників торгівлі в південноукраїнському регіоні є А. Бойко. В кандидатській дисертації «Торговля Южной Украины (1775–1825)»[937] учений проаналізував шляхи формування торгової буржуазії, її якісний та кількісний склад, структуру торгівлі, взаємозв'язок торгівлі та господарського розвитку регіону, процес його входження в систему загальноросійського товарного ринку. Крім того, дослідник присвятив дослідженню різноманітних аспектів торговельної діяльності Південної України низку праць[938], зауважуючи, що з другої чверті XIX ст., відбувається поступовий занепад ролі ярмарків, натомість переважаючою формою торгівлі стає стаціонарна[939], яка притаманна зазвичай містам. Як стверджує Г. Сигида,

---

[935] Кругляк Марина. Економічна історія України початку XX ст. у науковій спадщині академіка Б.А. Кругляка. [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://www.historians.in.ua/index.php/en/institutsiji-istorichnoji-nauki-v-ukrajini/783-maryna-kruhlyak-ekonomichna-istoriya-ukrayiny-pochatku-khkh-stu-naukoviy-spadshchyni-akademika-b-a-kruhlyaka

[936] Кругляк Б.А. Внутренняя торговля.

[937] Бойко А.В. Торговля Южной Украины (1775–1825): автореф. .дис. канд. истор. наук. Днепропетровск, 1991. 17 с.

[938] Бойко А.В. Ярмаркова торгівля Південної України ост. чверті XVIII – поч. XIX ст. // Історія України. Маловідомі імена, події, факти (Збірник статей). Випуск 7. К., 1999. С. 33–39; Його ж. Джерела з історії ярмарок Південної України останньої чверті XVIII – першої половини XIX століття. Запоріжжя, 2000. 138 с.; Його ж. Російська імперія, торгівля та купецтво у другій половині XVIII ст. Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. Т. 7. К., 2001. С.107–122.

[939] Бойко А.В. Джерела з історії ярмарок. С. 13.

в працях А. Бойка «особливий інтерес викликає комплексний підхід автора до аналізу ярмаркової торгівлі, який надає можливість різнобічно розглянути це соціально-економічне явище. Він дозволяє сучаснику уявити південноукраїнський ярмарок як важливу складову соціально-економічного життя краю з його певними внутрішніми законами, традиціями та звичаями. У його роботах південноукраїнський ярмарок постає унікальним та водночас уніфікуючим явищем, що виходить далеко за межі місця, де збиралися лише для того, щоб здійснити купівлю-продаж»[940].

Історії дослідження економічного розвитку та транзиту західноєвропейських товарів через Наддніпрянську Україну першої половини XIX ст. і ролі в них азовсько-чорноморських портів присвячено історіографічний нарис та монографію Т. Гончарука[941]. Автор проаналізував історію вивчення вільної економічної зони на Півдні України, утворення порто-франко в Одесі та його значення для розвитку всіх українських земель, дослідив погляди істориків на місце української економіки в загальноімперському господарстві. Важливим є його висновок щодо необхідності розглядати господарський розвиток Наддніпрянської України як єдиний економічний організм України. Аналізуючи правові умови існування порто-франко, автор підкреслює, що практично вся історія порто-франко Одеси була історією постійних змін, обмежень, боротьби між його прибічниками та опонентами[942]. Науковець загалом позитивно, хоч і з певними застереженнями, оцінює економічний вплив Одеси на господарський розвиток практично всіх українських регіонів. Такий висновок зумовлюється

[940] Сигида Г.А.Основні форми торговельної діяльності купецтва півдня України упродовж першої половини XIX століття // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету: зб. наук. праць. Запоріжжя: Запорізький національний університет, 2010. Вип. 28. С. 57.
[941] Гончарук Т.Г. З історії вивчення української економіки першої половини XIX ст.: Історіографічні нариси. О., 1999. 152 с.; Його ж. Транзит західноєвропейських товарів через Наддніпрянську Україну першої половини XIX ст.: монографія. Одеса. 2008. 280 с. С. 20.
[942] Гончарук Т.Г. З історії вивчення. С. 24.

залученням іноземних капіталів, збільшенням прибутків купців, які вкладалися в інші галузі економіки, розширенням географії торговельних зв'язків українських міст. Не оминає Т. Гончарук і негативні сторони особливого статусу міста, вказуючи на поширення контрабанди. Одеса за часів порто-франко, стверджує автор, перетворилася в найбільше місто України та своєрідну «економічну столицю» Наддніпрянщини (у свідомості громадян XIX ст. вона була «столицею Півдня»)[943].

Торговельний розвиток Одеси, зокрема за часів порто-франко, висвітлив О. Донік[944]. Важливу її економічну роль уже на початку XIX ст. науковець пояснює вигідним становищем порту для експорту хліба, впровадженням пільг для купецтва, призначенням на високі адміністративні посади в регіоні здібних управлінців. Слушною, на нашу думку, є теза автора, що місто формувалось не тільки як торговий осередок, а також як і фінансовий, промисловий, адміністративний та культурний центр Півдня України[945]. Надання Одесі порто-франко сприяло збільшенню місцевих купецьких капіталів, зростанню імпорту й експорту товарів, стимулювало закордонну торгівлю українських губерній. Водночас автор указує й на негативні наслідки – зростання контрабанди, дешевий імпорт, які були пов'язані зі статусом Одеси як вільного порту, що негативно позначалося на розвиткові місцевої промисловості та призводило до закріплення аграрного характеру її економіки[946].

Значення південних азовсько-чорноморських портів у торгівлі царської Росії розглядається в статті С. Джулая[947]. Автор указує на чорноморські – Одеса, Миколаїв, Херсон, Євпаторія, Севастополь, Феодосія та азовські –

---

[943] Там само. С. 21.
[944] Донік О.М. Україна: у складі двох імперій (остання чверть XVIII – перша половина XIX ст.). К., 2011. 248 с.
[945] Там само. С. 176.с.
[946] Там само. С. 176–177. с.
[947] Джулай С.Н. Азово-Черноморские порты во внешней торговле Российской империи 70–90-е гг. XIX столетия // Культура народов Причерноморья. 1999. №11. С. 49–51.

Бердянськ, Керч, Маріуполь українські міста та основні вантажі, насамперед збіжжя та інша сільськогосподарська продукція, які відправлялися через порти цих міст[948]. Зазначимо проте, що наголошуючи на причинах збільшення українського експорту впродовж другої половини XIX ст., автор, як цілком слушно стверджує І. Жиленкова, «поверхово називає лише вдале географічне положення та наявність багатих земельних ресурсів, обходячи увагою кон'юнктуру світового ринку, політику російського уряду, підприємницьку ініціативу, роль громадських та земських установ, розвиток транспортної інфраструктури та ін»[949].

Д. Чорний у ґрунтовній монографії, присвяченій проблемам модернізації міст Лівобережної України кінця XIX – початку XX ст. значну увагу приділив дослідженню торгівлі[950]. На цілком слушну думку дослідника, міста були й до сьогодні залишаються найважливішими осередками торгівлі. Упродовж XIX ст., зазначив автор, «тут склались важливі центри оптової та ярмаркової торгівлі загальноімперського значення, розвивалась постійна стаціонарна торгівля»[951]. Саме через це вчений стверджує, що міста Лівобережжя України мали велику вагу щодо формування й розвитку загальноукраїнського та російського ринку[952]. Д. Чорний розглянув питання торгової мережі міст регіону, спеціалізацію закладів торгівлі, галузеву структуру торгівлі, вплив на торгівлю шляхів сполучення, зміни соціального характеру, якість і ціни на продукти харчування; чесність й порядність торговців, організацію та регулювання робочого дня магазинів, формування системи контролю за організацією та якістю торгівлі. Аналіз цих та інших

---

948 Там же. С. 50.
949 Жиленкова І.М. Зовнішня торгівля українських губерній Російської імперії в контексті інтересів аграрно-промислового капіталу (90-ті рр. XIX ст. – 1914 р.): дис. ... докт. іст. наук : 07.00.01 – історія. Київ, 2016. С. 55.
950 Чорний Д.М. По лівий бік Дніпра: проблеми модернізації міст України (кінець XIX – початок XX ст.). Харків, 2007. 301 с.
951 Там само. С. 119.
952 Там само. С. 135.

питань торгівлі в містах Лівобережної України дали змогу ученому дійти висновку, що початок ХХ ст. приніс у цю сферу міського життя як позитивні соціальні зміни, так і породжував негативні явища, зокрема морально-етичного характеру. Всі вони, на думку автора, «були супутниками модернізації, торгівельної лихоманки, гонитви за прибутками, притаманними динамічному суспільству передвоєнних років». Тоді ж остаточно утвердилася й система стаціонарної торгівлі, яка витісняла ярмарки та недільні базари. Густота торгової мережі міст Лівобережжя, стверджує Д. Чорний, значно перевищувала загальноімперські показники, а «купець, прикажчик ставали значною соціальною силою. У торгівлю прийшла нова генерація, яка орієнтувалась на новітні прийоми організації і методів ведення, бізнесу»[953].

Розвиток торгівлі у містах Правобережної України в 1980–1990-і рр. розглянув А. Гуменюк[954]. На його переконання, торгівля Правобережної України зосереджувалася насамперед у містах, основними її формами були ярмарки та базари. Важливим торговельним осередком Подільської губернії, автор називає Святотроїцький ярмарок у Балті, на якому торгували місцевими та привозними товарами. Ярмарки в Ярмолинцях та Немирові цієї ж губернії, зазначає автор, мали місцевий характер. Попри це, дослідник доходить слушного висновку, що міста як центри торгівлі були об'єднувальним чинником для навколишньої округи в процесі формування загальноукраїнського ринку[955].

Монографія, що присвячена вивченню міст Волинської губернії у складі самодержавної Росії за пореформеної доби й виділяється фундаментальністю підходів до дослідження теми, авторською концептуальною позицією, вийшла з-під пера О. Прищепи[956]. У третьому розділі вчена простежує розвиток

---

[953] Там само.
[954] Гуменюк А.О. Розвиток торгівлі в містах Правобережної України у 80– 90-х рр. XIX ст. С. 175–180.
[955] Там само. С. 178.
[956] Прищепа О.П. Міста Волині у другій половині XIX – на початку XX ст. Рівне, 2010. 287 с.

промисловості та торгівлі в містах, стверджуючи, що впродовж пореформеного періоду в розвитку економіки волинських міст торгівля продовжувала зберігати свої чільні позиції. Однак авторка зазначає, що в другій половині XIX – на початку XX ст. відбулися суттєві зміни щодо співвідношення різних форм торгівлі на користь стаціонарної. Нові явища в економічному житті регіону, наголошує дослідниця, були зумовлені сформованою в останній третині XIX ст. мережею залізниць, що й спричинило зростання ролі нових торговельних центрів й занепаду деяких старих[957].

Аналіз розвитку торгівлі у містах Волинської губернії дав змогу О. Прищепі дійти обґрунтованого, на нашу думку, висновку, що торгівля зберігала провідні позиції в міській економіці. Підкреслила вчена й значення сформованої в 1870–1890-і рр. мережі залізниць, що спричинило появу та зростання нових торговельних центрів й занепаду деяких старих. Упродовж пореформеного періоду сталися зміни й щодо співвідношення форм торгівлі на користь постійної. Крім того, дослідниця наголосила, що товарообіг між поліською й лісостеповою частинами Волині тісніше об'єднав їх в єдине економічне ціле, а торговельні зв'язки волинських міст з іншими регіонами України сприяли формуванню всеукраїнського ринку. На переконання авторки, торговельні контакти міст Волинської губернії з центральними російськими губерніями й Царством Польським пришвидшували інтеграцію української економіки у загальноімперську. Крім того, авторка зауважує, що «у зовнішніх торговельних зносинах міста Волині тяжіли до ринків Східної Галичини у складі Австро-Угорщини, що диктувалося географічним положенням Волинської губернії»[958].

Крім того, О Прищепа звернула увагу на важливість кредитування торгово-промислової діяльності, зазначивши, що як і загалом в Україні, «кредитно-банківська система на Волині у другій половині XIX – на початку

[957] Там само. С. 128.
[958] Там само.

XX ст. перебувала в стадії формування. І саме міста виступали осередками банківсько-кредитної діяльності, без якої ринкова економіка функціонувати ефективно була не в змозі»[959]. Однак, авторка стверджує, що банківсько-кредитні установи в господарському житті Волині відігравали незначну роль. За її словами, «їх поступове утвердження як вищої форми підприємництва на фінансовому ринку цього регіону України розгорталося значно повільніше, ніж в інших губерніях Правобережної України. Ще більше відставання у цій сфері спостерігалося у порівнянні з лівобережжям України»[960]

Певний внесок у дослідження різноманітних аспектів історії Волинських міст зробила О. Карліна, зокрема простеживши торговельно-промислове значення містечок регіону[961]. На її думку, «потреби ринку викликали появу містечок – поселень, які б виконували функції місцевих торгових центрів, були посередниками у торгово-економічних зв'язках між міськими і сільськими мешканцями»[962]. Учена зазначає, що торговельна функція містечок була провідною, адже саме вона формувала їхні риси як специфічних поселень, що відрізняються від сіл та близькі до міст[963]. У містечках Волині впродовж XIX ст. розвивалися крім форм внутрішньої торгівлі – базарної, стаціонарної, розносної, проводилися торги та ярмарки, працювали крамниці й корчми. Містечка, крім того, брали участь у міжрегіональній і транзитній торгівлі. О. Карліна акцентує, що торгівля тут відбувалась за чотирма напрямами: 1) село-містечко (містечка поставляли у села переважно власну ремісничу продукцію в обмін на сільськогосподарські товари); 2) село-містечко-село (ринки містечок виступали посередниками в обміні сільськогосподарською продукцією на рівні сільських регіонів); 3) село-містечко-місто (торгове посередництво між сільським регіоном і значним торгово- промисловим

[959] Там само.
[960] Там само. С. 138.
[961] Карліна О.М. Волинське містечко XIX ст.: міський чи сільський тип поселення? // Наук. вісн. Волин. нац. ун-ту ім. Лесі Українки. Луцьк, 2010. №1: Історичні науки. С. 28–33.
[962] Там само. С. 31.
[963] Там само.

центром); 4) містечко-місто (частина привезеної з міст продукції на ринок до містечка осідала в самому містечку)[964].

Торгівля міст Волині зберігала свої провідні позиції в розвитку економіки губернії впродовж пореформеної доби, стверджує Н. Шкільнюк[965]. Авторка акцентує, що в цей час відбулися істотні зрушення у співвідношенні форм торгівлі на користь стаціонарної, про що свідчить поява принципово нових за характером закладів торгівлі, насамперед універсальних магазинів, виставок, крамниць споживчої кооперації. Саме міста, зокрема найбільші – Житомир, Луцьк, Рівне, на думку дослідниці, «впливали на формування ринкових відносин у всьому регіоні через появу в них нових торговельних підприємств – торгових домів, фірм, гуртових складів»[966].

Внутрішньо-торговельні відносини на території Правобережної України наприкінці XIX ст. проаналізувала С. Богатчук[967], зазначивши, що соціально-економічні процеси того періоду впливали й на розвиток внутрішньої торгівлі, основними формами організації якої залишались ярмарки, базари та постійна стаціонарна торгівля. Вказує авторка на вагому роль у внутрішній торгівлі Правобережжя базарів, щорічний обіг яких становив наприкінці XIX ст. більше ніж 80 млн. крб.[968]. Базари, зауважує С. Богатчук, були однією із суттєвих форм економічних зв'язків міста й села. Дослідниця звернула увагу на те, що в перші пореформені роки базари відкривалися здебільшого в містах, то в останній чверті XIX ст. – і в більшості сіл. До того ж, на її думку, з «розвитком капіталізму постійно діючі базари перетворювалися у своєрідну

[964] Там само.
[965] Шкільняк Н. Тенденції розвитку міської торгівлі Волині в другій половині XIX – на початку XX ст. // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Сер. Історія. Тернопіль, 2015. Вип. 1, ч. 2. С. 12–16.
[966] Там само. С. 12.
[967] Богатчук С.С. Внутрішньо-торгівельні відносини на Правобережній Україні в кінці XIX ст. [Електронний ресурс]. Режим доступу до ресурсу: http://www.rusnauka.com/8_SNP_2016/Istoria/2_209194.doc.htm
[968] Там само.

форму стаціонарної торгівлі»[969].

У контесті регіональних міських студій можна розглядати дослідження В. Церклевич, котра проаналізувала автентичні риси розвитку торгівлі у Правобережній Україні XIX – поч. XX ст. у провінційному Проскурові[970]. Авторка простежила історичні, соціально-економічні, політичні, ментальні умови та фактори, що спричинили перетворення провінційного міста на вагомий торговий осередок Правобережної України. Дослідниця дійшла висновку, що перетворення Проскурова в повітовий центр істотно не позначилося на його соціально-економічному розвитку. Натомість позитивному впливу на міську торгівлю сприяли податкові пільги, вигідне транзитне розташування, родючі чорноземи, залізничне сполучення, внутрішній та зовнішній попит[971].

Окремим напрямом дослідження є наукове студіювання історії розвитку хлібної торгівлі в Наддніпрянській Україні останньої чверті XVIII – початку XX ст. Стан наукового розроблення проблеми розвитку хлібної торгівлі в Південній Україні у XIX ст. праналізували О. Гордуновський та О. Гуржій[972]. Автори зосередили свою увагу переважно на працях імперського та радянського періодів, дійшовши висновку, що «проблема розвитку хлібної торгівлі на території Південної України протягом XIX ст. хоча й знайшла своє певне відображення в науковій (історичній, економічній, статистичній і етно-політичній) літературі, але ще не стала предметом комплексного спеціального дослідження»[973].

Звернемо увагу на класифікацію історіографічних джерел, яку

---

[969] Там само.
[970] Церклевич В. Автентичні риси розвитку торгівлі у Правобережній Україні XIX–поч. XX ст.: провінційний Проскурів. Економіка та суспільство. 2019. № 20. С. 3–9.
[971] Там само. С. 8.
[972] Гордуновський О. Гуржій О. Південна Україна в процесі розвитку хлібної торгівлі XIX ст.: історіографія // Історіографічні дослідження в Україні: Зб. наук. пр. 2010. Вип. 20. С. 354–381.
[973] Там само. С. 374.

запропонували вчені. Оскільки, на їхню думку, дослідження розвитку хлібної торгівлі на території Півдня України впродовж XIX ст., й дотепер не набуло цілеспрямованого характеру, однак воно все ж зумовило «появу різнопланової за широтою охоплення питань, формою та жанром спеціальної літератури»[974]. Послався на слушну думку М. Варшавчика щодо того, що «універсальну схему класифікації історіографічних джерел виробити неможливо», бо вони різні для кожного аспекту історичної науки»[975], дослідники запропонували свій підхід стосовно аналізу та поділу на групи опрацьованих ними праць. Він передбачає, насамперед, розгляд у хронологічній послідовності, за відповідними суспільно-політичними періодами і, при можливості, за науковими школами:

«а) основних узагальнюючих праць з історії Російської імперії й в першу чергу Південної України в контексті визначеної проблеми;

б) фахових досліджень про соціальний статус, кількість і етнічний склад «учасників» процесу купівлі-продажу збіжжя (студії з галузей соціології, економіки, статистики та етнології);

в) зарубіжних наукових напрацювань у плані порівняння регіональних явищ і тенденцій зі схожими чи своєрідними подіями в країнах Західної Європи та частково Америки»[976].

Зауважимо, що в останні роки опубліковані кілька могографій названих та інших учених, в яких аналізуються питання організації, розвитку та напрямів торгівлі в Наддніпрянщині. Серед них монографія О. Гордуновського у якій розглянуто історію хлібної торгівлі в Україні у XIX ст.[977], монографії О. Гордуновського, О. Гуржія та О. Реєнта, які висвітлюють питання реалізації українського хліба та організації товарообігу

[974] Там само. С. 354.
[975] Там само.
[976] Там само.
[977] Гордуновський О.М. Організація, розвиток та напрямки хлібної торгівлі в Україні у XIX ст.: монографія. Черкаси, 2010. 319 с.

й людський потенціал торгівлі в Південній Україні наприкінці XVIII – на початку XX ст.[978], О. Гуржія, О. Реєнта й Н. Шапошникової, в якій досліджується історія розвитку виробничих відносин і торгівлі в Україні у другій половині XVII – на початку XX ст.[979].

Новаторський підхід щодо інтерпретації тенденцій розвитку торгівлі в українських містах Наддніпрянської України у XIX – на початку XX ст. вирізняють наукові студії О. Реєнта[980]. Учений наголошує, що «серцем» української торгівлі, як і загальноєвропейської, були міста. Саме в них спостерігався найінтенсивніший обіг товарів. Торгівля помітно впливала на економічне та громадське життя міст. При цьому велику об'єднавчу роль у становленні економічної спільності відігравали окремі торгові осередки, які поступово перетворювались у центри обласних ринків. У зв'язку з цим господарське життя все більшої кількості населених пунктів тісніше взаємопов'язувалось»[981]. Роль і значення міст, як основних осередків торгівлі, підкреслює учений, впродовж цього періоду неухильно зростала. Активізації цього процесу, на переконання вченого, безпосередньо сприяли шляхи, кількість яких впродовж зазначеного періоду істотно збільшилася. Чимало торгових шляхів, зазначає дослідник, існувало в Лівобережній України, головні з яких проходили через Київ, Чернігів, Глухів, Новгород-Сіверський,

---

[978] Гордуновський О.М., Гуржій О.І., Реєнт О.П. Український хліб і його реалізація в XVIII – на початку XX ст. (Нариси з історії та економіки). К.: Ін-т історії України НАНУ, 2013. 224 с. Їх же. Торгівля в Південній Україні: організація товарообігу та людський потенціал (кінець XVIII – початок XX ст.). К., 2017. 155 с.

[979] Гуржій О., Реєнт О., Шапошникова Н. Нариси з історії розвитку виробничих відносин і торгівлі в Україні (друга половина XVII – початок XX ст.). К., 2018. 365 с.

[980] Реєнт О.П. Україна в імперську добу (XIX–початок XX ст.); НАН України, Інститут історії України. К, 2003. 338 с.; Його ж. Проблеми історіїУкраїни XIX – початку XX ст. Стан і перспективи наукової розробки // Проблеми історії України XIX – початку XX ст.: Збірник наукових праць відділу історії України XIX – початку XX ст. К., 2000. С. 6–38; Його ж. Україна XIX−XX століть. Роздуми та студії історика. Корсунь-Шевченківський, 2009. 486 с.; Його ж. Загальні тенденції розвитку, найголовніші осередки та реверсні особливості української торгівлі в XIX – на початку XX ст. // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. Випуск 26. К., 2017. С. 7–26.

[981] Реєнт О.П. Загальні тенденції розвитку. С. 9.

Стародуб, Козелець. Експорт товарів з Лівобережжя здійснювався переважно кількома сухопутними шляхами: північним, південним і західним. На Слобожанщині основні шляхи проходили через Харків, який з'єднував Кременчук й Полтаву з Катеринославом[982]. О. Реєнт акцентував, що в першій половині XIX ст. до появи залізничного транспорту, суттєвих змін зазнали так звані «чумацькі шляхи»: виникали не тільки нові, а й сформувалися цілі системи доріг, які зазвичай проходили через міста[983].

З огляду на важливу економічну роль Наддніпрянщини у складі імперської Росії та вигідне географічне положення, О. Реєнт робить висновок, що торгівля сприяла зростанню чисельності українських міст й перетворенню їх у важливі осередки зі збуту сільськогосподарських та промислових товарів[984]. Унаслідок розвитку капіталістичних відносин відбувалася трансформація форм торгівлі, що спричинило зменшення ролі базарів та ярмарків і зростання стаціонарної й оптової торгівлі тощо[985]. Учений зазначає, що південні міста, передусім Одеса, Херсон й Миколаїв, через їхній експортно-імпортний статус, здобули загальноімперське значення. Крім того, автор виокремив як потужні центри торгівлі й інші міста, серед яких Київ, Харків, Катеринослав, Полтава, Маріуполь, Суми, Єлисаветград, підкресливши водночас їхню адміністративну значущість, наявність у них чималих промислових потужностей та їхнє зручне географічне розташування[986].

В іншій статті О. Реєнт проаналізував значення та роль, яку відігравали портові міста Північного Причорномор'я й Приазов'я в експорті збіжжя з

[982] Там само. С. 9.
[983] Там само.
[984] Там само.
[985] Там само. С. 24.
[986] Там само. С. 9.

українських губерній царської Росії в 1861–1914 рр.[987] Учений зазначив, що впродовж цього періоду обсяги вивозу збіжжя з Росії поступово зростали, вказавши що у 1877 р. на світовий ринок було експортовано 252 млн пудів хлібних культур, а в 1910 р. їхній вивіз збільшився до 821 млн пудів[988]. Автор акцентував, що найбільший приріст вивозу хліба давали пшениця та ячмінь, відповідно з 86 до 374 млн пудів та з 17 до 244 млн пудів і «саме ці зернові культури становили найбільшу частку в українському хлібному експорті»[989]. Крім того, О. Реєнт звернув увагу і на проблеми, що супроводжували організацію експорту хлібної продукції в Росії – стихійність, низький рівень ефективності, присутність елементів хаосу та безладу на головних шляхах транспортування в організації експортної хлібної торгівлі, засміченість продукції, внаслідок чого сільськогосподарські виробники втрачали 25% вартості хліба[990]. Учений указує і на інші недоліки в організації хлібної торгівлі – нестача елеваторів та зерносховищ в Україні, місткість яких становила у 1912 р. тільки 8,9 млн пудів, за умови, що впродовж 1909–1913 рр. збір головних хлібних культур середньому становив у середньму 1071 млн пудів, а експорт перевищував 300 млн пудів[991]. Крім того, автор засвідчує і низьку пропускну здатність портів та відсутність необхідної інфраструктури морських міст України, що спричиняло нагромадження величезних хлібних завалів, в яких зерно швидко псувалося, недостатню потужність залізничної мережі та морських портів. Все це, на його слушну думку, гальмувало експорт збіжжя й спричиняло чималі фінансові збитки для сільськогосподарських виробників та експортерів[992].

---

[987] Реєнт О.П. Портові міста – основні реалізатори хлібних продуктів з українських губерній Російської імперії (1861–1914 рр.) // Проблеми історії України XIX – початку XX ст.: Зб. наук. пр. 2016. Вип. 25. С. 3–22.
[988] Там само. С. 4.
[989] Там само.
[990] Там само. С. 5.
[991] Там само. С. 6.
[992] Там само. С. 6–7.

О. Реєнт наголосив на важливості портів міст України в зовнішній торгівлі, зауваживши, що найбільшим портовим містом Північного Причорномор'я та другим у Російській імперії за обсягами перевезень була Одеса, яка поступалася тільки Ризькому порту, котрий відвідало у 1912 р. 4510 пароплавів загальним тоннажем більше 3 млн т, Одеса в тому ж році прийняла 1325 суден із загальним тоннажем майже 2,4 млн т[993]. Указує дослідник і на чимале значення в міжнародній торгівлі збіжжям Миколаєва, Херсона, Феодосії, Севастополя та портів міст Приазов'я – Маріуполя, Бердянська, Таганрога, роль яких помітно зросла наприкінці XIX ст.[994] Здійснений автором аналіз ролі та значення портових міст України в експорті хліба у 1861–1914 рр. дав змогу йому дійти цілком справедливого висновку, що вони відігравали в ньому ключову роль. Водночас він наголосив, що портові міста обслуговували зазвичай саме українські губернії, що «наочно демонструвало наявність замкнутого виробничо-торгового циклу «вирощування зерна – експорт» та, відповідно, відсутність інфраструктурної і продовольчої залежності від інших регіонів Російської імперії. У подальшому (зокрема, протягом 1917–1921 рр.) це сформувало потужний економічний чинник об'єктивної доцільності створення незалежної Української держави»[995].

Важливими щодо дослідження податкової політики в торгово-підприємницькій діяльності в Наддніпрянській Україні дореформеного періоду є праці В. Орлика[996]. Автор, крім того, що простежив загальні тенденції фіскального складника інкорпораційних процесів царату, виокремив

---

[993] Там само. С. 12.
[994] Там само. С. 12–15.
[995] Там само. С. 19.
[996] Орлик В.М. Податкова політика Російської імперії в Україні в дореформений період. Кіровоград, 2007. 631 с.; Його ж. Методологічні аспекти дослідження проблем податкової політики в українських губерніях Російської імперії у першій половині XIX ст. // Український історичний журнал. 2008. № 5. С. 187–195; Його ж. Податковий тиск на торгівельно-промислове населення Російської імперії та реформа Єгора Канкріна 1824 р. // Вісник податкової служби України. 2008. Вип.9. С.74–76.

регіональні особливості оподаткування та специфіку оподаткування різних категорій населення, серед яких селяни, іноземці та торговці. За його словами, «регіональні особливості податкової політики Російської імперії віддзеркалені в оподаткуванні купецтва та торговців трьох південноукраїнських губерній – Катеринославської, Таврійської та Херсонської, особливо ряду пільгових міст цього краю, що, з одного боку, давало значний поштовх розвитку внутрішньої та зовнішньої торгівлі, формуванню ринкових відносин у сільському господарстві Південної України, його товаризації, а, з іншого, гальмувало розвиток місцевої промисловості»[997].

Еволюцію міського середовища Катеринослава на межі XIX – XX ст. проаналізувала Т. Портнова[998]. Вона зауважила, що наприкінці XIX ст. відбулися суттєві зміни у характері міської торгівлі, «замість ярмарок головну роль починає відігравати стаціонарна торгівля у крамницях – суто міська ознака, (селяни переважно мали упередження до торгівлі у закритих приміщеннях)»[999]. Учена проаналізувала появу нових явищ в промисловості та комерції міста, наголосивши, що яскравим показником їхнього розквіту стало виникнення рекламного бізнесу. За її словами «предметом реклами були насамперед вироби місцевих гігантів виробництва, які шукали в такий спосіб шляхів до сердець і гаманців своїх майбутніх клієнтів. Реклама розміщувалася не лише в періодиці – її починають вивішувати всередині та на вагонах трамваю, а також на спеціально встановлених круглих металевих колонках»[1000].

Суттєве місце в сучасній вітчизняній історіографії займає дослідження зовнішньої торговлі. Останнім часом з'явилось чимало ґрунтовних спеціалізованих досліджень дисертаційного та монографічного формату

---

[997] Орлик В.М. Податкова політика. С. 432.
[998] Портнова Т. Еволюція міського середовища Катеринослава кінця XIX – початку XX ст. [Елекронний ресурс] http://www.historians.in.ua/index.php/en/doslidzhennya/144-tetiana-portnova-evolyutsiya-miskoho-ser
[999] Там само.
[1000] Там само.

зовнішньої торгівлі Наддніпрянської України у XIX – на початку XX ст. Серед них виокремимо праці І. Довжука[1001], І. Жиленкової[1002] П. Марциновського[1003], О. Пилипенка[1004], О. Реєнта та О. Сердюка[1005], В. Степаненко[1006] та інших.

Зовнішню торгівлю Наддніпрянської України через контекст інтересів аграрного та промислового капіталу наприкінці XIX ст. – на початку XIX ст. розглянула в монографії та докторській дисертації І. Жиленкова. Принципова різниця цих праць від подібних полягає у тому, що дослідниця розглянула зовнішню торгівлю України зазначеного періоду з погляду інтересу промислового та аграрного капіталу імперської Росії. Водночас вона простежила роль та місце українських губерній царської Росії у загальній структурі експортно-імпортної діяльності, залежність державного регулювання зовнішньої торгівлі від специфіки розвитку місцевого господарства, пріоритети регіональних підприємницьких кіл, вплив світового ринку на процес розвитку української економіки за пореформеної доби, становлення системи протекціонізму в зовнішньоторговельній діяльності, специфіку податкової політики самодержавного уряду[1007].

Важливим для нашого дослідження є другий розділ дисертації І. Жиленкової, у якому вчена, на підставі використання широкої джерельної

[1001] Довжук І.В. Зовнішня торгівля підросійської України у післяреформений період // Проблеми історії України XIX – початку XX ст.. 2006. Вип. 11. С. 142–153. Режим доступу: http://resource.history.org.ua/publ/xix_2006_11_142

[1002] Жиленкова І.М. Зовнішня торгівля України в контексті інтересів промислового й аграрного капіталу Російської імперії (1890-ті рр. – 1914 р.): монографія. К., 2016. 668 с.; Її ж. Зовнішня торгівля українських губерній Російської імперії в контексті інтересів аграрно-промислового капіталу (90-ті рр. XIX ст. – 1914 р.): автореферат дис. ... докт. іст. наук: 07.00.01 – історія України. Київ, 2016. 40 с.

[1003] Марциновский П.Н. Крым в международной торговле (1865–1914 гг.): дис. … канд. ист. наук. Симферополь, 1997. 192 с.

[1004] Пилипенко О.Є. Зовнішньоекономічні зв'язки українських земель у складі Російської імперії (1861–1914 рр.): Монографія. К.: АМУ, 2008. 280 с.

[1005] Реєнт О.П., Сердюк О.В. Сільське господарство України і світовий продовольчий ринок (1861–1914 рр.) / НАН України. Інститут історії України. К.: Ін-т історії України, 2011. 365 с.

[1006] Степаненко В.В. Північне Причорномор'я у системі зовнішньоторговельних зв'язків Російської імперії (90-і рр. XIX ст. – 1914 р.): дис. … канд. іст. наук. Миколаїв, 2006. 261 с.

[1007] Жиленкова І.М. Зовнішня торгівля українських губерній: автореф. дис. ... докт. іст. наук: 07.00.01 – історія України. Київ, 2016. С. 2.

бази, врахування сучасних історіографічно-дослідницьких концептів й застосування чималого комплексу теоретико-методологічних засад, простежила місце та роль українських губерній у загальноімперській структурі експортно-імпортних взаємовідносин зазначеного періоду як форму економічної діяльності, що розвивалася і регулювалася не тільки на засадах суто урядової політики Російської імперії, а й інтересів промислово-аграрного капіталу, зокрема й регіонального, та широких кіл громадськості[1008].

Зовнішній торгівлі підросійської України у пореформений період присвячена аналітична стаття І. Довжука[1009]. Учений стверджує, що «Наддніпрянська Україна в післяреформений період посідала провідне місце у зовнішній торгівлі Російської імперії»[1010]. З українських губерній, зауважує автор, експортувалися насамперед продукти землеробства й тваринництва, з 1880-х рр. – кам'яне вугілля, залізна й марганцева руда, а з 1890-х рр. – і металовироби. Наддніпрянщина, багата на чорноземи й корисні копалини, дедалі більше втягувалася в сферу загальноімперських зовнішньоторгових зв'язків та в систему світового ринку. Учений наголошує, що наявність в Україні чималої кількості товарного зерна й підвищений попит на нього з боку держав Західної Європи сприяли швидкому зростанню вивозу цієї продукції, насамперед пшениці, з чорноморсько-азовських портів[1011]. Найважливішими портами щодо експорту збіжжя, зазначає дослідник, були Одеса, Миколаїв, Таганрог, Маріуполь, Бердянськ, Севастополь. І. Довжук наводить низку фактів, шо підтверджують його тезу щодо важливості чорноморсько-азовських портів у вивозі та ввозі товарів – у 1866–1870 рр., на які припадало 46,8% вартості експортованих та 20,7% товарів, що були імпортовані через всі європейські порти імперської Росії, а в наступні роки їхня питома вага у

[1008] Там само. С.
[1009] Довжук І.В. Зовнішня торгівля підросійської України у післяреформений період // Проблеми історії України XIX – початку XX ст.. 2006. Вип. 11. С. 142–153. Режим доступу: http://resource.history.org.ua/publ/xix_2006_11_142
[1010] Там само. С. 142.
[1011] Там само.

зовнішній торгівлі зросла ще більше, становлячи в 1896–1899 рр. відповідно 57,3% і 27,5%[1012]. Автор зауважує, що першість у зовнішній торгівлі належала Одесі, чому сприяло надання їй в 1817 р. статусу порто-франко, що й зумовило перетворення її на один з найзначніших портів країни[1013]. Саме Одеса, наголошує учений, була найбільшим портом щодо вивозу збіжжя в царській Росії, торгівля якої охоплювала величезний хлібний район, до якого входили Херсонська, Катеринославська, Полтавська, Київська, Бессарабська та частково Волинська губернії. Через Одеський порт вивозилося близько 50% збіжжя, що вивозилося з чорноморсько-азовських портів та 20% хлібного експорту Росії. Якщо в 1860-х рр. з Одеси щорічно вивозилося від 30 до 40 млн пудів зерна, то у 1895 р. його вивіз його досяг 120,2 млн пудів[1014]. Проведений аналіз дав змогу вченому дійти висновку, що за пореформеної доби у зовнішній торгівлі Наддніпрянщини відбулися якісні зміни, що проявилися у розширенні її географії, збільшенні асортименту товарів, зростанні обсягів та прогресивних форм товарообміну, появі товарних бірж[1015].

Проблеми та перспективи розвитку стаціонарної торгівлі в українських губерніях на прикладі ключових галузей обробної промисловості розглянув М. Москалюк[1016]. Автор указав на якісні зміни, що відбулися в другій половині XIX ст., що проявилися у розширенні географії торгівлі, збільшенні асортименту товарів, зростанні обсягів товарообороту, появі нових прогресивних форм товарообміну тощо. На його думку, розвитку торгівлі сприяло поширення «ринкових відносин в обробній промисловості та сільському господарстві, побудова залізниць, збільшення кількості

[1012] Там само.
[1013] Там само.
[1014] Там само. С. 143.
[1015] Там само. С. 152.
[1016] Москалюк М. Стаціонарна торгівля в українських губерніях Російської імперії у другій половині XIX – на початку XX ст.: становище, проблеми та перспективи розвитку // Україна-Європа-Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини. 2012. Вип. 9. С. 66–72. Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ues_2012_9_8.

робітничих селищ і міст»[1017]. У 1880–1890-х рр. стаціонарна форма торгівлі за обсягом своїх оборотів, зазначає учений, значно випередила ярмаркову та базарну, про що свідчить щорічний сумарний обіг – у 1890-х рр. він становив 1,35 млрд крб. та 225 млн крб. відповідно[1018]. М. Москалюк наголосив на швидкому зростанні кількості торговельних підприємців, які займалися торгівлею в українських губерніях, чисельність яких з 1885 р. до кінця XIX ст. збільшилася з майже 176 тис. до більше ніж 334 тис., помітне місце серед яких посідали українці[1019]. Автор акцентує на тому, що обсяг стаціонарної торгівлі серед українських губерній був найвищим у Херсонській, Київській та Харківській губерніях, які разом з Московською та Петербурзькою входили до 9 губерній Російської імперії, в яких стаціонарна торгівля становила найбільший товарообіг[1020]. Аналіз дослідником розвитку стаціонарної торгівлі в Україні впродовж другої половини XIX – початку XX ст. дав змогу дійти висновку, що вона порівняно швидко зростала, розширювався її асортимент, збільшувався товарний обіг, що своєю чергою сприяло прискоренню розвитку ринкових відносин та промислового перевороту та зумовила «поглиблення суспільного поділу праці, господарська спеціалізація Правобережної, Лівобережної і Південної України обумовила злиття окремих територіальних ринків у загальноукраїнський ринок»[1021].

Принагідно зазначимо, що в інших наукових розвідках М. Москалюк простежив роль розвитку залізничного транспорту як однієї з важливих галузей промислового виробництва, яка мала значну вагу щодо соціально-економічного життя українських губерній в складі Російської та прискоренні становлення капіталізму, зокрема і в торгівлі[1022]. Залізниця сприяла дальшому

[1017] Там само. С. 66.
[1018] Там само. С. 68.
[1019] Там само.
[1020] Там само.
[1021] Там само. С. 66–67, 72.
[1022] Москалюк М. Транспортне забезпечення торговельних відносин в Україні у другій половині XIX – на початку XX ст. // Наукові записки Тернопільського національного

розширенню внутрішньої та зовнішньої торгівлі, забезпечувала зв'язки між різними економічними українськими регіонами України, зумовлювала створення нових ринків для промисловості та сировинних джерел зі значними ринками робочої сили та збуту продукції, водночас будучи й самою великими капіталістичними підприємствами[1023]. Указав дослідник й на значимість гужового та річкового транспорту, наголошуючи, що розвиток річкового пароплавства, поруч із залізничним транспортом, сприяли розвитку торгівлі українських земель у системі всеросійського ринку. Тому, на його думку, розвиток внутрішньої торгівлі, спеціалізація сільськогосподарського та промислового виробництва, покращення транспортного сполучення зумовили розширення за пореформеної доби внутрішніх торговельних зв'язків України не тільки з іншими регіонами, а й у зовнішній торгівлі[1024].

На залежність ярмаркової торгівлі Криму у другій половині XIX ст. від цілої низки чинників вказує К. Сєрова. Авторка зазначає, що ярмаркова торгівля в Криму залежала від погодних умов, урожаю, цін, загального економічного розвитку регіону – стану промисловості, заводів та фабрик, господарської діяльності, чисельності продавців свого товару на ярмарках півострова[1025]. Втім, дослідниця зазначає, що основні функції ярмарків в кримських містах перейняли постійні базари, які стали проводитися щодня наприкінці XIX ст.: в Ялті було три торгові площі, в Євпаторії – п'ять, в Керчі також п'ять[1026]. Загалом, на думку авторки, кримські ярмарки не мали імперського значення, складаючи лише незначну частину ярмаркової торгівлі

педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія. Тернопіль: Видавництво ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2017. Вип. 2. Ч. 1. С. 43–51; Його ж. Зовнішня торгівля українською цукровою продукцією в другій половині XIX – на початку XX ст. // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія : Історія. 2014. Вип. 1(1). С. 30–35.

[1023] Москалюк М. Зовнішня торгівля українською цукровою продукцією. С. 31.

[1024] Там само. С. 34.

[1025] Серова Е.Д. Ярмарочная торговля Крыма во второй половине XIX века // Культура народов Причерноморья. 2011. № 214. С. 120–123.

[1026] Там же. С. 120.

Таврійської губернії (менше 4%), проте вони були «необхідним елементом внутрішньої торгівлі Криму, що забезпечувало задоволення потреб населення у віддалених від великих міст селищах»[1027].

Крім того, в іншій статті К. Сєрова на широкій джерельній базі проаналізувала історію базарної торгівлі в Криму в пореформений перід та визначила особливості функціонування й розміщення базарів у містах та селищах Криму, встановила асортимент товарів й періодичність їхньої роботи[1028]. Авторка стверджує, що нерівномірне впровадження та періодична робота ярмарків Криму мали позитивний вплив на розвиток базарної торгівлі, оскільки «базар як регулярніша форма торгівлі став тією основою, на якій із часом у процесі спеціалізації праці й глибокого проникнення грошових відносин з'явилася постійна ринкова торгівля»[1029]. Дослідниця підкреслює, що впродовж другої половині XIX – початку XX ст. базари функціонували в усіх містах півострову: Алушті, Євпаторії, Карасубазарі, Севастополі, Сімферополі, Судаку, Ялті[1030]. Водночас авторка не погоджується з думкою Б. Кругляка, який стверджував, що базари зв'язували торговельний ланцюг в період між ярмарками, бо на її переконання «базарна форма торгівлі значно пожвавлювала та насичувала міську торгівлю»[1031]. Аналіз джерел дав змогу К. Сєровій дійти висновку, що зростання населення Криму та збільшення попиту спричинило збільшення кількості торговців та обсягів продаж. У містах з метою збільшення торговельних площ, за межі основного торгу виносились деякі види торгівлі. Важливим є твердження авторки, що «періодичні базари охоплювали ширші верстви населення, ніж об'єкти стаціонарної торгівлі. У містах базари стали засобом насичення ринку, усіх

[1027] Там же. С. 123.
[1028] Сєрова К. Д. Базарна торгівля в Криму в другій половині XIX – на початку XX ст. // Історія торгівлі, податків та мита. 2013. № 2. С. 87–93.
[1029] Там само. С. 87.
[1030] Там само. С. 91.
[1031] Там само. С. 92.

інших об'єктів торгівлі та стали невід'ємною частиною повсякденності»[1032].

Вплив ярмарків та базарів на розвиток ремесел і промислів Поділля в другій половині XIX – на початку XX ст. розглянула В. Юрченко[1033]. Авторка стверджує, що ремісничa продукція була важливим складником ярмаркової та базарної торгівлі, вирізняючись своїм розмаїттям та широким асортиментом товару. Найпоширенішими з них були гончарні вироби та вироби зі шкіри, товари шевського промислу, меншою популярністю користувалися ткацькі вироби та вироби столярів і бондарів. Дослідниця переконана, що «розвиток ремісничого виробництва і розвиток торгівлі – це взаємопов'язані процеси, які виражаються у взаємовпливі, адже роль ремесел та промислів у становленні як внутрішнього, так і зовнішнього ринків була безсумнівно вагомою»[1034].

В іншій своїй статті В. Юрченко розглянула ярмаркування як явище традиційної культури населення Подільської губернії, підкресливши, що ярмарки були засобом сприяння соціалізації особистості та одним із способів поширення усної народної творчості, мистецтва та звичаїв. Через це авторка стверджує, що подільські ярмарки зробили вагомий внесок у у духовну культуру місцевого населення та українського народу загалом[1035].

Останнім часом значно зріс науковий інтерес до історії торгівлі Києва. В 2011 р. І. Гуржій захистила дисертацію «Соціально-економічне становище,

---

[1032] Там само. С. 93.

[1033] Юрченко В. Вплив ярмарків та базарів на розвиток ремесл та промислів Поділля (друга половина XIX – початок XX ст.) // Наукові записки [Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського]. Серія: Історія. 2007. Вип. 12. С. 253–57; Її ж. Вплив ярмаркування на розвиток галузей народного господарства України у XIX – на початку XX ст. // Етнічна історія народів Європи. 2014. Вип. 42. С. 137–141; Її ж. Періодичність проведення, організація та структура ярмарків у губерніях Київського учбового округу (друга половина XIX – початок XX ст.) // Краєзнавство. 2014. № 2. С. 101–110.

[1034] Юрченко В. Вплив ярмарків та базарів. С. 257.

[1035] Юрченко В. Вивчення ярмаркування як явища традиційної культури населення Подільської губернії другої половини XIX – початку XX ст. // Етнічна історія народів Європи. 2007. Вип. 22. С. 142.

етнічний склад і діяльність купецтва міста Києва в XIX ст.»[1036], в якій зокрема розглянула питання щодо основних організаційних заходів в галузях торгівлі та підприємництва міста. У 2013 р. І. Гуржій спільно з О. Гуржієм підготували ґрунтовну монографію «Купецтво Києва та Київщини XVII–XIX ст.»[1037]. у якій, серед іншого, у п'ятому розділі простежено особливості торгівлі впродовж зазначеного періоду, аналізуються головні організаційні заходи у сферах торгівлі та підприємництва. Автори, проаналізувавши різноманітні джерела, довели, що постійною торгівлею в межах Києва займалися представники фактично всіх верств суспільства, попри певні обмеження з боку органів влади. Учені підкреслили, що активну конкуренцію купцям, що формувалися як стан, становили міщани, селяни та дворяни[1038].

Організаційні заходи владних структур у сфері торговельного підприємництва в Києві в XIX ст. простежила І. Гуржій[1039]. Авторка розглянула методи боротьби імперських органів влади зі спекуляцією, зловживаннями представників міського чиновництва, реалізацією на міських базарах неякісних товарів, антисанітарією. Особливу увагу дослідниця приділила й кількісному зростанню мережі базарів, їхній структуризації, змінам у торговельній діяльності, які відбувалися впродовж століття. Указує вона й на важливу тенденцію щодо поступового витискання постійною торгівлею ярмаркової, однією з причин було те, що купці, котрі приїжджали до Києва, часто назовсім осідали в ньому, влаштовуючи тут стаціонарні склади й крамниці, де зберігала нереалізовані на базарах і ярмарках товари.

Зростання прибутків від торгівлі І. Гуржій пояснює насамперед

[1036] Гуржій І. О. Соціально-економічне становище, етнічний склад і діяльність купецтва міста Києва в XIX ст.: автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01; Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. К., 2011. 19 с.

[1037] Гуржій І. О., Гуржій О. І. Купецтво Києва та Київщини XVII – XIX ст. Київ: Інститут історії України НАН України, 2013. 284 с.

[1038] Там само. С. 130–169.

[1039] Гуржій І.О. Влада й основні організаційні заходи в галузі торгівлі та підприємництва м. Києва XIX ст. // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. 2009. Вип. 16. С. 38–51.

порівняно швидким збільшенням міського населення, котре потребувало все більших обсягів продуктів та предметів широкого вжитку[1040]. Підсумовуючи, авторка наголошує, що внутрішні економічні процеси й відповідні заходи органів влади привели до значного збільшення закладів постійної торгівлі, чисельність яких у 1890 р. на території Києва становила 4648, а наприкінці століття в місті діяли спеціалізовані магазини, з яких – 52 суконно-мануфактурних, 23 взуттєвих, 53 готового одягу, 64 галантерейні, 92 бакалійних, 22 булочних й кондитерських, 50 книжкових, 14 тютюнових, 3 сільськогосподарського реманенту та інші[1041].

Під авторством Л. Губицького вийшла в 2018 р. з друку монографія, що є першим в історіографії комплексним дослідженням історії торгівлі Київської губернії, суттєве місце в якій відведено вивченню торгівлі Києва[1042]. Вчений проаналізував структуру торгівлі у першій половині XIX ст., розглянув мережу закладів постійної та непостійної торгівлі, асортимент продовольчих і непродовольчих товарів. Значну увагу автор приділив видам торгівлі – періодичній та постійній, інфраструктурі та економіці торгівлі.

В одній зі статей Л. Губицький та Г. Мельник проаналізували еволюцію постійної торгівлі в Києві впродовж першої половин XIX ст.[1043] Автори визначили тенденції зростання мережі лавок та магазинів у місті, розглянули значення органів міського самоврядування в регулюванні міської торгівлі. Стаціонарна торгівля Києва дореформеної доби, на думку дослідників, пройшла певну еволюцію, котра проявилася у збільшенні ролі державних органів влади та міських самоврядних інституцій стосовно розбудови стаціонарних торговельних закладів, а з іншого боку – у втраті становища місцевого купецтва й міщанства, що було пов’язане із політикою органів влади

[1040] Там само. С. 49.
[1041] Там само.
[1042] Губицький Л. В. Торгівля Київської губернії (1793–1861 рр.): монографія. Київ: Київ. нац. торг.-екон. ун-т, 2018. 388 с..
[1043] Губицький Л.В., Мельник Г.М. Постійна торгівля Києва у першій половині XIX ст. // Гілея: науковий вісник. 2018. Вип. 134. С. 26–30.

на послаблення їхньої ролі в торгівлі Київської губернії[1044]. Автори роблять висновок, що постійна торгівля розвивалася, зростали обсяги товарообороту одночасно зі збільшенням міського населення. Крім того, на їхнє переконання, органи міської влади надавали особливі преференції купцям й міщанам, які прибували з російських губерній та отримували податкові пільги, а ставлення влади до євреїв, власників більшості закладів стаціонарної торгівлі в Києві, неухильно змінювалося від нейтрального до негативного[1045].

Певна увага в сучасній вітчизняній історіографії приділяється дослідженню торгово-промислового законодавства. Серед праць, присвячених цій проблемі, виокремимо статтю О. Карліної, яка присвячена безпосередньо правовому регулюванню торгово-промислової діяльності в містах Волинської губернії в кінці XVIII – середині XIX ст.[1046]. Учена з'ясувала процес загального регулювання торгівлі у дореформений період, законодавчі форми торгівлі регулювання торгівлі за станами – купців, міщан та селян; співвідношення оподаткування з обсягом торгівлі та видами товарів. За її словами «в історичній літературі відсутні спеціальні дослідження, в яких би комплексно аналізувався процес державно-правового регулювання торгово-підприємницької діяльності наприкінці XVIII – першій половині XIX ст.»[1047]. Аналіз торгово-промислового імперського законодавства дав змогу О. Карліній виокремити в хронології розвитку законодавства кілька базових актів, котрі дають змогу поділити його на три періоди: 1) формування та становлення системного підходу до статусу купецтва, що законодавчо було закріплено у Жалуваній грамоті містам 1785 р. щодо прямого оподаткування та підвищення гільдійського збору в законі 1794 р.; 2) маніфест 1807 р., яким законодавець зафіксував підвищення економічної та соціальної ролі купців; 3)

[1044] Там само. С. 26.
[1045] Там само. С. 28.
[1046]Карліна О.Правове регулювання торгово-промислової діяльності в містах Волинської губернії в кінці XVIII – середині XIX ст. Літопис Волині Всеукраїнський науковий часопис. Чис. 21. 2019. С. 81–89.
[1047] Там само. С. 83.

закон 1824 р., (відомий як Гільдійська реформа Є. Канкріна), у якому містився детальний перелік комерційної діяльності купецтва[1048]. Крім того, вчена зауважила, що аналіз торгово-підприємницького законодавства засвідчив, що в дореформений період було встановлено контроль за торгівлею, «який всебічно охоплював торгову діяльність купців, міщан і селян, включаючи обсяг товарів, що продавались, час і місце торгівлі, нагляд за вагами»[1049].

Одним з напрямів досліджень розвитку торгівлі міст Наддніпрянської України в сучасній вітчизняній історіографії є студіювання історії підприємництва. Однією з перших до цієї теми звернулася Т. Лазанська. Учена розглянула індустріальний розвиток українських губерній та тісно поєднаний з ним процес зародження торгово-промислової буржуазії, яка у другій половині XIX ст. перетворилася на діяльний суб'єкт модернізації усього суспільного життя. Авторка проаналізувала різноманітні форми втручання держави в економіку, простежила джерела поповнення торгово-промислової верстви, її господарську діяльність[1050]. Т. Лазанська підкреслює, що курс російського самодержавства на залучення іноземних капіталів й підприємців призвів до значного збільшення у підприємництві представників іноземного походження, зокрема у базових галузях української промисловості – вугільній, металургійній, машинобудівній тощо. Авторка акцентує увагу на домінуючому становищі у підприємницькій діяльності, поруч з іноземцями, росіян та євреїв, останні щоправда, зосереджувалися на торговельній і кредитній сферах. Саме тому науковець зазначає, що економічна модернізація другої половини зумовила пожвавлення інтеграційних процесів всередині Російської імперії, внаслідок чого посилювалася колоніальна політика щодо українських територій. З огляду на це, Т. Лазанська доходить слушного висновку, що така політика негативно позначалося як на економічному

[1048] Там само. С. 87.
[1049] Там само.
[1050] Лазанська Т.І. Історія підприємництва в Україні (на матеріалах торгово-промислової статистики XIX ст.). К., 1999. 282 с.

становищі Наддніпрянщини, так і на формуванні національної буржуазії[1051].

Істотний внесок у дослідження підприємництва зробила Т. Водотика. У своїх працях[1052] авторка через призму модернізаційних та урбанізаційних процесів розглядає становлення підприємництва у містах Південної України пореформенної доби. Підприємництво аналізується через специфіку його взаємодії із державою та міськими верствами з акцентуванням на появі нових форм та напрямків підприємництва у контексті прискореної урбанізації. Слушним, на нашу думку, є висновок ученої, що «друга половина XIX – початок XX ст. стали періодом безумовного економічного та модернізаційного лідерства Півдня України на теренах Російської імперії»[1053].

***

Отже, проведений історіографічний аналіз указує на відсутність спеціального комплексного дослідження з історії торгово-підприємницької діяльності в містах Наддніпрянської України в 1785–1917 рр. За імперської доби було визначено напрям дослідження розвитку торгівлі міст, були порушені важливі аспекти проблеми з погляду постановочного контексту. Для праць імперського періоду, дотичних до теми міської торгівлі, притаманна зосередженість передусім на загальноімперських матеріалах та статистичних дослідженнях.

В історіографії радянського періоду ця тема не знаходилась у центрі уваги дослідників. А нечисленні праці, що вряди-годи виходили з друку, мали зазвичай негативну спрямованість й наперед запрограмований результат дослідження.

У сучасній вітчизняній історичній науці історія торгівлі у містах

[1051] Там само. С. 248–249.

[1052] Водотика Т.С. Модернізаційні та урбанізаційні процеси на Півдні України (друга половина XIX – початок XX ст.). // Регіональна історія України: Зб. наук. ст. К., 2016. Вип. 10. С. 201–220.; Її ж. Особливості модернізаційних процесів у містах Наддніпрянщини другої половини XIX ст.: нові джерельні пошуки. // Регіональна історія України: Зб. наук. ст. К., 2013. Вип. 7. С. 159–172.

[1053] Водотика Т.С. Модернізаційні та урбанізаційн. С. 201.

Надніпрянщини за імперської доби розглядається зазвичай у контексті аналізу економічних явищ загалом в українських губерніях або ж поміж інших проблем у дослідженнях історії певних регіонів та окремих міських поселень. Поряд з традиційними аспектами вивчення теми, українські вчені певну увагу приділяють й таким важливим напрямам наукового пошуку як форми та методи внутрішньої та зовнішньої торгівлі в українських містах, які були та залишаються основними осередками торговельної діяльності, приватне підприємництво в усіх сферах міської економіки тощо. Характерною рисою багатьох праць є надто велика увага до накопичення фактичних даних замість широких узагальнень й теоретичного осмислення тенденцій явищ та процесів, що досліджуються. Крім цього, особливістю сучасних наукових студій є те, що вивчення розвитку торгівлі в містах здійнюється нерівномірно як в регіональному так і в хронологічному вимірах. Левова частка досліджень стосується пореформенної доби та розвитку торгівлі в містах Півдня України, насамперед Одеси. Однак, нагромаджений багатьма поколіннями учених фактичний матеріал й джерельна база та сучасні напрацювання з історії вивчення окремих складників цієї проблеми відкривають перспективу підготовки такої праці в подальшому.

РОЗДІЛ 4
МІСЬКІ СТАНИ НАДДНІПРЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ ЯК ОБ'ЄКТ ДОСЛІДЖЕННЯ

4.1. Історіографія купецтва

Сьогодні в історичній науці спостерігається стійка тенденція підвищеного інтересу до історії підприємництва, його ролі та місця в житті суспільства. Купецтво, як головний підприємницький стан, що становив кістяк буржуазії, незважаючи на свою нечисленність, справляло вагомий вплив на економічне, політичне, культурне та громадське життя суспільства. Тому не дивно, що в останні три десятиліття історія купецтва за словами дослідників «все сильніше утверджується на історіографічній ниві»[1054]. Активні наукові пошуки в цій сфері спричинили появу значного масиву публікацій: статей, монографій, довідкових і популярних видань, присвячених різним періодам, регіонам та аспектам діяльності купецького стану.

Актуальність цієї теми зумовлена не лише збільшенням літератури з історії купецтва, а передусім контроверсійністю означеної проблеми, появою модерних підходів до її трактування, викликами неоднозначного соціального та економічного розвитку країни та зумовленого ним підвищеного наукового інтересу до осмислення та наукової рефлексії щодо феномену купецтва. Важливою передумовою поглибленого та об'єктивного вивчення історії купецтва стало звільнення історичної науки від диктату марксистсько-ленінської методології, відхід від панування класового і формаційного підходу, збагачення джерельного потенціалу історіографії купецтва, уведення

[1054] Миненко Н. А. Урал и Сибирь конца XVI – первой половины XIX в. в новейшей отечественной историографии // Культурное наследие Азиатской России. Материалы I Сибиро-Уральского исторического конгресса. Тобольск, 1997. С. 30.

до наукового обігу значного пласту історичних та історіографічних джерел. Цим, власне, й викликана значущість та необхідність історіографічних студій з окресленої теми.

Аналізуючи історіографію імперського періоду, зауважимо, що спеціальних праць, присвячених історії купецтва Наддніпрянської України в 1785–1917 рр. підготовлено не було. Але попри їхню відсутність, в дослідженнях, які почали з'являтися з середини XIX ст., певні аспекти окресленої теми знайшли своє відображення, зокрема питання правового статусу купецького стану, становища купця в суспільстві, створення купецької громади, формування та місце серед міського населення купецьких гільдій тощо[1055].

Одним з перших започаткував традицію дослідження купецтва Південної України А. Скальковський. На межі 1840–1850-х рр. у періодичних виданнях з'являються його статті, присвячені різним питання торгівлі, де зокрема йдеться про купецтво, його кількісний та етнічний склад[1056].

У 1858 р. опубліковано дослідження І. Аксакова «Исследование о торговле на украинских ярмарках»[1057], проведене на замовлення Географічного товариства за кошти санкт-петербурзького купецтва. Крім опису торгівлі на українських ярмарках Лівобережної України, асортименту та вартості товару, автор звернув увагу на різницю в Україні та Росії поділу на стани через види «занять». За його словами «У нас побут купецький, зближуючись з вищими класами суспільства водночас близький до народу, вилився в ту особливу, дивну форму, яка породила типи комедій п.

[1055] Галимова Л.Н. Симбирское купечество во второй половине XIX – начале XX века (Социально-бытовой аспект): автореф. дис. … канд. ист. наук. Ульяновск, 2005.

[1056] Скальковский А. Соляная промышленность в Новороссийском крае (1715–1847). Журнал Министерства внутренних дел. 1849. Часть XXV. Кн.1–2. С. 62–104, 197–218; Его же. Взгляд на скотоводство Новороссийского края: 1846–1848. Журнал Министерства внутренних дел. 1850. Часть 30. С. 356–402; Его же. Ярманки, или сухопутные рынки Новороссийского края. СПб., 1855. 78 с.

[1057] Аксаков И. Исследование о торговле на украинских ярмарках. Санкт-Петербург: Типография Императорской академии наук, 1858. 383с.

Островського. Ці типи зовсім незрозумілі в Малоросії; нічого схожого не знайдете в малоросійському купецтві. Незаможній пан, козак-хуторянин, гільдійський купець, міщанин, всі живуть у злагоді, одним способом життя, говорять однією мовою, мають один загальний рівень освіти. Ви їх ніяк не розрізните між собою: жінки ще менше мають відбиток свого звання; природна грація, смак до вишуканості, художній склад думки, витонченість, доведена до неможливості у сфері почуття (чому найкраще свідчать народні пісні) – однаково притаманні всім Малоросіянкам і приховують брак освіти, – тоді як у Росії купчиха є явище типове й різко виділяється в ряду жінок інших станів. У Росії – істотну прикмету купецтва становлять уже бороди; в Малоросії – всі голять обличчя. В Росії дворянське походження нагадує те різке розмежування, котре існувало в давній до Петровській Русі, між станом служилим і земським; в Малоросії сам служилий стан козацький розпався на служилий і на землевласницький, частково торговий»[1058].

Потреби вивчення економіки Російської імперії вимагали докладнішого опису прикордонних губерній, внаслідок чого з'явилися воєнно-статистичні огляди губерній, в яких містились численні дані про економіку, торгівлю та купецтво Наддніпрянщини. Серед них виокремимо збірник за редакцією полковника А. Шмідта «Херсонская губерния»[1059] та огляд, присвячений географії та статистиці Катеринославської губернії за редакцією капітана В. Павловича[1060]. Зібрані дані дають змогу проаналізувати стан торгівлі та участь в ній купецтва. Зазначимо, проте, що істотним недоліком статистичних збірників є відсутність хоч би певною мірою задовільного аналізу зібраного матеріалу.

Активізації наукових студій сприяла підготовка та проведення реформ

[1058] Там же. С. 7.

[1059] Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами генерального штаба. Херсонская губерния / Под ред. А.Шмидта. Ч. I–II. СПб., 1863. 595 с.

[1060] Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами генерального штаба. Екатеринославская губерния / Под ред. В.Павловича. СПб., 1862. 236 с.

1860–1870-х рр., поява загальної концепції станового розвитку в Росії, посилення соціально-економічного складника в історичних дослідженнях, розвиток підприємництва. Важливе значення для вивчення історії купецтва мали загальні праці істориків та представників історико-правової науки з історії міст та суспільних станів Російської імперії Л. Плошинського[1061], М. Варадінова[1062], П. Муллова[1063], Б. Чичеріна[1064], І. Дитятіна[1065], В. Ключевського[1066], О. Кізеветтера[1067], К. Пажитнова[1068] та інших.

Так, В. Ключевський у своїх працях окреслив загальний напрям щодо вивчення міст та міських станів у Російській імперії. Л. Плошинський головну увагу зосередив на дослідженні юридичного статусу купецтва та сутності його гільдійської структури.

М. Варадінов, проаналізувавши законодавчі джерела, простежив процес створення гільдійської станової структури купецтва і прийшов до висновку про те, що встановлювалася вона в «державних видах ... для задоволення потреб самих гільдійських купців»[1069].

Сутність підходу І. Дитятіна полягає у тезі про історію російського міста як історію «…регламентації, перетворень торгово-промислового міського

[1061] Плошинский Л.О. Городское или среднее состояние русского народа в его историческом развитии от начала Руси до новейшего времени. Санкт-Петербург: тип. Э. Веймара, 1852. 314 с.

[1062] Варадинов Н.В. Гильдии: историко-юридический очерк. СПб., 1861. 114 с.

[1063] Муллов П.А. Историческое обозрение правительственных мер по устройству городского общественного управления. СПб.: Санкт-Петербург: Тип. М-ва внутр. дел,, 1864. 197 с.

[1064] Чичерин Б.Н. О народном представительстве. Москва: Издательство: Тип. Товарищества И.Д. Сытина, 1866. 760 с.

[1065] Дитятин И.И. Устройство и управление городов России. Т. I: Введение. Города России в XVIII столетии. СПб.: тип. П.П. Меркульева, 1875. 512 с.

[1066] Ключевский В.О. История сословий в России.: курс, читанный в Московском университете в 1886 году. М.: тип. Моск. Гор. Арнольдо-Третьяковского училища глухонемых, 1913. 282 с.

[1067] Кизеветтер А.А.Городовое положение Екатерины II 1785 г. Опыт исторического комментария. Москва: тип. Имп. Моск. ун-та, 1909. 474 с.

[1068] Пажитнов К. Очерк развития буржуазии в России // Образование. 1907. №2. С. 1–23; № 3. С. 59–88.

[1069] Варадинов Н.В. Гильдии. С. 112.

населення з боку верховної влади. Хід цих перетворень визначається поглядами, які верховна влада мала на державні інтереси»[1070]. О. Кізеветтер проаналізував питання виникнення та діяльності органів станового купецького управління, показав благодійну діяльність купецтва[1071].

Наприкінці XIX – на початку XX ст. істотне підвищення ролі купецтва в соціально-економічному та культурному житті Російської імперії позначилося на зростанні інтересу дослідників до його історії. Як наслідок, з'являються численні нариси з історії торгівлі, промисловості, торгово-промислових підприємств[1072]. Значна кількість публікацій присвячується діяльності купецьких закладів, історії окремих купецьких родин[1073].

На початок XX ст. припадає і поява перших узагальнювальних праць з історії купецтва. Найзначнішими, насамперед з погляду постановки проблем, були публікації К. Пажитнова та П. Берліна[1074], котрих цікавило питання політичної байдужості російської буржуазії. Через це вони звернулися до ґенези російської буржуазії, ролі та ступеня впливу влади на цей процес. К. Пажитнов проаналізував еволюцію російської буржуазії, вважаючи її малорухливою та політично індиферентною, що як клас не розвивалася аж до реформи 1861 р., вказавши і на головну причину такого становища –

[1070] Дитятин И.И. Устройство и управление городов. С. 109.
[1071] Галимова Л.Н. Симбирское купечество. С. 4.
[1072] Тимофеев А.Г. История Санкт-Петербургской биржи. СПб., 1903; Иваск У.Г. Суконные фабриканты Бабкины. Генеалогический этюд. М., 1910; Иваск У.Г. Родословная Москвиных. М., 1910; Торговое и промышленное дело Рябушинских. М., 1913; Иоксимович Ч.М. Мануфактурная промышленность в прошлом и настоящем. М., 1915; Краткий очерк 25-летней деятельности Алафузовских торгово-промышленных предприятий 1891-1916 гг. Петроград, 1916; Русский торгово-промышленный мир. Б.м., б.г.
[1073] Маркевич А.И. Калужские купцы Дехтяревы. Одесса, 1891; Московская биржа. 1839–1889. М., 1889; Беляев И.С. Купеческие родословные как исторический источник. Чухломцы – посадские люди Юдины.М., 1900; Чулков Н.П. Московское купечество XVIII – XIX столетий (Генеалогические заметки)// Русский архив. 1907. № 12 С. 553–567; Его же. История московского купеческого общества. 1863–1913. Т. 1–5. М., 1913–1916; Его же. Московское купеческое собрание. Исторический очерк. М.: Издание Московского купеческого собрания, 1914. 243 с.
[1074] Берлин П.А. Русское купечество и война 1812 года // Отечественная война и русское общество. Т. 5. М., 1912. С. 114–120; Его же. Русская буржуазия в старое и новое время. М.: «Книга», 1922. 308 с.

панування кріпосного ладу[1075]. Крім того, вчений зауважив і негативну роль у вихованні «третього стану» держави, яка, на його думку, своїми подачками розвивала почуття «безбідного існування», що не сприяло формуванню духу підприємництва й приватної ініціативи[1076]. Це створювало ту «корінну різницю в тих зовнішніх умовах, за яких відбувався розвиток буржуазії на Заході та в Росії». В Росії третій стан був не тільки «не в змозі взяти на себе завдання боротьби за громадянські й політичні свободи з королівською владою, але навіть вдихнути життя в подаровані їм установи»[1077]. Зазначимо, що такі оцінки дослідник зробив під впливом подій російської революції 1905 р., в якій російська буржуазія, на його думку, зіграла негативну роль.

На відміну від К. Пажитнова, П. Берлін дотримувався думки, що перша половина XIX ст. була вагомим періодом в становленні російської буржуазії. За його словами, кріпосне право «загартувало і створило кряжисту породу, з середовища якої вийшли підприємці, які зіграли велику роль в господарському розвитку. Саме ці кріпосні підприємці поклали початок багатьом династіям російської буржуазії»[1078]. Поряд з цим, П. Берлін, мав іншу позицію у питанні про значення дореформеного періоду щодо формування самостійної ідеології. Він стверджував, що буржуазія тоді «робила крупні завоювання», «складала свою невигадливу, бідну, але все ж окрему ідеологію», вносила «бродильну основу, яка викликала розкладання старого патріархального кріпосного ладу»[1079]. Крім того, дослідник звернув увагу на становлення російської буржуазії саме у першій половині XIX ст. та особливу роль війни 1812 р. як чинника, який сприяв зростанню політичної свідомості купецтва[1080].

Отже, для дорадянської історіографії властива розробка лише окремих

[1075] Пажитнов К. Очерк развития буржуазии. С. 20.
[1076] Есиева И.В. Купеческая династия Ушковых (Первая половина XIX в. – 1918 г.): автореф. дис. … канд. ист. наук. Казань, 2004. С. 5.
[1077] Пажитнов К. Очерк развития буржуазии в России. С. 4.
[1078] Берлин П.А. Русская буржуазия в старое и новое время. С. 184, 69–70.
[1079] Там же.
[1080] Берлин П.А. Русское купечество. С. 117.

аспектів історії купецтва останньої чверті XVIII – першої половини XIX ст. Автори публікацій досліджували правовий статус купецького стану, висвітлювали діяльність окремих купецьких родин, підприємницьку та громадську діяльність купців. Відбувалося накопичення фактичного матеріалу та робилися перші спроби його наукового аналізу.

Внаслідок більшовицького державного перевороту починає складатися кардинально нова історична ситуація, що спричинила зміну й історіографічної ситуації. Їхнє формування відбувалося практично одночасно і завершилося в 1929 р. утвердженням нових теоретико-методологічних засад та ідеологічної заданості, на яких будувалася історична наука. Тема купецтва практично не досліджувалася, оскільки пріоритетними були соціально-економічні процеси, історія пролетаріату та класової боротьби. Вивчення підприємництва, і зокрема купецтва, вважалося безперспективним. Все ж до кінця 1920-х рр. в історіографії продовжував співіснувати і немарксистський напрямок, що визнавали і самі історики-марксисти[1081]. Саме цим можна пояснити видання в 1922 р. книги П. Берліна «Русская буржуазия в старое и новое время»[1082], яку дослідники вважають першою узагальнювальною працею з історії російської буржуазії в радянській історіографії. У ній учений, досліджуючи історичний розвитку буржуазії в Росії, вказує на повну її неспроможність: «російська буржуазія волею історичних особливостей Росії не створила ні міцного побуту європейської буржуазії, ні зрощення, сплетіння своїх коренів з корінням всього господарського життя країни»[1083]. Аналізуючи цю роботу, А. Харченко слушно зауважив, що «купецтво не було представлено в роботі окремо і розглядалось в рамках свого класу – «буржуазії». Потрібно зазначити, що такий підхід в подальшому став характерним для радянської історичної

[1081] Данилова Л.В. Становление марксистского направления в советской историографии эпохи феодализма // Исторические записки. Т. 76. М., 1965. С. 74.
[1082] Берлин П.А. Русская буржуазия в старое и новое время.
[1083] Там же. С. VIII.

науки»[1084].

З середини 1950-х рр. характерною рисою досліджень з історії купецтва стає певне розширення їхніх напрямів, уведення в науковий обіг широкого кола архівних джерел. Позитивний вплив на вивчення історії купецького стану справила дискусія кінця 1960-х – середини 1970-х рр. з проблеми переходу від феодалізму до капіталізму, в ході якої були поставлені питання, що вимагали ґрунтовного опрацювання історії буржуазії та головного джерела її формування – купецтва[1085].

Певний внесок у дослідження історії купецького стану впродовж 1950–1980-х рр. зробили В. Яковцевський[1086], П. Риндзюнський[1087], Ф. Полянський[1088], Б. Кафенгауз[1089], Ю. Клокман[1090], І. Гуржій[1091], Б. Миронов[1092] та інші. У своїх працях вони розширили проблематику

[1084] Харченко А. В. Пошуки голки в скирді, або як знайти купецьку родину у вітчизняній історичній літературі // Вісник Нац. техн. ун-ту «ХПІ»: зб. наук. пр. Темат. вип.: Актуальні проблеми історії України. Харків: НТУ «ХПІ». 2012. № 65 (971). С. 88.

[1085] Переход от феодализма к капитализму в России. Всесоюзная дискуссия. М.: Мысль, 1969. 411 с.

[1086] Яковцевский В.Н. Купеческий капитал в феодально-крепостнической России. М., 1953. 201 с.

[1087] Рындзюнский П.Г. Городское гражданство дореформенной России / Акад. наук СССР. Ин-т истории. Москва: Изд-во Акад. наук СССР, 1958. 559 с.; Его же. Городское население Городское население // Очерки экономической истории России первой половины XIX века. М.: Соцэкгиз, 1959. С.276–358.; Его же. Изучение городов России первой половины XIX в. // Города феодальной России. М., 1966, с. 65–74.

[1088] Полянский Ф.Я. Первоначальное накопление капитала в России. М., 1958. 416 с.; Его же. Городское ремесло и мануфактура в России в XVIII в. М.: Изд-во МГУ, 1960. 199 с.

[1089] Кафенгауз Б.Б. Купечество. Города // Очерки истории СССР: Период феодализма: Россия в первой четверти XVIII в. Преобразования Петра I. М.: Изд-во АН СССР, 1954. 816 с.; Его же. Город и городская реформа 1785 г.// Очерки истории СССР: Период феодализма: Россия во второй половине XVIII в. М.: Изд-во АН СССР, 1956. С. 151–165.

[1090] Клокман Ю.Ф. Город в законодательстве русского абсолютизма во второй половине XVII – XVIII вв. // Абсолютизм в России (XVII–XVIII вв.). М., 1964. 320 с.; Его же. Социально-экономическая история русского города: Вторая половина XVIII в. М.: Наука, 1967. 335 с.

[1091] Гуржій І.О. Соціально-економічні зміни та розвиток постійної торгівлі в містах України кінця XVIII ст. – першої половини XIX ст. // Укр. іст. журн. 1959. № 5. С. 36–52. Його ж. Розвиток товарного виробництва і торгівлі на Україні (з кінця XVIII ст. до 1861 року) / АН Української РСР. Інститут історії. К.: Вид-во АН УРСР, 1962. 205 с.

[1092] Миронов Б.Н. Спорные и малоизученные вопросы истории русского позднефеодального города в современной историографии // Генезис и развитие феодализма

окресленої теми за рахунок, насамперед, постановки таких питань як особливості первісного нагромадження капіталу, формування всеросійського ринку та генези капіталізму в Росії, політико-правові умови купецького підприємництва, спадкоємність капіталів, конкуренція і ділове співробітництво купців з підприємцями з інших станів тощо[1093].

Однією з перших стала книга В. Яковцевського, в якій автор досліджує форми розвитку купецького капіталу[1094].

Дореформене купецтво як один з основних міських станів, розглянув П. Риндзюнський в одній з найкращих монографій, присвячених історії міст Російської імперії дореформеної доби. Учений проаналізував розвиток самих міських поселень, докладно простежив еволюцію купецтва. Крім того, автор схарактеризував процеси, що відбувалися в середовищі самого купецтва, зокрема послаблення старого купецтва та посилення купців із селян[1095].

Ф. Полянський, досліджуючи міський розвиток у XVIII ст., вказував на поступальний розвиток зовнішньої та внутрішньої торгівлі, що був пов'язаний у тому числі з географічним поділом праці і обумовлений численністю купецтва, вказує на перетворення міст в центри «накопичення крупних капіталів, необхідних для розвитку мануфактури»[1096].

З українських істориків, які прямо чи побіжно торкалися питання історії купецтва не можемо оминути науковий доробок член.-кор. АН УРСР І. Гуржія. Він одним з перших спробував висвітлити проблеми еволюції купецтва та розвиток товарного виробництва й торгівлі в Україні у дореформений час. Для його праць характерні не лише виклад фактичного матеріалу, а й спроби

в России. Проблемы историографии. Вып. 7. Л.: Изд-во ЛГУ, 1983. С. 165–187; Его же.

[1093] Разгон В.Н. Сибирское купечество в XVIII– первой половине XIX века. Региональный аспект предпринимательства традиционного типа. Барнаул: Изд-во Алт. ун-та, 1999. 660 с.

[1094] Яковцевский В.Н. Купеческий капитал.

[1095] Рындзюнский П.Г. Городское гражданство.

[1096] Андреев Н.В. Методология и история отечественной историографии развития городов и городского хозяйства России последней четверти XVIII – первой половины XIX в. Книга I. Екатеринбург: изд-во УрГУ; Пермь: ПГПУ, 2003. С. 166–167.

теоретичного обґрунтування положень, широких узагальнень[1097]. Позиція І. Гуржія з цього питання викладена в статті, опублікованій в Радянській енциклопедії історії України. Купецтво, на думку вченого, представляло собою соціальний стан чи прошарок вищих класів, який займався торгівлею в умовах приватної власності на товари. У Російській імперії цей стан остаточно сформувався у другій половині XVIII ст., коли визначився організаційно, об'єднавшись у гільдії та одержавши з рук царського уряду деяке самоврядування і судочинство. Наприкінці XVIII – на початку XIX ст. купецтво об'єднало не тільки гільдійську, а й сільську торговельну та промислову буржуазію[1098].

Вагоме значення у вивченні купецького стану мають праці Б. Миронова, який досліджуючи демографічний, соціальний та економічний розвиток російських міст з 1740 по 1860-і рр., детально проаналізував проблеми соціальної структури, мобільності міського населення, зокрема купецтва, його ментальності, взаємодії міста та села[1099].

Отже, радянська історіографя лише побіжно розглядала історію купецтва, за слушними словами В. Новак «вбачаючи в купцях – майбутніх промисловцях – паростки експлуататорів-буржуа, оминала цю проблему, торкаючись її лише побіжно. Радянські науковці зверталися до історії купецтва в контексті вивчення глобальних тем, як економічних чи товарно-грошових відносин на різних етапах (І. Гуржій, Б. Кругляк)»[1100].

Загалом дослідження історії купецтва в радянський період мало схематичний, однобокий характер. В сучасній українській історіографії теза

[1097] Гуржій О.І. Купецький стан на Лівобережній і Слобідській Україні в другій половині XVII – у XVIII ст.: проблеми становлення та розвитку // Український історичний журнал. 2004. № 3. С. 6.

[1098] Гуржій І.О. Купецтво // Радянська енциклопедія історії України. К., 1970. Т. 2. 534 с.

[1099] Миронов Б. Н. Русский город в 1740-1860-е годы: демографическое, социальное и экономическое развитие. Академия наук СССР. Институт истории СССР. Ленинград: Наука, 1990. 261 с.

[1100] Новак В. Проблема висвітлення купецтва м. Києва у музейній експозиції // Науковий вісник Національного музею історії України, (2). 2017. С. 409-416.

щодо низького ступеня дослідження цієї проблеми в тих умовах знайшла одностайну підтримку. Водночас зауважимо, що особливістю радянської історіографії було те, що пріоритетну увагу дослідники приділяли класам, а не суспільним станам, попри існування станового ладу в царській Росії до 1917 р. Саме через це купецтво Наддніпрянської України 1785–1917 рр. в історичній науці радянського часу вивчалося в руслі дослідження процесів класоутворення і формування буржуазії.

За часів незалежності України наукова зацікавленість історією купецтва істотно зросла. Попри те, що спеціальна комплексна праця з історії купецтва Наддніпрянської України в 1785–1917 рр. відсутня, в сучасній вітчизняній історіографії з 1990-х рр. починають появлятися дослідження з історії української буржуазії, про що свідчить науковий доробок Б. Кругляка[1101], В. Крутикова[1102], Т. Лазанської[1103], О. Машкіна[1104] та інших. З 2000-х рр. історію купецтва різних регіонів та в різні часові періоди безпосередньо

[1101] Кругляк Б. А. Внутренняя торговля в России в конце XIX – начале XX века: на материалах Украины. Самара, 1992. 191 с.; його ж. Торговельна буржуазія в Україні (60-ті роки XIX ст. – 1914 р.) // УІЖ. 1994. № 6. С. 72–81.

[1102] Крутіков В. В. Буржуазія України та економічна політика царизму в пореформений період. Дніпропетровськ, 1992. 171 с.; Його ж. Гірничопромислова буржуазія Донецько-Придніпровського регіону та соціально-економічна політика царизму в пореформений період (60 – 90-ті рр. XIX ст.): автореф. дис. … д-ра іст. наук; Дніпропетровський держ. ун-т. Дніпропетровськ, 1996. 40 с.

[1103] Лазанська Т. Соціальне походження промислової буржуазії України в XIX ст. // УІЖ. 1996. №2. С.65–73; Її ж. Історія підприємництва в Україні (на матеріалах торгово-промислової статистики XIX ст.). К., 1999. С. 230.

[1104] Машкін О.М. Історія зародження та розвитку акціонерних об’єднань в сільськогосподарському машинобудуванні України (XIX – поч. XX ст.): автореф. дис. … канд. іст. наук: 07.00.01.; Інститут історії України НАН України. К., 1995. 21 с.

досліджують Ю. Бєліков[1105], І. Гуржій[1106], О. Гуржій[1107], Ю. Демешко[1108], О. Донік[1109], М. Чумак[1110], Т. Шершун[1111] та інші.

Одним із перших до історії купецтва неї звернувся відомий український історик О. Гуржій[1112]. Основну увагу науковець зосередив на теоретико-методологічних аспектах проблеми становлення та розвитку купецького стану на Лівобережній та Слобідській Україні. Концептуальною, на нашу думку, видається його теза про те, що історія купецтва на українських теренах не тільки своєрідна, а й унікальна, коли вивчати її на загальноєвропейському тлі. Зумовлено це тим, що на процес формування українського купецтва суттєво впливало перебування українських земель протягом кількох століть у складі різних держав. Саме це, підкреслює О. Гуржій, і спричинило відсутність в українського купецтва чіткої організації з яскраво вираженими етнічними ознаками; усунення представників купецької верстви від участі у політичному

[1105] Бєліков Ю.А. Купецтво Харківської губернії (друга половина XIX - початок XX ст.): автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01; Харківський національний ун-т ім. В.Н. Каразіна. Х., 2004. 19 с.

[1106] Гуржій І.О. Соціально-економічне становище, етнічний склад і діяльність купецтва міста Києва в XIX ст.: автореф. дис. ... канд. іст. наук. 07.00.01; Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. К., 2011. 19 с., 2011. 19 с.; Її ж. Гуржій І. О., Гуржій О. І. Купецтво Києва та Київщини XVII – XIX ст. Київ: Інститут історії України НАН України, 2013. 284 с.

[1107] Гуржій О.І. Деякі проблеми становлення купецького стану в Україні. К.: Ін-т історії України НАН України, 2004. 80 с.; Його ж. Купецький стан на Лівобережній і Слобідській Україні в другій половині XVII – XVIII ст.: проблеми становлення та розвитку // Український історичний журнал. 2004. № 3. С. 3–21.

[1108] Демешко Ю.О. Участь купецтва в реалізації імперського управління в Південній Україні в дореформений період: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01. Історія України; тПереяслав-Хмельницький, 2014. 20с.

[1109] Донік О.М. Купецтво як стан в Україні (XIX ст.) // Український історичний журнал. 2006. № 3. С. 16–41; Його ж. Купецтво України в імперському просторі (XIX ст.). К.: Інститут історії України, 2008. 271 с.

[1110] Чумак М.М. Купецтво як фактор розвитку промисловості Лівобережної України (60-ті рр. XIX ст. – 1914 р.): автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01; Східноукр. нац. ун-т ім. В. Даля. Луганськ, 2009. 20 с.

[1111] Шершун Т.М. Еволюція правового становища купецького стану Південної України в кінці XVIII – першій половині XIX ст. // Інтелігенція і влада. 2004. Вип. 3:сер.: Історія. С.72–79.

[1112] Гуржій О.І. Деякі проблеми становлення купецького стану в Україні. К.: Ін-т історії України НАН України, 2004. 80 с.; Його ж. Купецький стан на Лівобережній і Слобідській Україні в другій половині XVII – У XVIII ст.: проблеми становлення та розвитку // Український історичний журнал. 2004. № 3. С. 3–21.

керівництві в країні; неможливість займати адміністративні посади в органах державного управління та міського самоврядування; підпорядкування (зазвичай вимушене) національних й економічних інтересів купців представникам інших (панівних) етносів; соціальну розпорошеність, тобто їхню правову невизначеність серед інших соціальних прошарків[1113]. Попри все це, вчений підкреслює суттєву роль, яку відігравало купецтво Лівобережної та Слобідської України у суспільстві, зазначаючи, що «юридично оформившись в окрему соціальну групу в кінці XVIII ст., купецтво перебрало на себе значні функції в розвитку народного господарства, посіло одне з провідних місць в ієрархічній структурі тогочасного суспільства, надало йому передових буржуазних ознак»[1114].

Один з найвідоміших дослідників історії купецтва України О. Донік у низці статей та першій опублікованій в Україні монографії розглянув різноманітні аспекти життя та діяльності купецького стану впродовж XIX ст.[1115] Серед них – купецтво як окремий міський стан зі своїм правовим статусом, становою й професійною організацією та типовими заняттями, купецьке промислове підприємництво в Україні, внесок купецької верстви у соціально-економічний розвиток Наддніпрянської України, участь купецтва в органах міського самоврядування, станових та професійних купецьких об'єднаннях.

Важливою для наукового осмислення історії купецтва є стаття російської дослідниці І. Туман-Никифорової, яка присвячена методологічним

[1113] Гуржій О.М. Купецький стан на Лівобережній і Слобідській Україні в другій половині XVII – У XVIII ст.: проблеми становлення та розвитку. С. 3.
[1114] Там само. С. 19.
[1115] Донік О.М. Купецьке промислове підприємництво в Україні (XIX - початок XX ст.) // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. Київ: Інститут історії України НАН України, 2006. №11. С.154–168; Його ж. Участь купецтва України в органах міського самоврядування (1870–1918 рр.) // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. Київ: Інститут історії України НАН України, 2008. №14. С. 63–76; Його ж. Представницькі організації купецтва України наприкінці XIX – на початку XX ст. // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. К.: Інститут історії України НАН України, 2009. №16. С. 159–172.

аспектам історіографії дорадянського підприємництва[1116]. Авторка підкреслює, що характерною рисою історичних досліджень дорадянських та радянських авторів було ототожнення купецтва, буржуазії та підприємців як однієї соціальної верстви, що свідчило про відсутність методологічних засад дослідження не лише проблеми підприємництва, а й аспектів, пов'язаних з трансформацією станової соціальної структури у Російській імперії[1117]. Відсутність філософсько-методологічного осмислення проблеми в історичних працях приводить, на її думку, з якою не можемо не погодитися, до змішування понять, зміщення смислових аспектів та істотного спотворення історичної реальності. Найчастіше це пов'язано з недостатнім урахуванням одних факторів, приміром, кліматичних, географічних, соціальних, геостратегічних, етнічних, релігійних, етатичних, іноді з перебільшенням інших (зокрема, ролі православ'я) або схильності вчених до монофакторного підходу, тобто абсолютизації одного чинника та ігноруванню інших[1118].

Серед кола проблем, що нині розробляються історичною наукою, певне місце займають різні аспекти історії купецтва. Виділення купецької верстви у соціальній структурі міського населення як самостійного об'єкта дослідження видається нам цілком правомірним з огляду на ті провідні позиції, які воно займало у житті суспільства. Оскільки у дорадянській та радянській історіографії купецтво Наддніпрянської України в 1785-1917 рр. спеціально не вивчалося, то для сучасної історіографії гостро постала проблема дослідження різноманітних питань його історії. Серед них передусім – державна політика у сфері підприємництва, еволюція соціально-правового статусу купецької верстви, участь купецтва у міському самоврядуванні та його взаємини з державною владою, купецьке підприємництво, співвідношення торгового й

[1116] Туман-Никифорова И.О. Историография проблемы российского предпринимательства (методологический аспект) // Вестник КрасГУ. 2004. Вып. №6. Серия «Гуманитарные науки». С. 127–130.
[1117] Там само. С. 127.
[1118] Там само. С. 128–130.

виробничого капіталів, менталітет та повсякденне життя купецтва, його генеалогія, доброчинність та меценатство. Пошук відповіді на низку цих дискусійних питань неможливий без звернення до історії законодавчого формування купецького стану та еволюції його соціально-правового статусу. Вивчення цієї проблеми, однієї із найскладніших та недостатньо розроблених, продиктоване насамперед потребою визначити правове поле діяльності купецької верстви та простежити зміни у політиці держави щодо купецтва. Саме тому передусім проаналізуємо сучасну літературу, присвячену дослідженню соціально-правового статусу купецтва в Російській імперії, зокрема й Наддніпрянщини в 1785–1917 рр.

Одним із перших у пострадянській історіографії проаналізував соціально-правовий статус купецтва барнаульський історик О. Старцев[1119]. На його думку, турбота про розвиток «промислів і торгів» відносилася до найважливіших функцій державної влади і перебувала у полі її зору постійно, а законодавчі акти, які регламентували підприємницьку діяльність у Росії, еволюціонували у відповідності зі змінами політичних та економічних умов життя країни. Автор слушно наголошує на особливій ролі «Жалуваної грамоти містам», яка регламентувала не лише структуру та організацію міського громадського управління, а й торгівлю та промисловість і визначала соціально-правовий статус міського населення, зокрема купецтва[1120]. Простеживши основні етапи еволюції торгово-промислового законодавства XVIII – першої половини XIX ст., учений дійшов висновку, що соціально-правовий статус купецтва, визначався не лише формальними правовими актами, але й наявними державними та громадськими стереотипами, які не мали правового підґрунтя. Важливим фактором соціального статусу купецтва,

[1119] Старцев А.В. Торгово-промышленное законодательство и социально-правовой статус предпринимателей в России в XVIII – начале XX в. // Предприниматели и предпринимательство в Сибири (XVIII – начало XX вв.): Межвузовский сборник научных статей. Барнаул: Изд-во АГУ, 1995. С. 3–21.
[1120] Там же. С. 4–5.

на думку науковця, стало формування гільдійського купецтва, права й обов'язки якого залежали від розміру оголошеного капіталу. Саме вони і визначали соціальний статус купецтва та ставлення до них з боку різних соціальних груп, які вважали державну владу загалом виразником інтегрованих суспільних інтересів[1121].

Поділяючи загалом думку О. Старцева, слід зазначити, що правовий та соціальний статуси хоч і близькі, проте різнопланові явища. Правовий статус зазвичай відображає юридично закріплене становище особи в суспільстві, сукупність її прав та обов'язків і встановлюється правовими нормами. Соціальний статус визначається сукупністю всіх соціальних норм – корпоративних, моральних, релігійних, правових тощо. Соціальний статус – категорія ширша, до якої входить як структурний елемент і правовий статус.

Обґрунтованим видається висновок О. Старцева щодо еволюції законодавства у напрямку лібералізації торгово-промислової діяльності, що нерідко вступало у суперечність з наявною соціально-політичною системою. Та, незважаючи на намагання самодержавства й бюрократії обмежити участь купецтва у політичному, суспільному та культурному житті, їхня соціальна вага у російському суспільстві неухильно зростала[1122].

На виняткове значення законодавчих актів 1775–1785 рр. у формуванні та становленні соціального статусу купецтва указує відомий російський історик Б. Миронов[1123]. Він упевнений, що ці закони перетворили гільдійське купецтво у привілейовану верству міського населення, оскільки купецтво звільнялося від подушної податі, опіки посадської громади, рекрутської повинності, яка замінялася грошовим внеском тощо[1124]. Услід за іншими

[1121] Там же.
[1122] Там же. С. 19.
[1123] Миронов Б.Н. Русский город в 1740–1860 годы: демографическое, социальное и экономическое развитие. Л., 1990. 226 с.; Его же. Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.): Генезис личности, демократической семьи, гражданского общества и правового государства. СПб., 1999. Т. 1. 548 с.
[1124] Миронов Б.Н. Социальная история. С. 112.

дослідниками, автор обґрунтовано зазначає, що приналежність до купецтва не була спадковою: купецькі привілеї купувалися, а не успадковувалися. Кожний міський житель міг записатися в купці і придбати привілеї, але для цього потрібно було оголосити капітал (щонайменше 500 руб.) та сплатити гільдійський збір, рівний 1% з оголошеного капіталу (у 1821 р. він досяг 5,225 % – О. Б.). Науковець підкреслює, що збір навіть з купців третьої гільдії був у 1775 р. в 4,2 рази, а з 1785 р. – в 8,4 рази більше, ніж прямі податки з міщан або цехових, які складали 1,20 руб. У разі несплати збору, купець автоматично переходив у міщанство і за ним значилася недоїмка. Навпаки, звання міщанина і цехового були спадковими[1125]. Характеризуючи тенденцію розвитку міського купецтва в останній чверті XVIII – першій половині XIX ст., Б. Миронов висловив незгоду з поширеною у радянській історіографії тезою про поступовий занепад гільдійського купецтва у цей період. Навпаки, він довів збільшення кількості та розміру капіталів купецтва та дійшов висновку, що якраз гільдійське купецтво загалом зоставалося найбільш дієздатною та активною частиною міської громади протягом усього зазначеного періоду[1126].

В основі торгово-промислового законодавства знаходився, як наголошують дослідники, становий принцип. Так, Т. Шершун слушно зазначає, що російське законодавство було спрямоване насамперед на збереження прав та привілеїв гільдійського купецтва і перешкоджало у здійсненні торгово-підприємницької діяльності селянства, яке реально конкурувало з купецтвом. З іншого боку, воно захищало права та привілеї дворянства, що було опорою російського самодержавства. Урядові кола вимушено ставали то на бік купецтва, то на бік дворянства, що й приводило, на думку авторки, до суперечливого характеру законодавства Російської

[1125] Там же. С. 114.
[1126] Андреев Н.В. Методология и история отечественной историографии развития городов и городского хозяйства России последней четверти XVIII – первой половины XIX в. Книга I. Екатеринбург: изд-во УрГУ; Пермь: ПГПУ, 2003. С. 250.

імперії загалом та торговельно-промислового зокрема[1127].

Проблему становлення та еволюції купецтва в Україні розглянув О. Гуржій. Попри те, що більшість дослідників пов'язують виникнення та формування купецтва з існуванням гільдій, автор, утім, уважає, що це питання залишається до кінця нез'ясованим в історіографії[1128]. Простеживши процес становлення та розвитку купецтва, науковець аргументовано підкреслює, що на кінець XVIII ст. воно фактично структуризувалося, юридично оформилося як суспільний стан, здійснювало значні економічні функції, посіло одне з чільних місць в ієрархічній структурі тогочасного суспільства, надало йому передових буржуазних ознак[1129].

Правове оформлення гільдійського купецтва як окремого стану аналізує у своїх наукових розвідках О. Донік[1130]. Він зазначає, що реалізація реформ 1775–1785 рр. створила інституційні й правові передумови для економічної та юридичної консолідації купецької верстви, яка одержала гарантоване законом право на власність і особисту свободу, обмежене самоврядування, а також низку привілеїв за економічний успіх[1131]. За словами вченого «усі ці закони, що унормовували оформлення купецького стану та його діяльності, поширювалися на українські землі, які ввійшли до складу Російської імперії: на Лівобережжі цей процес почався раніше, а на Півдні і Правобережжі на межі XVIII–XIX ст. У результаті законодавчої діяльності уряду в українських містах до середини XIX ст. купецтво остаточно оформилося як стан. На цей час чітко визначилася межа між купецтвом і міщанством, яка відділила одну

[1127] Шершун Т.М. Еволюція правового становища купецького стану Південної України в кінці XVIII – першій половині XIX ст. // Інтелігенція і влада. 2004. Вип. 3:сер.: Історія. С.73.
[1128] Гуржій О.І. Купецький стан. С. 6.
[1129] Там само. С. 19.
[1130] Донік О.М. Купецтво як стан в Україні (XIX ст.) // Український історичний журнал. 2006. № 3. С. 16–41; Його ж. Купецтво України в імперському просторі (XIX ст.). К.: Інститут історії України, 2008. 271 с.; Його ж. Представницькі організації купецтва України наприкінці XIX – на початку XX ст. // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. К.: Інститут історії України НАН України, 2009. №16. С. 159–172.
[1131] Донік О.М. Купецтво як стан. С. 19.

верству від іншої – це, перш за все, статки й підприємницька діяльність»[1132]. Слушним є висновок автора, що внаслідок цих реформ купецтво стало не тільки найбільш економічно спроможною частиною торгово-промислового населення, а й найбільш привілейованим після дворянства та духівництва станом. Заслуговує на увагу й теза ученого відносно того, що в основу законодавчого оформлення купецтва був покладений не спадковий, а майновий принцип[1133]. Тому купецтво, на думку О. Доніка, власне й не можна назвати справжнім суспільним станом, з огляду на те, що воно не було спадковим[1134].

Основні аспекти формування купецтва в Наддніпрянській Україні в XVIII–XIX ст., етапи оформлення його юридичного статусу та станово-професійна організація купецького стану стали предметом дослідження в статті «Політика царського уряду щодо формування та розвитку купецтва України» Л. Баличевої[1135]. Авторка зазначила, що до середини XIX ст. внаслідок законодавчої діяльності царського уряду «було чітко розмежовано стан купецтва й міщанства. Купецтво сформувалося як верства підприємців, які закріпили свій правовий статус та чисельний склад в Російській імперії в цілому, і в Наддніпрянській Україні безпосередньо»[1136]. Однак, як стверджує авторка, «в останній третині XIX ст. внаслідок законодавчої діяльності уряду Російської імперії у купецтві відбувався процес значного кількісного скорочення»[1137]. Основними причинами зменшення кількості купецтва дослідниця вважає лібералізацію торгово-промислового законодавства Росії, еволюцію оподаткування, втрату певних привілеїв та рис престижності,

---

[1132] Донік О. М. Купецтво України в імперському просторі. С. 20.
[1133] Донік О.М. Купецтво як стан. С. 18–19.
[1134] Донік О. М. Купецтво України в імперському просторі. С. 20.
[1135] Баличева Л. В. Політика царського уряду щодо формування та розвитку купецтва України // ScienceRise. 2015. № 4(1). С. 41–44. Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/texc_2015_4(1)__9.
[1136] Там само. С. 43.
[1137] Там само.

зокрема звільнення від призову на військову службу після запровадження загальної військової повинності в 1875 р.[1138]

Важливим складником соціально-правового статусу була урядова політика щодо законодавчого врегулювання оподаткування купецтва та його еволюції. У ґрунтовній монографії «Податкова політика Російської імперії в Україні в дореформений період»[1139] гільдійське оподаткування розглянув український історик В. Орлик. На його переконання, Катерина ІІ почала впроваджувати законодавче оформлення купецьких гільдій як фінансовий інститут[1140]. Учений простежив еволюцію податкового законодавства і дійшов висновку, що «негаразди в царині державних фінансів змушували царські уряди шукати шляхи наповнення державної скарбниці, проте центральна влада замість пошуку нових джерел державних доходів пішла шляхом збільшення податкових ставок»[1141]. Внаслідок цього на початку 1820-х рр. загальне податкове навантаження держави на купецькі капітали сягнуло 4,75%[1142]. Принагідно зазначимо, що відповідно до законодавчих актів 1775–1785 рр. купецтво повинно було сплачувати 1% від суми оголошеного капіталу.

Отже, у новітній історіографії чимало авторів тією чи іншою мірою висвітлювали проблему соціально-правового статусу купецтва. Вони визначили правове поле формування, становлення та діяльності купецької верстви, простежили еволюцію у політиці Російської імперії стосовно купецтва в останній чверті XVIII – початку XX ст. Утім, зазначена проблема не стала предметом спеціального дослідження та вимагає нових наукових пошуків.

Помітне місце у сучасній історіографії займають дослідження,

[1138] Там само.
[1139] Орлик В.М. Податкова політика Російської імперії в Україні в дореформений період: Монографія. Кіровоград: Імекс-ЛТД, 2007. 631 с.
[1140] Там само. С. 212.
[1141] Там само. С. 219.
[1142] Там само. С. 219–220.

присвячені професійній діяльності купецтва. Змінився підхід до вивчення цієї проблеми. Підприємництво сьогодні визнається як ініціативна, творча діяльність, що вимагає зосередження щонайбільше знань та здібностей. Приміром, М. Чумак проаналізував динаміку купецької підприємницької діяльності за період 60-ті рр. XIX ст. – 1914 р., простежив її еволюцію, форми і методи, головні напрямки, з'ясував джерела виникнення великих статків, показав роль купців та окремих його представників в економічному, соціальному та культурному розвитку Лівобережної України[1143].

Питання промислового підприємництва та формування купецьких капіталів в XVIII – XIX ст. розглянув О. Донік[1144]. Основні організаційні форми купецького підприємництва впродовжу XIX ст., підкреслює вчений, були одноосібні підприємства, торгові доми та акціонерно-пайові компанії. О. Донік акцентує, що «як найбільш підготовлена до ринкових відносин суспільна верства, купецтво не мало традиційних пріоритетів у діловій активності й керувалося винятково прибутковістю того чи іншого напрямку підприємницької діяльності. Уже у першій половині XIX ст. купецтво в Україні, поряд із торгівлею, активно залучилося до промислової діяльності[1145]. Автор дійшов висновку, що зростання купецьких капіталів зумовлювало модернізацію економічних та соціальних відносин. Модернізаційні процеси у свою чергу активно впливали, на переконання науковця, на формування у купців нових якостей, змушуючи їх відмовлятися від традиційного купецького мислення і вкладати свої капітали не тільки в торгівлю, яка давала швидкий, але не завжди надійний прибуток, а й в промисловість, яка додавала солідність і стабільність сімейній справі[1146]. «Крім промисловості і торгівлі, стверджує учений, приватний капітал почав відігравати помітну роль у залізничному

[1143] Чумак М.М. Купецтво як фактор розвитку промисловості..
[1144] Донік О.М. Купецьке промислове підприємництво в Україні (XIX – початок XX ст.) // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. Київ: Інститут історії України НАН України, 2006. №11. С.154–168.
[1145] Донік О. М. Купецтво України в імперському просторі. С. 267.
[1146] Донік О.М. Купецьке промислове підприємництво Там само. С. 161.

будівництві і банківській справі, сприяючи формуванню необхідної транспортної і кредитної інфраструктури»[1147].

Одним із напрямків дослідження історії купецтва є вивчення його взаємин із суспільством: участь у роботі міських самоврядних інституцій, громадських організаціях і купецьких товариствах, благодійництво, стосунки з владою та співробітництво з представниками інших суспільних верств. Питанням участі представників гільдійського купецтва в органах міського громадського управління у сучасній історіографії присвячена чимала кількість наукових праць. Саме на цих питаннях зосередився Ю. Демешко у дисертаційній роботі «Участь купецтва в реалізації імперського управління в Південній Україні в дореформений період»[1148]. Зокрема автор простежив участь купців у міському самоврядуванні, в судовій системі та нотаріаті, діяльність купецтва у відкупній системі, в зборах податей, в митній та банківській системі.

Участь купецтва України в міському самоврядуванні, станових і професійних об'єднаннях розглянув в 5 розділі своєї монографії О. Донік[1149]. За словами ученого у пореформений час купецтво посідало чільні позиції в органах самоврядування насамперед у тих міських центрах України, де успішно розвивалася торгівля й промисловість. Зокрема, серед губернських міст домінування купців у думі у досліджуваний період спостерігаюся в Катеринославі, паритет із дворянством і чиновництвом – у Харкові й Одесі, водночас у Києві та Житомирі традиційно впливове дворянство постійно ставало на заваді купецтву, не бажаючи поступатися своїми соціальними амбіціями і становищем»[1150].

Процес методологічного оновлення сучасної історичної науки зумовив

[1147] Донік О. М. Купецтво України в імперському просторі. С. 21.
[1148] Демешко Ю.О. Участь купецтва в реалізації імперського управління в Південній Україні в дореформений період: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01; Переяслав-Хмельницький, 2014. 20 с.
[1149] Донік О. М. Купецтво України в імперському просторі. С. 138–180.
[1150] Там само. С. 176.

появу ще одного нового дослідницького напряму, пов'язаного з вивченням повсякденного життя людини. Серед праць, присвячених історії повсякденності міського населення дореформеної доби, виокремимо праці О. Вільшанської[1151], І. Гуржій[1152], А. Боженко[1153] у якій авторки зосередили увагу на вивченні буднів та свят, «речового світу» та емоційності, внутрішньосімейних, сусідських, конфесійних, дружніх зв'язків та відносин, ментальних установок та ціннісних орієнтацій міського населення, зокрема купецтва.

Дослідниця повсякденного життя міст України О. Вільшанська справедливо зазначила, що суттєвий відбиток на повсякдення життя містян мав не тільки об'єктивний процес прискореного економічного розвитку в

[1151] Вільшанська О. Л. Джерела до вивчення міського побуту України (кінець XIX – початку XX ст.) // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. 2000. 1. С. 39–51; Її ж. Зміни в громадському побуті населення Києва на початку першої світової війни // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. 2003. 6. С. 245–254; Її ж. Повсякденне життя населення України під час Першої світової війни // Український історичний журнал. 2004. № 4. С. 56–70; Її ж. Мода у повсякденному житті міського населення України кінця XIX – початку XX ст. // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. 2008. 14. С. 309–322; Її ж. Повсякденне життя міст України кінця XIX – початку XX ст.: європейські впливи та українські національні особливості. К. : Інститут історії України НАН України, 2009. 172 с.; Її ж. Повсякденне життя міст України наприкінці XIX – на початку XX ст.: європейські впливи та українські національні особливості: автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01; Нац. акад. наук України, Ін-т історії України. К., 2011. 19 с.; Її ж. Вдалий шлюб в уявленнях городян у другій половині XIX – на початку XX ст. (на основі джерел особового походження та художньої літератури) // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. 2012. 20. С. 77–95.

[1152] Гуржій І. О. Окремі аспекти повсякденного життя київських купців XIX ст. К. УІЖ, 2009. № 6. С. 24–35 с.; Її ж. Основні види непрофесійної діяльності київських купців: суспільна значущість і моральні заохочення (XIX ст.) // Науковий вісник Миколаївського державного університету імені В.О. Сухомлинського: Збірник наукових праць. Миколаїв.: МДУ, 2009. Вип. 27: Історичні науки. С. 52–64; Її ж. Соціально-економічне становище, етнічний склад і діяльність купецтва міста Києва в XIX ст.: автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01; Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. К., 2011. 19 с.; Гуржій І. О., Гуржій О. І. Купецтво Києва та Київщини XVII–XIX ст / Монографія. К.: Інститут історії України НАН України, 2013. 284 с..

[1153] Боженко А. О. Купецтво vs дворянство: еліта м. Харкова у другій половині XIX ст. – на початку XX ст. // Місто: історія, культура, суспільство. 2017. № 1. С. 39–48; Її ж. Формування міського способу життя у другій половині XIX – на початку XX ст. (на матеріалах міста Харкова): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01; Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, Харків, 2018. 253 с.

українських містах та приплив в міста сільських мешканців, а й закордонні впливи. Авторка зауважує, що крім завозення машин, приладдя, товарів широкого вжитку, запозичувались й окремі виробничі технології, передусім німецькі та американські. На повсякденному житті переважно буржуа, певною мірою й інтелігенції, відчутно позначалася і європейська мода. Проте, учена стверджує, що з іншого боку, попри європейські впливи та русифікаторську політику самодержавства, національні звичаї та традиційно-побутової й виробничої культури зберігалися і виявляли себе з різною інтенсивністю[1154]. Крім того, О. Вільшанська акцентувала на тому, що концентрація мешканців у великих містах та прискорені темпи впровадження технічних досягнень зумовлювали якісні зміни стилю життя та формування особливої культури містян, яка вже відповідала новому світогляду та соціальній психології. Через те, дослідниця переконана, що різноманітні політичні, освітні, культурологічні інституції, розвиток міської промисловості, транспорту, засобів зв'язку та впровадження технічних новинок – електрики, телеграфу, каналізації неабияк позначалися на повсякденності містян[1155].

У статті «Мода у повсякденному житті міського населення України кінця XIX – початку XX ст.» О. Вільшанська підкреслила, що «мода на рубежі XIX–XX ст. відбивала соціальні зміни, що відбулися в Україні. Утвердження класу буржуазії, розвиток промисловості, технічні новації, зміна ролі жінки в суспільстві – ось головні фактори, що сприяли швидкому поширенню моди у різних верствах населення, а отже, її демократизації»[1156].

Досліджуючи в дисертаційній праці соціально-економічне становище, етнічний склад і діяльність купецтва міста Києва в XIX ст. І. Гуржій один з підрозділів присвятила вивченню повсякденного життя купецтва, на яке

[1154] Вільшанська О. Л. Повсякденне життя міст України наприкінці XIX – на початку XX ст.: європейські впливи та українські національні особливості: автореф. дис. С. 7–8.
[1155] Там само. С.14.
[1156] Вільшанська О. Л. Мода у повсякденному житті міського населення України кінця XIX – початку XX ст. // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. 2008. 4. С. 320.

впродовж усього XIX ст. неабияк впливали розбудова міста, їхній матеріальний добробут чи негаразди. Учена зауважила, що «специфіка Києва полягала в тому, що саме в означений період особливо помітними тут стали впливи (часом гострі суперечності) російського, польського та єврейського факторів – у побуті, звичаях, торгівлі, культурі. Вища ж влада імперії, через своїх "виконавців-провідників" на місцях, прагнула зденаціоналізувати життя в місті, поширити тут російську мову та зміцнити власні політичні прерогативи»[1157].

Дослідниця повсякденного життя міст України О. Вільшанська справедливо зазначила, що швидка концентрація мешканців у великих населених пунктах і прискорені темпи впровадження технічних досягнень призводили до якісних змін стилю життя та формування особливої культури городян, яка вже так чи інакше мала відповідати новим світогляду й соціальній психології. Щільність і різнорідність міських жителів зумовлювали складний поділ праці. Політичні, освітні та культурологічні інституції, розвиток промисловості, транспорту, комунікацій, засобів зв'язку, а також впровадження таких технічних новинок, як електрика, телеграф, каналізація тощо неабияк позначалися на повсякденності городян. Саме цей тип побутової культури був найбільш спрямованим до проявів прогресу [377, с. 7].

А. Боженко в одній із своїх статей зазначила, що «купецтво у другій половині XIX ст. все більше і більше намагалося перейняти дворянський стиль життя, принаймні окремі його елементи. Представники середнього прошарку підприємців намагалися підтвердити свій статок пишним вбранням будинків, щоб наблизитися до дворянського стилю життя, втім, не уникаючи іноді і надмірного захоплення важкою розкішшю. З'являється тенденція до обклеювання стін шпалерами, підлога мали бути з дошок, сходи – кам'яні, що вважалося ознакою заможності. Одним із симптомів цього можна вважати

[1157] Гуржій І.О. Соціально-економічне становище, етнічний склад і діяльність купецтва міста Києва в XIX ст. С. 87.

підвищений інтерес купців до вищої освіти»[1158].

Регіональне комплексне дослідження купецтва Харківської губернії в пореформений період здійснив Ю. Бєліков. Автор простежив соціально-правовий статус купецтва, джерела формування, його соціальну структуру, охарактеризував специфіку та підприємницьку діяльність купців регіону, визначив форми участі купецтва в громадсько-політичному та культурному житті губернії тощо. За словами дослідника «особливістю Харківської губернії було те, що тут основна маса представників купецького стану зосереджувалася в самому Харкові. Купецтво губернського центра значно перевершувало повітову частину цього стану, не тільки за чисельністю, але й за впливом в економічному, суспільно-політичному і культурному житті»[1159]. За словами О. Доніка, «у дисертаційній праці Ю. Бєлікова на прикладі важливого в соціально-економічному плані регіону України – Харківської губернії – подано цілісну картину діяльності цієї верстви в другій половині XIX – на початку XX ст., купецтво розглядається як специфічна соціальна група з типовими заняттями, побутовими традиціями, культурною орієнтацією й роллю в громадському житті. На прикладі Харкова автор зробив висновок про значну суспільну активність провінційного купецтва у вказаний період»[1160].

І. Гуржій проаналізувала соціально-економічне становище, етнічний склад та діяльність купецтва Києва в XIX ст.[1161]. Авторка, досліджуючи соціально-економічне становище купецтва, розглянула його кількісне зростання та структуризацію в першій половині XIX ст. і зміни в статусі та майновому цензі купецького стану у другій половині XIX ст. Дослідниця відобразила основні аспекти повсякденного життя через контекст впливу на них професійної діяльності, охарактеризувала політику царського уряду щодо

[1158] Боженко А. Купецтво vs дворянство: еліта м. Харкова у другій половині XIX ст. – на початку XX ст. // Місто: історія, культура, суспільство. 2017. № 1. С. 44.
[1159] Бєліков Ю.А. Купецтво Харківської губернії. С. 15.
[1160] Донік О.М. Купецтво як стан в Україні. С. 17.
[1161] Гуржій І.О. Соціально-економічне становище, етнічний склад.

представників різних етнічних груп у середовищі київських купців та простежила тенденції їхньої денаціоналізації. І. Гуржій з'ясувала еволюцію в оподаткуванні купецтва, простежила процес накопичення капіталів купців Києва. Внаслідок всебічного дослідження, учена дійшла висновку, що специфікою столичного купецтва була наявність великої кількості росіян, поляків і євреїв, що періодично «спричиняли гострі побутові непорозуміння, суперечності, а то й конфлікти, як між ними, так і корінними українцями. Імперська влада за будь-яких обставин намагалася зденаціоналізувати життя в місті, поширити загальноросійські порядки та мову»[1162].

***

Отже, огляд літератури, присвяченої дослідженню історії купецтва Наддніпрянської України засвідчує, що дослідники зробили значний внесок у розробку цієї проблеми. Дорадянські автори зібрали певний фактичний матеріал про торгово-промислову діяльність купецтва, купецьких організацій, історію окремих купецьких родин. Загалом для їхніх праць був притаманний науково-описовий характер.

У радянській історіографії тема історії купецтва перестала бути популярною. Окремі автори, що зверталися до неї, наголошували, насамперед на аналізі соціально-економічних процесів у класово-антагоністичному суспільстві, а роль буржуазії, і купецтва зокрема, висвітлювалася негативно з наперед заданих жорстких ідеологічних схем. Поза тим, радянські дослідники розширили напрями досліджень, їхню тематику, у науковий обіг було введено значний масив документів центральних та місцевих архівів, що стосувалися історії купецтва. Проте в дорадянській та радянській історичній науці так і не були поставлені та досліджені питання соціокультурного виміру купецтва, його роль у розвитку науки і культури. Випали з поля зору дослідників і такі важливі аспекти історії купецтва як менталітет купецького стану, моральні,

[1162] Там само. С. 166.

естетичні та соціальні пріоритети, меценатська та благодійна діяльність купецтва.

Сучасна історіографія позначена пошуком нових підходів до дослідження купецтва, уведенням в обіг нових джерел та систематизацією значного масиву фактичного матеріалу, а й появою низки нових тем та напрямів досліджень, не властивих для історіографії попередніх періодів. Учені, крім традиційних питань професійної та громадської діяльності купецької верстви, вивчають й соціальний образ, особливості внутрішнього світу купецтва, специфіку менталітету та повсякденного життя купецтва. Використання науковцями широкого кола архівних джерел, модерних наукових підходів дозволяють науковцям простежити глибинні процеси формування, становлення та життєдіяльності купецького стану. Тим часом чималий спектр демографічних, соціальних, етнографічних, генеалогічних аспектів історії купецтва дореформеної доби залишається недостатньо вивченим. Практично з поля зору науковців випала проблема корпоративних купецьких товариств та органів самоврядування купецтва. Цілком слушним є думка О. Доніка, що «історія купецтва XIX ст. як у цілому підросійської України, так і окремих її регіонів (за винятком Харківської губернії) залишається малодослідженою. Особливо це стосується аналітичних досліджень із вказаної проблематики»[1163].

4.2. Міщанство у працях науковців

Одним з напрямів дослідження історії міського населення є вивчення найчисленнішої його верстви – міщанства. Саме воно було носієм нового, міського способу життя, що зароджувався в той час та визначав особливості міст, творило міську культуру. Міщанство належить до найменш вивченого

[1163] Донік О.М. Купецтво як стан в Україні. с.18.

стану міського населення періоду імперії. Але його роль у формуванні соціального портрета міст і дотепер залишається недооціненою.

Актуалізація проблем громадянського суспільства в Україні, спроби формування ринкових відносин та середнього класу зумовлюють підвищене наукове зацікавлення до вивчення міщанства, яке суттєво впливало і на соціально-економічні процеси в містах. Інтерес до нього диктується і внутрішньою логікою розвитку історичної науки, яка приділяла цьому питанню явно недостатню увагу. Вагомим чинником інтересу до історії міщанства є реабілітація у сучасній науковій літературі ціннісних орієнтацій та громадської поведінки міщан, що спричиняє руйнацію колишнього стереотипу негативного ставлення до міщанської верстви. Усе це зумовлює потребу у створенні адекватних уявлень про історію несправедливо обмовленого міського стану.

Терміни «міщани», «міщанство» ми використовуємо у формально-правовому сенсі, тобто йдеться про тих мешканців міста, які офіційно були записані до міщанського стану. Крім того, сюди ж ми відносимо і цехових ремісників, які формально існували як окрема верства міського населення Російської імперії але за своїм становищем ні фактично, ні юридично від міщан не відрізнялися.

У дорадянській історіографії історія міщанства нерозривно пов’язана з вивченням міст Російської імперії загалом. Як самостійний об’єкт дослідження міста дореформеної доби розпочали вивчати ще сучасники, які у своїх працях торкалися питань демографічного, соціально-економічного розвитку міст, їхнього торгово-промислового значення, державного та громадського управління містами. Початковий етап вивчення міст зумовлений насамперед появою у першій половині XIX ст. численних історико-статистичних описів, матеріалів та оглядів[1164], які мали на меті не стільки

[1164] Зябловский Е.Ф. Землеописание Российской империи: Для всех состояний. Т. 1–6. СПб., 1807–1810; Герман К.Ф. Статистические исследования относительно Российской империи.

академічну, скільки практичну, продиктовану потребами державного управління. Та й написані ці праці, зазвичай, чиновниками, статистиками, юристами за зразками губернаторських звітів і тому великою мірою залежали від інформації, наданої місцевим керівництвом.

Авторами перших наукових праць, присвячених безпосередньо міщанству, стали І. Ган[1165] та М. Щепкін[1166], які висвітлили становище міщан у 1860-і рр. в Саратовській та Московській губерніях відповідно. Автори не лише показали становище міщан, а й вказали на низку обмежень у правах міщанства та висловили пропозиції щодо зміни тогочасного порядку.

Питання соціально-правового статусу міщан вивчали історики права. Одним із перших простежив процес ґенези юридичного статусу міщан Л. Плошинський[1167]. Він проаналізував такі важливі з погляду створення міщанського стану законодавчі акти останньої третини XVIII ст., як Сенатський указ про створення комісії для підготовки проекту нового

Ч. 1. О народонаселении. СПб.: Печ. при Имп. Акад. Наук, 1819. 325 с.; Арсеньев К.И. Гидрографическо-статистическое описание городов Российской империи с показанием всех перемен, происшедших в составе и числе оных в течение двух веков от начала XVII столетия и доныне // Журнал Министерства внутренних дел. СПб., 1832–1834. Вып. 1–8.; Статистическое изображение городов и посадов Российской империи по 1825 год // Сост. из офиц. сведений под руководством дир. Деп. полиции исполнительной Штера. СПб., 1829. 97 с.; Статистические таблицы о состоянии городов Российской империи. Сост. в Стат. отд. Совета МВД. СПб.: тип. К. Крайя, 1840. 68 с.; Военно-статистическое обозрение Российской империи. Издаваемое по Высочайшему повелению при 1-м отделении Департамента Генерального Штаба. Тт. 1–17. СПб.: Типография Департамента Генерального Штаба, 1837–1854; Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генштаба. Тт. 1–25: в 40 кн. и 2 прил. СПб.: Тип. Э. Веймера, 1859–1868.

[1165] Ган И.А. О настоящем быте мещан Саратовской губернии // Экономист. 1861. т.4. №1. С.1–42.).

[1166] Щепкин М.П. Бюджеты трех московских сословий: купеческого, мещанского и ремесленного. М., 1865. 68 с.

[1167] Плошинский, Л.О. Городское или среднее состояние русского народа в его историческом развитии от начала Руси до новейшего времени. СПб.: тип. Э. Веймера, 1852. 286 с.

Уложення[1168], Маніфест 17 березня 1775 р.[1169] Сенатський указ 25 травня 1775 р.[1170], Установи для управління губерній 7 листопада 1775 р.[1171] та Жалувану грамоту містам 1785 р.[1172] Зауважимо, що правове становище міського населення автор розглядав виключно на основі законодавства та крізь призму урядової політики.

Випускник Харківського університету професор О. Градовський проаналізував еволюцію правового становища міщан, їх права та обов'язки, вважаючи міщан одним із розрядів міських жителів поряд з купцями та цеховими[1173]. Подібного погляду дотримувався і В. Грибовський, характеризуючи міщан як представників найнижчого розряду міських станів[1174]. В. Латкін на основі вивчення законодавчих актів дійшов висновку, що міщанство було однією із верств торгово-промислового класу[1175]. Іншу думку висловив професор Київського університету, один із засновників київської історико-юридичної школи, М. Владимирський-Буданов, вважаючи міщан середнім станом, створеним впродовж XVIII ст. Згодом, на думку автора, із цього стану виділяються два «класи» – купецтво та податна верства, за якою вже у XIX ст. закріпилася назва міщани. А оскільки вони мали низку особливих прав, це й дозволило науковцю віднести їх до одного із міських

[1168] Об учреждении в Москве Комиссии для сочинения проекта нового Уложения и о выборе в оную Депутатов: Именной, данный Сенату, 14 декабря 1766 г. // Полное собрание законов Российской империи. Т. 17. №12.801. С. 1092–1110.

[1169] О Высочайше дарованных разным сословиям милостей, по случаю заключенного мира с Портою Оттоманскою: Манифест, 17 марта 1775 г. // Полное собрание законов Российской империи. Т. 20. №14.275. С. 82–86.

[1170] О сборе с купцов вместо подушных, по одному проценту с объявленного капитала, и о разделении их на гильдии: Сенатский, вследствие именного, 25 мая 1775 // Полное собрание законов Российской империи. Т. 20. №14.327 С. 145–147.

[1171] Учреждения для управления Губерний Всероссийской империи, 7 ноября 1775 г. // Полное собрание законов Российской империи. Т. 20. №14.392 С. 229–304.

[1172] Грамота на права и выгоды городам Российской империи, 21 апреля 1785 г. // Полное собрание законов Российской империи. Т. 22. №16.188. С. 358–384.

[1173] Градовский А.Д. Начала русского государственного права. СПб., 1875 Т. 1. 448 с.

[1174] Грибовский В.М. Государственное устройство и управление Российской империи. Одесса: Тип. «Техник»,1912. 268 с.

[1175] Латкин В.Н. Учебник истории русского права периода империи: (XVIII – XIX столетия). 2-е изд. (перераб. и доп.). СПб. 1909. 644 с.

станів[1176].

І. Дитятін звернув увагу на спробу Катерини ІІ створити із «торгово-промислового класу (купців та міщан) третій стан». Але, на його думку, здійснити даний проект не вдалося, оскільки на перешкоді стало домінування державно-фінансових інтересів[1177].

Певний внесок у вивчення міщанства зробив і відомий історик О. Кізеветтер[1178]. У своїх працях, що ґрунтуються на широкій джерелознавчій базі, науковець крім інших, насамперед процедури виборів та діяльності самоврядних міських органів, розглянув питання трансформації міських соціальних верств у XVIII ст. Звернемо увагу на специфічність його погляду на міщанство як соціальну категорію. До неї він відносив канцеляристів, середнього рівня чиновників та деяких гільдійських купців, які, будучи міщанами, оголошували капітал та користувалися привілеями купецтва[1179]. Щоправда, у подальшому цей погляд ученого не знайшов широкого поширення в історичній літературі.

На початку XX ст. учений, публіцист і громадський діяч М. Дружинін декілька праць присвятив визначенню статуса та ролі серед міського населення міщан, стверджуючи, що міщани – дрібні торговці, ремісники, прикажчики, прислуга[1180]. Міщани – дрібні торговці, «в країні, де не обкладається тільки повітря», маючи річний оборот в якісь рублі, але платять «за якесь свідоцтво, за якусь бляху, за якийсь куток, в якому розміщується його лоток з товаром»[1181]. Міщанин-прикажчик, наголошує автор, «за мізерну

[1176] Владимирский-Буданов М.Ф. Обзор истории русского права. Ростов-на-Дону: Феникс, 1995. 338 с.
[1177] Дитятин И.И. Устройство и управление городов России. Т. I: Введение. Города России в XVIII столетии. СПб.: Типогр. Меркульева, 1875. 507 с.
[1178] Кизеветтер А.А. Посадская община в России XVIII ст. М., 1903. 810 с.; Его же. Городовое положение Екатерины II 1785 г. Опыт исторического комментария. М., 1909. 473 с.
[1179] Кизеветтер А.А. Городовое положение Екатерины. С. 357–358.
[1180] Дружинин Н.П. Мещане и земельный вопрос. Москва, 1906. 24 с.; Его же. Мещане, их положение и нужды. М., 1917. 23 с. Первое издание 1906 г. было конфисковано властями.
[1181] Дружинин Н.П. Мещане, их положение и нужды. С. 5.

платню виконує важку працю», перебуває «в повній волі свого господаря», і якщо «прикажчик-селянин зрідка з'їздить у село», то «міщанин ... залишається в тих же задушливих і похмурих межах міста». Діти міщан, підмайстри, «людські істоти, що живуть в собачих умовах[1182]». Прислугою працюють зазвичай міщанки, і це «остання сходинка» серед міщанських занять[1183]. Місцем проживання міщан зазвичай є околиці міст та найменш упорядковані райони, де «міське управління не проявляє ... дбайливості», де «вимощена тільки середина вулиці», де «бруд, який не прибирають», де «немає ні бульварів, ні садів»[1184]. М. Дружинін зауважує, що більшість міщан не володіє нерухомим майном і «тулиться в найнятих квартирах», і навіть часто міщанин постає перед необхідністю з дешевою займаної квартири платити квартирний податок, «казна не щадить його»[1185]. Натомість «міщанська біднота є акуратним платником податків на користь державної скарбниці»[1186]. «...Середній прошарок населення – міщанство – в стані повного забуття. Міщани – забутий стан. Іншого, правильнішого найменування для найбіднішого міського населення для міщан – не придумаєш ... Ні державні, ні громадські інституції не мають його на увазі зовсім»[1187]. Зауважимо, влучний вислів М. Дружиніна «міщани – забутий стан» настільки прижився в історіографії, що його часто використовують дослідники, а Л. Кошман, приміром, саме так назвала другий розділ своє грунтовної монографії.

Зазначимо, що у дорадянській історіографії існувало кілька концепцій щодо соціального розвитку Російської імперії. Оскільки вони відрізнялися лише акцентами, деякими штрихами, то їх можна умовно звести до двох.

[1182] Там же. С. 6.
[1183] Там же. С. 7.
[1184] Там же. С. 4.
[1185] Там же. С. 5.
[1186] Там же. С. 10.
[1187] Там же. С. 7.

Першу із них представляли С. Соловйов[1188] та В. Ключевський[1189]. Останній у своїх працях теоретично обґрунтував саме поняття соціальний стан, указуючи на двояке його походження – економічне та політичне. Важливими, на нашу думку, є його висновки щодо станового ладу в Росії: поняття стану як сукупності прав і обов'язків, узаконених юридично; констатація того факту, що в Росії, на відміну від країн Західної Європи, становий поділ був простішим, але сам процес формування станів відрізнявся тривалістю і складністю[1190]. Держава, на переконання В. Ключевського, сприяла утворенню станів остільки, оскільки цього вимагав об'єктивний хід розвитку подій. Це й привело до закономірного процесу правового оформлення суспільних станів внаслідок прийняття Жалуваних грамот дворянству та містам. Реформи ж 60-х рр. XIX ст. привели до руйнації станів та трансформації їх у класи[1191]. Прибічники другої концепції, насамперед М. Коркунов[1192] та П. Мілюков[1193], визнавали створений самодержавством становий лад у Росії недовговічним і штучним, уважаючи, що цим самим царизм намагався привнести у російську дійсність чужі їй західноєвропейські засади. До того ж, зруйнований реформами 1860-х рр. становий устрій підтримувався законодавчими заходами російської влади аж до 1917 р.

Коло дослідників імперського періоду та їхніх праць, присвячених дослідженню міст та міського населення, міщанства зокрема, не вичерпується названими авторами. Проте зауважимо, що більшість цих праць являють собою поверхові нариси соціально-економічного та політичного життя

[1188] Соловьев С.М. Сочинения. В 18-ти книгах. М.: Мысль, 1988–1993.
[1189] Ключевский В.О. Сочинения: В 9 т. Т. VI. Специальные курсы. М.: Мысль, 1989. 486 с.
[1190] Захарова В.В. Мещанское сословие пореформенной России: автореф. дис. ... канд. ист. наук. М., 1998. 23 с.
[1191] Ключевский В.О. Сочинения. С. 368, 389.
[1192] Коркунов Н.М. Русское государственное право. Спб.: Тип. М.М. Стасюлевича, 1897. Т. 1. 574 с.; Его же. Русское государственное право. Спб.: Тип. М.М. Стасюлевича, 1897. Т. 2. 528 с.
[1193] Милюков П.Н. Очерки по истории русской культуры: Часть 1. Население, экономический, государственный и сословный строй. СПб. Тип. И.Н. Скороходова, 1896 237 с.

дорадянських міст, зокрема й Наддніпрянщини, до того ж написані на обмеженій документальній базі. Міщанський стан у них розглядався мимохідь, у контексті вивчення правового статусу міського населення. Самостійним об'єктом дослідження у дорадянській історіографії міщанство так і не стало. В історіографії імперської доби перелік наукових проблем історії міщанського стану був незначним. Лише деякі питання отримали фрагментарне з'ясування, серед яких: зміст поняття «міщанство», правовий статус, соціальні аспекти міщанства, їхня господарська діяльність та побут. Особливістю праць цього періоду було переважання описового характеру над аналітичним.

Однак зауважимо, що дореволюційна історіографія зробила певний внесок у вивчення міщанського стану. Дослідники насамперед зосередили увагу на питаннях правового статусу, шляхів формування міщанства як міського стану та участі його у міському самоврядуванні.

За радянської доби в історіографії пріоритетними стали проблеми економічного характеру, тому звернення до історії міських станів мало на меті лише підтвердити факт зародження та особливості формування у Російській імперії капіталізму, буржуазії та пролетаріату. Міщанство після 1917 р. стало персоною non grata у радянській історіографії. Однією із суттєвих прикмет радянської історичної науки була тенденція вивчати міщанство насамперед як соціальну основу для формування пролетаріату та буржуазії. Через те вчені звертали увагу передусім на процес «розкладання станів», нерідко відносячи його до дореформеної доби, що, на нашу думку, суперечило історичній дійсності. Ще однією характерною рисою радянської історіографії було зосередження уваги на класовій, а не на становій структурі суспільства. Історія ж міщанського стану вивчалася зазвичай у контексті дослідження історії окремих міст, економічного розвитку, торгівлі, створення та діяльності міського громадського управління, демографічного розвитку міського населення, формування й еволюції нових класів капіталістичного суспільства.

Нарешті, звернемо увагу на те, що радянська історіографія розглядала міщанство як носія дрібнобуржуазної свідомості, а саме поняття «міщанин» набуло негативного відтінку і стало означати обмежену, аполітичну, недалеку людину, що схильна до накопичення, користолюбства тощо. До того ж, міщанство розглядалося не як один із міських соціальних станів, а як соціально-психологічне та моральне явище. Внаслідок такого підходу в суспільних науках запанував не науковий аналіз та конкретно-історичні уявлення про міщанство, а ідеологічні обмеження, що не сприяло всебічному й об'єктивному вивченню міщанського стану.

У 1920–1940-і рр. наукових досліджень із зазначеної проблеми не знаходимо. Лише у кінці цього періоду науковці звернулися до вивчення міст та міського населення, серед них – М. Горловський[1194], Р. Кабо[1195], Л. Іофа[1196]. Наприклад, відомий радянський географ та економіст Р. Кабо головну увагу приділив історичним аспектам економіко-географічного дослідження дореформених міст. Віддаючи належне тогочасним підходам, автор повторив висновок дорадянських авторів про застійний характер міського розвитку. Певну увагу він звернув на чисельність міських жителів регіону, їхню діяльність у господарській галузі. У процесі формування населення міст, на думку автора, вагомішу роль, ніж промисловість, відігравала торгівля, особливо оптова, і пов'язані з нею складсько-розподільні функції. Більше того, він переконаний, що господарсько-економічні функції міст є тим чинником, який визначав і соціальний склад населення. Науковець з'ясував, що найбільш характерною для міст групою населення була та, що об'єднувала міщан, цехових та купців. Саме ці верстви складали, за його підрахунками, 2/3 всього міського населення регіону[1197].

[1194] Горловский М.А. Горный город Екатеринбург. 1807–1863. Краткий очерк. Свердловск, 1948. 146 с.
[1195] Кабо Р.М. Города Западной Сибири: очерки историко-экономической географии (XVII – пер. пол. ХГХ вв.). М.: Географгиз, 1949. 220 с.
[1196] Иофа Л.Е.Города Урала. Часть 1. Феодальный период. М., 1951. 424 с.
[1197] Кабо Р.М. Города Западной Сибири. С. 164–165

В узагальнювальному історико-географічному дослідженні Л. Іофа простежено процес розвитку міст Уралу у XVIII – першій половині XIX ст. З огляду на тему нашого дослідження, звернемо увагу на висновок автора про те, що міська реформа 1785 р. «внесла певну впорядкованість у міську громаду, вона вперше об'єднала в одне ціле різноманітні групи міського населення, порушивши старий становий «порядок»[1198].

З середини 1950-х рр. розпочався новий етап радянської історіографії, характерними рисами якого стала поява нових дослідницьких підходів, суттєве розширення джерельної бази, значне підвищення рівня наукових праць, що й спричинило активізацію досліджень з історії дорадянських міст. Про це свідчать публікації Б. Кафенгауза[1199], Ю. Клокмана[1200], О. Копаньова[1201], Ф. Полянського[1202], А. Рашина[1203], П. Риндзюнського[1204] та інших. На нашу думку, саме публікація фундаментальної монографії П. Риндзюнського стала своєрідним проривом у вивченні міст та міського населення Російської імперії у дореформений період. Крім значного обсягу інформації, монографія відзначається комплексним підходом до вивчення проблем міського населення дореформеної пори. У ній спостерігаємо не анотаційне переповідання основних і другорядних законодавчих актів, які були покликані забезпечувати правове регулювання перетворень у містах, а «повноцінний аналіз їх прямого та непрямого впливу на розвиток подій і ту відповідну реакцію міських станів й загалом міського населення на викликані

[1198] Иофа Л.Е.Города Урала. С. 223.
[1199] Кафенгауз Б.Б. Город и городская реформа 1785 года // Очерки истории СССР. Период феодализма. Россия во второй половине XVIII. М.: АН СССР, 1956. С. 151–165.
[1200] Клокман Ю.Р. Социально-экономическая история русских городов. Вторая половина XVIII в. М., 1967. 336 с.
[1201] Копанев А.И. Население Петербурга в первой половине XIX века. Л., Изд-во АН СССР, 1957. 155 с.
[1202] Полянский Ф.Я. Городское ремесло и мануфактура в России XVIII в. М.: Изд–во Моск. ун-та, 1960. 200 с.
[1203] Рашин А.Г. Население России за 100 лет (1811–1913).: Статистические очерки. М.: Госстатиздат, 1956. 352 с.
[1204] Рындзюнский П.Г. Городское гражданство дореформенной России. М., 1958. 560 с.

ними перетворення»[1205].

Зауважимо, що він застосував у дослідженні міського громадянства історичний підхід на відміну від юридичного, що домінував в історіографії імперської доби. Перебуваючи в межах марксистської методології соціального розвитку міст XIX ст., учений ускладнив її та наповнив важливим фактичним матеріалом. Він проаналізував соціальне та правове становище міського населення в системі суспільних станів, порівняв права та обов'язки міських верств та дійшов слушного висновку, що правовий статус міських станів і селянства суттєво не відрізнявся[1206]. Порушив П. Риндзюнський і проблеми переходу селян у місто та приписки до міських станів, підкресливши, що міське населення збільшувалося переважно завдяки вихідцям із села[1207]. На основі широкого залучення архівних матеріалів та ретельного аналізу політики уряду щодо формування нових міських верств впродовж останньої чверті XVIII – першої половини XIX ст. учений дійшов цілком слушного висновку про те, що у дореформеній Росії відбувалися паралельно два процеси утворення та розвитку міст і міського устрою: прагнення найбільш активної та підприємливої частини селянства вийти з села, формуючи тим самим потужні містоутворювальні потоки і облаштування міст урядом[1208].

Автор ґрунтовної монографії Ю. Клокман поряд з дослідженням соціально-економічного розвитку міст Російської імперії у другій половині XVIII ст., звернув увагу і на проблеми зміни складу та характеру міського населення під час проведення обласної й міської реформ 1775–1785 рр. Міщанство, зазначає автор, було новим податним станом, що виділялося із купецтва. Джерелом його існування, на відміну від купецтва, було

[1205] Андреев Н.В. Методология и история отечественной историографии развития городов и городского хозяйства России последней четвертиXVIII – первой половины XIX в. Книга I. Екатеринбург: изд-во УрГУ. Пермь: ПГПУ, 2003. 318 с.
[1206] Рындзюнский П.Г. Городское гражданство. С. 50.
[1207] Там же. С. 15.
[1208] Рындзюнский П.Г. Правительственная регламентация городообразовательных процессов в первые пореформенные десятилетия. //Русский город. Вып.6. М. 1983. С. 164.

ремісництво або ж робота за наймом[1209]. Науковець дійшов слушного, на нашу думку, висновку про те, що «міське населення поділялося на два основних стани: купецтво і міщанство. Але це були саме станові категорії, які не завжди відображали специфіку виробничої діяльності городян»[1210].

Певне місце в історіографії проблеми займає монографія А. Рашина. Автор простежив динаміку чисельності населення та процеси формування міського населення, приділивши значну увагу демографічній, соціальній, професійній та освітній структурі населення найбільших міст Росії. Як зазначив академік С. Струмілін, одна з помітних переваг дослідження полягала в тому, що автор приділив значну увагу аналізу залежності демографічних явищ від соціальних і культурних умов життя[1211].

Упродовж 1970–1980-х рр. радянська історіографія поповнилася значною кількістю наукових праць, присвячених тим чи іншим питанням та періодам розвитку міст Російської імперії[1212]. Зростання кількості літератури супроводжувалося її осмисленням у загальних та спеціальних історіографічних роботах[1213]. Зауважимо, проте, що жодної історичної, і

[1209] Клокман Ю.Р. Социально-экономическая история. С. 120.
[1210] Там же. С. 317.
[1211] Рашин А.Г. Население России. С. 5–6.
[1212] Водарский Я.Е. Промышленные селения центральной России в период генезиса и развития капитализма М.: Наука, 1972. 256 с.; Рабцевич В.В. Социальный состав органов городского самоуправления в Западной Сибири в 80-х гг. XVIII – первой четверти XIX в. // История городов Сибири досоветского периода (XVII – начало XX в.). Новосибирск: Наука, 1977. С. 80–96; Рабцевич В.В. Сибирский город в дореформенной системе управления. Новосибирск, 1984. 197 с.; Сметанин С.И. Разложение сословий и формирование классовой структуры городского населения России в 1800-1861 гг. // Исторические записки. 1978. Т. 102. М., 1978. С. 153–182; Ерошкин Н.П. История государственных учреждений дореволюционной России. М.: Высш. шк., 1983. 352 с.; Миронов Б.Н. Социальная структура городского населения России во второй половине XVIII – первой половине XIX в. // Проблемы отечественной и всеобщей истории. Л., 1988. Вып. II. С. 197–224; Его же. Русский город в 1740–1860-е гг.: демографическое, социальное и экономическое развитие. Л., 1990. 271 с.
[1213] Города феодальной России: Сб. статей памяти Н.В. Устюгова. М.: Наука, 1966 563 с.; Города Сибири. Эпоха феодализма и капитализма: Сб. науч. тр. Новосибирск, 1973. 335 с.; Города Сибири. Экономика, управление и культура городов Сибири в досоветский период: Сб. науч. тр. Новосибирск, 1974. 298 с.; Русский город /Янин В.Л. (ред.). М., 1976–1990. Вып. 1–10; Сибирские города XIX - начала XX века: Сб. науч. тр. Новосибирск, 1981. 222

поготів спеціальної історіографічної праці, присвяченої історії міщанства дореформеної доби у радянській історичній літературі не спостерігаємо. Проте саме у цей період з'явилися кілька нових підходів у дослідженні міських верств: власне історичний, економіко-географічний, історико-архітектурний, які й стали підґрунтям для вироблення у подальшому міждисциплінарного підходу до вивчення проблем міста та міського населення. Тоді ж у радянській науці почав складатися новий історико-етнографічний підхід у вивченні міст та міського населення. У поле зору вчених-етнографів потрапила соціокультурна історія окремих верств міського населення, дослідження міського побуту як самостійної теми. У грунтовних працях М. Рабиновича[1214], Г. Жирнової[1215], Л. Анохіної та М. Шмельової[1216] та інших висвітлюються особливості міської матеріальної культури, різноманітні питання побуту городян, етнографічні та демографічні проблеми. Провідною ж проблематикою історико-етнографічного вивчення міста була трансформація традиційної селянської культури в міських умовах. Серед цих праць особливо виокремимо монографії М. Рабиновича. Саме вони, на нашу думку, були найґрунтовнішим етнографічним дослідженням населення міст у радянській історіографії.

У контексті дослідження міського населення, соціально-економічних

с.; Резун Д.Я. Очерки истории изучения сибирского города конца XVI первой половины XVIII века. Новосибирск: Наука, Сиб. отделение, 1982. 218 с.; Историография городов Сибири конца XVIII – начала XX в. Новосибирск: Наука, Сиб. отд-ние, 1984. 178 с.; Кабузан В.М. Заселение Новороссии (Екатеринославской и Херсонской губерний) в XVIII – первой половине XIX в. (1719-1858 гг.). М.: Наука, 1976. 308 с.; Шахеров В.П. Экономико-правовые аспекты классово-сословной структуры сибирского города в период позднего феодализма // Экономическая политика царизма в Сибири в XIX – начале XX века. Иркутск, 1984. С. 3–14.

[1214] Рабинович М.Г. Очерки этнографии русского феодального города: Горожане, их общественный и домашний быт. М.: Наука, 1978. 328 с.; Его же. Очерки материальной культуры русского феодального города. М.: Наука, 1988. 312 с.

[1215] Жирнова Г.В. Брак и свадьба русских горожан в прошлом и настоящем: по материалам городов средней полосы РСФСР. М.: Наука, 1980. 148 с.

[1216] Анохина Л.А., Шмелева М.Н. Быт городского населения средней полосы РСФСР в прошлом и настоящем: на примере городов Калуга, Елец, Ефремов. М., 1977. 359 с.

процесів в містах, формування пролетаріату та буржуазії розглядається історія міщанського стану в працях відомого історика В. Кабузана[1217]. У першій з праць автор зібрав дані щодо чисельності, національного та станового складу населення Півдня України та його господарських занять[1218].

За радянської доби ідеологічні постулати формаційної теорії чітко й недвозначно визначали схему суспільного поділу на феодалів (дворян та поміщиків) й селян у феодальному та буржуазію (капіталістів) і пролетаріат у капіталістичному. А суспільні стани ніяк не вписувалися у цю жорстко детерміновану соціальну структуру класового суспільства, що врешті й зумовлювало появу суттєво розмитих понять щодо «неосновних», «перехідних», «проміжних» классов, «прошарків», «класів-станів» «внутрішньокласового соціального шару», «міжкласового соціального шару». Внаслідок такого підходу пріоритетним у радянській історіографії стало вивчення основних класів та відсування на задній план інших, «проміжних класів» та станів, зокрема міщанства. Для радянської історіографії чи не найпріоритетнішим напрямком соціальної історії міст середини та другої половини XIX ст. були питання класоутворення[1219]. Автори, на нашу думку, явно перебільшували ступінь розшарування міського населення на буржуазію та пролетаріат. Водночас вони слушно вказували на прискорення процесу розщарування в столичних та великих промислових і губернських містах та його сповільненість у середніх та малих містах. Як зазначав О. Ніфонтов «розкладання станового ладу в капіталістичній Москві відбувалося швидким

[1217] Кабузан В.М. Заселение Новороссии (Екатеринославской и Херсонской губерний) в XVIII – первой половине XIX века (1719–1858). М.: Изд-во «Наука», 1976. 307 с. ; Его же. Изменения в размещении населения России в XVIII – первой половине XIX в: (по материалам ревизий). М.:Изд-во «Наука», 1971. 188 с.

[1218] Кабузан В.М. Заселение Новороссии.

[1219] Нифонтов А.С. Формирование классов буржуазного общества в русском городе второй половины XIX в. (по материалам переписи населения Москвы в 70 – 90-х гг. XIX в.) // ИЗ. № 54. 1955. С. 239–251; Иванов Л.М. О сословно-классовой структуре городов капиталистической России // Проблемы социально-экономической истории России. Сборник статей. М., 1971. С. 312–340

темпом і найбільш глибоко ці процеси захоплювали селянство і міщанство»[1220].

На початку 1990-х рр. почався новий етап української історіографії, що спричинило, поміж іншого, і розширення проблематики досліджень. Зокрема значно посилився науковий інтерес до історії міських станів. Сучасні українські дослідники зробили певний внесок у вивчення історії міщанства.

Так, особливості соціально-станової структури в містах Півдня України наприкінці XVIII ст. – 1861 р., яка була представлена купецтвом, міщанством, дворянством, духовенством, почесними громадянами, селянством, військовими та різночинцями, проаналізувала Н. Діанова[1221]. Провідні позиції в соціально-економічному житті міст, зазначила авторка, займали купецтво й міщанство, чисельність яких впродовж першої половини XIX ст. значно зросла, на відміну від переважної більшості міст російських губерній, що свідчить про пріоритетний розвиток ремесел, промисловості й торгівлі[1222]. Дослідниця схарактеризувала етнічний склад міського населення Південної України, котре відзначалося співіснуванням різних етнічних груп, дійшовши висновку, що переважну більшість серед них становили українці. Серед християнських жителів міст Катеринославської губернії їхня питома вага становила 75%, Херсонської губернії – 62%, Південної Бессарабії – 31%, натомість питома вага росіян становила відповідно 13%, 21% та 30%[1223].

Станову, соціальну та професійну характеристику міського населення Волині в другій половині XIX – на початку XX ст. розглянула в монографії О. Прищепа[1224]. Учена стверджує, що «напередодні соціально-економічних реформ 60-х рр. XIX ст. в містах Волині зберігався ще з середньовічних часів

[1220] Нифонтов А.С. Формирование классов. С. 248.
[1221] Діанова Н. М. Формування населення міст Південної України у дореформений період (кінець XVIII ст. – 1861 р.) : автореф. дис ... канд. іст. наук. Одеса, 2003. 20 с.
[1222] Там само. С. 16.
[1223] Там само.
[1224] Прищепа О.П. Міста Волині у другій половині XIX – на початку XX ст. Рівне: ПП ДМ, 2010. 287 с.

офіційний поділ населення на християн і євреїв, а також розподіл населення на особисто вільних і тих, які перебували у кріпосній залежності»[1225]. Щодо станового складу населення міст Волині, авторка зазначає, що воно «відносилося до таких станів і груп» дворяни спадкові і особисті (переважно колишня польська або сполонізована шляхта), духовенство різних віросповідань, міські обивателі, а саме: почесні громадяни (як спадкові, так і особисті), купці, міщани, ремісники (цехові), селяни, іноземні вихідці, дворові люди тощо»[1226]. На думку дослідниці, реформи 60-х рр. XIX ст. хоч привели до ліквідації окремих станових груп, але загалом сама станова систем не була знищена, оскільки самодержавство такого завдання і не ставило, «убачаючи у її збереженні гарантію своєї безпеки вбачли у збереженні гарантію своєї безпеки»[1227]. Проте зміни зумовлені реформами відбувалися, тому О. Прищепа наводить слова Л. Іванова, який наголошував, що «в місті найбільш яскраво зіткнулися між собою два напрямки, дві лінії розвитку: з одного – становість, представлена найбільш чітко спадковим дворянством, з другого боку, в місті всі стани потрапляли під вплив капіталізму, що бурхливо розвивався, втягуючись у промислово-торговельну діяльність, сферу буржуазних відносин»[1228].

Певну увагу в монографії О. Прищепа приділила найчисельнішій верстві містян Волині – міщанству. Авторка зазначає, що впродовж пореформеної доби чисельність й питома вага міщанства зростала, особливо після ліквідації міністром фінансів Росії М. Бунге «подушного податку, а разом із ним і обмежень у свободі пересування та виборі місця проживання»[1229]. Навівши приклад зростання питомої ваги міщан в Острозі, яка становила в 1861 р. 71 % від усіх міських жителів, а в 1911 р. – більше 90%, учена підкреслила, що цей

[1225] Там само. С. 57.
[1226] Там само.
[1227] Там само. С. 61.
[1228] Иванов Л.М. О сословно-классовой структуре городов капиталистической России // Проблемы социально-экономической истории России. Сб. ст. М.: Наука, 1971. С. 318.
[1229] Там само. С. 65.

приклад не був типовим для інших приватновласницьких міст, оскільки питома вага міщан була вищою в державних містах – у 1911 р. в державних містах цей показник коливався в межах 80–95%, водночас у приватновласницьких (за винятком Острога) питома вага міщан становила 47–72%[1230]. Аналіз станової системи поділу населення, дав змогу О. Прищепі дійти висновку, що в другій половині XIX – на початку XX вона вже не могла зупинити соціальну еволюцію суспільства – на Волині, як і в підросійській Україні загалом, «руйнувалися соціальні перегородки і приналежність до того чи іншого стану важила все менше. Саме тому в соціальній структурі міського населення і в цих містах більш вагоме значення набуває спосіб отримання прибутків і заробітків, а також рід занять»[1231].

Таку ж думку щодо статусу міщанства висловила в дисертації Формування міського способу життя у другій половині XIX – на початку XX ст. (на матеріалах м. Харкова)[1232] А. Боженко. За її словами «середній прошарок, який на відміну від європейського, не склав потужного прошарку, бази суспільства між елітою та низами, все більше диференціювався. Міщани, з одного боку наближалися до статусу інтелігенції та підприємництва, з іншого – поповнювали маргінальні прошарки»[1233].

Ґрунтовне дослідження, присвячене з’ясованню ролі та місця міщанських станових органів самоврядування, їхніх повноважень та структурних змін впродовж кінця XVIII – початку XX ст. підготувала В. Шандра[1234]. Учена розглянула специфіку діяльності цехових, ремісничих, міщанських управ та староств. Чималу увагу авторка відвела процесу

[1230] Там само. С. 67.
[1231] Там само. С. 68.
[1232] Боженко А. О. Формування міського способу життя у другій половині XIX – на початку XX ст. (на матеріалах м. Харкова): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01; Харків. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна. Харків, 2018. 256 с.
[1233] Там само, С. 140.
[1234] Шандра В. Міщанські органи станового самоврядування в Україні (кінець XVIII – початок XX ст.). К.: Інститут історії України НАН України, 2016. 345 с.

формування міщанських виборних інституцій, проаналізувала їхні повноваження, простежила правові підстави та практичну повсякденну діяльність. Дослідниця проаналізувала основні законодавчі акти Російської імперії – Жалувану грамоту містам 1785 р., Міські положення 1846, 1862 та 1863 рр., прийнятих відповідно для Петербургу, Москви та Одеси та 1870 й 1892 рр., акцентуючи на змінах, що стосувалися міщанських станових органів самоврядування. У рецензії на цю монографію зазначається: «В. Шандра реконструювала процес формування міщанством виборних інституцій, охарактеризувала сферу їхньої компетенції й практику повсякденного врядування. Поза усяким сумнівом досягненням авторки є побудова матеріалу за проблемним принципом, поєднання фактологічної інформації з теоретичною викладкою. Такий підхід апріорі розкриває перед читачем усі грані формування та діяльності міщанських самоврядних органів. Понад те, у динаміці показано трансформування законодавчої бази, на підставі якої вибудовувалася самоорганізація міщанства»[1235].

З'ясуванню чисельності та правового становища київського міщанства наприкінці XVIII – в середині XIX ст. в умовах панування царської Росії присвячена стаття О. Кохан[1236]. Дослідниця наголошує, що київські міщани становили найчисельнішу верству серед населення міста: в 1795 р. у Києві нараховувалося 4900 міщан, в 1835 та 1845 рр. – 17440 та 21851 відповідно, а все населення Києва в 1835 р. становило не більше 29 000 жителів, а в 1845 р. – 50 137 містян[1237]. На думку авторки, «зростання чисельності київського міщанства протягом кінця XVIII – середини XIX ст. було пов'язано перш за все з тим, що до нього приписувалися вихідці з інших соціальних станів»[1238].

[1235] Демченко Т., Шара Л. Рецензія на книгу: Шандра В. Міщанські органи станового самоврядування в Україні (кінець XVII – початок XX ст.). К., 2016. 344 с. Сіверянський літопис. 2017. № 4. С. 233–235.

[1236] Кохан О. Чисельність та правове становище київського міщанства в кінці XVIII – середині XIX ст. // Краєзнавство. 2016. № 1–2. С. 66–71.

[1237] Там само. С. 68.

[1238] Там само.

О. Кохан звернула увагу на те, що з кінця XVIII ст. Київ почав поступово підпорядковуватися законам самодержавної Росії, а міщани – втрачати свої права та привілеї через скасування магдебурзького права. Відповідно до російського законодавства, київське міщанство належало до податного стану й сплачувало державні податки, міські та податки на продовольство, недоїмки й виконували, крім того, повинності, зокрема рекрутська та постоєва, і різні роботи серед яких, участь у будівництві, утримання поштових трактів, постачання підвод для військ[1239].

В іншій своїй статті О. Кохан розглянула правове становище міщан Києва до та після ліквідації магдебурзького права[1240]. Аналіз літератури та документів дав змогу авторці дійти висновку, що внаслідок ліквідації магдебурзького права міщанство Києва втратило право виключної торгівлі в міських межах та позбулося можливості скаржитись у магістрат, котрий з 1785 р. був перетворений у судову установу для міщан, а контроль за всіма справами міста перейшов до Київської міської думи. Крім того, дослідниця зауважила, що «наслідком ліквідації магдебурзького права стало поширення рекрутської повинності на міщан та втрата права на корчемну оренду»[1241].

Ще на один важливий аспект дослідження київського міщанства – його майнову диференціацію наприкінці XVIII – в середині XIX ст. звернула увагу О. Кохан[1242]. Авторка розглянула вартість будинків, одяг й предмети побуту міщан, їхнього місця проживання, зробивши висновок, що більшість київського міщанства були незаможними й проживали в будинках з дерева, вартість яких оцінювалася від 2 до 600 крб., але переважна більшість більшість

[1239] Там само. С. 68–69.
[1240] Кохан О.О. Порівняння правового становища київського міщанства до і після ліквідації магдебурзького права в кінці XVIII – середині XIX ст. // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. 2017. Вип. 47. С. 66–71.
[1241] Там само. С. 70.
[1242] Кохан О. Майнова диференціація київського міщанства в кінці XVIII – середині XIX ст. // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія. 2016. Вип. 2(1). С. 30–34.

міщан володіла будинками, що коштували від 20 до 100 крб., і тільки незначна частина – понад 200 крб.[1243]

Питання внутрішнього устрою ремісничих цехів у містах Північного Лівобережжя другої половини XVII–XVIII ст., їхню ієрархічну структуру, права й обов'язки міщанської верстви проаналізувала С. Щербина[1244]. На думку авторки, ієрархічна структура цехів великою мірою позначалася на розвиткові промислового виробництва, культурі та побуті міщан[1245]. Дослідниця зазначила, шо запровадження російського законодавства, зокрема «Ремісничого положення» 1785 р. на території півночі Лівобережної України внесло значні зміни у цехову структуру, що суперечило місцевій традиції та спричинило значне обмеження автономії ремісничих цехів й призвело до тотальної уніфікація усіх сторін їхньої життєдіяльності та втрати самобутності[1246].

Через призму етноісторичного підходу зміст та обсяг поняття «міщанство» розглянула О. Кунцевська, звернувши увагу на моральний аспект проблеми – «йдеться про тезу, що справжньому міщанину … не можуть бути притаманні такі риси як зажерливість, егоїзм, він зобов'язаний дбати про процвітання свого міста»[1247]. Для підтвердження цієї думку авторка посилається на авторитетну думку В. Антоновича, який зауважив, що «кожна особа, яка бажала поживитися й стати в ряди міської аристократії, мусила представляти відомий, малопривабливий моральний образ: для цього необхідно було відректися від народних поглядів і народної моралі, – відмовитися від правил совісті, принести усю свою моральну гідність у жертву

[1243] Там само. С. 33.
[1244] Щербина С.В. Ієрархія у ремісничих цехах Північного Лівобережжя у другій половині XVII–XVIII ст. // Сіверщина в історії України: Зб. наук. пр. К.: Глухів, 2016. Вип. 9. С. 217–221.
[1245] Там само. С. 217.
[1246] Там само. С. 220.
[1247] Кунцевська, О. Зміст і обсяг поняття «міщанство» (етноісторичний підхід) // Народна творчість та етнографія. 2009. № 2. С. 62–70. С. 68.

особистому інтересу і прагненню до наживи, шукати опертя поза своєю общиною […], і тільки за таких умов можна було, користуючись то буквою писаного закону, то солідарністю між собою членів невеликого гуртка знатних товаришів, провадити усілякі дії…»[1248], через це В. Антонович уважав, що для корінних, «старожилих» київських міщан дуже важко було потрапити до лав молодої міської аристократії, адже їх («старожилих») стримували кревні зв'язки, а також «набуті від свого середовища поняття і звичка до поваги суспільної думки співгромадян»[1249]. На нашу думку, ці слова є цілком злободенними для теперішньої української дійсності.

Зміни чисельності міського населення, соціальну, національну та конфесійну характеристики містян Полтавської, Харківської та Чернігівської губерній у другій половині XIX ст. проаналізував у монографії «Пореформені міста Полтавської, Харківської та Чернігівської губерній у другій половині XIX ст.: історичний аспект самоврядування» Ю Нікітін[1250]

Вперше в українській історіографії гендерні відносини в містах Харківської губернії в другій половині XIX – початку XX ст. стали предметом дослідження М. Вороніної[1251]. Головну увагу авторка зосередила на вивченні жіночої освіти як ознаки гендерної стратифікації, становищі та ролі жінок у промисловості, приватного та публічного в житті містянок Харківської губернії. Авторка акцентує увагу на тому, що «В другій половині XIX століття в Російській імперії розпочалася, так звана, перша хвиля фемінізму. Саме Харківська губернія відрізнялася унікально високим рівнем емансипованості місцевої громади, нерідко всупереч загальнодержавним тенденціям по відношенню до жіноцтва. Дискримінація жіноцтва відбувалась у всіх сферах

[1248] Там само. С. 68.
[1249] Там само.
[1250] Нікітін Ю.О. Пореформені міста Полтавської, Харківської та Чернігівської губерній у другій половині XIX ст.: історичний аспект самоврядування: моноафія. Суми: ВД «Білий птах», 2016. с. 324
[1251] Вороніна М.С. Мешканки міст Харківської губернії: гендерна дискримінація та динаміка змін (1861–1917 рр.): автореф. дис ... канд. іст. наук: 07.00.01. Х., 2005. 19 с.

життя і лише завдяки особливостям розвитку регіону здійснювалось протистояння і відбувалися суттєві зміни»[1252].

До гендерної історії належить і стаття О. Вигівської, яка зробила слушний висновок, що «міщанство загалом на сьогодні є однією з найменш вивчених великих соціальних груп періоду імперії, а жіноцтво міст взагалі залишилось поза увагою дослідників. Вивчення міщанства, особливо дореформеного, натрапляє на мізерність джерел, відмічену багатьма дослідниками соціальної історії міста, оскільки в джерелах особистого характеру пересічні городяни практично не зустрічаються»[1253].

У контексті вивчення історії міщанства Наддніпрянської України 1785–1917 рр., яка перебувала в складі Російської імперії, є важливими праці російських дослідників Б. Миронова[1254] та Л. Кошман[1255]. Саме їхній науковий доробок із зарубіжних дослідників з історії міщанського стану є найповнішим. Б. Миронов розглянув міщанство та його роль і значущість у контексті змін правового статусу та соціально-станової структури міського населення та дійшов висновку, що на початку ХХ ст. «колись сильний міщанський стан перестав виконувати життєво важливі функції» й «за всіма показниками ми бачимо деградацію»[1256].

У другому розділі «Мещанство – «забытое сословие» российских городов» Л. Кошман розглянула міщанський стан як «середній рід людей» у містах, його соціальну мобільність, джерела поповнення, правове становище

[1252] Там само. С. 15.

[1253] Вигівська О. В. Соціальна мобільність міщанок у першій половині XIX ст. на прикладі Волині // Інтелігенція і влада. Серія: Історія. 2012. Вип. 26. С. 16.

[1254] Миронов Б.Н. Русский город в 1740-1860-е годы: демографическое, социальное и экономическое развитие. АН СССР, Ин-т истории СССР, Ленингр. отд-ние. Л.: Наука: Ленингр. отд-ние, 1990. 271 с.; Его же. Российская империя: от традиции к модерну. В 3-х тт. СПб.: Изд. «Дмитрий Буланин», 2014–2015. Т. 1. 896 с.; Т. 2. 912 с.; Его же. Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX века). В 2 т. 3-е изд., испр., доп. Санкт-Петербург: Изд. «Дмитрий Буланин», 2003. Т. 1. 548 с.; Т. 2. 583 с.

[1255] Кошман Л.В. Русский город в XIX в.: дис. ... д-ра ист. наук: М., 2001 360 с.; Ее же. Город и городская жизнь XIX столетия: Социальные и культурные аспекты. М.: Российская политическая энциклопедия, 2008. 448 с.

[1256] Миронов Б.Н. Социальная история.

та станову організацію, професійно-господарську діяльність, роль землі в життєвому укладі міщанських сімей, грамотність і освіченість в міщанському середовищі, соціальну активність міщанства, громадський та домашній спосіб життя, його моральні та культурні цінності[1257].

Важливим, на нашу думку, є те, що авторка розглянула недостатньо вивчене питання щодо правового статусу міщан, дійшовши висновку, що за своїм правовим становищем міщани в дореформений період були найближче до державних селян[1258]. Учена вказала на обовязки міщан, котрі платили податки, виконували рекрутську повинність та інші повинності, до них могли застосовувати тілесні покарання. Й попри те, що міщанство було особисто вільним станом, воно не мало права на свободу пересування, як і в селян, тільки в пореформений час у них з'являються прізвища[1259]. Крім того, звернемо увагу те, що Л. Кошман, як і багато інших дослідників стверджує, що історія міщанства, практично не досліджена тема[1260].

***

Отже, підсумовуючи огляд літератури, присвяченої історії міщанства Наддніпрянської України, можемо стверджувати, що окремі аспекти теми, зокрема чисельність міщанського стану, його господарська діяльність, побут знайшли своє висвітлення у працях учених минулих періодів. Як самостійний об'єкт наукового студіювання зазначена проблема в історіографії не розглядалася, а вивчалася зазвичай у контексті дослідження окремих міст, міського населення, розвитку торгівлі, формування та діяльності міського самоврядування, ґенези капіталізму. Історія міщанства не належала до пріоритетних напрямів дослідження. Його вивчення за імперської доби зосереджувалося переважно на адміністративно-правових, а за радянської – на економічних питаннях.

[1257] Кошман Л.В. Город и городская жизнь XIX столетия. С. 179–288.
[1258] Там же. С. 204.
[1259] Там же.
[1260] Там же. С. 182.

У сучасній вітчизняній історіографії основними напрямами дослідження міщанства є джерела формування, структура міщанського стану, роль міщанства щодо формування буржуазного суспільства, динаміка чисельності, еволюція соціального та правового статусу міщпн, господарська діяльність, матеріальний рівень життя та особливості їхньої побутової культури, організаційні структури та діяльність самоврядування міщанських громад.

У сучасній вітчизняній історіографії спостерігається певний інтерес до історії міських станів, зокрема й міщанства. Зазвичай до цієї теми зверталися зрідка, насамперед через контекст ширшого предмета досліджень міської історії. Основними напрямами дослідження міщанства є джерела формування, структура міщанського стану, роль міщанства щодо формування буржуазного суспільства, динаміка чисельності, еволюція соціального та правового статусу міщан, господарська діяльність, матеріальний рівень життя та особливості побутової культури, організаційні структури та діяльність самоврядування міщанських громад. Однак історія міщанства, як найчисленнішої міської верстви не знайшла достатнього висвітлення в історичній науці.

4.3. Дослідження історії бладійності міської еліти

Підвищений інтерес до історії благодійності зумовлений не лише науковим зацікавленням до цієї теми, а й викликаний зокрема наслідками соціально-економічних перетворень в Україні, які призвели до різкого майнового розшарування та зубожіння більшості населення, що стало серйозною економічною, соціальною й психологічною проблемою. Криза в усіх сферах життя українського суспільства, коли більшість українського населення поставлена за межу бідності та надто гостро виникає питання щодо покращення соціального захисту малозабезпечених прошарків населення, актуальне значення має вивчення і переосмислення того вагомого історичного досвіду, що був нагромаджений в попередні періоди. Особливої актуальності

тема благодійництва набуває з огляду на збройну агресію Росії проти України. Остання обставина поставила на порядок денний питання добродійної допомоги пораненим та постраждалим в зоні військових дій, дітям-сиротам та сім'ям загиблих українських воїнів. Крім того, традиція благодійності впродовж століть була важливим складником громадського життя в Україні, через це дослідження історії цього соціокультурного феномену набуває виняткової злободенності, наукової та суспільної значущості.

У розвитку історіографії благодійної діяльності в містах Наддніпрянської України досить чітко виокремлюються три періоди: перший – імперський; другий – радянський; третій – сучасний, що розпочався з другої половини 1980 – 90-х рр. та остаточно утвердився зі здобуттям незалежності України. Перший період доцільно, на нашу думку, умовно поділити на три етапи: перший – 1810–1850-і рр.; другий – 1860–1880-і рр.; третій – 1890–1917 рр.

Перш ніж приступити до огляду літератури з окресленої теми, вважаємо за необхідне зауважити таке: по-перше, автор використовує поняття «доброчинність», «благодійність» та «добродійність» як синоніми, що означає насамперед сферу громадської діяльності, що пов'язана з наданням приватними особами та громадськими організаціями (але не державою) матеріальних цінностей або ж грошових коштів нужденним; по-друге, державна добродійність означає соціальне забезпечення або піклування, оскільки державне фінансування чи регулювання допомоги нужденним має іншу соціальну природу і не може вважатися благодійництвом; по-третє, через те, що в останній чверті XVIII ст. Наддніпрянська Україна була інкорпорована та перебували під владою російського самодержавства до початку XX ст., то система доброчинної діяльності в них розвивалася як загальноімперська, з характерними для всієї імперії загальними закономірностями. Тому розглядаються праці дослідників імперського періоду з різних аспектів благодійності в Російській імперії, які так чи інакше стосувалися й

Наддніпрянської України.

До питання благодійництва зверталося чимало дослідників. Перші праці, в яких висвітлювалися та узагальнювалися питання щодо створення й діяльності різноманітних благодійних установ в Російській імперії з'явилися ще в першій половині XIX ст. Їхніми авторами зазвичай були різного рангу чиновники, що мали безпосередній доступ до законодавчих джерел та статистичних матеріалів. Наприклад, О. Стог – сенатор, таємний радник, начальник Другого відділення Господарського департаменту МВС, а потім і директор Господарського департаменту МВС; Г. Фролов – статський радник, начальник Міського відділу Господарського департаменту МВС; М. Варадінов – уродженець Полтавської губернії, письменник, юрист, доктор права, член ради при Міністрі внутрішніх справ.

У працях цих авторів містилися короткі історичні відомості про доброчинну діяльність та робилися певні аналітичні висновки щодо тенденцій її еволюції. Так, автор чи не найпершої праці з благодійності, опублікованої в 1818 р. і яка стала потім настільною книгою для наступних поколінь дослідників, О. Стог простежив розвиток державної допомоги та підтримки нужденних[1261]. Майже півстоліття ця праця була практично єдиним дослідженням, присвяченим темі доброчинності. Г. Фролов в одній зі своїх статей розглянув розвиток та устрій громадського піклування, вказавши на три етапи в його розвитку[1262]. Як важливу віху в еволюції добродійності він називає створення приказів громадського піклування 7 листопада 1775 р. законом про Установи для управління губерній[1263]. Закон дозволяв створювати прикази громадського піклування, на які покладався обов'язок організації та утримання сирітських будинків, народних шкіл, аптек, лікарень, будинків для

[1261] Стог А.Д. О общественном призрении в России. Ч. I. СПб., 1818. 526 с.
[1262] Фролов Г.И. Развитие и устройство общественного призрения в Империи. Журнал Министерства внутренних дел. 1844. Кн. 3. 407–447.
[1263] Фролов Г.И. Частные благотворительные заведения и общества Империи. Журнал Министерства внутренних дел. 1845. № 10. С. 3–42.

божевільних та для невиліковних хворих, робітних будинків, в яких нужденні могли прогодуватися власною працею. В іншій своїй статті «Частные благотворительные заведения и общества в Империи» Г. Фролов розглянув два варіанти надання благодійної допомоги: перший – коли переважно здійснюється приватна доброчинність і другий – коли сама держава бере на себе основні функції з надання допомоги нужденним. Указавши на недоліки обох варіантів, автор вважав оптимальною ситуацію, коли уряд, надаючи повну свободу приватним особам і товариствам засновувати і утримувати благодійні заклади, здійснював над ними постійний нагляд і піклування, щоб в такий спосіб відчувати співчуття і людинолюбство, не обмежувати їх у своєму розвитку, й разом з тим захищати їх від зловживань, які можуть з'явитися від наданої їм свободи[1264].

Специфічною рисою історіографії першої половини XIX ст. було те, що автори тоді робили тільки перші кроки в дослідженні благодійної діяльності. Прикметно, що література цього етапу складала лише 0,5% від всього обсягу літератури імперського періоду з цієї проблеми. Дослідники нараховують більше 4 тисяч назв статей, брошур, книг, збірників, присвячених проблемам благодійництва[1265].

Другий етап історіографії, що розпочався з 1860-х рр., характерний зростанням інтересу громадськості та науковців до історії та практики доброчинності. Спричинили його насамперед суттєві зміни в суспільній свідомості в період проведення реформ, збільшення коштів, що витрачалися на доброчинність, зростання кількості благодійних закладів, активізація зусиль держави щодо створення філантропічних установ.

Праці цього етапу можна класифікувати за такими напрямами: по-перше, публіцистичні твори, автори яких з різних політичних позицій

[1264] Фролов Г.И. Частные благотворительные. С. 33.

[1265] Бобровников В.Г. Библиографические и источниковые основы истории благотворительности в России в дореволюционный период. Волгоград: Волгоградский гос. ун-т, 1994. 18 с.

намагалися осмислити проблеми, завдання та ефективність благодійної діяльності: М. Курбановський[1266], К. Мушинський[1267], І. Прижов[1268], В. Щепкін[1269]; по-друге, нариси з історії, присвячені окремим піклувальним установам, благодійним товариствам та окремим добродійникам. Серед їхніх авторів виділимо І. Андрєєвського[1270], Е. Жуковського[1271], О. Пятковського[1272]; по-третє, праці, автори яких висвітлюють регіональні та релігійні особливості благодійництва – П. Єфімєнко[1273], О. Кудрявцев[1274], М. Нікольський[1275]. Зауважимо, що перший з них розглянув питання діяльності шпиталів в Лівобережній Україні.

Важливою рисою публікацій цього етапу було поєднання власного тексту авторів з документами, що стосувалися добродійності.

Третій етап історіографії доброчинної діяльності, що розпочався на межі XIX-XX ст. характерний лавиноподібним зростанням кількості публікацій з цієї проблеми.

Історія та практика благодійництва стає предметом вивчення чималого кола дослідників, починаючи від міських громадських діячів, публіцистів, які були свідками тогочасних процесів і закінчуючи відомими істориками,

---

[1266] Курбановский М.Н. Нищенство и благотворительность. Современник. 1860. Т. 83. С. 249–304.

[1267] Мушинский К.А. Устройство общественного призрения в России. СПб., 1862. 86 с.

[1268] Прыжов И. Г. Нищие на святой Руси. Материалы для истории собственного и народного быта в России. М., 1862. 140 с.

[1269] Щепкин В.Н. Голода в России. Исторический очерк. Исторический вестник. 1886. Т. 24. № 6. С. 489–521.

[1270] Андреевский И.Е. Новейшие попытки к лучшему устроению призрения бедных. СПб., 1874. 30 с.

[1271] Жуковский Э.А. Ведомство учреждений Императрицы Марии: Ист. Очерк. СПб., 1884. 30 с.

[1272] Пятковский А. П. Санкт-Петербургский воспитательній дом под управлением И. И. Бецкого. (Историческое исследование по архивнім источникам). Русская старина. 1875. Т. 12. № 1. С. 147.

[1273] Ефименко П. Шпитали в Малороссии. Киевская старина. 1883. № 4. С. 709–727.

[1274] Кудрявцев А. Нищенство как предмет попечения церкви, общества и государства. Одесса: Типография «Одесского вестника», 1885. 89 с.

[1275] Никольский Н.А. Об общественной благотворительности и ее органах – приходских попечительствах. Православное обозрение. 1876. Т. 2. С. 81–127.

економістами, правознавцями.

Саме тоді суттєво розширилося коло питань, що розроблялися дослідниками. З-поміж інших, виокремимо такі: систематизація фактів та визначення основних етапів розвитку доброчинності та громадського піклування; дослідження взаємин держави і системи громадського піклування насамперед з погляду створення правової бази як основи діяльності громадських установ й стимулювання приватного благодійництва; вивчення причин жебрацтва та пошук заходів щодо його запобігання; висвітлення церковної доброчинності; дослідження діяльності благодійних установ, визначення ефективності форм і способів надання допомоги нужденним; вивчення ролі органів громадського управління щодо доброчинної діяльності й громадського піклування та досвіду самоврядування західних держав, діяльність яких надзвичайно високо оцінювали сучасники; звернення до мотиваційних установок благодійності тощо.

Авторами найпомітніших праць на цьому етапі були П. Георгієвський[1276], В. Гер'є[1277], С. Гогель[1278], В.Дерюжинський[1279], Є.Максімов[1280] та інші. Вони досліджували не тільки сучасні їм тенденції благодійництва, загальні риси доброчинної діяльності, окремі її види та напрями, але й історію та еволюцію благодійності в Російській імперії, порівнюючи їх з європейськими. Зазвичай автори підкреслювали, що держава, все більше усвідомлюючи необхідність доброчинності, створювала правову базу, яка стимулювала приватну благодійність та діяльність установ

[1276] Георгиевский П. И. Призрение бедных и благотворительность. СПб., 1894. 118с.
[1277] Герье В. Записка об историческом развитии способов призрения в иностранных государствах и о теоретических началах правильной его постановки. СПб.: Гос. тип., 1897. 110 с. Его же. Русские дома трудолюбия. М., 1900. 123 с.
[1278] Гогель С.К. Объединение и взаимодействие частной и общественной благотворительности. СПб., 1908. 145 с.
[1279] Дерюжинский Е. Ф. Заметки об общественном призрении. М.: Изд. Гросман и Кнебель, 1897. 115 с.
[1280] Максимов Е.Д. Городские общественные управления в деле помощи бедным. СПб.: Гос. тип., 1905. 224 с.; Его же. Очерк частной благотворительности в России. СПб., 1898. 85 с.; Его же. Происхождение нищенства и меры борьбы с ним. СПб.: Тип. Киршбаума, 1901. 136 с.

піклування.

Насамперед акцентуємо увагу на чималому внеску у дослідження теми доброчинності громадського діяча, економіста, професора Є. Максимова, ґрунтовні праці якого присвячені практично всім аспектам історії благодійної діяльності. Його тексти вирізняються не лише вимогливістю до опрацювання матеріалу, а й виваженістю історико-соціологічного підходу. Будучи переконаним, що громадська опіка буде необхідна завжди, він запропонував власну класифікацію доброчинності, взявши за основу найважливіші, на його переконання, напрямки її діяльності – постійна опіка дорослих; тимчасова спеціальна допомога дорослим; медична допомога; опіка дітей; добродійна діяльність в освітньо-виховній сфері. Важливою, на нашу думку, є оцінка автором відсутності соціальної допомоги держави населенню Російської імперії. В одній із своїх численних праць він стверджував, що «за загальної соціально-економічної відсталості і слабкої соціальної відповідальності держави перед громадянами, безкорислива допомога нужденним з боку благодійних організацій і приватних осіб виконувала важливу соціальну функцію із захисту економічно неактивного населення від деградації і фізичного вимирання, була показником рівня моральності й гуманності суспільства загалом»[1281].

Суттєвий внесок у дослідження проблеми доброчинності зробили й праці громадського діяча, історика, професора В. Гер'є, які знайомили громадськість з позитивним досвідом благодійної діяльності в європейських країнах і оцінювали російську практику з надання допомоги нужденним за європейськими критеріями[1282].

Окреме місце в історіографії займають публікації, що були присвячені становленню та еволюції законодавчої бази доброчинної діяльності. Питання розвитку законодавства щодо благодійництва розглядали вже названі В. Гер'є,

[1281] Максимов Е.Д. Очерк частной благотворительности. С. 66.
[1282] Герье В. Записка об историческом развитии. 123 с.

Є. Максімов, С. Сперанський[1283] та інші. Дослідники стверджували, що на відміну від країн Західної Європи, де систематичне законодавство щодо жебрацтва та піклування про бідних з'явилося ще у XVI ст., в царській Росії аналогічний процес розпочався лише в останній третині XVIII ст. Саме тоді царизм офіційно дозволив приватну доброчинність. У 1775 р. в кожній губернії були створені Прикази громадського піклування, в 1797 р. – Відомство установ імператриці Марії, а 1802 р. – Імператорське людинолюбне товариство. Всі вони хоч і перебували в системі владних органів, але губернські благодійні заклади, які їм підпорядковувалися, створювалися і фінансувалися, зазвичай, за рахунок приватних пожертв. Щоправда, губернські товариства громадського піклування, як і інші, під час створення одноразово одержували 15 тис. руб. з губернських коштів та мали певні привілеї й державні субсидії. Потрібно зауважити, що до появи названих установ, приватних пожертвувань в Російській імперії фактично не існувало. Зазвичай автори підкреслювали, що держава, все більше усвідомлюючи необхідність доброчинності, створювала правову базу, яка стимулювала приватну благодійність та діяльність установ піклування[1284].

Одним з напрямів імперської історіографії було звернення авторів до мотиваційних установок доброчинності. Відомий російський історик В. Ключевський, підкреслюючи неоднозначність цієї проблеми, вказував: «Благодійність – ось слово з дуже суперечливим значенням та з дуже простим змістом. Його багато хто по-різному тлумачить і всі однаково розуміють. Запитайте, що означає робити добро ближньому, і можливо, ви отримаєте стільки ж відповідей, скільки у вас співрозмовників. Але поставте їх просто перед нещасним випадком, перед страждаючою людиною з питанням, що

[1283] Сперанский С.В. О проекте реформы общественного призрения в России. Трудовая помощь. 1898. № 7. С. 26–44; Его же. Труды правительственной комиссии по реформе действующего законодательства о призрении бедных: Ист.-критич. обзор. Вестн. благотворительности. 1897. № 3. С. 71–94.

[1284] Георгиевский П. И. Призрение бедных. С. 89.

робити – і всі будуть готові допомогти, хто чим може. Співчуття таке просте та безпосереднє, що хочеться допомогти навіть тоді, коли знедолений не просить про допомогу, навіть тоді, коли допомога йому шкідлива або небезпечна, коли він може зловживати нею»[1285]. Учений дійшов важливого висновку щодо мотивації доброчинності, яка, на його думку, «була не стільки допоміжним засобом суспільного благоустрою, скільки необхідною умовою особистого морального здоров'я»[1286]. Важливо зазначити, що благодійність як явище грунтується насамперед на милосерді, проте не завжди вона мала бажані соціальні наслідки через доступність зловживань. Яскраво про це сказав В. Ключевський: благодійність «чиста в своєму джерелі, але легко піддається псуванню в своїй течії. Тут вона проти волі благодійників і може розійтися з вимогами суспільного блага і порядку»[1287].

Основними мотивами благодійників, на думку дослідників, були такі: прояв релігійності, намагання отримати високий соціальний статус, потреба у самоствердженні, прагнення залишити про себе добру пам'ять тощо.

Чималий масив літератури присвячений висвітленню церковної доброчинності. Серед авторів виокремимо В. Бензина[1288], І. Лабутіна[1289], К. Лаврентьєва[1290], Г. Ульгорна[1291] та інших.

Зауважимо утім, що попри значну кількість публікацій з церковної доброчинної діяльності та численні приклади благодійництва з боку духовенства, частка церковної добродійності в загальній благодійності залишалася незначною.

Дорадянських дослідників цікавили не лише питання практичного

[1285] Ключевский В. Добрые люди Древней Руси. М., 1896. С. 3–4)
[1286] Там же. С. 4.
[1287] Там же. С. 10.
[1288] Бензин В. М. Приходская благотворительность на Руси после 1864 года. Трудовая помощь. 1907. № 2. С. 161–184.
[1289] Лабутин И.К. Характер христианской благотворительности. СПб., 1899. 139 с.
[1290] Лаврентьев К. Христьянское братолюбие. СПб., 1875. 91 с.
[1291] Ульгорн Г. Христианская благотворительность в древней церкови. СПб., 1899. 350 с.

здійснення благодійної діяльності. Нагромаджений на межі XIX – XX ст. історіографією імперського періоду чималий науковий доробок з історії та практики доброчинної діяльності дозволив науковцям перейти від описового підходу до узагальнення та теоретичного осмислення тих чи інших аспектів проблеми. На нашу думку, зумовлено це було насамперед формуванням стійкого інтересу до науково-понятійного апарату, оскільки в цей час науковці прагнули визначати поняття в контексті європейської громадської думки. Як наслідок, почала складатися та формуватися дослідницька культура з питань благодійної діяльності. Наукові підходи стали будуватися не тільки на основі російської практики та уявлень, а передусім з урахуванням світових тенденцій.

Так, Є. Краснопьоров визначав термін «доброчинність» як «тільки ту діяльність, одиничну або колективну, яка здійснюється працею і пожертвами добровільними, а не на ті кошти, що складаються примусово, шляхом податків, як в установах державних»[1292]. Економіст, статистик, професор П. Георгієвський здійснив спробу теоретичного узагальнення феномену доброчинності як соціокультурного явища. У праці «Призрение бедных и благотворительность» він розглянув питання надання допомоги нужденним в різні історичні періоди на прикладі Російської імперії та європейських держав. Основним предметом дослідження автора стали питання щодо принципів та організації надання допомоги для досягнення найкращих результатів[1293].

На початку XX ст. суттєво змінюються основні тенденції й напрями наукового осмислення доброчинної діяльності. Своєрідність цього процесу полягала не лише у диференціації наукових знань щодо благодійництва, а й у складанні їх в єдину історіографічну парадигму. Інтеграція різних підходів та збагачення науково-понятійних засад зумовили поступове формування єдиного наукового комплексу стосовно досліджень добродійництва.

[1292] Красноперов Е.И. Благотворительность, как один из факторов экономического благосостояния и прогресса. Пермь: Тип. губ. зем. управы, 1892. С. 5–6.
[1293] Георгиевский П. И. Призрение бедных. С. 24.

Певний внесок у вивчення благодійної діяльності в Наддніпрянській Україні в імперський період зробили українські дослідники. Найповніше ці питання висвітлені в двотомній фундаментальній монографії Д. Багалія і Д. Міллера з історії Харкова[1294], в якій вперше систематизовано чималий фактичний матеріал з історії розвитку міського господарства й висвітлено головні заходи міського самоврядування щодо розв'язання проблем охорони здоров'я та народної освіти. Один з розділів другого тому повністю присвячений громадській та церковній благодійності. Автори простежили історію виникнення та розвиток доброчинних товариств, установ і закладів піклування, розкрили особливості та основні тенденції, притаманні благодійництву в Харкові.

Автори «Короткого нарису виникнення і діяльності благодійних установ Харківської губернії» М. Савицький та П. Євстратов зібрали факти щодо доброчинної діяльності у кінці XIX ст. та пропонували шляхи її покращення[1295]. Регіональні аспекти процесу становлення та розвитку благодійництва в Одесі в XIX ст. висвітлили дослідники А. Бориневич[1296], А. Скальковський[1297], О. Стурдза[1298]. У статтях В. Василенка[1299], П. Єфименка[1300], М. Сумцова[1301], опублікованих у «Киевской старине», автори розглянули побут жебраків Києва та можливі способи їхньої опіки міськими братствами й церквою.

Зазвичай ці та інші праці були присвячені злободенним питанням

[1294] Багалей Д.И., Миллер Д.П. История города Харькова за 250 лет его существования (1655-1905): В 2 т. Т. 2 (XIX – начало XX века). Х., 2004. 982 с.

[1295] Савицкий Н. П., Евстратов П. А. Краткий очерк возникновения и деятельности благотворительных учреждений Харьковской губернии. Х.; Тип. Зильберга. 1896. 160 с.

[1296] Бориневич А. С. Благотворительность. Одесса. 1794-1894. Издание городского общественного управления к столетию города. Одесса, 1895. С. 709–754.

[1297] Скальковский А. Общественная благотворительность в Одессе. Адрес-календарь Одесского градоначальства на 1886 год. Одесса, 1885. С. 338–344.

[1298] Стурдза А. С. Взгляд на богоугодные заведения Одессы. Одесса, 1843. 20 с.

[1299] Василенко В. По вопросу о призрении слепых и всяких нищих. Киевская старина. 1904, июль-август (LXXXVI). С. 131–151.

[1300] Ефименко П. Шпитали в Малороссии. Киевская старина. 1883. № 4. С. 709–727.

[1301] Сумцов Н.Ф. Шпиталь в м. Боромле. Киевская старина, 1883 г. № 9-10. С. 309–312.

створення та діяльності різноманітних закладів, товариств та установ піклування в Наддніпрянській Україні в 1785–1917 рр. і тому в них не ставилося завдання наукового дослідження доброчинності як соціокультурного феномену. Можемо стверджувати, що окреслена проблема в імперській історіографії не знайшла свого розвя'зання.

Визначаючи характерні риси дорадянської історіографії, можемо констатувати чималу кількість праць, присвячених різним аспектам історії та практиці доброчинності.

За радянських часів доброчинність не була предметом спеціального дослідження, оскільки саме поняття «благодійність» було чужим для тоталітарного суспільства та суперечило ідеологічним постулатам марксизму-ленінізму. Добродійність розглядалася виключно як один з інструментів, який царизм з буржуазією використовували з метою відвернення трудящих від класової боротьби, через те дослідження з історії благодійності не здійснювалися.

Водночас в радянський період тема благодійної діяльності в науковій літературі порушувалася тільки побіжно у зв'язку з вивченням інших аспектів соціальної історії – підприємницької діяльності купецького стану, дворянства, культурних закладів тощо. Доброчинність була чужа «соціалістичному суспільству», в якому не могло бути нужденних.

Проте в контексті розгляду інших проблем, історія благодійних установ певною мірою порушувалася радянською історіографією. Виразно це проілюстрував М. Єрошкін у монографії «Крепостническое самодержавие и его политические институты (первая половина XIX в.)» в підрозділі «Элементы социальной демагогии крепостнической России. Царская благотворительность и ее органы»[1302]. Автор робить висновок, що «величний фасад царської благодійності, демагогічно рекламованої як «допомога»

[1302] Ерошкин Н.П. Крепостническое самодержавие и его политические институты (первая половина XIX в.). М.: Мысль, 1981. С. 180.

народові, прикривав справжні об'єкти цієї благодійності – економічну підтримку поміщиків-дворян і субсидування кріпосницької держави»[1303].

У радянській історіографії домінували два підходи до визначення поняття «доброчинність»: від різко негативної їхньої оцінки – «філантропія» – це «один із засобів буржуазії маскувати свій паразитизм і свою експлуататорську сутність за допомогою лицемірної, принизливої «допомоги бідним» з метою відволікання їх від класової боротьби»[1304] до акцентування у визначенні благодійництва як прояву його буржуазного сенсу – «благодійність» – «в буржуазному суспільстві: надання приватними особами матеріальної допомоги бідним з милості. Благодійник – в умовах буржуазного суспільства: людина, що займається благодійністю»[1305]. Однак вивчення доброчинності вважалося недоцільним з огляду на тогочасні ідеологічні установки.

Радянська історіографія, ігноруючи соціальну значущість благодійництва, залишила у спадок фрагментарні відомості про форми та масштаби благодійних акцій церков, монастирів, православних братств. Однак, попри ідеологічну заангажованість праць цієї епохи, слід визнати певне їхнє значення для аналізу співвідношення матеріальних можливостей православної церкви та її внеску у справу соціального захисту населення, ролі державного апарату у спрямуванні благодійних зусиль церкви тощо.

Отже, огляд літератури з благодійної діяльності впродовж радянського періоду засвідчує, що стверджувати про повну відсутність наукових праць, присвячених дослідженню історії доброчинночті не можна. Однак зауважимо, що історична наука отримала вкрай незначний фактичний матеріал щодо благодійництва, а кількість публікацій неспівмірно мала, щоб можна було говорити хоча б щодо певного внеску радянської історіографії у вивчення

[1303] Там само. С. 180.
[1304] Краткий словарь иностранных слов. М., 1957. С. 419–420.
[1305] Ожегов С.И. Словарь русского языка. М., 1987. С. 45.

окресленої проблеми.

Після здобуття незалежності в Україні відроджується наукове зацікавлення до тих проблем, які раніше фальсифікувались або замовчувались радянською історіографією, серед яких – благодійна діяльність міської еліти. Питання добродійної діяльності міського населення Наддніпрянської України в 1785–1917 рр. знайшли широке відображення у численній та тематично і жанрово різноплановій літературі. Праці, у яких досліджується історія благодійності можна розподілити за такими параметрами: географічні та хронологічні межі та тематичні напрями – громадська, приватна, державна, церковна тощо, хоча в наукових студіях сучасників у чистому вигляді вони зазвичай не зустрічаються. Аналіз ступеня наукового розроблення, джерельного комплексу історії добродійності дає змогу поділити сучасну історіографію цієї проблеми на два етапи: 1991–1999 рр. та 2000–2021 рр.

Авторами перших публікацій в середині та другій половині 1990-х рр. стали Г. Афонов[1306], М. Дмитрієнко та О. Ясь[1307], С. Поляруш[1308], І. Смоляк[1309], Ф. Ступак[1310], О. каченко[1311], Г. Хілецький, О. Семашко та Л. Дума[1312]. М. Дмитрієнко та О. Ясь у статті «Благодійність як атрибут громадянського суспільства: історія і сучасність» розглянули доброчинність як атрибут

[1306] Афонов Г. Українські благодійники минулого // Вітчизна. 1996. № 9–10. С. 105–109.
[1307] Дмитрієнко М., Ясь О. Благодійність як атрибут громадянського суспільства: історія і сучасність // Розбудова держави. 1994. №6. с. 36–44
[1308] Поляруш С.І. Становлення і діяльність органів державної опіки та громадської благодійності на Лівобережній Україні (1775–1918 рр.): автореф. ... канд. іст. наук: 07.00.01; Київський ун-т ім. Т. Шевчен. К., 1996. К., 1996. 17 с.
[1309] Смоляк І. Благодійництво вдома і за рубежем // Політика і час. 1996. Х 9. С. 54–57.
[1310] Ступак Ф.Я. Діяльність благодійних товариств Києва другої половини XIX – початку XX століття: автореф. дис ... канд. іст. наук: 07.00.01; Київський ун-т ім. Т.Шевченка. К., 1997. 23 с.; Його ж. Благодійні товариства Києва (др. пол. XIX – поч. XX ст.): монографія. К.: «Хрещатик», 1998. 220 с.
[1311] Ткаченко О.В. Підприємницька та меценатська діяльність родини Терещенків в Україні (1861-1917 рр.): автореф. дис ... канд. іст. наук: 07.00.01; Київський ун-т ім. Т. Шевченка. К., 1998. 21 с.; Її ж. Підприємницька та меценатська діяльність родини Терещенків в Україні кін. XIX – поч. XX ст. Переяслав-Хмельницький, 2000. 209 с.
[1312] Хілецький Г., Семашко О., Дума Л. Доброчинність в Україні: минуле, сучасне майбутнє. К.: Гурт, 1998. 44 с.

громадського суспільства, простежили історичний аспект благодійності з найдавніших часів до початку XIX ст. Важливою рисою добродійної діяльности XIX ст., на думку авторів, «став перехід від звичайної подачі милостині і традиційної системи пожертв до створення спеціаяльних колоній, фондів, закладів, які мали на меті не тільки звичайну матеріяльну підтримку маргінальних верств населення, а і включення їх до повноцінного громадянського життя, що вказувало на якісно новий ступінь розвитку громадянського суспільства»[1313]. В дорефореформений період, зауважують автори, добродійні організації існували тільки у 8-ми містах Наддніпрянщини. На їхню думку, це пояснюється зокрема й тим, що для створення благодійного товариства вимагався дозвіл російського імператора. І тільки з 1862 р. таке право одержав міністр внутрішніх справ, а ще через 7 років це міністерство одержало право затверджувати статути добродійних організацій[1314]. Автори зазначають, що приватній добродійності створювалися й інші перешкоди – «закон забороняв відкривати благодійні заклади, якщо вони повністю не були забезпечені капіталом»[1315]. Дослідники стверджують, що з прийняттям Міського положення 1870 р. до міських самоврядних інституцій перейшли обов'язки приказів громадського піклування, що сприяло розширенню громадської ініціативи. В останній чверті XIX ст. питання добродійної діяльности стали широко обговорюватися у російській громадській думці. Тому автори дійшли висновку, що «зміна соціяльної структури міста, зростання маргінальних верств, загострення соціяльних проблем та повна неспроможність уряду забезпечити хоча б мінімум суспільного догляду нужденним прошаркам населення стають головними факторам розвитку благодійної діяльности у Російській імперії»[1316].

Серед праць названих авторів, потрібно виокремити дисертацію

[1313] Дмитрієнко М., Ясь О. Благодійність як атрибут. С. 39.
[1314] Там само. С. 40.
[1315] Там само.
[1316] Там само. С. 41.

С. Поляруш, яка ґрунтовно проаналізувала формування, становлення та діяльність різноманітних органів державної опіки та громадської доброчинності на землях Лівобережній Україні в 1775–1918 рр. Зазначимо, що це перша дисертація в сучасній історіографії доброчинної діяльності.

Одне з перших у вітчизняній історіографії спеціальне дослідження, в якому проаналізована діяльність благодійних товариств Києва, здійснив Ф. Ступак[1317]. Учений на основі архівних та друкованих джерел розглянув їхній внесок у підтримку міських зубожілих верств, простежив специфіку діяльності громадських добродійних товариств та розглянув доброчинність як явище культурного та міського громадського життя. Характерними рисами благодійної діяльності початку XIX ст., зазначив учений, була участь у ній особливих напівдержавних установ, серед яких Відомства установ імператриці Марії, Імператорського Людинолюбного товариства[1318]. Дослідник підкреслив, що з 1860-х рр. ставлення до громадської благодійності змінюється, що проявилося у спрощенні механізму відкриття добродійних товариств. Врешті, на думку Ф. Ступака, справжній розквіт діяльності доброчинних спілок припав на кінець XIX – початок XX ст. про що свідчить відкриття різноманітних добродійних інституцій, які схвально підтримувались представниками місцевих освічених класів та поглиблення їхньої спеціалізації й урізноманітнення форм їхньої діяльності[1319].

З початку 2000-х рр. різко зростає кількість досліджень різноманітних аспектів благодійності міського населення Наддніпрянської України. Ця тема стала предметом наукових студій чималої кількості дослідників, серед яких О. Грималюк, Ю. Гузенко, О. Донік, В. Коцур, Г. Коцур, О. Кравченко, Г. Махорін, К. Петрова, С. Поляруш, М. Слабошпицький, О. Ткаченко,

[1317] Ступак Ф.Я. Діяльність благодійних товариств Києва другої половини XIX – початку XX століття: автореф. дис ... канд. іст. наук: 07.00.01; Київський ун-т ім. Т. Шевченка. К., 1997. 23 с.; Його ж. Благодійні товариства Києва (др. пол. XIX – поч. XX ст.): монографія. К.: «Хрещатик», 1998. 220 с.
[1318] Ступак Ф.Я. Діяльність благодійних товариств. С. 12.
[1319] Там само.

О. Хаустова, Л. Хобта, Ю. Хорунжий та багато інших.

Насамперед звернему увагу на аналітичну публікацію С. Поляруш, в якій проаналізовано розроблення проблеми державного піклування й благодійності в українській історіографії кінця XX – початку XXI ст.[1320]. Авторка наголосила, що «явище благодійності намагаються осмислити й охарактеризувати численні представники гуманітарних наук: історики, філософи, соціологи, педагоги, мистецтвознавці, юристи». Дослідження цього феномена, на думку дослідниці, стало однією з актуальних проблем наприкінці 1980-х рр., що зумовлено, з одного боку, зубожінням населення, а з іншого – початком демократизації суспільства та формуванням громадянського суспільства[1321]. Учена зауважує, що сучасні автори дисертаційних та монографічних праць, присвячених благодійній діяльності, зазвичай висвітлюють історіографію проблеми. Крім того, опубліковано кілька історіографічних статей, автори яких – І. Горпинченко, Ю. Гузенко, О. Зирянова, М. Молчанов, Н. Сейко, І. Суровцева, – проаналізували та систематизували праці попередників[1322].

Серед напрямів дослідження державного піклування та доброчинності в сучасній вітчизняній історіографії С. Поляруш виокремила такі: з'ясування сутності понять «благодійність», «доброчинність». У працях І. Гавриша, С. Долгого, О. Єсіної, О. Ільченко, К. Петрової, Н. Савранської здійснюється історичний екскурс, спроба періодизації та виділення історичних видів благодійності[1323]. Окремим напрямом у дослідженні благодійності, учена називає роботи історико-правового характеру, автори яких Ю. Негода, Ю. Походзіло, І. Юрій, В. Чепурнов розкривають питання нормативної бази

[1320] Поляруш С. Розробка проблеми державного піклування й благодійності в українській історіографії кінця XX – початку XXI століття // Наукові записки [Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка]. Серія: Історичні науки. 2014. Вип. 19. С. 231–236.
[1321] Там само. С. 231.
[1322] Там само.
[1323] Там само. С. 231–232.

благодійності, правового регулювання організації доброчинної діяльності, еволюцію законодавства у цій сфері[1324]. Ще одним напрямом дослідження є історія церковної доброчинності. Серед авторів праць з цього напряму С. Поляруш називає І. Гвентадзе, І. Горпинченко, Г. Кособуцьку, О. Кравченко, Т. Курінну, В. Менько, Г. Полієнко, А. Святненко, Ю. Сугробов та інших. В окремий напрям, на думку ученої, можна об'єднати дослідження добродійності у сфері освіти. Автори праць В. Корнієнко, А. Нарадько, Н. Сейко, Л. Циганенко висвітлюють безкорисливу допомогу благодійників на ниві освіти[1325]. Крім того, дослідниця виокремлює як окремі напрями дослідження історію медичної справи, історію добродійних товариств та приватних філантропів, жіночу доброчинність, благодійну допомогу нужденним прошаркам населення України в імперський період, благодійну діяльність окремих народів, що проживали й проживають на території України[1326]. Внаслідок аналізу публікацій, присвячених проблемі державного піклування й добродійності в сучасній українській історіографії С. Поляруш дійшла цілком вмотивованого, на наше переконання, висновку, що історія благодійності посідає суттєве місце в дослідженнях соціальної історії України. Однак, зауважила авторка, попри великий пласт досліджень, дальшого студіювання потребують проблеми еволюції інституційного розвитку добродійності, її періодизація та форми реалізації в регіонах України[1327].

Л. Хобта розглянула благодійність та меценатство в Україні за часів Російської імперії[1328], пікресливши, що внаслідок інкорпорації Наддніпрянської України, вони набули загальноімперського забарвлення. Авторка проаналізувала діяльність у сфері добродійності та меценатства

[1324] Там само. С. 233.
[1325] Там само. С. 234.
[1326] Там само.
[1327] Там само.
[1328] Хобта Л.Ю. Благодійність і меценатство в Україні та Росії за часів Російської імперії // Проблеми історії України XIX – початку XX ст.: Зб. наук. праць. К.: Ін-т історії України НАН України, 2000. Вип. XI. С. 288–297.

відомої української родини Тарновських, котрі зробили значний внесок в становлення медицини та системи народної освіти, розвиток історичної науки та музеєзнавства, меценатської діяльності, зокрема матеріальну підтримку літераторів, художників, музикантів, зокрема Т. Шевченка, М. Гоголя, В. Штернберга, збиранні старожитностей, О. Розумовського, який сприяв розширенню мережі початкових шкіл та гімназій, Г. Галагана, котрий створив Колегію Павла Галагана, де навчалися здібні юнаки, випускниками якої були відомі у майбутньому вчені та діячі мистецтва – серед яких академік-сходознавець А. Кримський, президент ВУАН, ботанік Володимир Липський, академік Петербурзької Академії наук, директор Пушкінського дому Н. Котляревський, мовознавець, головний редактор російсько-українського словника М. Калинович, поети-неокласики М. Драй-Хмара та П. Филипович[1329]. Дослідниця водночас зауважила, що попри чимало спільних рис українського і російського меценатства, «українські меценати мали переважно вищий рівень загальної освіченості та йшли до благодійності від того, що визначається латинським поняттям *ratio.* Російські ж меценати більшою мірою покладалися на інтуїтивне, підсвідоме прагнення бути корисними людям і суспільству. Й ще одна особливість: українські меценати усвідомлювали, що їхня доброчинна діяльність іде на користь українству як такому»[1330].

Зазначимо, що на цю особливість звернув увагу в своєму дослідження й представник правничої науки М. Демешко, процитувавши слова М. Станкевич: «на відміну від Росії, в Україні була європейська традиція меценатства. Така традиція передбачає наступну мотивацію: меценатська діяльність здійснюється з наміром підтримати культурний процес, конкретного представника творчої інтелігенції, а не з міркувань милосердя, котрого представник «вільних професій» – художник, письменник, музикант

[1329] Хобта Л.Ю. Благодійність і меценатство. С. 289–294.
[1330] Там само. С. 294.

– як правило, не потребував»[1331].

Цей напрям досліджень продовжив О. Донік, здійснивши ґрунтовне дослідження благодійництва родини Терещенків[1332]. Автор в дисертації та монографії проаналізував їхню діяльність як приватних засновників різноманітних закладів допомоги нужденним, охорони здоров'я малозабезпечених, внесок у розвиток освіти, культурно-освітніх доброчинних товариств. Значну увагу учений приділив меценатській діяльності родини Терещенків, колекціонуванню творів мистецтва, простежив їхній суттєвий внесок у духовну спадщину України. Крім того, дослідник з'ясував спонукальні мотиви родини Терещенків щодо широкої благодійної та меценатської діяльності. Акцентував О. Донік і на прагматичній оцінці цієї діяльності: «Терещенки були типовими представниками тогочасної соціально-економічної системи…, посилювали економічну могутність Російської імперії, створювали для неї авторитет…, експлуатували трудящих, примножували свої багатства… Таким чином, вони становили міцну, здорову та стабільну економічну силу суспільства»[1333].

Зауважимо, що з-під пера О. Доніка вийшли й інші ґрунтовні наукові розвідки, котрі зробили значний внесок у дослідження історії добродійності в Україні в останній чверті XVIII – початку XX ст.[1334]. Приміром, у статті

[1331] Демешко М.В.Адміністративно-правове регулювання меценатства і спонсорства в Україні: дис. … канд. юр. наук. 2019. 248 с. С.80.

[1332] Донік О.М. Доброчинна та культурно-освітня діяльність родини Терещенків в Україні (друга половина XIX – початок XX ст.): автореф. дис ... канд. іст. наук: К., 2001. 18 с.; Його ж. Родина Терещенків в історії доброчинності. К.: Ін-т історії України НАН України, 2004. 314 с.

[1333] Водотика Т.С. Соціальна ціна та соціальна відповідальність: підприємницька благодійність у другій половині XIX ст. // Сторінки історії. 2014. Вип. 37. С. 15.

[1334] Донік О.М. Доброчинна та культурно-освітня діяльність родини Терещенків в Україні (друга половина XIX – початок XX ст.): автореф. дис ... канд. іст. наук. К., 2001. 18 с.; Його ж. Діяльність громадських організацій і товариств у справі допомоги військовим та цивільному населенню в Україні у роки Першої світової війни (1914–1918 рр.) // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. 2002. 4. С. 155–182; Його ж. Родина Терещенків в історії доброчинності. К.: Ін-т історії України НАН України, 2004. 314 с.; Його ж. Благодійність в Україні (XIX – початок XX ст.). УІЖ. 2005. № 4. С. 159–177; Його ж. Громадська благодійність в Україні у XIX – на початку XX століть // Скарбниця української

«Громадська благодійність в Україні у XIX – на початку XX століть» учений звернувся до історичного досвіду традицій благодійності, яка впродовж багатьох століть була важливим складником громадського життя на українських землях. Автор звернув увагу на різницю української та російської благодійності, заваживши, що московська централізована влада намагалася поставити добродійність під контроль та придати їй організованих форм. В Україні до останньої чверті XVIII ст. християнське вчення було основою доброчинності, котра здійснювалася як реакція наслідування, мода, моральна спокута гріхів, самоствердження. Взаємини влади та суспільства із нужденними соціальними прошарками регулювалися зазвичай традиціями церковного життя, сільської та міської громади, етикою тих чи інших соціальних груп. Тому дослідник стверджує, що піклування про нужденних на українських землях мало церковно-громадський характер та повністю залежало від ініціативи окремих осіб[1335].

О. Донік зазначив, що Лівобережна Україна в останній чверті XVIII ст. втративши залишки автономії, громадських свобод, остаточно перетворилася на провінцію царської Росії й змушена була «підпорядковуватися імперській системі управління соціальними процесами», оскільки «самодержавна влада намагалася повністю підпорядкувати собі громадське життя в імперії, що не могло оминути й такого, здавалося б, нейтрального щодо влади, але важливого для суспільства явища, як доброчинність. Попри деякі послаблення в окремі періоди протягом XIX та на початку XX ст. державного контролю, постійно проглядалися спроби влади нав’язати власні стандарти, використовувати засоби благодійності для реалізації своїх цілей»[1336]. Саме через це, справедливо наголошує О. Донік, починаючи з останньої чверті XVIII ст.

культури: Зб. наук. пр. Чернігів, 2007. Вип. 8. С. 64–70; Його ж. Зміни у соціально-культурному становищі купецького стану в Україні після реформ 1860–1870-х рр. // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. 2011. 19. С. 194–210.

[1335] Донік О.М. Громадська благодійність. С. 65.

[1336] Там само.

«благодійність в Україні поступово видозмінюється від церковно-громадської до державно-громадської»[1337], про що свідчить організація соціальних програм, які здійснювали держава, церква, різні громадські організації та приватні особи під керівництвом держави. Внаслідок цієї діяльності в найбільших містах України в 30-х – 40-х рр. XIX ст. «засновано низку філантропічних організацій загального типу, зокрема «Київське товариство допомоги бідним», «Одеське жіноче благодійне товариство», «Харківське благодійне товариство», «Миколаївське благодійне товариство» та ін., якими керували дружини генерал-губернаторів або інших місцевих сановників (товариства складалися в основному із заможних жінок, тому називалися ще «дамськими»)[1338].

Внаслідок аналізу громадської благодійності в Україні у XIX – на початку XX ст. О. Донік дійшов важливих висновків, які ми повністю поділяємо, стосовно того, що громадська доброчинність, будучи вагомим складником суспільного життя, все ж, зазвичай, не спроможна розв'язати «жодне з нею ж поставлених завдань власними силами, без державної підтримки»[1339]. Крім того, учений зазначив, що істотні зміни, які відбулися в соціально-економічних процесах в останній третині XIX ст. спричинили новий імпульс у розвиткові громадської добродійної діяльності в Україні, яка характеризувалася суттєвим сплеском соціальної творчості, різноманітністю організаційних формам та напрямів застосування, зміною соціальних пріоритетів й особистими мотивами благодійників. Особливо, на думку автора, «це стосувалося нової активної сили суспільства – підприємців. І хоча безкорисливість деяких добродійних учинків можна поставити під сумнів, однак соціальний зміст та суспільне значення такої діяльності важко заперечувати. Саме духовно вмотивована благодійність набувала найбільшого

[1337] Там само. С. 66.
[1338] Там само. С.
[1339] Там само. С. 69.

соціального ефекту»[1340].

Проблему мотивації доброчинності підприємців в самодержавній Росії в сучасній історіографії розглянула К. Петрова[1341]. Авторка підкреслює, що з другої половини XIX ст. підприємці, будучи фінансово забезпеченими й відіграючи активну роль у політичному та соціальному житті, стають основними благодійниками й меценатами[1342]. Мотиви, що спонукали підприємців вкладати кошти в благодійність, дослідниця спробувала згрупувати так: мотиви, які спрямовані на примноження власного прибутку; мотиви, що зумовлені вихованням, та мотиви, спричинені особистісними характеристиками, зауваживши проте, що поділ мотивів є досить умовним, оскільки вони часто переплітаються між собою, а іноді навіть співпадають[1343].

В сучасній вітчизняній історіографії чимала увага приділяється церковній благодійності. Теперішній стан її дослідження характеризується з'ясуванням основних напрямів та форм церковної доброчинності. Актуальним залишається відображення загальної картини та аналіз регіональних особливостей добродійної діяльності православної церкви в Наддніпрянській Україні в 1785–1917 рр. Історіографія церковної благодійності представлена працями Горпинченко[1344], Грималюк[1345],

[1340] Там само.
[1341] Петрова К.А. Проблема мотивації благодійності в Російській імперії в сучасній історіографії // Наук. пр. іст. ф-ту Запоріз. нац. ун-ту. 2010. Вип. 29. С. 290–294.
[1342] Там само. С. 293.
[1343] Там само.
[1344] Горпинченко І.В. Благодійна діяльність православної церкви в Україні другої половини XIX ст.: історіографія проблеми. Гілея: наук. вісн.: зб. наук праць. 2011. Вип. 51(9). С. 164–168.
[1345] Грималюк О.М. Благодійність православної церкви у Волинській губернії кінця XVIII – початку XX ст.: дис. ... канд. іст. наук. Львів, 2018. 227 с.

О. Кравченко[1346], Г. Надтока[1347], Г. Надтока та І. Горпинченко[1348], В. Федоренко[1349] та інших.

О. Кравченко, приміром, розглянула процес становлення добродійних традицій на Слобожанщині, визначила та проаналізувала головні напрями, форми і обсяги церковної благодійності, встановила особистий внесок представників православного духовенства щодо підтримки народної освіти, матеріальної допомоги малозабезпеченим й організації зборів благодійних пожертвувань. Слушним, на нашу думку, є твердження О. Кравченко, що «благодійна діяльність Православної Церкви в Харківській єпархії проявлялась у тісному взаємозв'язку із загальними тенденціями розвитку держави і суспільства, але мала власні регіональні особливості»[1350]. Справедливою є оцінка Г. Надтоки та І. Горпинченко стосовно внеску в дослідження церковної благодійності О. Кравченко: «відносно повним є тільки дослідження церковної благочинності другої половини XIX ст. на матеріалах Харківської єпархії»[1351].

Історіографію благодійної діяльності православної церкви в Україні другої половини XIX ст. проаналізувала І. Горпинченко. Дослідниця охарактеризувала переважно публікації авторів імперського періоду. На думку вченої, «в історіографії благодійницької діяльності православної церкви в Україні другої половини XIX ст. … найбільш плідним залишається

[1346] Кравченко О.В. Благодійна діяльність Православної Церкви в Харківській єпархії (1799–1917 рр.): автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01; Харк. нац. ун-т ім. В.Н. Каразіна. Х., 2003. 19 с.

[1347] Надтока Г.М. Православна церква в Україні: соціально-релігійний контекст (1900–1917 рр.) К.: Наукова думка, 1998. 271с.; Його ж. Православна церква і процес українського національного відродження 1900-1917 років. К, 1996. 112 с.

[1348] Надтока Г.М., Горпинченко І.В. Православна церква в Україні другої половини XIX століття. Історіографія. За ред. Г.М.Надтоки. К., 2018. 208 с.

[1349] Федоренко С. Благодійницька діяльність православного духовенства Полтавської єпархії на ниві народної освіти в XIX столітті. Наук. праці іст. факульт. Запорізького держ. ун-ту. Запоріжжя: ЗНУ, 2006. Вип. XX. С. 62–68.

[1350] Кравченко О. В. Благодійна діяльність. С. 17.

[1351] Надтока Г.М., Горпинченко І.В. Православна церква. С. 161.

дорадянський етап»[1352]. Оцінюючи сучасний стан дослідження проблеми церковного благодійництва, І. Горпинченко зазначила, що він прикметний,«повнішим з'ясуванням сутності, функцій та соціального призначення церковної благодійності, виявленням інституцій, задіяних в її реалізації, специфіки законодавчої бази доброчинної діяльності, основних етапів її історичного розвитку, а також наближених до реальності масштабів соціальної допомоги православної церкви знедоленим верствам населення»[1353].

Ця ж тема стала предметом дослідження спільної монографії «Православна церква в Україні другої половини XIX століття. Історіографія» Г. Надтоки та І. Горпинченко. Аналіз широкого кола праць з різноманітних аспектів доброчинної церковної діяльності дав змогу авторам дійти висновку, що історіографія цього питання «складається з якісно різнорідних етапів», серед яких «найбільш плідним виявився дорадянський етап»[1354]. У працях авторів імперської доби досліджувалася законодавча база благодійної діяльності, схарактеризовано її основні суб'єкти – окремі духовні особи, церковні та церковно-громадські організації. Учені зазначили, що в радянській історіографії панувала недооцінка соціальної значущості церковного добродійництва, «а відтак залишила у спадок фрагментарні дані щодо форм та масштабів благодійних акцій церков, монастирів, православних братств»[1355]. Головним здобутком сучасної української історіографії, на переконання Г. Надтоки та І. Горпинченко «стала систематизація, у тому числі й на дисертаційному рівні, нових джерел та наукових положень, залишених попередниками»[1356].

Доброчинність Російської православної церкви на території Волинській

[1352] Горпинченко І.В. Благодійна діяльність. С. 167.
[1353] Там само.
[1354] Надтока Г.М., Горпинченко І.В. Православна церква.
[1355] Там само. С. 160.
[1356] Там само.

губернії наприкінці XVIII – на початку XX ст. в дисертаційній праці розглянула О. Грималюк[1357]. Авторка стверджує, що ця діяльність зумовлювалася передусім загальноімперською політикою царизму з його уніфікаційними методами управління та визначалася розпорядженнями Синоду та місцевою єпархіальною владою та виявляла певні особливості благодійництва. Проявлялися вони в тому, що фактично практично всі кошти православна церква витрачала насамперед на церковне будівництв, церковні братства як важливих засобів оправославлення та проведення русифікації місцевого населення, а добродійність не мала для церкви пріоритетного значення[1358]. На переконання дослідниці, «не інститут духовенства згідно його статусу та покликання виступав стимулюючим фактором доброчинності, а миряни. Підтвердженням такого висновку може слугувати в цілому пасивна позиція заможного міського духовенства та єпископату щодо благодійної діяльності. У порівнянні кількісно-якісних показників церковного благодійництва з вимірами громадської доброчинності, особливо на початку XX ст., громадські ініціативи перевищували церковні у вирішенні багатьох соціальних питань»[1359]. Загалом О. Грималюк стверджує, що «впродовж XIX ст. благодійницька діяльність Російської православної церкви на Волині не набула виразних ознак і системного характеру»[1360]. Охарактеризувавши напрями, масштаби та зміст доброчинності Російської православної церкви на території Волині, дослідниця дійшла висновку, що благодійницька діяльність церкви мала формальний характер щодо розвязання соціальних питань і була спрямована переважно на зміцнення інституційних позицій церкви у краї[1361], оскільки «всі ці різні за змістом напрями, форми та засоби спрямовувалися на досягнення однієї мети – підняття авторитету Російської православної церкви

[1357] Грималюк О.М. Благодійність православної церкви у Волинській губернії кінця XVIII – початку XX ст.: дис. ... канд. іст. наук. Львів, 2018. 227 с.
[1358] Там само. С. 2.
[1359] Там само. С. 3.
[1360] Там само. С. 177.
[1361] Там само. С. 6.

як складової царського самодержавства та утвердження у свідомості місцевого населення російської ідентичності. Тобто основне завдання братств полягало у здійсненні ними місіонерсько-русифікаторської діяльності[1362].

Т. Шершун проаналізувала благодійну та культурно-освітню діяльність купецтва в містах Південної України в першій половині XIX ст.[1363], яка здійснювалась через різні форми – будівництво богаділень, безкоштовних квартир для вдів, утримання сирітських будинків, обладнення лікарень тощо. Купецька благодійність, як стверджує дослідниця, охоплювала практично всі відомі напрями: пожертвування церкві, соціальний захист знедолених, надання коштів на патріотичні потреби й меценатство, матеріальна підтримка приватних та державних благодійних закладів. Авторка розглянула фінансову підтримку представниками місцевого купецтва Товариства громадського піклування, що створювалися в кожній губернії та були покликані створювати народні школи, лікарні, сирітські будинки, притулки для нужденних тощо[1364]. Т. Шершун звернула увагу на створення в містах Херсонської губернії різноманітних філантропічних спілок, котрі об'єднувались за національними та релігійними ознаками, що зумовлювалося багатонаціональним складом населення. Найбільшою була мережа єврейських добродійних закладів, які широко підтримувало купецтво, що пояснювалося насамперед тим, що євреї становили третину міського населення Херсонської губернії[1365]. Учена дійшла висновку, що купецтво відігравало суттєву роль у соціокультурному розвитку міст Південної України, оскільки «представники купецтва як провідна культурно-економічна частина тогочасного суспільства усвідомлювали зв'язок між особистим добробутом та громадськими інтересами[1366].

[1362] Там само. С. 181.
[1363] Шершун Т.М. Благодійна та культурно-освітня діяльність представників купецького стану південної України першої половини XIX ст. // Інтелігенція і влада. Серія: Історія. 2006. Вип. 8. С. 87–92.
[1364] Там само. С. 88.
[1365] Там само. С. 89.
[1366] Там само. С. 91-92.

Л. Циганенко розглянула місце та значення добродійної діяльності дворянства Бессарабії у розвитку сфери освіти, проаналізувала її основні форми та методи в останній третині XIX – на початку XX ст.[1367] Учена зазначила, що дворяни регіону здійснювали приватні та корпоративні пожертвування, виділяючи на них певний відсоток із власних прибутків. На її думку «індивідуальна благодійність була надзвичайно ефективна тим, що під час заснування навчального закладу заможний громадянин, як правило, й надалі, будучи меценатом останнього, піклувався про його благоустрій та функціонування»[1368].

Особливості діяльності Відомства установ імператриці Марії з організації роботи притулків для дітей у м. Кам'янці-Подільському наприкінці XIX – на початку XX ст. розглянув у статті Ю. Сербалюк[1369]. Автор зазначив, що притулок для денного перебування дітей від 3 до 10 років відкрився у квітні 1882 р. Діти в ньому перебували «з 1 травня по 1 вересня з 7 години ранку до 9 години вечора, а у решта місяців – з 7 години ранку до 8 години вечора і їм на час перебування у закладі надавались обід, полуденок і одяг»[1370], Дослідник простежив джерела на фінансування притулку, основними з яких були щорічні членські внески, грошові, речові та продуктові пожертвування від приватних осіб, орендна плата за частину будинку притулку, яку здавали у найм, допомога від міста, відсотки від капіталу притулку, доходи від лотереї-алегрі та розважальних заходів на користь притулку та інші джерела. Найсуттєвішим джерелом фінансування були, за підрахунками автора, «пожертви громадян та кошти, що надходили від лотереї та розважальних заходів, які організовувало

[1367] Циганенко Л.Ф. Доброчинна діяльність дворян Бессарабії у сфері освіти (остання третина XIX – початок XX ст.) // Проблеми історії України XIX – початку XX ст.: Зб. наук. пр. 2011. Вип. 19. 2011, С. 311–319.
[1368] Там само. С. 313.
[1369] Сербалюк Ю.В. Благодійна та освітньо-виховна діяльність закладів Відомства установ імператриці Марії у Кам'янці-Подільському наприкінці XIX – на початку XX ст. // Освіта, наука і культура на Поділлі. 2011. Т. 18. С. 388–402.
[1370] Там само. С. 390.

губернське попечительство. Тобто ті кошти, якими в основному городяни та жителі передмістя ділились з дітьми притулку»[1371]. Звернув увагу учений на надання медичної допомоги дітям, навчання в міському однокласному училиші. Аналіз діяльності притулку для дітей, дав змогу Ю. Сербалюку зробити висновок, що в ньому «створювались умови для підготовки вихованців до відносно повноцінного самостійного життя, що давало їм можливість не лише самим себе прогодувати, а й бути корисним суспільству, не обтяжувати його своїм утриманням»[1372].

На важливий аспект благодійництва, особливо з огляду на теперішні українські реалії, звернула увагу відома дослідниця історії підприємництва Т. Водотика. У статті «Соціальна ціна та соціальна відповідальність: підприємницька благодійність у другій половині XIX ст.»[1373] вона небезпідставно, на нашу думку, стверджує, що «в дослідженнях зазначеної тематики як російських, так і українських істориків, помітна ідеалізація підприємців, надмірний акцент на благодійництві»[1374]. Учена не схильна недооцінювати внесок підприємницьких кіл в розвиток соціокультурного простору, зміни освітнього та інфраструктурного ландшафту міського середовища Наддніпрянської України, віддаючи належне свідомим та активним підприємцям, котрі витрачали значні кошти й не шкодували зусиль для розв'язання гострих та болісних проблем, що були породжені руйнуванням традиційного суспільства[1375]. Проте, дослідниця наголошує, що «виходячи з риторики більшості зазначених робіт, вимальовується справді ідеальний підприємець, який дбав лише про організацію чергової школи, лікарні чи бібліотеки. Інший бік благодійності – кошти, зароблені важкою працею не лише самого підприємця, а і його робітників, часто заплямовані

[1371] Там само. С. 390.
[1372] Там само. С. 398.
[1373] Водотика Т.С. Соціальна ціна та соціальна відповідальність: підприємницька благодійність у другій половині XIX ст. // Сторінки історії. 2014. Вип. 37. С. 14–24.
[1374] Там само. С. 14.
[1375] Там само. С. 14–15.

кров'ю робітників, яких задешево вербували на заводи, нехтуючи безпекою, – часто не беруться до уваги. Це приклад історії «від супротивного» – еволюція риторики від демонізації реакціонерів-капіталістів до ідеалізації підприємців як носіїв прогресу»[1376].

Діяльність міських органів самоврядування Волинської та Подільської губерній наприкінці XIX – на початку XX ст. у сфері соціального піклування розглянув А. Седляр[1377]. На думку автора, міське самоврядування проводило багатогранну роботу у цій сфері – виплачувало кошти «на користь осіб, які не могли забезпечити собі належних умов для проживання самостійно», робили асигнування приватним чи державним благодійним установам або організовувати власні заклади піклування. Важливим напрямом діяльності міського самоврядування була турбота про дітей, що були позбавлені батьківського піклування. Для таких дітей міська влада утримувала притулки та школи. Дослідник підкреслює, що заслуговує на увагу допомога міських дум колишнім службовцям міського самоврядування та особам, позбавлених свого соціального становища через ув'язнення. Проте, А. Седляр указує на те, гальмівним чинником у діяльності органів самоврядування в соціальній сфері був дефіцит коштів[1378].

Політичні та соціально-економічні умови появи та розвитку благодійництва у Харкові, їхній вплив на активність та форми благочинної діяльності розглянула О. Хаустова[1379]. Авторка проаналізувала форми та напрями допомоги малозабезпеченим верствам міського населення та виявила рівень взаємодії приватного, громадського та державного доброчинства,

---

[1376] Там само. С. 14–15.

[1377] Седляр А. Діяльність органів міського громадського управління Волинської та Подільської губерній у сфері соціальної опіки (кінець XIX – початок XX ст.) // Волинські історичні записки.: зб. наук. праць. Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2008. Т. 1. С. 166–169.

[1378] Там само. С. 168-169.

[1379] Хаустова О. В. Розвиток благодійництва у Харкові у другій половині XIX - на початку XX століть: автореф. дис ... канд. іст. наук: 07.00.01; Харківський національний ун-т ім. В.Н. Каразіна. Х., 2006. 19 с.

підкресливши важливість їхнього об'єднання. На її переконання, вивчення харківської доброчинності розпочалося наприкінці XIX ст. Учена підкреслила, що всі дослідження благодійності мали загальну особливість – їхні автори були сучасниками тих процесів, що вони описували та учасниками благодійних товариств, діяльність яких вивчали, через це в працях міститься їхнє особисте ставлення до досліджуваних процесів, тому ці публікації мають насамперед характер джерела[1380].

О. Кравченко в статтях та в дисертації на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук розглянула питання опіки над дітьми на українських землях у складі Російської імперії наприкінці XVIII – на початку XX ст.[1381]. Авторка проаналізувала різноманітні аспекти формування, організації та розвитку державного, громадського, приватного та церковного піклування над неповнолітніми в українських губерніях самодержавної Росії. Дослідниця зазначила, що «особливостями діяльності загальнодержавних і місцевих інституцій опіки над дітьми була їх значна концентрація у великих містах (Харків, Одеса, Київ), централізована система управління через місцеві відділення, комітети, опікунства (особливо це стосувалося підвідомчих організацій), залучення в якості почесних опікунів губернаторів, чиновників»[1382].

[1380] Там само. С. 7.

[1381] Кравченко О.В. Благодійні установи для дітей у Харкові (друга половина XIX – початок XX ст.). // Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. Серія : Історія та географія. Харків, 2006. Вип. 21–22. С. 20–25; Її ж. Кравченко О. Доброчинна Рада в Харкові (початок XX ст.) // Наукові записки : збірник праць молодих вчених та аспірантів Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України. Київ, 2009. Т. 19, кн. 2, ч. 1. С. 252–260; Її ж. Дитячий сирітський притулок ім. М. Р. Гладкова в Одесі (1879–1918 рр.) // Київська старовина. 2012. № 5/6. (407). С. 96–104; Її ж. Доброчинність та опіка над дітьми на Катеринославщині у XIX – на початку XX ст. // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. 2014. Вип. 38. С. 64–72; Її ж. Опіка над дітьми на українських землях у складі Російської імперії наприкінці XVIII – на початку XX ст.: дис. ... докт. іст. наук: 07.00.01; Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна. Харків, 2019. 690 с.

[1382] Кравченко О.В. Опіка над дітьми на українських землях. С. 6.

***

Отже, в історіографії імперського періоду практично всі праці з благодійності мали актуальний характер, оскільки саме загострення економічних та соціальних проблем в російському суспільстві спричинило їхню появу. Автори були сучасниками тієї епохи й безпосередніми учасниками благодійності, тому в їхніх працях містився не тільки огляд історичних традицій цього феномену, а й аналіз діяльності сучасних їм благодійних установ та проекти, реалізація яких, на їхню думку, мала б покращити доброчинну діяльність. Автори намагалися тією чи іншою мірою сприяти розв'язанню проблем нужденних, зокрема через зміну імперського законодавства у сфері добродійності. Переважно праці були присвячена окремим питанням благодійності. Дослідники зосереджувалися переважно на описовості фактів, подій та явищ, ніж на їхньому аналізі. Через це роботам з благодійної діяльності властива нерівномірність висвітлення окремих аспектів теми, недостатня аргументованість висновків. Чимала кількість праць з благодійництва належала державним діячам, тому вони зазвичай обмежувалися констатацією фактів та робили несміливі спроби їхньої систематизації. Незважаючи на велику кількість праць в історіографії імперського періоду, спеціальні комплексні дослідження з благодійної діяльності заможних міських верств Наддніпрянської Україн відсутні. Дорадянські автори практично не вирізняли поняття «громадське піклування» та «благодійництво», вживаючи їх як синоніми для позначення допомоги нужденним. В історіографії імперського періоду так і не вдалося виробити цілісну систему наукових поглядів на проблему благодійної діяльності насамперед через те, що не було чітко розмежовано ролі суспільства, держави та місцевого самоврядування.

У радянській історичній науці спостерігається вкрай незначний фактичний матеріал щодо благодійництва, а кількість публікацій неспівмірно мала, щоб можна було говорити хоча б щодо певного внеску радянської

історіографії у вивчення окресленої проблеми.

У сучасній вітчизняній історіографії цій темі присвячена чимала кількість літератури, багатопланової за проблематикою та шириною висвітлення аспектів цієї діяльності. На сучасному етапі відбувається оновлення методів дослідження, поглиблювався аналіз питань благодійності, історична наука позбулася тиску політичних чинників. На першому етапі дослідження історії благодійності, що тривав з проголошення незалежності України і до кінця 1990-х рр. характерними рисами було збільшення досліджень, залучення ширшої джерельної бази, новою якістю та значущістю наукових студій. Тоді побачили світ публікації М. Дмитрієнко та О. Яся, С. Поляруш, Ф. Ступака, О. Ткаченко, які зробили вагомий внесок у дослідження історії благодійності. З початку 2000-х рр. спостерігається різке зростання кількості та якості досліджень різноманітних аспектів благодійності міського населення. Серед науковців – представників історичної, педагогічної, правничої, політологічної наук, котрі вивчали й вивчають різні складники цієї проблеми та зробили найбільший внесок до її розроблення потрібно виокремити праці М. Демешка О. Доніка, М. Слабошпицького, Ф. Ступака, О. Хаустової, Ю. Хорунжого та інших.

ВИСНОВКИ

Історіографічний аналіз стану наукового розроблення теми дає змогу констатувати, що історія міст Наддніпрянської України за імперської доби (1785–1917 рр.) не була предметом системного та цілісного дослідження. І хоча міській історії присвячена чимала кількість публікацій, різнопланових за проблематикою і глибиною розв'язання поставлених завдань, комплексне історіографічне дослідження сьогодні відсутнє.

З'ясовано, що істотна увага у дослідженні міської історії приділяється важливій та недостатньо вивченій методологічній проблемі – науковому визначенню поняття «місто», його типології та функціонального призначення. В історіографії різних хронологічних періодів закладено основи визначення базових понять одного з найскладніших і багатовимірних об'єктів наукового вивчення яким є місто. Перебуваючи у тісному взаємозв'язку ці поняття й формують термінологічно-понятійну систему, що використовується історичною наукою та історичною урбаністикою. Проблема змісту базових понять спричинена існуванням різноманітних форм міських поселень та відображенням феномену міста в суспільній свідомості, адміністративній та демографічній статистиці, звідки й була привнесена в науку.

У літературі імперського періоду поняття «місто» як серед учених, так і серед сучасників асоціювалося з поселенням, що мало юридичний статус міста та в якому проживала чимала кількість населення, переважно зайнятого у торгівлі та промисловості. Крім того, тоді ж сформувалася теза про тотожність понять «місто» та «торгово-індустріальний» центр, котра і стала у другій половині XIX ст. домінуючою, що дало привід більшості дослідників услід за В. Зомбартом визнавати міста лише «в економічному сенсі». Учені імперської доби загалом визнавали слабкість містоутворювальної політики російського самодержавства, яке насамперед керувалося адміністративними потребами та зовсім не зважало на економічні можливості міст. А окремі дослідники

намагалися виробити власне бачення критеріїв, відповідно до яких те чи інше поселення за тими чи іншими критеріями можна віднести до міста.

Певне висвітлення ця проблема знайшла в радянській історіографії. Найбільший внесок в її дослідження зробили праці найвідоміших дослідників міської історії Л. Вєліхова, П. Риндзюнського, Я. Водарського та Б. Миронова. Деякі вчені, приміром Я. Водарський, виокремлювали дві основні ознаки міста: відділення міських мешканців від землеробства та перетворення поселення в торгово-промисловий центр, складання міської громади зі своїми життєвими та адміністративними засадами. Інші, наприклад В. Карлов, основну увагу звертали на функціональну специфіку міст, наявність офіційного статусу, особливості міського побуту.

У сучасній вітчизняній історіографії відбувається певна зміна напряму розвитку міської історії. Використання досвіду іноземних та вітчизняних дослідників спонукало учених до думки щодо «безплідності спроб визначення міста за допомогою застиглого набору критеріїв та ознак»[1383], як це робилося раніше. Дослідники поступово починають розуміти місто насамперед як складний, динамічний соціокультурний універсум, котрий спричиняє до зміни парадигми знання про місто загалом. Саме через це в сучасній українській історіографії найактуальнішими стають дослідження міського феномену, що мають міждисциплінарний характер. Можна стверджувати, що відбувається формування нового підходу в дослідженні міста, який враховує його поліфункціональність, поєднання в ньому різних функцій – економічних, адміністративних, культурних. Якраз у цьому ключі працюють вітчизняні дослідники О. Бетлій, Я. Верменич, Т. Водотика, В. Константінова, Т. Портнова, О. Прищепа та інші.

Однак, попри те, що названа проблема порушувалася тією чи іншою мірою у науковій літературі, можемо констатувати недостатню її вивченість.

[1383] Город как социокультурное явление. С. 127.

На думку багатьох учених, як сучасних так і радянських та дорадянських, чи не найаргументованішим критерієм поділу міських та неміських поселень є їхній юридичний статус.

Аналіз стану дослідження міських самоврядних інституцій Наддніпрянської України в 1785–1917 рр. засвідчив відсутність узагальнювальної історіографічної праці з цієї теми. В історіографії імперської доби вивчення міського самоврядництва здійснювалося нерівномірно за глибиною та інтенсивністю, що було наслідком як недостатньої джерельної бази, так і відсутності завершеної концепції міського самоврядування. Учені чимало зробили щодо розуміння фактів, явищ та природи міського самоврядування. Утім зауважимо, що міському врядуванню дослідники, публіцисти, громадські діячі приділяли суттєво менше уваги, ніж земському. Пояснюється це, з одного боку, тим, що суспільно-політичний й соціально-економічний розвиток самодержавної Росії визначався не містянами, а селянством, що складало абсолютну більшість населення країни й з огляду на це земства розглядалися як основний інститут, з яким пов’язувалися перспективи створення правової держави та громадянського суспільства. А з іншого – самоврядні міські органи вважалися буржуазними інститутами за своєю суттю, на відміну від земств, в яких панівні позиції посідало дворянство.

У центрі уваги вчених, насамперед істориків та правознавців, серед який виокремимо О. Васильчикова, О. Градовського, І. Дитятіна, О. Кізеветтера, В. Лєшкова, Б. Чичеріна, Г. Шрейдера та інших, стояли різноманітні питання історії створення, становлення та діяльності міського самоврядування, причини змін законодавчих актів щодо самоврядних інституцій, взаємин міського врядування з державними органами влади, основні з яких знаходилися у сфері розподілу повноважень. Специфічною рисою першого хронологічного етапу було домінування формально-юридичного підходу та вузька джерельна база досліджень, що не дало змогу авторам вийти за межі описовості та коментування законодавчих актів. Характерна особливість

дослідницького підходу авторів робіт з історії міського самоврядування другого та третього етапів полягає, по-перше, у переважанні правового й конкретно-історичного підходів до висвітлення зазначеної теми, по-друге, у певній невизначеності та нечіткості понятійно-категоріального апарату, що зумовило недостатню глибину теоретичного аналізу проблеми. Водночас, проаналізувавши місце і роль міського самоврядування у системі державної влади, дорадянські вчені заклали міцний науковий фундамент для вивчення цієї інституції сучасними авторами.

В радянській історіографії історія міського самоврядування як окремий науковий напрям не існувала та практично не вивчалася, а певні аспекти цієї проблеми переважно розглядалися в контексті інших тем через призму класового підходу. Зумовлено це було тим, що міські самоврядні інституції тлумачилися як явище буржуазного суспільства, і тому класово чуже марксизму-ленінзму, через що ця тема і не була предметом цілеспрямованого дослідження.

У сучасній українській науці, попри відсутність узагальнювальної історіографічної праці з історії міських самоврядних інституцій Наддніпрянської України, ця тема знайшла відображення у різнобічних за проблематикою та глибиною з'ясування тих чи інших аспектів, формою й жанром наукових публікаціях, зокрема в узагальнювальних працях і спеціальних монографічних дослідженнях, довідковій, науково-популярній та навчальній літературі, зайнявши належне місце в сучасному історіографічному дискурсі. Тема створення та розвитку міського громадського управління є найбільш розробленою серед усіх проблем міської історії. Проблема міського самоврядування в сучасній вітчизняній історіографії набула міждисциплінарного характеру та тісно пов'язана з регіональними особливостями розвитку українських міст у складі самодержавної Росії. Науковці, досліджуючи механізм становлення й розвитку самоврядування та його державного регулювання, звертають увагу

на особливості впровадження органів громадського управління, пов'язаних з тривалим існуванням традицій магдебурзького права. Крім того, дослідники акцентують увагу на тому, що тогочасне самоврядування намагалося долати ідентичні з теперішніми проблеми – корупцію, відсутність підготовлених управлінських кадрів, жорсткий контроль державних органів влади за його діяльностю.

Проблеми історії формування, становлення та фінансової діяльності міського самоврядування Надніпрянської України в 1785–1917 рр. знайшли відображення у широкому масиві різнопланових праць сучасників імперської доби, в радянській історіографії та в наукових студіях сучасних вітчизняних дослідників. Однак, підсумовуючи огляд історіографії, доводиться констатувати, що серед розмаїття літератури відсутнє спеціальне комплексне історіографічне дослідження з цієї теми.

Дослідники імперського періоду накопичили певний досвід вивчення діяльності органів міського самоврядування. Всі праці, зазвичай, не були сильно політизовані, з тим чи іншим ступенем об'єктивності розглядали напрямки роботи органів міського громадського управління. Багато висновків дореволюційних учених зберігають свою цінність та актуальність і для теперішнього етапу розвитку історіографії. Діяльність міського самоврядування у фінансово-господарській сфері дореформеного періоду висвітлена вкрай недостатньо. Фінансові питання спеціально не розглядалися, а згадувалися в контексті загальної, переважно господарської діяльності в цілому. Тому можна стверджувати, що в дорадянській історіографії фінансова система міст Наддніпрянської України, як проблема наукового аналізу, лишилася не сформульованою.

За радянської доби проблема фінансової діяльності органів міського самоврядування довгий час не привертала до себе належної уваги дослідників, оскільки не належала до актуальних, і тому тривалий час практично не вивчалася. Головною методологічною засадою при вивченні минулого

людства стає марксизм, марксистсько-ленінська методологія. Риси останньої виразно простежуються уже у 1920-і, а з 1930-х рр. вони стають домінуючими.

Очевидно, що наукове зацікавлення фінансовою діяльністю органів міського громадського управління, його привабливість для дослідників зумовлює загальна кон'юнктура та фактичний стан цієї діяльності й загалом роль міських самоврядних інституцій в суспільстві. Після 1917 р зазначені акценти були зміщені і тому кількість досліджень з цієї проблеми різко зменшується. На периферії наукових студій залишилися і питання фінансово-господарської діяльності органів міського самоврядування. Загалом же радянський період історіографії проблеми фінансового складника міського самоврядування закономірно став одним з найменш плідних з огляду на чинні в тогочасній науці ідеологічні постулати.

Сучасна історіографія фінансової діяльності органів міського самоврядування Наддніпрянської України в 1785–1917 рр. репрезентована істотним комплексом наукових праць, в яких дослідники тією чи іншою мірою проаналізували різні аспекти бюджетної політики міських самоврядувань. Автори, а це представники історичної, правової та економічної наук – Ю. Глизь, О. Головко, О. Двуреченська, Ю. Нікітін, В. Орлик, С. Орлик, О. Прищепа, О. Черемісін, Д. Чорний, В. Шандра, М. Білоконь, В. Горбачов, Л. Єлісєєва, В. Небрат та інші, підкреслюють намагання уряду імперської Росії втручатися в фінансову діяльність самоврядування для збереження контролю над фінансами міст, що негативно впливало не лише на збільшенні доходів, а й на можливість їхнього використання для задоволення потреб містян. Крім того, дослідники привертають увагу до невідповідності міських доходів і видатків, що визначалося імперським законодавством на міські органи самоврядування, аналізують статті обов'язкових видатків на утримання поліції, міських самоврядних інституцій, розквартирування військ, які складали істотний відсоток видатків і не використовувалися на розвиток міського господарства та соціальної сфери.

Аналіз літератури імперського періоду, присвяченої промисловому розвитку міст Наддніпрянщини в 1785–1917 рр. засвідчує, що автори тією або іншою мірою торкалися цієї теми, заклавши достатню основу для подальшого її дослідження істориками наступних поколінь. Водночас наукове осмислення зазначеної проблеми так і не вийшло за межі збору та публікацій фактичного матеріалу щодо торгових, ремісничих та промислових занять населення міст. Як для дорадянської історіографії загалом, так і для історіографії економічного розвитку міст зокрема, властиве кількісне переважання праць описового характеру, що було, на наше переконання, загальною тенденцією тогочасного історіописання. Різке збільшення числа праць у другій половині XIX ст. не дозволило позбутися розриву між значним обсягом історичних знань, написаних на великому масиві джерел та рівнем їхнього теоретичного осмислення, що призводило до домінування фактологічного підходу. Тому більшість праць були нарисами про окремі міста Наддніпрянської України, характерними рисами яких була описовість, відсутність наукового аналізу та серйозних узагальнень.

Коло питань історії промислового розвитку міст України, котрі досліджувалися радянськими істориками у порівнянні з дорадянською історіографією значно розширилося. Основна увага в працях радянських учених, серед яких виокремимо науковий доробок Д. Багалія, К. Воблого, І. Вологодцева, О. Оглобліна, М. Слабченка зосереджувалася на вивченні торгово-промислового законодавства, розвитку мануфактури, торгівлі, фінансів, міського транспорту, процесу містобудування. З другої половини 1950-х рр. чималий внесок у вивчення економічного розвитку Наддніпрянщини зробили наукові праці В. Голобуцького, І. Гуржія, Т. Дерев'янкіна, Б. Кафенгауза, Ю. Клокмана, П. Лященка, О. Нестеренка, Ф. Полянського, П. Риндзюнського, В. Яцунського. Специфічними рисами, властивими всім науковим працям цього періоду, були класовий підхід до оцінки та аналізу соціально-економічного розвитку міст, завідомо вкрай

негативне ставлення до будь-яких заходів уряду, сприйняття законодавчих актів необ'єктивно та односторонньо, що обмежувало та звужувало дослідницьке пошукове поле. Однак, навіть за умов панування у науці марксистсько-ленінської методології, в основі якої знаходився формаційний підхід, можна було б сподіватися на більш глибокий аналіз таких явищ як ґенеза та еволюція аграрного міста до промислового, зародження та розвиток міської промисловості, роль міст у формуванні та функціонуванні ринкових відносин. Не були поставлені як самостійна проблема питання порівняльного аналізу техніки та технологій у дрібних промислах і мануфактурах, культури виробництва. Матеріал з цих проблем хоч і міститься в публікаціях, проте деякі питання і сьогодні залишаються дискусійними, певна частина з яких вимагає конкретизації на фактологічному рівні.

У сучасній вітчизняній історичній науці істотно розширилося предметне поле щодо дослідження промислового розвитку міст Наддніпрянської України 1785–1917 рр. Поряд з традиційними аспектами вивчення цієї проблеми – історії розвитку ремісничого та мануфактурного виробництва, промислового перевороту, індустріалізації, українські вчені значну увагу приділяють таким важливим напрямам наукового пошуку як приватна підприємницька діяльність в усіх сферах міської економіки, історія купецтва, як ключової підприємницької верстви, формування та діяльність банківсько-кредитної системи, фінансово-економічної, податкової політики царату в Україні.

Зазначимо проте, що наукове студіювання промислового розвитку міст Наддніпрянщини й дотепер не набуло системного, комплексного цілеспрямованого характеру. Серед чималої кількості праць сучасних українських учених, присвячених різним аспектам розвитку міст України, промисловий складник не був предметом спеціального історіографічного дослідження. З іншого боку, наукове студіювання цієї проблеми спричинило появу різнопланової наукової літератури. Однак, незважаючи на побутування стереотипу щодо найбільшої вивченості міського соціально-економічного

розвитку, аналіз літератури свідчить, що далеко не всі його аспекти знайшли своє висвітлення та не порушені навіть у постановочному ключі. Промисловий розвиток міст розглядається переважно у контексті аналізу економічних явищ загалом на українських теренах або ж поміж інших проблем у дослідженнях історії міст певних регіонів чи окремих міських поселень.

Здійснений історіографічний аналіз указує на відсутність спеціального комплексного дослідження з історії торгово-підприємницької діяльності в містах Наддніпрянської України в 1785–1917 рр. Вивченню міської торгівлі присвячена невелика кількість наукових праць. Ця тема досліджується переважно у процесі розробки інших, ширших проблем в контексті вивчення дотичних проблем міської історії. За імперської доби було визначено напрям дослідження розвитку торгівлі міст, були порушені важливі аспекти проблеми з погляду постановочного контексту. Для праць імперського періоду, дотичних до теми міської торгівлі, притаманна зосередженість передусім на загальноімперських матеріалах та статистичних дослідженнях.

В історіографії радянського періоду ця тема не знаходилась у центрі уваги дослідників. А нечисленні праці, що вряди-годи виходили з друку, мали зазвичай негативну спрямованість й наперед запрограмований результат дослідження.

У сучасній вітчизняній історичній науці історія торгівлі у містах Надніпрянщини за імперської доби розглядається зазвичай у контексті аналізу економічних явищ загалом в українських губерніях або ж поміж інших проблем у дослідженнях історії певних регіонів та окремих міських поселень. Поряд з традиційними аспектами вивчення теми, українські вчені певну увагу приділяють й таким важливим напрямам наукового пошуку як форми та методи внутрішньої та зовнішньої торгівлі в українських містах, які були та залишаються основними осередками торговельної діяльності, приватне підприємництво в усіх сферах міської економіки тощо. Характерною рисою багатьох праць є надто велика увага до накопичення фактичних даних замість

широких узагальнень й теоретичного осмислення тенденцій явищ та процесів, що досліджуються. Крім цього, особливістю сучасних наукових студій є те, що вивчення розвитку торгівлі в містах здійнюється нерівномірно як в регіональному так і в хронологічному вимірах. Левова частка досліджень стосується пореформенної доби та розвитку торгівлі в містах Півдня України, насамперед Одеси.

Історична наука має давню традицію дослідження історії підприємництва. В радянський період проблема підприємництва в містах Наддніпрянської України в 1785–1917 рр. не була серед пріоритетних. Однак з відродженням підприємництва в сучасній Україні змінилася й історіографчна ситуація. Науковий доробок українських істориків за останні три десятиліття свідчить про певні успіхи в цій царині.

Підсумовуючи аналіз літератури, присвяченої вивченню історії купецтва Наддніпрянської України зауважимо, що дослідники зробили істотний внесок у розроблення цієї проблеми. Автори імперського періоду зібрали певний фактичний матеріал стосовно торгово-промислової діяльності купецтва, купецьких організацій, історії окремих купецьких родин.

Для радянських часів тема історії купецтва перестала бути популярною. Окремі автори, що зверталися до неї, наголошували, передусім на аналізі соціально-економічних процесів у класово-антагоністичному суспільстві, а роль буржуазії, і купецтва зокрема, висвітлювалася негативно з наперед заданих жорстких ідеологічних схем.

Сучасна вітчизняна історіографія прикметна появою не лише чималої кількості праць з історії купецтва, уведенням в обіг нових джерел та систематизацією значного масиву фактичного матеріалу, а й появою низки нових тем та напрямів досліджень, не властивих для історіографії попередніх періодів. Науковці, крім традиційних питань професійної та громадської діяльності купецької верстви, вивчають й соціальний образ, особливості внутрішнього світу купецтва, специфіку менталітету та повсякденного життя

купецтва. Використання науковцями широкого кола архівних джерел, модерних наукових підходів дозволяють науковцям простежити глибинні процеси формування, становлення та життєдіяльності купецького стану. Тим часом чималий спектр демографічних, соціальних, етнографічних, генеалогічних аспектів історії купецтва залишається недостатньо вивченим. Не можемо не погодитися з цілком справедливим висновком О. Доніка, що «історія купецтва XIX ст. як у цілому підросійської України, так і окремих її регіонів (за винятком Харківської губернії) залишається малодослідженою. Особливо це стосується аналітичних досліджень із вказаної проблематики»[1384].

Внаслідок проведеного дослідження, можемо стверджувати, що окремі аспекти історії міщанства Наддніпрянщини, зокрема чисельність міщанського стану, його господарська діяльність, побут знайшли своє висвітлення у працях учених минулих періодів. Як самостійний об'єкт наукового студіювання зазначена проблема в історіографії не розглядалася, а вивчалася зазвичай у контексті дослідження окремих міст, міського населення, розвитку торгівлі, формування та діяльності міського самоврядування, генези капіталізму. В імперській та радянській історичній науці історія міщанства не належала до пріоритетних напрямів дослідження. Вивчення міщанства за імперської доби зосереджувалося переважно на адміністративно-правових, а за радянської – на економічних питаннях.

У сучасній вітчизняній історіографії спостерігається певний інтерес до історії міських станів, зокрема й міщанства. Основними напрямами дослідження міщанства є джерела формування, структура міщанського стану, роль міщанства щодо формування буржуазного суспільства, динаміка чисельності, еволюція соціального та правового статусу міщан, господарська діяльність, матеріальний рівень життя та особливості побутової культури,

[1384] Донік О.М. Купецтво як стан в Україні. с.18.

організаційні структури та діяльність самоврядування міщанських громад. Проте історія міщанства, як найчисленнішої міської верстви не знайшла достатнього висвітлення в історичній науці. Зазвичай до цієї теми зверталися зрідка, насамперед через контекст ширшого предмета досліджень міської історії.

Історіографічний аналіз наукового доробку з історії благодійництва міських станів Наддніпрянської України в 1785–1917 рр. дав змогу дійти таких висновків. В історіографії імперського періоду практично всі праці з доброчинності мали актуальний характер, оскільки саме загострення економічних та соціальних проблем в російському суспільстві спричинило їхню появу. Автори були сучасниками тієї епохи й безпосередніми учасниками благодійності, тому в їхніх працях містився не тільки огляд історичних традицій цього феномену, а й аналіз діяльності сучасних їм благодійних установ та проекти, реалізація яких, на їхню думку, мала б покращити доброчинну діяльність. Автори намагалися тією чи іншою мірою сприяти розв'язанню проблем нужденних, зокрема через зміну імперського законодавства у сфері добродійності.

Здебільшого праці були присвячена окремим питанням благодійності. Роботам з благодійної діяльності властива нерівномірність висвітлення окремих аспектів теми, недостатня аргументованість висновків. Чимала кількість праць з благодійництва належала державним діячам, тому вони зазвичай обмежувалися констатацією фактів та робили несміливі спроби їхньої систематизації. Незважаючи на велику кількість праць в історіографії імперського періоду, спеціальні комплексні дослідження з благодійної діяльності заможних міських верств Наддніпрянської Україн відсутні. Дорадянські автори практично не вирізняли поняття «громадське піклування» та «благодійництво», вживаючи їх як синоніми для позначення допомоги нужденним. В історіографії імперського періоду так і не вдалося виробити цілісну систему наукових поглядів на проблему благодійної діяльності

насамперед через те, що не було чітко розмежовано ролі суспільства, держави та місцевого самоврядування. Утім, процес наукового осмислення благодійництва було перервано більшовицьким державним переворотом у 1917 р.

За радянських часів історична наука отримала вкрай незначний фактичний матеріал щодо благодійництва, а кількість публікацій неспівмірно мала, щоб можна було говорити хоча б щодо певного внеску радянської історіографії у вивчення цієї теми.

Історії благодійності містян Наддніпрянщини в 1785–1917 рр. в сучасній вітчизняній історіографії присвячена чимала кількість літератури, багатопланової за проблематикою та шириною висвітлення аспектів цієї діяльності. На сучасному етапі розвитку знань з історії добродійності відбувалося оновлення методів дослідження, поглиблювався аналіз питань благодійності, історична наука позбулася тиску політичних чинників. На першому етапі дослідження історії благодійності, що тривав з проголошення незалежності України і до кінця 1990-х рр. характерними рисами було збільшення досліджень, залучення ширшої джерельної бази, нова якість та значущість наукових студій. Тоді побачили світ публікації М. Дмитрієнко та О. Яся, С. Поляруш, Ф. Ступака, О. Ткаченко, які зробили вагомий внесок у дослідження історії благодійності. З початку 2000-х рр. спостерігається різке зростання кількості та якості досліджень різноманітних аспектів благодійності міського населення Наддніпрянської України. Багатоаспектні особливості історії доброчинності знайшли своє віддзеркалення в комплексі різнопланової літератури: монографічних дослідженнях, публікаціях у наукових збірниках, дисертаціях. Серед науковців – представників історичної, педагогічної, правничої, політологічної науки, котрі вивчали й вивчають різні складники цієї проблеми та зробили найбільший внесок до її розроблення потрібно виокремити праці М. Демешка О. Доніка, О. Кравченко, М. Слабошпицького, О. Хаустову, Ю. Хорунжого та інших. Однак спеціальні дослідження, в яких

благодійність міських станів як соціокультурного явища останньої чверті XVIII ст. – початку XX ст. стала б окремим предметом дослідження, фактично відсутні.

Попри те, що на сьогодні з'явився істотний масив праць, присвячених історії міст Наддніпрянської України за імперської доби (1785–1917 рр.), чимало проблем й надалі залишаються малодослідженими або ж не з'ясованими загалом. Потребують подальшого вивчення питання становлення та розвитку міського самоврядування, місце міських органів самоврядування у системі губернських та повітових владних державних структур, взаємозв'язки міських фінансових та державних інституцій.

Заслуговують на увагу вчених й такі малодосліджені аспекти, як повсякдення чиновників міських органів самоврядування, з'ясування їхньої ролі у громадському та культурному житті міських громад,

Перспективними напрямами дальшого вивчення порушеної проблеми можуть бути комплексні історичні та історіографічні дослідження історії соціально-економічних процесів в українських містах з використанням компаративного інструментарію.

Поза дослідницьким полем залишаються питання соціокультурного розвитку міського соціуму, зокрема повсякдення містян, менталітет міських верств. Зауважимо, що практично з поля зору науковців випала проблема корпоративних купецьких товариств та органів самоврядування купецтва, характеристика соціально-психологічного портрету міських прошарків, внутрішньосімейні стосунки у купецькій та міщанській родині, традиції сімейного виховання і освіти, ціннісні орієнтири, організація дозвілля і розваг у купецькому та міщанському середовищі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Аксаков И.С. Исследование о торговле на украинских ярмарках. Санкт-Петербург: В Типографии Императорской Академии наук, 1858. 383.

2. Альбом городских голов Российской империи. СПб., 1903. 371 с.

3. Андреев Н.В. Методология и история отечественной историографии развития городов и городского хозяйства России последней четверти XVIII – первой половины XIX в. Книга I. Екатеринбург: изд-во УрГУ; Пермь: ПГПУ, 2003. 318 с.

4. Андреевский И.Е. Новейшие попытки к лучшему устроению призрения бедных. СПб., 1874. 30 с.

5. Андреевский И. Е. Полицейское право. Введение и ч. 1. Полиция безопасности. Т. 1. 2-е изд., испр. и доп. С.-Пб.: Тип. Э. Праца, 1874. 666 с.

6. Андреевский И. Е. Полицейское право. 2-е изд. Ч. 2. СПб., 1876. С. 478–502.

7. Андрусишин Б. Орлик В. М. Податкова політика Російської імперії в Україні в дореформений період / відпов. ред. член-кореспондент НАН України О. П. Реєнт. Кіровоград: Імекс-ЛТД, 2007. 631 с. Проблеми історії України XIX – XX ст. 2007. Випуск XIV. С. 358–359.

8. Анкушева К. А. Городские сословия Зауралья в конце XVIII – начале XX века: автореф. дис ... канд. ист. наук. Тюмень, 2005. 19 с.

9. Анохина Л.А., Шмелева М.Н. Быт городского населения средней полосы РСФСР в прошлом и настоящем: на примере городов Калуга, Елец, Ефремов. М., 1977. 359 с.

10. Анциферов Н.П. Пути изучения города как социального организма: Опыт комплексного подхода. Л.: «Сеятель», 1926. 150 с.

11. Анциферов Н.П. Душа Петербурга. Л.: Лира., 1990. 250 с.

12. Анциферов Н.П. Непостижимый город. Спб.: Лениздат, 1991. 335 с. Анциферовы Н. и Т. Книга о городе. Л.: Изд–во Брокгауз – Ефрон, 1926. 224 с.

13. Арапов А.В. Сборник статей по вопросам внутренней политики и общественного самоуправления. Симбирск, 1914. 78 с. Мыш М.И. Городовое положение 11 июня 1892 года с относящимися к нему узаконениями, судебными и правительственными разъяснениями. СПб, 1897. 1298 с.

14. Арсеньев К.И. Гидрографическо-статистическое описание городов Российской империи. СПб., 1832–1834. Вып. 1–8.

15. Астров Н.И. Из истории городских самоуправлений в России // Местное самоуправление: Труды О–ва для изучения гор. самоупр. в Чехословацкой республике. Прага: Изд. кн–ва «Пламя» и О–ва для изучения гор. самоупр. в Чехословацкой республике, 1925. С. 9–42.

16. Афонов Г. Українські благодійники минулого // Вітчизна. 1996. № 9–10. С. 105–109.

17. Ачадов А.О. Государственная власть и местное (городское и земское) самоуправления. М., 1917. 72 с.

18. Багалей Д.И., Миллер Д.П. История города Харькова за 250 лет его существования (1655–1905): В 2 т. Т. 2 (XIX – начало XX века). Х., 2004. 982 с.

19. Багалій Д.І. Нарис історії України на соціально-економічному ґрунті. Т.І. Історіографічний вступ і доба натурального господарства. Харків: ДВО, 1923. Т. І. 391 с.

20. Балицкий Г.В. Фабричное законодательство в России. М.: Труд и воля, 1906. 96 с.

21. Баличева Л. В. Політика царського уряду щодо формування та розвитку купецтва України // ScienceRise. 2015. № 4(1). С. 41–44. Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/texc_2015_4(1)__9.

22. Бармак М. Податкові платежі до бюджетів міст Волинської губернії (друга половина XIX ст.). Проблеми і перспективи гуманітарних наук

в умовах глобалізації: матеріали І Всеукраїнської наукової конф., м.Тернопіль, 3 грудня 2018. Тернопіль, 2018. С. 128–136.

23. Бахрушин С.В. Научные труды. В 4-х т. Т. 1. М., 1952. 264 с.

24. Безобразов В.П. Государство и общество. Управление, самоуправление и судебная власть. СПб.: в тип В. Безобразова и Комп., 1882. 760 с.

25. Безобразов В.П. Земские учреждения и самоуправление. Москва: Унив. тип. (Катков и К°), 1874. 224 с.

26. Бєліков Ю.А. Купецтво Харківської губернії (друга половина XIX - початок XX ст.): автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01; Харківський національний ун-т ім. В.Н. Каразіна. Х., 2004. 19 с.

27. Белов А.В. Русский провинциальный город в середине XIX века. Формы и функции городского развития // Вестник Московского государственного областного университета. Серия «История, политология, экономика и право». № 4. 2009. С. 19–23.

28. Бензин В. М. Приходская благотворительность на Руси после 1864 года. Трудовая помощь. 1907. № 2. С. 161–184.

29. Берлин П.А. Русская буржуазия в старое и новое время. М.: «Книга», 1922. 308 с.

30. Берлин П.А. Русское купечество и война 1812 года // Отечественная война и русское общество. Т. 5. М., 1912. С. 114–120.

31. Бетлій О.В. Міська історія: окреслення дослідницького поля // Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія «Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки». Харків, 2018. Вип. 26. С. 9–17.

32. Біленчук П., Кравченко В., Підмогильний М. Місцеве самоврядування в Україні. Муніципальне право. К., 2000. 304 с.

33. Білоконь М. В. Органи державного управління та місцеве самоврядування в Російській імперії у другій половині XIX ст. (на матеріалах

Лівобережної України): історико–правове дослідження: дис... канд. юр. наук: Харків, 2002. 20 с.

34. Блиох И.С. Финансы России XIX столетия: История – статистика. Т.1. СПб.: Типография Товарищества «Общественная польза», 1882. 292 с.

35. Блиох И.С. Финансы России XIX столетия: История – статистика. Т.2. СПб.: Типография Товарищества «Общественная польза», 1882. 295 с.

36. Блиох И.С. Финансы России XIX столетия: История – статистика. Т.3. СПб.: Типография Товарищества «Общественная польза», 1882. 232 с.

37. Бобровников В.Г. Библиографические и источниковые основы истории благотворительности в России в дореволюционный период. Волгоград: Волгоградский гос. ун-т, 1994. 18 с.

38. Богатчук С.С. Внутрішньо-торгівельні відносини на Правобережній Україні в кінці XIX ст. [Електронний ресурс]. Режим доступу до ресурсу: http://www.rusnauka.com/8_SNP_2016/Istoria/2_209194.doc.htm

39. Богатчук С. С. Залізничний транспорт України у другій половині XIX – на початку XX ст. (соціально-економічний аспект): автореф. дис. … канд. іст. наук : 07.00.01; Нац. акад. наук України, Ін-т історії України. К., 2000. 18 с.

40. Богданов А. Историческое, географическое и топографическое описание Санкт-Петербурга. СПб, 1779. 551 с.

41. Боголепов Д.П. Краткий курс финансовой науки. Учеб. для вузов. Харьков: Пролетарий, 1925. С. 283 с.

42. Боженко А. О. Купецтво vs дворянство: еліта м. Харкова у другій половині XIX ст. – на початку XX ст. // Місто: історія, культура, суспільство. 2017. № 1. С. 39–48.

43. Боженко А. О. Формування міського способу життя у другій половині XIX – на початку XX ст. (на матеріалах міста Харкова): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01; Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, Харків, 2018. 253 с.

44. Боже-Гарнье Ж., Шабо Ж. Очерки по географии городов. М.: Прогресс, 1967. 424 с.

45. Бойко А.В. Джерела з історії ярмарок Південної України останньої чверті XVIII – першої половини XIX століття. Запоріжжя, 2000. 138 с.

46. Бойко А.В. Російська імперія, торгівля та купецтво у другій половині XVIII ст. Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. Т. 7. К., 2001. С.107–122.

47. Бойко А.В. Торговля Южной Украины (1775–1825): автореф. .дис. канд. истор. наук. Днепропетровск, 1991. 17 с.

48. Бойко А.В. Ярмаркова торгівля Південної України ост. чверті XVIII – поч. XIX ст. // Історія України. Маловідомі імена, події, факти (Збірник статей). Випуск 7. К., 1999. С. 33–39.

49. Бойко В.П. Менталитет сибирского купечества в конце XVIII-XIX вв. / Сибирское общество в контексте модернизации XVIII–XX вв.: Сборник материалов конференции. Новосибирск, РИЦ НГУ, 2003. С. 68–87.

50. Бондар В. Аграрно-селянське питання другої половини XIX - початку XX ст. в радянській історіографії: сборник научных трудов // Історіографічні дослідження в Україні / Голова редкол. В.А. Смолій. К.: Ін-т історії України НАН України, 2011. Вип. 21. С. 238-257.

51. Бондарева Е.А. Творческий путь и просветительская деятельность М.Д. Чулкова / Исторические записки. Вып. 111. М.: Наука, 1984. С. 201–237.

52. Бондаренко О. В. Благодійна діяльність в Наддніпрянській Україні (остання чверть XVIII – початок XX ст.): історіографія імперської доби / Наукові записки з української історії: збірник наукових статей. Переяслав-Хмельницький, 2019. Вип. 46. С. 188–199.

53. Бондаренко О.В. Взаємини міських самоврядних інституцій та органів державної влади Російської імперії дореформеної доби у сучасній історіографії // Вісник Черкаського університету. Серія Історичні науки. Вип. 22 (275). Черкаси, 2013. С. 7–12.

54. Бондаренко О.В. Взаємини міського самоврядування з органами державної влади в Російській імперії в 1775–1870 рр.: дорадянська історіографія. // Наукові записки. Серія: Історичні науки. Випуск 16. Кіровоград: РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2012. С. 163–172.

55. Бондаренко О.В. Дорадянська історіографія фінансової діяльності міського самоврядування Новоросії (1785–1870 рр.). Етнічна історія народів Європи: Збірник наукових праць. Випуск 32. Київ, 2010. С. 74–84.

56. Бондаренко О.В. Дослідження економічного розвитку міст Російської імперії в 1775–1870 рр. у радянській історіографії // Етнічна історія народів Європи: Збірник наукових праць. Випуск 42. К.:УНІСЕРВ, 2014. С. 79–84.

57. Бондаренко О.В. Економічний розвиток міст Наддніпрянської України в 1785–1917 р. у сучасній вітчизняній історіографії. Науковий вісник Ізмаїльського державного гуманітарного університету: збірник наукових праць. Серія: Історичні науки Ізмаїл. № 50. 2020. С. 116–124.

58. Бондаренко О.В. Економічний розвиток міст Російської імперії в останній чверті XVIII – першій половині XIX ст.: дорадянська історіографія // INTEGRATION JOURNAL INTERNATIONAL ECONOMIC RELATIO. THE CAUCASUS. ECONOMICAL AND SOCIAL ANALYSIS JOURNAL OF SOUTHERN CAUCAS. № 01/02. Tbilisi, 2014. С. 23–27.

59. Бондаренко О. Жалувана грамота містам та Міські положення 1870 та 1892 рр. у сучасній вітчизняній історіографії. Соціум. Документ. Комунікація Серія «Історичні науки». № 10. 2020. С. 57–83.

60. Бондаренко О.В. Купецтво Російської імперії дореформеної доби (дореволюційна та радянська історіографія). // Гуржіївські історичні читання: Збірник наукових праць. Черкаси: Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького, 2011. Вип. 4. С. 20–23.

61. Бондаренко О.В. Купецтво Російської імперії дореформеної доби в сучасній історіографії // Етнічна історія народів Європи: Збірник наукових праць. Випуск 40. К.:УНІСЕРВ, 2013. С. 97–103.

62. Бондаренко О.В. Міста Російської імперії дореформеної доби в дорадянській історіографії. // Наукові записки. Серія: Історичні науки. Випуск 17. Кіровоград: РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2012. С. 136–143.

63. Бондаренко О. Міське самоврядування Наддніпрянської України останньої чверті XVIII – початку XX ст. в історіографічному дискурсі імперської доби. / Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія. 2(145). 2020. С. 16–21.

64. Бондаренко О.В. Міщанство Російської імперії дореформеної доби у дорадянській та радянській історіографії. // Наукові записки. Серія: Історичні науки. Випуск 19. Кіровоград: РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2014. 96–101.

65. Бондаренко О.В. Повсякденне життя міст Російської імперії останньої чверті XVIII – першої половини XIX ст. в історіографії // INTEGRATION JOURNAL INTERNATIONAL ECONOMIC RELATIO. THE CAUCASUS. ECONOMICAL AND SOCIAL ANALYSIS JOURNAL OF SOUTHERN CAUCAS. № 02/03. Tbilisi, 2014. С. 8–12.

66. Бондаренко О.В. Радянська історіографія взаємин міського самоврядування з органами державної влади у Російській імперії в 1775–1870 рр. // Наукові записки з української історії:Збірник наукових статей. Вип. 33. Переяслав-Хмельницький, 2013. С.263–267.

67. Бондаренко О.В. Радянська історіографія діяльності міського самоврядування у фінансовій сфері (1785–1870 рр.). Вісник Черкаського університету. Серія Історичні науки. Вип. 202. Ч. IV. Черкаси, 2011. С. 10–16.

68. Бондаренко О.В. Самоврядування міст Російської імперії (1785–1870 рр.) у дорадянській історіографії.//Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Збірка наукових праць. К.: НАН України, Інститут історії України. Число 18. Кіровоград, 2011. С. 33–37.

69. Бондаренко О.В. Соціально-правовий статус купецтва Російської імперії 1775–1870 рр. у сучасній історіографії. // Гуржіївські історичні читання: Збірник наукових праць. Вип. 6. Черкаси, 2013. С. 42–45.

70. Бондаренко О.В. Типологія міст Наддніпрянської України останньої чверті XVIII – початку XX ст.у науковому дискурсі імперської доби. Етнічна історія народів Європи: Збірник наукових праць. Випуск 60. К., 2020. С. 24–34.

71. Бондаренко О. Фінансова діяльність органів міського самоврядування Наддніпрянської України в 1785–1917 рр. як об'єкт сучасних історичних досліджень. Етнічна історія народів Європи: Збірник наукових праць. Випуск 63. Київ. 2021. С. 1–8.

72. Бондаренко О.В. Тупчієнко М.П. Фінансові установи Російської імперії в Наддніпрянській Україні в останній чверті XVII – на початку XX ст. у сучасному історіографічному дискурсі. Східноєвропейський історичний вісник. Вип.17. 2020. С. 227–236.

73. Бориневич А. С. Благотворительность. Одесса. 1794-1894. Издание городского общественного управления к столетию города. Одесса, 1895. С. 709–754.

74. Браславский П.О настоящем положении общественного управления в г. Одессе. Одесса, 1860. 36 с.

75. Бровер І.М. Україна на переломі до промислового капіталізму. Соціально-економічні нариси і матеріли. Т.1. Одеса: Пролетар, 1931. 175 с.

76. Бродель Ф. Динамика капитализма. Смоленск, 1993. 128 с.

77. Бродель Ф. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV–XVIII ст. Т. 1: Структури повсякденності: можливе і неможливе / пер. з фр. Г. Філіпчук. К.: Основи, 1995. 543 с.

78. Бубнов М.М. К вопросу о преобразовании нашего городского общественного управления. Киев, 1909. 38 с.

79. Бубнов М.М. К вопросу о преобразовании нашего городского общественного управления. Киев, 1909. 38 с.

80. Бурнашов В. Очерки истории мануфактур в России. СПб.: тип. Н. Греча, 1833. 55 с.

81. Бушин В.С. Типология уездных городов Новороссии последней четверти XVIII – середины XIX столетия // Славянский альманах 2010. М., «Индрик», 2011. С. 79–93.

82. Быков А.Н. Фабричное законодательство и развитие его в России: [В 2-х ч.]: Лекции, чит. в СПб. политехникуме и в Технол. ин-те в 1908-9 учеб. г. СПб.: тип. «Правда», 1909. 282 с.

83. Варадинов Н.В. Гильдии: историко-юридический очерк. СПб., 1861. 114 с.

84. Василенко В. По вопросу о призрении слепых и всяких нищих. Киевская старина. 1904, июль-август (LXXXVI). С. 131–151.

85. Васильчиков А.И. О самоуправлении. Сравнительный обзор русских и иностранных земских и общественных учреждений. Т.1. Санкт-Петербург: Тип. Пратца, 1872. 460 с.

86. Васильчиков А.И. О самоуправлении. Сравнительный обзор русских и иностранных земских и общественных учреждений. Т.2. Санкт-Петербург: Тип. Пратца, 1872. 543 с.

87. Васильчиков А.И. О самоуправлении. Сравнительный обзор русских и иностранных земских и общественных учреждений. Т.3. Санкт-Петербург: Тип. Пратца, 1872. 377 с.

88. Вебер М. История хозяйства. Город. М.: Канон-Пресс-Ц, Кучково поле, 2001. 576 с.

89. Велихов Л.А. Основы городского хозяйства. Общее учение о городе, его управлении, финансах и методах хозяйства / переиздание 1928 г. М.: Наука, 1996. 480 с.

90. Верменич Я.В. Історична урбаністика в Україні: теорія містознавства і методика літочислення. К.: Інститут історії України НАН України, 2011. 306 с.

91. Верменич Я.В. Історія міст і сіл як дослідницький об'єкт [Електронний ресурс] // Український видавничий портал. – Режим доступу: http://who–is–who.com.ua/istoriya–mist–i–sil.html;

92. Верменич Я.В. Проблеми дефініції і генезизи міста у науковій спадщині М. Вебера // Історико-географічні дослідження в Україні : Зб. наук. пр. 2009. Вип. 11. С. 7–18.

93. Верменич Я.В. Теоретико-методологічні проблеми історичної регіоналістики в Україні. К.: Інститут історії України, 2003. 516 с.

94. Верменич Я.В. Теоретико-методологічні проблеми історичної урбаністики // Український історичний журнал. 2004. № 3. С. 21–38.

95. Веселовский Б.Б. Местное самоуправление / Нар. ун-т им. Л. И. Лутугина. Лекции, чит. на курсах для агитаторов. Пг.: тип. «Трудолюбие» А.А. Миськевича, 1917. 7 с.

96. Веселовский Б.Б., Шаров С.И. Городское хозяйство // История Москвы. Т. 4. М.: Изд-во АН СССР, 1954. С. 516–551.

97. Вигівська О. В. Соціальна мобільність міщанок у першій половині XIX ст. на прикладі Волині // Інтелігенція і влада. Серія: Історія. 2012. Вип. 26. С. 14–25.

98. Вільшанська О. Л. Вдалий шлюб в уявленнях городян у другій половині XIX – на початку XX ст. (на основі джерел особового походження та художньої літератури) // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. 2012. 20. С. 77–95.

99. Вільшанська О. Л. Джерела до вивчення міського побуту України (кінець XIX – початку XX ст.) // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. 2000. 1. С. 39–51.

100. Вільшанська О. Л. Зміни в громадському побуті населення Києва на початку першої світової війни // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. 2003. 6. С. 245–254.

101. Вільшанська О. Л. Мода у повсякденному житті міського населення України кінця XIX – початку XX ст. // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. 2008. 14. С. 309–322.

102. Вільшанська О. Л. Повсякденне життя міст України кінця XIX – початку XX ст.: європейські впливи та українські національні особливості. К. : Інститут історії України НАН України, 2009. 172 с.

103. Вільшанська О. Л. Повсякденне життя населення України під час Першої світової війни // Український історичний журнал. 2004. № 4. С. 56–70.

104. Вільшанська О. Л. Повсякденне життя міст України наприкінці XIX – на початку XX ст.: європейські впливи та українські національні особливості: автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01; Нац. акад. наук України, Ін-т історії України. К., 2011. 19 с.

105. Витте С.Ю. Конспект лекций о народном и государственном хозяйстве, читанных его императорскому высочеству великому князю Михаилу Александровичу в 1900-1902 гг. Санкт-Петербург: Тип. АО Брокгауз-Ефрон, 1912. 568 с.

106. Витчевский В. Торговая, таможенная и промышленная политика России со времен Петра Великого до наших дней. СПб. Санкт-Петербург: Д.А. Казицын и Ю.Д. Филиппов, 1909. 362 с.

107. Владимиров М.М. Первое столетие Екатеринослава 1787 9 мая. Доклад Екатеринославской Городской управы к торжественному заседанию Думы 9 мая 1887 года. (Материалы для исторического очерка). Екатеринослав: Тип.Я.Чаусского, 1887. 276 с.

108. Владимирский-Буданов М.Ф. Обзор истории русского права. Ростов-на-Дону: Феникс, 1995. 338 с.

109. Воблий К.Г. Нариси з історії російсько-української цукрової промисловості: в 3 т. К.: Всеукраїнська Академія наук, 1930. Т. 2. 1930. 245 с.

110. Вовк О. Й. Жалувана грамота містам 1785 року як джерело міського права українських міст // Правові новели. 2018. №6. С. 7–15.

111. Водарский Я.Е. Города и городское население России в XVII в. // Вопросы истории хозяйства и населения России XVII в.: Очерки по исторической географии XVII в. М., 1977. С. 98–116.

112. Водарский Я.Е. Исследования по истории русского города (факты, обобщения, аспекты). М.: Институт российской истории РАН, 2006. 416 с.

113. Водарский Я.Е. Население России в конце XVII – начале XVIII века. М.: Наука, 1977. 262 с.

114. Водарский Я.Е. Население России за 400 лет (XVI – начало XX в.). М.: Просвещение, 1973. 160 с.

115. Водарский Я.Е. Промышленные селения центральной России в период генезиса и развития капитализма. М.: Наука, 1972. 254 с.

116. Водотика Т.С. Модернізаційні та урбанізаційні процеси на Півдні України (друга половина XIX – початок XX ст.). // Регіональна історія України: Зб. наук. ст. К., 2016. Вип. 10. С. 201–220.

117. Водотика Т.С. Особливості модернізаційних процесів у містах Наддніпрянщини другої половини XIX ст.: нові джерельні пошуки. // Регіональна історія України: Зб. наук. ст. К., 2013. Вип. 7. С. 159–172.

118. Водотика Т.С. Соціальна ціна та соціальна відповідальність: підприємницька благодійність у другій половині XIX ст. // Сторінки історії. 2014. Вип. 37. С. 15.

119. Военно-статистическое обозрение Российской империи. Издаваемое по Высочайшему повелению при 1-м отделении Департамента Генерального Штаба. Тт. 1–17. СПб.: Типография Департамента Генерального Штаба, 1837–1854.

120. Вологодцев И.К. Особенности развития городов Украины. Харьков: Держвидав «Господарство України», 1930. Вып. 2. 205 с.

121. Вороніна М.С. Мешканки міст Харківської губернії: гендерна дискримінація та динаміка змін (1861–1917 рр.): автореф. дис ... канд. іст. наук: 07.00.01. Х., 2005. 19 с.

122. Гагемейстер, Ю.А. О теории налогов, примененной к государственному хозяйству. СПб., 1852. 118 с.

123. Гакман И.Ф. Краткое землеописание Российского государства. СПб., 1787. 174 с.

124. Галимова Л.Н. Симбирское купечество во второй половине XIX – начале XX века (Социально-бытовой аспект): автореф. дис. … канд. ист. наук. Ульяновск, 2005.

125. Ган И.А. О настоящем быте мещан Саратовской губернии // Экономист. 1860. Т.4. № 1. С. 1–42.

126. Ге Г. Исторический очерк столетнего существования города Николаева при устье Ингула (1790–1890). Николаев: Русская типография, 1890. 122 с.

127. Георгиевский П. И. Призрение бедных и благотворительность. СПб., 1894. 118 с.

128. Герман К.Ф. Статистические исследования относительно Российской империи. Ч. 1. О народонаселении. Санкт-Петербург: Печ. при Имп. Акад. Наук, 1819. 325 с.

129. Герье В. Записка об историческом развитии способов призрения в иностранных государствах и о теоретических началах правильной его постановки. СПб.: Гос. тип., 1897. 110 с.

130. Герье В. Русские дома трудолюбия. М., 1900. 123 с.

131. Гессен В.М. Городское самоуправление: Дополнение к курсу русского государственного права. СПб.: Тип. И. Трофимова, 1912. 28 с.

132. Глизь Ю.І. Київська міська дума: розбудова модерного міста. Київ: Інститут історії України НАН України, 2019. 328 с.

133. Глизь Ю.І. Київська міська дума: структура, склад гласних, діяльність (1871-1914 рр.): автореф. дис. … канд. іст. наук: 07.00.01. Київ, 2016. 20 с.

134. Глизь Ю.І. Фінансова діяльність Київської міської думи (1871–1914 рр.). Укр. іст. журн. Київ, 2015. № 4. С. 37–58.

135. Гогель С.К. Объединение и взаимодействие частной и общественной благотворительности. СПб., 1908. 145 с.

136. Годунова Л. В. Українські землі в податковій політиці Росії (XVIII – початок XX ст.): історіографія: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06; Держ. ВНЗ «Переяслав-Хмельниц. держ. пед. ун-т ім. Григорія Сковороди». Переяслав–Хмельницький, 2015. 20 с.

137. Голобуцький В.О. Економічна історія Української РСР. Дожовтневий період. К.: Вид-во «Вища школа», 1970. 301 с.

138. Головачев А.А. Десять лет реформ 1861–1871. СПб.: Типография Ф. С. Сущинского, 1872. 398 с.

139. Головко О.М. Харківське міське самоврядування у 1893–1917 роках: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Харків, 1997. 18 с.

140. Гончарук Т.Г. З історії вивчення української економіки першої половини XIX ст.: Історіографічні нариси. О., 1999. 152 с.

141. Гончарук Т.Г. Транзит західноєвропейських товарів через Наддніпрянську Україну першої половини XIX ст.: монографія. Одеса. 2008. 280 с. С. 20.

142. Горбачев В. П. Городская реформа 1870 года в Украине. Донецк, 2008. 320 с.

143. Горбачов В.П. Міське самоврядування в Україні (за реформою 1870 року): автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Харків, 1995. 19 с.

144. Гордуновський О.М. Організація, розвиток та напрямки хлібної торгівлі в Україні у XIX ст.: монографія. Черкаси, 2010. 319 с.

145. Гордуновський О. Гуржій О. Південна Україна в процесі розвитку хлібної торгівлі XIX ст.: історіографія // Історіографічні дослідження в Україні: Зб. наук. пр. 2010. Вип. 20. С. 354–381.

146. Гордуновський О.М., Гуржій О.І. Стан наукової розробки проблеми розвитку хлібної торгівлі на Півдні України в XIX ст. // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. 2007. Вип. XIII. С. 113–120.

147. Гордуновський О.М., Гуржій О.І., Реєнт О.П. Український хліб і його реалізація в XVIII – на початку XX ст. (Нариси з історії та економіки). К.: Ін-т історії України НАНУ, 2013. 224 с. Їх же. Торгівля в Південній Україні: організація товарообігу та людський потенціал (кінець XVIII – початок XX ст.). К., 2017. 155 с.

148. Горловский М.А. Горный город Екатеринбург. 1807–1863. Краткий очерк. Свердловск: Изд-во Урал. университета, 1948. 151 с.

149. Горловский Д.Н. Итоги 25-летия херсонского городского самоуправления: Краткий историко-экономический очерк г. Херсона. Херсон, 1896. 186 с.

150. Город в процессах исторических переходов. Теоретические аспекты и социокультурные характеристики. М., 2001. 392 с.

151. Города Сибири. Экономика, управление и культура городов Сибири в досоветский период: Сб. науч. тр. Новосибирск, 1974. 298 с.

152. Города Сибири. Эпоха феодализма и капитализма: Сб. науч. тр. Новосибирск, 1973. 335 с.

153. Города феодальной России: Сб. статей памяти Н.В. Устюгова. М.: Наука, 1966 563 с.

154. Городские поселения в Российской империи, 1860. [в 7 т.]. С.-Петербург: типография товарищества «Общественная польза», 1860-1865.

155. Горпинченко І.В. Благодійна діяльність православної церкви в Україні другої половини XIX ст.: історіографія проблеми. Гілея: наук. вісн.: зб. наук праць. 2011. Вип. 51(9). С. 164–168.

156. Гошко Т. Сучасна українська урбаністика в контексті історіографічної глобалізації // Україна в Центрально-Східній Європі. 2014. Вип. 14. С. 230–252.

157. Градовский А.Д. История местного управления в России. Собрание сочинений. Том 2. СПб.: Тип. М. М. Стасюлевича, 1899. 488 с.

158. Градовский А.Д. Начала русского государственного права. Санкт-Петербург: тип. М. Стасюлевича, 1875. Т.1. 448 с.

159. Градовский А.Д. Система местного управления на западе Европы и в России. Санкт-Петербург: тип. М.М. Стасюлевича, 1878. 472 с.

160. Грамота на права и выгоды городам Российской империи, 21 апреля 1785 г. // Полное собрание законов Российской империи. Т. 22. №16188. С. 358–384.

161. Гревс И.М. Город как предмет краеведения // Краеведение. 1924. № 3. С. 245–258 с.

162. Гревс И.М. Город как предмет школьного краеведения. // Вопросы краеведения в школе. Л.: Изд-во Брокгауз-Ефрон. 1925. С. 64–87.

163. Гревс И.М. Монументальный город в исторической экскурсии // Экскурсионное дело. 1921. – № 1. С. 1–14.

164. Гревс И.М. Город как предмет краеведения // Краеведение. 1924. № 3. С. 245–258.

165. Греков Б. Д. Крестьяне на Руси. М.-Л., 1946. С. 553–555.

166. Грибовский В.М. Государственное устройство и управление Российской империи. Одесса: Тип. «Техник», 1912. 268 с.

167. Грималюк О.М. Благодійність православної церкви у Волинській губернії кінця XVIII – початку XX ст.: дис. ... канд. іст. наук. Львів, 2018. 227 с.

168. Гронский П.П. Децентрализация и самоуправление. М., 1917. 26 с.

169. Губицький Л. В. Торгівля Київської губернії (1793–1861 рр.): монографія. Київ: Київ. нац. торг.-екон. ун-т, 2018. 388 с

170. Губицький Л.В., Мельник Г.М. Постійна торгівля Києва у першій половині XIX ст. // Гілея: науковий вісник. 2018. Вип. 134. С. 26–30.

171. Гуменюк А. О. Міста Правобережної України в другій половині XIX ст.: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.02; Акад. наук України, Ін-т історії України. К., 1993. 16 с.

172. Гуменюк А.О. Прищепа О. П. Міста Волині у другій половині XIX – на початку XX ст. Рівне ПП.ДМ. 2010. – 287 с. // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки. 2013. Т. 23. С. 536–540.

173. Гуменюк А.О. Розвиток торгівлі в містах Правобережної України у 80– 90-х рр. XIX ст. // Наукові праці Кам’янець-Подільського державного педагогічного університету: Іст. науки. Кам’янець-Подільський, 2000. Т. 4 (6). С. 175–180.

174. Гуменюк А. О. Стан дослідження розвитку міст Правобережної України в історіографії 60-х рр. XIX ст. – 1914 р. // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки. 2018. Т. 28. С. 332–337.

175. Гуржій І.О. Зародження робітничого класу України (кінець XVIII – перша половина XIX ст.). К.: Держполітвидав УРСР, 1958. 180 с.

176. Гуржій І.О. Купецтво // Радянська енциклопедія історії України. К., 1970. Т. 2. 534 с.

177. Гуржій І.О. Розвиток товарного виробництва і торгівлі на Україні: (з кінця XVIII ст. до 1861 р.). К.: Вид-во АН УРСР, 1962. 207 с.

178. Гуржій І.О. Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини XIX ст. К.: Держполітвидав, 1954. 452 с.

179. Гуржій І.О. Соціально-економічні зміни та розвиток постійної торгівлі в містах України кінця XVIII – першої половини XIX ст. // Укр. іст. журн. 1959. № 5. С.41;

180. Гуржій І.О. Україна в системі всеросійського ринку 60–90-х років XIX ст. К.: Наук. думка, 1968. 192 с.

181. Гуржій І.О. Влада й основні організаційні заходи в галузі торгівлі та підприємництва м. Києва XIX ст. // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. 2009. Вип. 16. С. 38–51.

182. Гуржій І. О. Окремі аспекти повсякденного життя київських купців XIX ст. К. УІЖ, 2009. № 6. С. 24–35 с.

183. Гуржій І. О. Основні види непрофесійної діяльності київських купців: суспільна значущість і моральні заохочення (XIX ст.) // Науковий вісник Миколаївського державного університету імені В.О. Сухомлинського: Збірник наукових праць. Миколаїв.: МДУ, 2009. Вип. 27: Історичні науки. С. 52–64

184. Гуржій І. О. Соціально-економічне становище, етнічний склад і діяльність купецтва міста Києва в XIX ст.: автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01; Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. К., 2011. 19 с.

185. Гуржій І.О. Соціально-економічне становище, етнічний склад і діяльність купецтва міста Києва в XIX ст.: автореф. дис. ... канд. іст. наук. 07.00.01; Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. К., 2011. 19 с., 2011. 19 с.

186. Гуржій І. О., Гуржій О. І. Купецтво Києва та Київщини XVII – XIX ст. Київ: Інститут історії України НАН України, 2013. 284 с.

187. Гуржій О.І. Деякі проблеми становлення купецького стану в Україні. К.: Ін-т історії України НАН України, 2004. 80 с.

188. Гуржій О.І. Купецький стан на Лівобережній і Слобідській Україні в другій половині XVII – у XVIII ст.: проблеми становлення та розвитку // Український історичний журнал. 2004. № 3. С. 3–21.

189. Гуржій О., Реєнт О., Шапошникова Н. Нариси з історії розвитку виробничих відносин і торгівлі в Україні (друга половина XVII – початок XX ст.). К., 2018. 365 с.

190. Гурко А.А. Наши выборы вообще и московские городские в особенности. М, 1889. 62 с.

191. Данилова Л.В. Становление марксистского направления в советской историографии эпохи феодализма // Исторические записки. Т. 76. М., 1965. С. 74.

192. Двуреченська О.С. Органи міського самоврядування Катеринослава: формування, структура та напрями діяльності (кінець XVIII – початок XX ст.): автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01; Дніпропетровський національний ун-т. Д., 2007. 20 с.

193. Двуреченська О.С. Органи міського самоврядування Катеринослава: формування, структура та напрями діяльності (кінець XVIII – початок XX ст.). Дніпропетровськ, 2006. 169 с.

194. Демешко М.В. Адміністративно-правове регулювання меценатства і спонсорства в Україні: дис. … канд. юр. наук. 2019. 248 с. С.80.

195. Демешко Ю.О. Участь купецтва в реалізації імперського управління в Південній Україні в дореформений період: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01. Історія України; Переяслав-Хмельницький, 2014. 20 с.

196. Демченко Т., Шара Л. Рецензія на книгу: Шандра В. Міщанські органи станового самоврядування в Україні (кінець XVII – початок XX ст.). К., 2016. 344 с. Сіверянський літопис. 2017. № 4. С. 233–235.

197. Дерев'янкін Т.І. Мануфактура на Україні в кінці XVIII – першій половині XIX ст.: Текстильне виробництво. К., 1960. 126 с.

198. Дерев'янкін Т.І. Промисловий переворот на Україні: Питання теорії та історії. К.: Наукова думка, 1975. 278 с.

199. Дерюжинский Е. Ф. Заметки об общественном призрении. М.: Изд. Гросман и Кнебель, 1897. 115 с.

200. Джаншиев Г.А. Эпоха великих реформ: Исторические справки. 6-е изд. М.: Тип. «Рассвет», 1896. С. 254.

201. Джерелознавство з історії України. Довідник / ред..кол. М.Я.Варшавчик, Г.В.Боряк. К., 1998. 212 с.

202. Джулай С.Н. Азово-Черноморские порты во внешней торговле Российской империи 70–90-е гг. XIX столетия // Культура народов Причерноморья. 1999. №11. С. 49–51.

203. Діанова Н. М. Формування населення міст Південної України у дореформений період (кінець XVIII ст. – 1861 р.) : автореф. дис ... канд. іст. наук. Одеса, 2003. 20 с.

204. Дихтяр Г. А. Внутренняя торговля в дореволюционной России. М.: Изд-во Акад. наук СССР, 1960. 236 с.

205. Дитятин И.И. К истории Городового положения // Статьи по истории русского права. Санкт-Петербург, 1895. 631 с.

206. Дитятин И.И. К истории «Жалованных грамот» дворянству и городам 1785 г. // Русская мысль. 1885. Кн. IV. С. 13–50; Кн. V. С. 1–38; Кн. VI. С. 1–19; Кн. VII. С. 1–21; Кн. VIII. С. 58–83.

207. Дитятин И.И. «Наше городское самоуправление»: (Речь, произнесенная на годичном акте Демидовского юрид. лицея 30 августа 1876). Ярославль: Тип. Г. В. Фальк, 1876. 51 с.

208. Дитятин И. И. Статьи по истории русского права. Санкт-Петербург: Издание О. Н. Поповой. (Паровая скоропечатня А. Пороховщикова), 1895. 631 с.

209. Дитятин И.И. Устройство и управление городов России. Т. I: Введение. Города России в XVIII столетии. СПб.: тип. П.П. Меркульева, 1875. 512 с.

210. Дитятин И.И. Устройство и управление городов России. Т. II: Городское самоуправление в настоящем столетии: (Городское самоуправление в России. Городское самоуправление до 1870 года). СПб.: тип. П.П. Меркульева, 1875. 565 с.

211. Дмитрієнко М., Ясь О. Благодійність як атрибут громадянського суспільства: історія і сучасність // Розбудова держави. 1994. №6. с. 36–44

212. Добржанський С. О. Бюджети міст Правобережної України: динаміка змін в умовах реалізації реформ другої половини XIX ст. // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. 2017. Вип. 27. С. 82–93.

213. Добржанський С. Реформування системи управління міст Російської імперії в науково-публіцистичному дискурсі кінця XIX – початку XX ст. // Український історичний журнал. 2019. № 6. С. 155–171.

214. Довжук І.В. Зовнішня торгівля підросійської України у післяреформений період // Проблеми історії України XIX – початку XX ст.. 2006. Вип. 11. С. 142–153. Режим доступу: http://resource.history.org.ua/publ/xix_2006_11_142

215. Довжук І.В. Рецензія на монографію: Константінова В.М. Урбанізація: південноукраїнський вимір (1861-1904 роки). Запоріжжя: АА Тандем, 2010. 596 с. // Гілея (науковий вісник): Збірник наукових праць. К.: ВІР УАН, 2010. Вип. 42. С. 701–703.

216. Донік О.М. Благодійність в Україні (XIX – початок XX ст.). УІЖ. 2005. № 4. С. 159–177.

217. Донік О.М. Громадська благодійність в Україні у XIX – на початку XX століть // Скарбниця української культури: Зб. наук. пр. Чернігів, 2007. Вип. 8. С. 64–70.

218. Донік О.М. Діяльність громадських організацій і товариств у справі допомоги військовим та цивільному населенню в Україні у роки Першої світової війни (1914–1918 рр.) // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. 2002. 4. С. 155–182.

219. Донік О.М. Доброчинна та культурно-освітня діяльність родини Терещенків в Україні (друга половина XIX – початок XX ст.): автореф. дис ... канд. іст. наук: К., 2001. 18 с.

220. Донік О.М. Зміни у соціально-культурному становищі купецького стану в Україні після реформ 1860–1870-х рр. // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. 2011. 19. С. 194–210.

221. Донік О.М. Купецтво України в імперському просторі (XIX ст.). К.: Інститут історії України, 2008. 271 с.

222. Донік О.М. Купецтво як стан в Україні (XIX ст.) // Український історичний журнал. 2006. № 3. С. 16–41.

223. Донік О.М. Купецьке промислове підприємництво в Україні (XIX - початок XX ст.) // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. Київ: Інститут історії України НАН України, 2006. №11. С. 154–168.

224. Донік О.М. Представницькі організації купецтва України наприкінці XIX – на початку XX ст. // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. К.: Інститут історії України НАН України, 2009. №16. С. 159–172.

225. Донік О.М. Родина Терещенків в історії доброчинності. К.: Ін-т історії України НАН України, 2004. 314 с.

226. Донік О.М. Україна: у складі двох імперій (остання чверть XVIII – перша половина XIX ст.). К., 2011. 248 с.

227. Донік О.М. Участь купецтва України в органах міського самоврядування (1870–1918 рр.) // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. Київ: Інститут історії України НАН України, 2008. №14. С. 63–76.

228. Донік О.М. Представницькі організації купецтва України наприкінці XIX – на початку XX ст. // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. К.: Інститут історії України НАН України, 2009. №16. С. 159–172.

229. Дорошева А.О. Самоврядування в приморських містах Півдня України у другій половині XIX ст. автореф. дис ... канд. іст. наук: 07.00.01; Одеський національний ун-т ім. І.І.Мечникова. О., 2009. 16 с.

230. Драгоманов М.П. Восемнадцать лет войны чиновничества с земством. Geneva, 1883. С. 1.

231. Дружинин Н.П. Мещане и земельный вопрос. Москва, 1906. 24 с.

232. Дружинин Н.П. Мещане, их положение и нужды. М., 1917. 23 с. Первое издание 1906 г. было конфисковано властями.

233. Єлісєєва Л. В. Особливості трансформації бюджетної та податкової політики міських муніципалітетів України в XIX – на початку XX ст. Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія: Економіка. Вип. 18. 2011. С. 38–45. Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nznuoa_2011_18_8.

234. Єлісєєва, Л. В., Становлення та розвиток місцевих фінансів у Російській імперії наприкінці XVIII – на початку XX ст.: автореф. дис. ... канд. екон. наук. Київ, 2010. 20 с.

235. Єпіфанов А.О. Мінченко. Б.А. Дадашев; за заг. ред. д-ра екон. наук А.О. Єпіфанова Управління регіоном: навчальний посібник. Суми, 2008. С. 36.

236. Єсюнін С. М. Міста Подільської губернії у другій половині XIX – на початку XX ст.: соціальна інфраструктура, адміністративний та економічний аспекти: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01; Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка. Кам'янець-Поділ., 2011. 20 с.

237. Ерошкин Н.П. История государственных учреждений дореволюционной России. М.: Высшая школа, 1983. 352 с.

238. Ерошкин Н.П. Крепостническое самодержавие и его политические институты. (Первая половина XIX века). М.: Мысль, 1981. 252 с.

239. Ерошкин Н.П. Местные государственные учреждения дореволюционной России (1800–1861). М.: Московский гос. ист.-арх. Ин-т, 1985. 98 с.

240. Есиева И.В. Купеческая династия Ушковых (Первая половина XIX в. – 1918 г.): автореф. дис. … канд. ист. наук. Казань, 2004. 27 с.

241. Ефименко П. Шпитали в Малороссии. Киевская старина. 1883. № 4. С. 709–727.

242. Жвалюк В. Р. Податкові органи Російської імперії в Україні у другій половині XIX – на початку XX ст.: Організаційно-правові засади діяльності. К., 2001. 176 с.

243. Жиленкова І.М. Зовнішня торгівля України в контексті інтересів промислового й аграрного капіталу Російської імперії (1890-ті рр. – 1914 р.): монографія. К., 2016. 668 с.

244. Жиленкова І.М. Зовнішня торгівля українських губерній Російської імперії в контексті інтересів аграрно-промислового капіталу (90-ті рр. XIX ст. – 1914 р.): автореферат дис. ... докт. іст. наук: 07.00.01 – історія України; Нац пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. Київ, 2016. 40 с.

245. Жиленкова І.М. Зовнішня торгівля українських губерній Російської імперії в контексті інтересів аграрно-промислового капіталу (90-ті рр. XIX ст. – 1914 р.): дис. ... докт. іст. наук : 07.00.01 – історія України; Нац пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. Київ, 2016. 519 с.

246. Жирнова Г.В. Брак и свадьба русских горожан в прошлом и настоящем: по материалам городов средней полосы РСФСР. М.: Наука, 1980. 148 с.

247. Жуковский Э.А. Ведомство учреждений Императрицы Марии: Ист. Очерк. СПб., 1884. 30 с.

248. Жулканич Н.М., Острянко А.М. Міське самоврядування: сьогодення через досвід минулого. Рецензія на монографію: Нікітін Ю. О. Пореформені міста Полтавської, Харківської та Чернігівської губерній у другій половині XIX ст.: історичний аспект самоврядування: (Монографія). Вінниця: ТОВ «Нілан-ЛТД», 2014. 252 с

249. Забелин И.Е. История города Москвы. М.: Столица, 1990. (Репринтное воспроизведение издания 1905 года). 682 с.

250. Задорожнюк А. Б. Доля міського виробництва в економічному житті подільської губернії наприкінці XVIII – на початку XX ст. Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету. Історичні науки. Кам'янець-Подільський, 2006. Т. 16. С. 216.

251. Задорожнюк А. Б. Ремісниче та фабрично-заводське виробництва в містах і містечках Подільської губернії кінця XVIII – початку XX ст.: історичний аспект: автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 2007. – 20 с.

252. Задорожнюк А. Б., Реєнт О. П. Промислове виробництво в містах і містечках Подільської губернії кінця XVIII – початку XX ст. К.: Інститут історії України, 2008. 270 с.

253. Зайцев М. В. Изучение Жалованной грамоты городам 1785 г. в дореволюционной отечественной историографии // История и историческая память. Саратов, 2015. Вып. 11. С. 221–222.

254. Записка о взаимных расчетах города Одессы с казной за прежнее время. Одесса: Тип. А. Шульце, 1895. 25 с.

255. Захарова В.В. Мещанское сословие пореформенной России: дис. ... канд. ист. наук. М., 1998. 23 с.

256. Златоустовский Б.В. Городское самоуправление // История Москвы. Т. 4. М.: Изд-во АН СССР, 1954. С. 461–515.

257. Златоустовский Б.В. Московское городское самоуправление в период буржуазных реформ 60-х гг. XIX в.: автореф. дис. ... канд. ист. наук. М., 1953. 22 с.

258. Зомбарт В. Современный капитализм. Т. 2. Теория капиталистического развития. М., 1905. 485 с.

259. Зябловский Е.Ф. Новейшее землеописание Российского государства. СПб., 1807. 352 с.

260. Зябловский Е.Ф. Статистическое описание Российской империи в нынешнем ее состоянии. В 2 кн. СПб., 1808. 544 с.

261. Істоміна А.О. Фінансова політика уряду Російської імперії в Україні (1861–1917 рр.): історіографія: автореф. дис. … канд. іст. наук. Переяслав, 2020. 20 с.

262. Історія міст і сіл Української РСР. К.: Головна редакція УРЕ АН УРСР, 1967–1973.

263. Иванов Л.М. О сословно-классовой структуре городов капиталистической России // Проблемы социально-экономической истории России. Сборник статей. М., 1971. С. 312–348.

264. Иванов П.И. История управления мануфактурной промышленности в России. // Журнал Министерства Внутренних Дел. 1844. № 1–3.

265. Ивонин А.Р. Западносибирский город последней четверти XVIII – 60-х гг. XIX в. в системе региональных социально-экономических отношений: автореф. дис. ... докт. ист. наук. Барнаул: АлтГАКИ, 2000. 62 с.

266. Иловайский С.И. Учебник финансового права. Одесса: Типо-хромо-литография А. Ф. Соколовского, 1912. 385 с.

267. Иоксимович Ч.М. Мануфактурная промышленность в прошлом и настоящем. М., 1915. 488 с.

268. Иофа Л.Е. Города Урала. М.: Географгиз, 1951. 422 с.

269. Историография городов Сибири конца XVIII – начала XX в. Новосибирск: Наука, Сиб. отд-ние, 1984. 178 с.

270. История Москвы. Т. 4: Период промышленного капитализма. М.: Изд. Акад. наук СССР, 1954. 952 с.

271. Кабанов Н.О. О местном самоуправлении. Ростов-на-Дону, б. г. 1 с.;

272. Кабо Р.М. Города Западной Сибири. Очерки историко-экономической географии (XVII – первая половина XIX вв.). М.: Гос. изд-во географической литературы, 1949. 218 с.

273. Кабузан В.М. Заселение Новороссии (Екатеринославской и Херсонской губерний) в XVIII – первой половине XIX в. (1719-1858 гг.). М.: Наука, 1976. 308 с.

274. Кабузан В.М. Изменения в размещении населения России в XVIII – первой половине XIX в. М., 1971. 192 с.

275. Кабузан В.М. Народонаселение России в XVIII – первой половине XIX в. М., 1963. 228 с.

276. Кабузан В.М. Население Центрально-земледельческого района в конце XVIII – первой половине XIX века /Историческая география Черноземного центра России (дооктябрьский период). Воронеж, 1989. С. 17–24.

277. Кавун М. Походження та рання історія міста Катеринослава: автореф. дис. … канд. іст. наук: спец. 07.00.01. Історія України; Дніпропетровськ, 2003. 21 с.

278. Каменский Г.А. Реформа местного управления: наблюдения и заметки практика. СПб.: Тип. Э. Арнгольда, 1904. 40 с.

279. Каржанский Н.С. Как избиралась и как работала Московская городская дума. М., 1940. 46 с.

280. Карліна О.М. Волинське містечко XIX ст.: міський чи сільський тип поселення? // Наук. вісн. Волин. нац. ун-ту ім. Лесі Українки. Луцьк, 2010. №1: Історичні науки. С. 28–33.

281. Карліна О. Доходи і видатки повітових міст Волинської губернії наприкінці XVIII –в середині XIX ст. Історичні студії Волин. нац. ун-ту ім. Лесі Українки. Луцьк, Вип. 1. Луцьк, 2009. С. 16–22.

282. Карліна О. Правове регулювання торгово-промислової діяльності в містах Волинської губернії в кінці XVIII – середині XIX ст. Літопис Волині Всеукраїнський науковий часопис. Чис. 21. 2019. С. 81–89.

283. Карліна О. Фінанси територіальних громад Волинської губернії у XIX – на початку XX ст. // Територіальні фінансові ресурси Західного

прикордонного регіону України: історія, сьогодення, перспективи. Луцьк, 2015. С. 26–52.

284. Карлов В.В. К вопросу о понятии раннефеодального города и его типов в отечественной историографии // Русский город (проблемы градообразования). М., 1980. Вып. 3. 66–83.

285. Карлов В.В. О факторах развития русского города в эпоху Средневековья (к постановке вопроса) // Русский город: историко-методологический сборник: в 2-х т. М., 1976. Т. 1. С. 32–69.

286. Кафенгауз Б.Б. Город и городская реформа 1785 г. // Очерки истории СССР: Период феодализма: Россия во второй половине XVIII в. М., 1956. С. 151–165.

287. Кафенгауз Б.Б. Купечество. Города // Очерки истории СССР: Период феодализма: Россия в первой четверти XVIII в. Преобразования Петра I. М.: Изд-во АН СССР, 1954. С. 211–229.

288. Кірпа Г.М., Пшінько О.М., Огієнко І.В. Залізниці України. Історичний нарис. Дніпропетровськ, 2001. 328с.

289. Кизеветтер А.А. Городовое положение Екатерины II // Три века. Россия от Смуты до нашего времени. Исторический сборник. Т. 5. XVIII век. Вторая половина / Под ред. В.В. Каллаша. М.: т-во И.Д. Сытина, 1913. С. 251–273.

290. Кизеветтер А.А. Городовое положение Екатерины II 1785 г. Опыт исторического комментария. Москва: тип. Имп. Моск. ун-та, 1909. 474 с.

291. Кизеветтер А.А. Императрица Екатерина II как законодательница (речь перед докторским диспутом) // Исторические очерки. М.: ОКТО, 1912. С. 274–283.

292. Кизеветтер А.А.. Исторические очерки: Из истории политических идей. Школа и просвещение. Русский город в 18 в. Из истории России в 19 ст. М., 1912. 502 с.

293. Кизеветтер А.А. Местное самоуправление в России. IX–XIX ст.: Исторический очерк. М.: Тип. Имп. Моск. ун-та, 1910. 155 с.

294. Кизеветтер А.А. Посадская община в России XVIII ст. М., 1903. 810 с

295. Клокман Ю.Р. Город в законодательстве русского абсолютизма во второй половине XVII – XVIII вв. / Абсолютизм в России. М., 1964. С. 320–355.

296. Клокман Ю.Р. Социально-экономическая история русского города: Вторая половина XVIII в. М.: Наука, 1967. 336 с.

297. Ключевский В. Добрые люди Древней Руси. М., 1896. С. 3–4.

298. Ключевский В.О. История сословий в России.: курс, читанный в Московском университете в 1886 году. М.: тип. Моск. Гор. Арнольдо-Третьяковского училища глухонемых, 1913. 282 с.

299. Ключевский В.О. Курс русской истории. СПб., 1904. 1146 с.

300. Ключевский В.О. Сказания иностранцев о Московском государстве. М.: Университетская тип., 1866. 266 с.

301. Ключевский В.О. Сочинения: в 9-ти т. Т.1. Курс русской истории. Ч.1. М., Мысль, 1987. 432 с.

302. Ключевский В.О. Сочинения: В 9 т. Т. VI. Специальные курсы. М.: Мысль, 1989. 486 с.

303. Ковалевский С. Покровительственная пошлина, что она дает населению и что у него берет. Цифры и факты. СПб.: Тип. М. М. Стасюлевича, 1899. 100 с.

304. Колычев А.И. Города как самоуправляющиеся земские единицы. Вологда, 1908. 28 с.

305. Колычев А.А. По городским вопросам. Санкт-Петербург: Изд. В.П. Анисимова, 1910. 120 с.

306. Колычев А.А. С кого и как взимаются земские сборы? Справочник земского плательщика. Ставрополь: Тип. Товарищество, 1914. 224 с.

307. Комарницкий А. Исторический очерк общих гражданских учреждений Новороссийского края // Годичный акт в Ришельевском лицее. Одесса, 1849. 21 июня. 64 с.

308. Кондрацька Н. М. Місцеве самоврядування в Україні: конституційна модель системно-структурної організації: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02. Харків, 2017. С. 10–11.

309. Кондрацька Н.М. Концепції місцевого самоврядування: системно-структурний аспект. Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Юридичні науки. Вип. 5(1). Херсон, 2015. С. 83–84.

310. Константінова В.М. Внесок Азовського козацького війська в урбанізацію колишніх земель Вольностей Війська Запорозького // Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць.К., 2011. Випуск 52. С. 131–135.

311. Константінова В.М. «Історична урбаністика» та «історія міста (міст)»: співіснування понять // Гілея: науковий вісник. 2012. Вип. 56. С. 119–121.

312. Константінова В.М. Райнер Лінднер. Підприємці і місто в Україні: 1860–1914 рр. (Індустріалізація й соціальна комунікація на Півдні Російської імперії) / За ред. О.М.Доніка. К.; Донецьк: ВД «Кальміус», 2009. 504 с. // Український історичний журнал. 2011. № 5. С. 205–210.

313. Константінова В.М. Урбанізація: південноукраїнський вимір (1861 – 1904 роки). Запоріжжя: АА Тандем, 2010. 596 с.

314. Копанев А.И. Население Петербурга в первой половине XIX века. Л., Изд-во АН СССР, 1957. 155 с.

315. Коркунов Н.М. Русское государственное право. Санкт-Петербур: Тип. М.М. Стасюлевича, 1897. Т. 1. 574 с.

316. Коркунов Н.М Русское государственное право. Санкт-Петербург: Тип. М. М. Стасюлевича, 1897. Т. 2. 528 с.

317. Корнилов А.А. Курс истории России XIX в. М.: Высшая школа, 1993. 448 с.

318. Коробка В.М. Громадське управління у містах Катеринославської губернії (1870–1914 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук. Донецьк, 2010. 20 с.

319. Корсак А.К. О формах промышленности вообще и о значении домашнего производства (кустарной и домашней промышленности) в Западной Европе и России. М.: тип. Грачева и Ко, 1861. 314 с.

320. Костомаров Н.И. Очерк торговли Московского государства в XVI и XVII столетиях. Спб., изд. Н. Тиблена, 1862. 301 с.

321. Костомаров Н.И. Исторические монографии и исследования. Т. XIX: Очерк домашней жизни и нравов великорусского народа в XVI и XVII столетиях. Санкт-Петербург. В типографии Карла Вульфа, 1860. 214 с.

322. Кохан О. Майнова диференціація київського міщанства в кінці XVIII – середині XIX ст. // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія. 2016. Вип. 2(1). С. 30–34.

323. Кохан О.О. Порівняння правового становища київського міщанства до і після ліквідації магдебурзького права в кінці XVIII – середині XIX ст. // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. 2017. Вип. 47. С. 66–71.

324. Кохан О. Чисельність та правове становище київського міщанства в кінці XVIII – середині XIX ст. // Краєзнавство. 2016. № 1–2. С. 66–71.

325. Коцур В. А. Благодійність козацької старшини (середина XVII – XVIII ст.) : сучасна українська історіографія: автореф. дис. … канд. іст. наук: 07.00.06 Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни; ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди». Переяслав-Хмельницький, 2013. 23 с.

326. Кошман Л.В. Город и городская жизнь XIX столетия: Социальные и культурные аспекты. М.: Российская политическая энциклопедия, 2008. 448 с.

327. Кошман Л.В. Город в общественно-культурной жизни // Очерки русской культуры XIX века. Т. I. Общественно-культурная среда. М.: Изд-во Моск. ун-та, 1998. С. 12–72. С. 18.

328. Кошман Л.В. Культурное пространство русского города XIX – начала XX вв. К вопросу о креативности исторической памяти // NB: Культуры и искусства. 2013. № 2. С.42–115.

329. Кошман Л.В. Русский город в XIX в.: дис. ... д-ра ист. наук: М., 2001 360 с.

330. Кохан О. Майнова диференціація київського міщанства в кінці XVIII – середині XIX ст. // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія. 2016. Вип. 2(1). С. 30–34.

331. Кохан О.О. Порівняння правового становища київського міщанства до і після ліквідації магдебурзького права в кінці XVIII – середині XIX ст. // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. 2017. Вип. 47. С. 66–71.

332. Кохан О. Чисельність та правове становище київського міщанства в кінці XVIII – середині XIX ст. // Краєзнавство. 2016. № 1–2. С. 66–71.

333. Кравченко О.В. Благодійна діяльність Православної Церкви в Харківській єпархії (1799–1917 рр.): автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01; Харк. нац. ун-т ім. В.Н. Каразіна. Х., 2003. 19 с.

334. Кравченко О.В. Благодійні установи для дітей у Харкові (друга половина XIX – початок XX ст.). // Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. Серія : Історія та географія. Харків, 2006. Вип. 21–22. С. 20–25.

335. Кравченко О.В. Дитячий сирітський притулок ім. М. Р. Гладкова в Одесі (1879–1918 рр.) // Київська старовина. 2012. № 5/6. (407). С. 96–104.

336. Кравченко О. Доброчинна Рада в Харкові (початок XX ст.) // Наукові записки : збірник праць молодих вчених та аспірантів Інституту

української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України. Київ, 2009. Т. 19, кн. 2, ч. 1. С. 252–260.

337. Кравченко О.В. Доброчинність та опіка над дітьми на Катеринославщині у XIX – на початку XX ст. // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. 2014. Вип. 38. С. 64–72.

338. Кравченко О.В. Опіка над дітьми на українських землях у складі Російської імперії наприкінці XVIII – на початку XX ст.: дис. ... докт. іст. наук: 07.00.01; Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна. Харків, 2019. 690 с.

339. Красноперов Е.И. Благотворительность, как один из факторов экономического благосостояния и прогресса. Пермь: Тип. губ. зем. управы, 1892. 31 с. С. 5–6.

340. Краткий словарь иностранных слов. М., 1957. С. 419–420.

341. Кругляк Б.А. Внутренняя торговля в России в конце XIX – начале XX в. На материалах Украины. Самара: Изд-во «Самарский ун-т», 1992. 191 с.

342. Кругляк Б. А. Развитие внутренней торговли на Украине в 60–90-х годах XIX в.: автореф. дис … канд. ист. наук: 07.00.02. К., 1976. 25 с.

343. Кругляк Б. А. Розвиток капіталістичних форм внутрішньої торгівлі на Україні в 60–90-х роках XIX ст. // Історія народного господарства та економічної думки Української РСР. К.: Наук. думка, 1980. Вип. 14. С. 48–53.

344. Кругляк Б. А. Роль постійної торгівлі в розвитку капіталізму на Україні (60–90-ті роки XIX ст.) // Історія народного господарства та економічної думки Української РСР. К.: Наук. думка, 1983. Вип. 17. С. 53–58.

345. Кругляк Б.А. Товарні біржі в Російській імперії. Український історичний журнал. 1992. № 2. С. 58–64.

346. Кругляк Б.А. Торговельна буржуазія в Україні (60-ті роки XIX ст. – 1914 р.). Український історичний журнал. 1994. № 6. С. 72–81.

347. Кругляк Б.А. Ярмарочная и базарная торговля в конце XIX – начале XX века (на материалах Украины) // Отечественная история. 1993. № 2. С. 165–175.

348. Кругляк Марина. Економічна історія України початку XX ст. у науковій спадщині академіка Б.А. Кругляка. [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://www.historians.in.ua/index.php/en/institutsiji-istorichnoji-nauki-v-ukrajini/783-maryna-kruhlyak-ekonomichna-istoriya-ukrayiny-pochatku-khkh-stu-naukoviy-spadshchyni-akademika-b-a-kruhlyaka

349. Крутіков В. В. Буржуазія України та економічна політика царизму в пореформений період. Дніпропетровськ, 1992. 171 с.

350. Крутіков В. В. Гірничопромислова буржуазія Донецько-Придніпровського регіону та соціально-економічна політика царизму в пореформений період (60 – 90-ті рр. XIX ст.): автореф. дис. … д-ра іст. наук; Дніпропетровський держ. ун-т. Дніпропетровськ, 1996. 40 с.

351. Кудрявцев А. Нищенство как предмет попечения церкви, общества и государства. Одесса: Типография «Одесского вестника», 1885. 89 с.

352. Кунцевська, О. Зміст і обсяг поняття «міщанство» (етноісторичний підхід) // Народна творчість та етнографія. 2009. № 2. С. 62–70. С. 68.

353. Куприянов А.И. Русский город в первой половине XIX века: Общественный быт и культура горожан Западной Сибири. – М.: АИРО–XX, 1995. – 158 с.

354. Курбановский М.Н. Нищенство и благотворительность. Современник. 1860. Т. 83. С. 249–304.

355. Курчинский М. А. Городские финансы. СПб.: Тип. Ю. Н. Эрлих, 1911. 246 с.

356. Курчинский А.М. Муниципальный социализм и развитие городской жизни. СПб.,1907. 110 с.

357. Кустова, Е.В. Органы самоуправления в структуре провинциального города дореформенной России (на материалах деятельности

Вятской городской думы 1793-1870 гг.): автореф. дис. ... канд. ист. наук. Ижевск, 2004. С. 6.

358. Лабутин И.К. Характер христианской благотворительности. СПб., 1899. 139 с.

359. Лаврентьев К. Христьянское братолюбие. СПб., 1875. 91 с.

360. Лазанська Т.І. Історія підприємництва в Україні (на матеріалах торгово-промислової статистики XIX ст.). К., 1999. 282 с.

361. Лазанська Т. Соціальне походження промислової буржуазії України в XIX ст. // УІЖ. 1996. №2. С. 65–73.

362. Лазаревский Н.И. Лекции по русскому государственному праву. Административное право. СПб.: Тип. АО «Слово», 1910. Т 2. Ч. 1. 276 с.

363. Латкин В.Н. Учебник истории русского права периода империи: (XVIII – XIX столетия). 2-е изд. (перераб. и доп.). СПб. 1909. 644 с.

364. Лебедев В.А. Земские повинности и местные налоги // Сб. государственных знаний. Под ред. В.П. Безобразова. Т. 2. СПб.: Изд. Д.Е.Кожанчикова, 1875. С.125-180.

365. Лебедев В.А. Местные налоги. Опыт исследования теории и практики местного обложения. СПб., 1886. 607 с.

366. Левицький В. О. Розвиток легкої промисловості в українських губерніях Російської імперії в другій половині XIX – на початку XX століття: дис. ... д-ра. іст. наук : 07.00.01; Тернопільський нац. пед. ун-т ім. В. Гнатюка. Тернопіль, 2019. 717 с.

367. Ленин В.И. Критические заметки по национальному вопросу. // Полное собр. соч. Т. 24. М., 1973. С. 147.

368. Ленин В.И. Гонители земства и Аннибалы либерализма. // Полное собр. соч. Т. 5. 1967. С. 35.

369. Лешков В.Н. О праве самостоятельности как основе для самоуправления. М.: Университетская типография, 1871. 354 с.

370. Лешков В. Очерк древних русских законов о ремесленной и заводской промышленности // Москвитянин. 1852. №23.

371. Лившиц Р.С. Размещение промышленности в дореволюциооной России. М.: Изд. Акад. наук СССР, 1955. 295 с.

372. Литвинов-Филинский В.П. Фабричное законодательство и фабричная инспекция в России. СПб.: Тип. А.С. Суворина, 1900. 365 с.

373. Лодыженский К. История русского таможенного тарифа. СПб.: Тип. В.С. Балашева, 1886. 412 с., 1886.

374. Лукомский М.Л. Городское самоуправление в России. М.,1905. 37 с.

375. Луппов С.П., Петров Н.Н. Городское управление и городское хозяйство Петербурга от конца XVIII в. до 1861 г. // Очерки истории Ленинграда. Т. I. М., Л.: Изд-во АН СССР, 1955. С. 601–629.

376. Лямин С.К. Менталитет населения прединдустриального города 1860 – 1870-х гг. (По материалам Тамбова): автореф. дис. ... канд. ист. наук. – Тамбов, 2003 – 24 с.

377. Максимов Е.Д. Городские общественные управления в деле помощи бедным. СПб.: Гос. тип., 1905. 224 с.

378. Максимов Е.Д. Очерк частной благотворительности в России. СПб., 1898. 85 с.

379. Максимов Е.Д. Происхождение нищенства и меры борьбы с ним. СПб.: Тип. Киршбаума, 1901. 136 с.

380. Лященко П.И. История народного хозяйства СССР. Т. 2: Капитализм. М.: Госполитиздат, М., 1956. 736 с.

381. Марциновский П.Н. Крым в международной торговле (1865–1914 гг.): дис. … канд. ист. наук. Симферополь, 1997. 192 с.

382. Марченко О.М. Міське самоврядування на півдні України у другій половині XIX ст.: автореф. дис. ... канд. іст. наук:07.00.01. Одеса, 1997. 17 с.

383. Марченко О. Фінансова основа міського самоврядування Єлисаветграда в другій половині XIX – на початку XX ст. Наукові записки

Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка. Серія: Історичні науки. Вип. 12. 2009. С. 70.

384. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генштаба. Тт. 1–25: в 40 кн. и 2 прил. СПб.: Тип. Э. Веймера, 1859–1868.

385. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами генерального штаба. Екатеринославская губерния / Под ред. В.Павловича. СПб., 1862. 236 с.

386. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами генерального штаба. Херсонская губерния / Под ред. А.Шмидта. Ч. I–II. СПб., 1863. 595 с.

387. Машкін О.М. Історія зародження та розвитку акціонерних об'єднань в сільськогосподарському машинобудуванні України (XIX – поч. XX ст.): автореф. дис. … канд. іст. наук: 07.00.01.; Інститут історії України НАН України. К., 1995. 21 с.

388. Милюков П. Н. Очерки по истории русской культуры. Ч. 1–3. СПб.: Изд И.Н. Скороходова. Ч. 1. 1896. 237 с.; Ч. 2. 1897. 375 с.; Ч. 3. 1901. 187 с.

389. Милютин Н.А. Число городских и земледельческих поселений в России // Сборник статистических сведений о России, издаваемый статистическим отделением Императорского Русского Географического общества / Под ред. М.П. Заблоцкого. Санкт-Петербург, 1851. Кн.1. С. 229–272.

390. Миненко Н. А. Урал и Сибирь конца XVI – первой половины XIX в. в новейшей отечественной историографии // Культурное наследие Азиатской России. Материалы I Сибиро-Уральского исторического конгресса. Тобольск, 1997. С. 24–30.

391. Миронов Б. Н. Американская буржуазная историография русского феодального города // Вопросы истории. 1984. №7. С. 29–42.

392. Миронов Б. Н. Русский город в 1740–1860-е годы: демографическое, социальное и экономическое развитие. Ленинград: Наука, 1990. 272 с.

393. Миронов Б.Н. Русский город во второй половине XVIII – первой половине XIX века. Типологический анализ //История СССР. 1988. № 5. С. 150-169.

394. Миронов Б.Н. Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.). Генезис личности, демократической семьи, гражданского общества и правового государства. В 2 т. 2-е изд., испр. Т. 1. СПб.: Изд-во «Дмитрий Буланин», 2000. 548 с.; Т. 2. СПб.: Изд-во «Дмитрий Буланин», 2000. 567 с.

395. Миронов Б.Н. Социальная структура городского населения России во второй половине XVIII – первой половине XIX в. // Проблемы отечественной и всеобщей истории. Л., 1988. Вып. II. С. 197–224.

396. Миронов Б.Н. Спорные и малоизученные вопросы истории русского позднефеодального города в современной советской историографии // Генезис и развитие феодализма в России. Проблемы историографии: Межвузовский сборник. К 75-летию со дня рождения В.В. Мавродина. Л., 1983. С. 165–188.

397. Михайловский А.Г. Как лучше устроить городскую жизнь в России. М., 1908. 98 с.

398. Михайловский А.Г. Реформа городского самоуправления в России. Москва: Книгоиздательство «Польза» В. Антик и К°, 1908. 112 с.

399. Москалюк М. Зовнішня торгівля українською цукровою продукцією в другій половині XIX – на початку XX ст. // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія : Історія. 2014. Вип. 1(1). С. 30–35.

400. Москалюк М. Стаціонарна торгівля в українських губерніях Російської імперії у другій половині XIX – на початку XX ст.: становище,

проблеми та перспективи розвитку // Україна-Європа-Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини. 2012. Вип. 9. С. 66–72. Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ues_2012_9_8.

401. Москалюк М. Транспортне забезпечення торговельних відносин в Україні у другій половині XIX – на початку XX ст. // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія. Тернопіль: Видавництво ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2017. Вип. 2. Ч. 1. С. 43–51.

402. Муллов П.А. Историческое обозрение правительственных мер по устройству городского общественного управления. СПб.: Санкт-Петербург: Тип. М-ва внутр. дел,, 1864. 197 с.

403. Мушинский К.А. Устройство общественного призрения в России. СПб., 1862. 86 с.

404. Надибська С. Б. Соціально-економічний розвиток міст Південної України в 1861–1900 рр. (за матеріалами Херсонської та Катеринославської губерній): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 Одеський національний ун-т ім. І.І.Мечникова. Одеса, 2005. 17 с.

405. Надтока Г.М. Православна церква в Україні: соціально-релігійний контекст (1900–1917 рр.) К.: Наукова думка, 1998. 271с.; Його ж. Православна церква і процес українського національного відродження 1900-1917 років. К, 1996. 112 с.

406. Надтока Г.М., Горпинченко І.В. Православна церква в Україні другої половини XIX століття. Історіографія. За ред. Г.М.Надтоки. К., 2018. 208 с.

407. Нардова В.А. Городское самоуправление в журналистике 70–80-х гг. XIX в. (по страницам «Вестника Европы» и «Отечественных записок») // Общественная мысль в России XIX в.: сборник статей / АН СССР. Институт истории СССР. Ленинградское отделение. Ленинград: Наука. Ленинградское отделение, 1986. С. 159–180.

408. Нардова В.А. Городское самоуправление в России в 60-х – начале 90-х гг. XIX в. Правительственная политика. Л., 1984. 260 с.

409. Нардова В.А. Нарастание оппозиционности органов городского самоуправления в канун первой русской революции 1905–1907гг. // Новое о революции 1905–1907 гг. в России. Л: «Наука», 1989. С. 99–112.

410. Небрат В.В. Історико-фінансові дослідження в українській економічній думці XIX – початку XX ст. Економіка України. №3 2013. С. 77–85. №4. 2013. С. 80–89. Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/EkUk_2013_4_8.

411. Неволин К.А. Исследования о городах русских: Общий список русских городов. Санкт-Петербург: тип. М-ва вн. дел, 1844. 85 с.

412. Немировский А.Ф. Реформа городского самоуправления. СПб.: Тип. Т-ва п. ф. «Электро-тип. Н.Я. Стойковой», 1911. 172 с.

413. Нестеренко О.О. Розвиток промисловості на Україні. [В 3 ч.]. Ч. 1: Ремесло і мануфактура. К.: Вид-во АН УРСР, 1959. 496 с.

414. Неусыхин А.И. Социологическое исследование М. Вебера о городе // Вебер М. Избранное. Образ общества. Москва: Юрист, 1994. С. 658–692.

415. Нефьодов Д.В. Робітничий клас УРСР в повоєнне двадцятиріччя (1946-1965 рр.): історіографія проблеми: дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.06; Запоріз. нац. ун-т. Запоріжжя, 2018. 523 с.

416. Нікітін Ю.О. Пореформені міста Лівобережної та Слобідської України у другій половині XIX ст.: історичний аспект самоврядування: автореф. дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.01; Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. К., 2015. 39 с.

417. Нікітін Ю.О. Пореформені міста Полтавської, Харківської та Чернігівської губерній у другій половині XIX ст.: історичний аспект самоврядування: монографія. Суми, 2016. с. 328.

418. Никольский Н.А. Об общественной благотворительности и ее органах – приходских попечительствах. Православное обозрение. 1876. Т. 2. С. 81–127.

419. Нисселович Л.М. История заводско-фабричного законодательства в Российской империи. СПб., 1883–1884. Ч. 1–2. 360 с.

420. Нифонтов А.С. Формирование классов буржуазного общества в русском городе второй половины XIX в. (по материалам переписи населения Москвы в 70 – 90-х гг. XIX в.) // ИЗ. № 54. 1955. С. 239–251.

421. Новак В. Проблема висвітлення купецтва м. Києва у музейній експозиції // Науковий вісник Національного музею історії України, (2). 2017. С. 409-416.

422. Новиков Н.Я. Протекционизм. СПб., 1890. 159 с.

423. Новицкий Я.П. История города Александровска (Екатеринославской губернии) в связи с историей возникновения крепостей Днепровской линии (1770–1806 гг.) // Очерки истории Запорожья (до 1921 года Александровска). Запорожье, 1992. С. 1–37.

424. Новичкова Н.П. Развитие городского хозяйства в российской провинции во 2-ой половине XIX – начале XX вв.: На материалах Владимирской и Костромской губерний: дис. ... канд. ист. наук. Иваново, 2005. С. 13.

425. Обозрение экономической статистики России. СПб.: тип. Имп. Акад. наук, 1849. 339 с.

426. О выгонной земле для посадов: Высочайше утвержденный доклад Министра Внутренних дел, 10 августа 1807 г. // Полное собрание законов Российской империи. Т. 29. № 22587. С. 1238.

427. О Высочайше дарованных разным сословиям милостей, по случаю заключенного мира с Портою Оттоманскою: Манифест, 17 марта 1775 г. // Полное собрание законов Российской империи. Т. 20. №14275. СПб., 1830. С. 82–86.

428. О сборе с купцов вместо подушных, по одному проценту с объявленного капитала, и о разделении их на гильдии: Сенатский, вследствие именного, 25 мая 1775 // Полное собрание законов Российской империи. Т. 20. №14.327 С. 145–147.

429. О составлении Губернаторам топографических описаній вверенных им губерній: Сенатский, 1 ноября 1777 г. // Полное собрание законов Российской империи. Т. 20. № 14671. С. 567–568.

430. Об учреждении в Москве Комиссии для сочинения проекта нового Уложения и о выборе в оную Депутатов: Именной, данный Сенату, 14 декабря 1766 г. // Полное собрание законов Российской империи. Т. 17. №12.801. С. 1092–1110.

431. Обозрение экономической статистики России. СПб.: тип. Имп. Акад. наук, 1849. 339 с.

432. Огарев Н.П. Избранные социально-политические и философские произведения: [В 2-х т.]. Т. 1. М.: Госполитиздат, 1952. 864 с.

433. Оглоблін О.П. Нариси з історії капіталізму на Україні. К., 1931. Вип.1. 174 с.

434. Оглоблин О. П. Проблема української економіки в науковій і громадській думці XIX – XX ст. // Червоний шлях. 1928. №9–10. С. 165–179.

435. Ожегов С.И. Словарь русского языка. М., 1987. С. 45.

436. Озеров И.Х. Атлас диаграмм по экономическим вопросам. М., 1908.

437. Озеров И.Х. Большие города, их задачи и средства управления. М.: Изд. И.Д. Сытина, 1906. 135 с.

438. Озеров И.Х. Общие принципы организации городских финансов. СПб., 1907. 24 с.

439. Озеров И.Х. Основы финансовой науки: Курс лекций. Вып.1. Учение об обыкновенных доходах. М., 1911. 544 с.

440. Озеров И.Х. Финансовое право. Вып.2-й. М., 1905. 207 с.

441. Озеров Н.М., Оптивцев А.Н., Орлов Ф.Е. Местные финансы и местный бюджет. М.А: Госфиниздат, 1931. 321 с.

442. Орлик В.М. Дожовтнева фінансово-правова література як джерело до вивчення проблем фінансової політики уряду Російської імперії кінця XVIII – початку XX ст. // Історія науки і біографістика. 2010. №2. [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/INB/2010-2/10_orlyk.pdf

443. Орлик В.М. Методологічні аспекти дослідження проблем податкової політики в українських губерніях Російської імперії в першій половині XIX ст. Український історичний журнал, №5 (482). К., 2008. С. 187–195.

444. Орлик В.М. Органи фінансового управління Російської імперії в Україні (кінець XVIII – середина XIX ст.) // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. 2004. 7. С. 75–81;

445. Орлик В.М. Податкова політика Російської імперії в Україні в дореформений період: Монографія. Кіровоград, 2007. 631 с.

446. Орлик В.М. Податкові органи Російської імперії в Україні (історіографія проблеми) // Український історичний журнал. 2005. №4. С. 190–199.

447. Орлик В.М. Податковий тиск на торгівельно-промислове населення Російської імперії та реформа Єгора Канкріна 1824 р. // Вісник податкової служби України. 2008. Вип.9. С.74–76.

448. Орлик В.М., Фінансова політика Російської імперії в українських губерніях у XIX ст. (історіографія проблеми). Проблеми історії України XIX – початку XX ст. Вип. 11. Київ, 2006. С. 85–95.

449. Орлик В.М., Орлик С.В. Теоретико-методологічні та джерелознавчі проблеми економічної історії України. Універсум історії та археології. Т. 2(27). Вип. 2. Дніпро, 2019. С. 5–26.

450. Орлик М. В. Зародження банківської кредитної системи в Російській імперії та Наддніпрянській Україні у другій половині XVIII – на початку XIX ст. // Центральноукраїнський науковий вісник. Економічні науки: зб. наук. пр. Кропивницький: ЦНТУ, 2018. Вип. 1 (34). С. 75–82.

451. Орлик М. В. Еволюція лихварства в наддніпрянській Україні (друга половинна XVIII – початок XX ст.) // Науковий вісник Полтавського університету економіки і торгівлі. Серія: Економічні науки. 2019. № 1. С. 6–14.

452. Орлик С.В. Еволюція системи оподаткування нерухомого майна в Російській імперії наприкінці XVIII – початку XX ст. (на матеріалах українських губерній): дис. ... канд. екон. наук. Кіровоград, 2012. 248 с.;

453. Орлик С.В. Проблеми формування бюджету міста Тернополя періоду російської окупації в часи Першої світової війни. Тернопіль, 2017. С. 151–157.

454. Орлик С.В. Фінансова політика російського уряду на окупованих територіях Галичини і Буковини в період Першої світової війни (1914–1917 рр.): монографія. Біла Церква. 2018. 716 с.

455. Осокин Е. Внутренние таможенные пошлины в России. Казань: Губ. тип., 1850. 184 с.

456. Отчёт Елисаветградской Городской Управы приход и расход городских и посторонних сумм на 1902 год. Елисаветград: Паровая Лито-Типография М. А. Гольденберга, 1903. 388 с.

457. Отчёт Киевской городской управы по исполнению росписи доходов и расходов г. Киева за сметный период 1881 года. Киев: Типография Е.Я.Фёдорова, 1882. 97 с.

458. Отчёт Киевской городской управы об исполнении росписи доходов и расходов города Киева за сметный период 1900 г. Киев: Типография К. И. Милевского, 1901. б\н с.

459. Отчёт Киевской городской управы об исполнении росписи доходов и расходов города Киева за сметный период 1905 г. Киев: Типография К. Ш. Круглянского, 1906. б\н с.

460. Отчёт Киевской городской управы об исполнении росписи доходов и расходов города Киева за сметный период 1906 г. Киев: Тип. К.Ш. Круглянского, 1907. 126 с.

461. Очерки истории Ленинграда. Т. 1: Период феодализма (1703–1861). М., Ленинград: изд-во Академии наук СССР, 1955. 895 с.

462. Павлюченко Э.А. Московское городское управление в 70–80-е гг. XIX века: автореф. ... канд. ист. наук. М., 1956. 17 с.

463. Пасічник Н. О. Фінансова і фінансово-правова наука і освіта в Наддніпрянській Україні в XIX – на початку XX століття: монографія Кропивницький: Видавництво «Код», 2018. 434 с.

464. Пажитнов К.А. Городское и земское самоуправление. Очерки и опыты. СПб.: Тип. «Печ. труд», 1913. 116 с.

465. Пажитнов К. Очерк развития буржуазии в России // Образование. 1907. №2. С. 1–23; № 3. С. 59–88.

466. Паллас П.С. Путешествие по разным местам (провинциям) Российского государства. СПб., 1786. Ч. 2. Кн.2. 575 с.

467. Паридо М. Записка о полукопеечном сборе для улучшения портовых сооружений и устройства мостовых в городе Николаеве. Николаев: Русская типо-литография, 1880. 28 с.

468. Пашутин А.Н. Исторический очерк г. Елисаветграда. Елисаветград: Лито-Типография Бр. Шполянских, 1897. 311 с.

469. Переход от феодализма к капитализму в России. Всесоюзная дискуссия. М.: Мысль, 1969. 411 с.

470. Петрова К.А. Проблема мотивації благодійності в Російській імперії в сучасній історіографії // Наук. пр. іст. ф-ту Запоріз. нац. ун-ту. 2010. Вип. 29. С. 290–294.

471. Пилипенко О.Є. Зовнішньоекономічні зв’язки українських земель у складі Російської імперії (1861–1914 рр.): Монографія. К.: АМУ, 2008. 280 с.

472. Пиріг Р.Я. Я. Калакура. Українська історіографія: Курс лекцій // Український історичний журнал. 2013. № 1. С. 191–195.

473. Писарев А.Е. Московское городское общественное управление (Городская Дума) в марте-ноябре 1917 года: автореф. дис. ... канд. ист. наук. М., 2007. С. 9.

474. Писарькова Л. Московская городская дума: 1863–1917 гг. М., 1998. 568 с.

475. Пихно Д. О свободе международной торговли и протекционизме. К., 1889. 26 с.

476. Плаксій Т.М. Міське самоврядування Середньої Наддніпрянщини в другій половині XIX – на поч. XXст.: автореф. дис ... канд. іст. наук: 07.00.01; Запоріз. держ. ун-т. Запоріжжя, 2001. 19 с.

477. Плошинский Л.О. Городское или среднее состояние русского народа в его историческом развитии от начала Руси до новейшего времени. СПб.: тип. Э. Веймара, 1852. 286 с.

478. Подлигайлов П.Н. Местное управление в России. СПб., 1884. 200 с.

479. Покровский М. Русская история с древнейших времен. При участии Н. Никольского и В. Сторожева. М., 1911, Т. 5. С. 124–127.

480. Полное собрание законов Российской империи. Собрание 2-е. – Т.1–55. СПб.: Тип. 2-го Отд-ния Собств. Е.И.В. канцелярии. 1830–1885.

481. Половець В. Нікітін Ю.О. Пореформені міста Полтавської, Харківської та Чернігівської губерній у другій половині XIX ст.: історичний аспект самоврядування // Сіверянський літопис. 2015. № 4. С. 236–239.

482. Полянский Ф.Я. Городское ремесло и мануфактура в России XVIII в. М.: Изд-во МГУ, 1960. 199 с.

483. Полянский Ф.Я. Первоначальное накопление капитала в России. М., 1958. 416 с.

484. Полянский Ф.Я. Экономический строй мануфактуры в России XVIII века. М.: Изд-во АН СССР, 1956. 454 с.

485. Поляруш С. Розробка проблеми державного піклування й благодійності в українській історіографії кінця XX – початку XXI століття // Наукові записки [Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка]. Серія: Історичні науки. 2014. Вип. 19. С. 231–236.

486. Поляруш С.І. Становлення і діяльність органів державної опіки та громадської благодійності на Лівобережній Україні (1775–1918 рр.): автореф. ... канд. іст. наук: 07.00.01; Київський ун-т ім. Т. Шевчен. К., 1996. К., 1996. 17 с.

487. Попов О. Хлібна торгівля України. Передвоєнна криза українського хлібного експорту. Харків: Радянський селянин, 1927. 253 с.

488. Портнова Т. Еволюція міського середовища Катеринослава кінця XIX – початку XX ст. [Елекронний ресурс] http://www.historians.in.ua/index.php/en/doslidzhennya/144-tetiana-portnova-evolyutsiya-miskoho-ser

489. Поссе В.А. История рабочего законодательства в России: очерк. - СПб., 1906. С. 45-72.

490. Приймук С. М. Історія становлення та функціонування Південних залізниць (1868-1917 рр.): автореф. дис ... канд. іст. наук: 07.00.07; Держ. екон.-технол. ун-т транспорту. К., 2010. 19 с.

491. Приклонский С.А. Очерки самоуправления земского, городского и сельского. СПб.: Изд. Ф.Павленкова, 1886. 380 с.

492. Прищепа О. П. Міста Волині в другій половині XIX – на початку XX ст.: автореф. дис ... канд. іст. наук: 07.00.01; Чернів. нац. ун-т ім. Ю. Федьковича. Чернівці, 2003. 20 с.

493. Прищепа О.П. Міста Волині у другій половині XIX – на початку XX ст. Рівне: ПП ДМ, 2010. 287 с.

494. Прыжов И. Г. Нищие на святой Руси. Материалы для истории собственного и народного быта в России. М., 1862. 140 с.

495. Пятковский А. П. Санкт-Петербургский воспитательній дом под управлением И. И. Бецкого. (Историческое исследование по архивнім источникам). Русская старина. 1875. Т. 12. № 1. С. 147.

496. Рабинович М.Г. К определению понятия «город» (в целях этнографического изучения) // Советская этнография. 1983. № 3. С. 19–24.

497. Рабинович М.Г. Очерки материальной культуры русского феодального города. М.: Наука, 1988. 312 с.

498. Рабинович М.Г. Очерки этнографии русского феодального города. М., 1978. 328 с.

499. Рабцевич В.В. Сибирский город в дореформенной системе управления. Новосибирск, 1984. 197 с.

500. Рабцевич В.В. Социальный состав органов городского самоуправления в Западной Сибири в 80-х гг. XVIII – первой четверти XIX в. // История городов Сибири досоветского периода (XVII – начало XX в.). Новосибирск: Наука, 1977. С. 80–96.

501. Рабцевич В.В. Управление городами в Сибири последней четверти XVIII – первой половины XIX в. // Сибирские города XVII – начала XX в. Новосибирск, 1981. С. 155–173.

502. Радищев А.Н. Полное собрание сочинений: Т.3. Под ред. Н.К. Пиксанова и др.; Ин-т рус. лит. М., Л.: Изд-во АН СССР, 1952. 676 с.

503. Разгон В.Н. Сибирское купечество в XVIII– первой половине XIX века. Региональный аспект предпринимательства традиционного типа. Барнаул: Изд-во Алт. ун-та, 1999. 660 с.

504. Рашин А.Г. Население России за 100 лет (1811–1913).: Статистические очерки. М.: Госстатиздат, 1956. 352 с.

505. Реєнт О.П. Загальні тенденції розвитку, найголовніші осередки та реверсні особливості української торгівлі в XIX – на початку XX ст. // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. Випуск 26. К., 2017. С. 7–26.

506. Реєнт О.П. Портові міста – основні реалізатори хлібних продуктів з українських губерній Російської імперії (1861–1914 рр.) // Проблеми історії України XIX – початку XX ст.: Зб. наук. пр. 2016. Вип. 25. С. 3–22.

507. Реєнт О.П. Проблеми історіїУкраїни XIX – початку XX ст. Стан і перспективи наукової розробки // Проблеми історії України XIX – початку XX ст.: Збірник наукових праць відділу історії України XIX – початку XX ст. К., 2000. С. 6–38.

508. Реєнт О.П. Україна XIX−XX століть. Роздуми та студії історика. Корсунь-Шевченківський, 2009. 486 с.

509. Реєнт О.П. Україна в імперську добу (XIX – початок XX ст.); НАН України, Інститут історії України. К, 2003. 338 с.

510. Реєнт О.П., Сердюк О.В. Сільське господарство України і світовий продовольчий ринок (1861–1914 рр.) / НАН України. Інститут історії України. К.: Ін-т історії України, 2011. 365 с.

511. Резун Д.Я. Очерки истории изучения сибирского города конца XVI первой половины XVIII века. Новосибирск: Наука, Сиб. отделение, 1982. 218 с.

512. Рожков Н.А. Город и деревня в русской истории (краткий очерк экономической истории России). СПб.: Тип. И Н. Скороходова, 1902. 84 с.

513. Рожков Н.А. Русская история в сравнительно-историческом освещении (основы социальной динамики). Т. 7. М., 1923. 290 с.

514. Рожкова М.К. К вопросу о значении ярмарок во внутренней торговле дореформенной России Первая половина XIX века // Исторические записки. 1955. Т. 54. С. 298–314.

515. Рожкова М.К. Ярмарки в первых десятилетиях XIX в. // Очерки экономической истории России первой половины XIX в. Сборник статей / под ред. М. К. Рожковой. М., 1959. С. 246–275.

516. Русский город / Янин В.Л. (ред.). М., 1976–1990. Вып. 1–10.

517. Рыбаков Ю.Я. Промышленное законодательство России первой половины XIX века. М., 1986. 216 с.

518. Рындзюнский П.Г. Городское гражданство дореформенной России. М.: Изд-во Акад. наук СССР, 1958. 559 с.

519. Рындзюнский П.Г. Городское население // Очерки экономической истории России первой половины XIX в. М.: изд-во Соцэкгиз,1959. С. 276–358.

520. Рындзюнский П.Г. Изучение городов России первой половины XIX в. // Города феодальной России. М., 1966. С. 65–74.

521. Рындзюнский П.Г. Крестьяне и город в капиталистической России второй половины XIX века: (взаимоотношение города и деревни в социально-экономическом строе России). М.: Наука, 1983. 269 с.

522. Рындзюнский П.Г. Основные факторы городообразования в России второй половины XVIII в.// Русский город, МГУ, 1976. С. 105–127.

523. Рындзюнский П.Г. Правительственная регламентация городообразовательных процессов в первые пореформенные десятилетия // Русский город. Вып.6. М. 1983. С. 163–190.

524. Савицкий Н. П., Евстратов П. А. Краткий очерк возникновения и деятельности благотворительных учреждений Харьковской губернии. Х.; Тип. Зильберга. 1896. 160 с.

525. Салина И. В. Разработка проблем местного налогообложения в Санкт-Петербургском университете во второй половине XIX – начале XX в. // Вестн. С.-Петерб. ун-та. Сер. 5. Экономика. 2010. Вып. 1. С. 102–111.

526. Сахаров А.М. Города Северо-Восточной Руси XIV–XV веков. М., 1959. 237 с.

527. Свешников М.И. Очерк общей теории государственного права. С.-Пб.: К. Л. Риккер, 1896. 331 с.

528. Свод законов Российской империи: в 15 тт. Изд-во: Тип. Второго Отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии. СПб. 1857–1868.

529. Седляр А. Діяльність органів міського громадського управління Волинської та Подільської губерній у сфері соціальної опіки (кінець XIX – початок XX ст.) // Волинські історичні записки.: зб. наук. праць. Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2008. Т. 1. С. 166–169.

530. Семенов Д.Д. Городское самоуправление. Очерки и опыты. С.-Петербург: Электро-типография Н.Я. Стойковой, 1901. 387 с.

531. Семенов Н. Наши реформы // Русский вестник. М., 1884. С.12–23.

532. Семенов-Тян-Шанский В.П. Город и деревня в Европейской России: очерк по экономической географии. С-Петербург: Тип. В.Ф.Киршбаума, 1910. 212 с.

533. Сербалюк Ю.В. Благодійна та освітньо-виховна діяльність закладів Відомства установ імператриці Марії у Кам'янці-Подільському наприкінці XIX – на початку XX ст. // Освіта, наука і культура на Поділлі. 2011. Т. 18. С. 388–402.

534. Сергеевич В.И. Сборник императорского Русского исторического общества. СПб., 1900. Т. 107. 674 с.

535. Середа Н.В. Городская реформа Екатерины II в Тверской губернии: источники и методы исследования» по специальности 07.00.09 – Историография, источниковедение и методы исторического исследования: дис. … докт. истор. наук. М., 2005. 788 с.

536. Сєрова К. Д. Базарна торгівля в Криму в другій половині XIX – на початку XX ст. // Історія торгівлі, податків та мита. 2013. № 2. С. 87–93.

537. Серова Е.Д. Ярмарочная торговля Крыма во второй половине XIX века // Культура народов Причерноморья. 2011. № 214. С. 120–123.

538. Сибирские города XIX – начала XX века: Сб. науч. тр. Новосибирск, 1981. 222 с.

539. Сигида Г.А.Основні форми торговельної діяльності купецтва півдня України упродовж першої половини XIX століття // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету: зб. наук. праць. Запоріжжя: Запорізький національний університет, 2010. Вип. 28. С. 56–59.

540. Симонова Е.В. Города Тульской губернии в процессе урбанизации в XIX в.: автореф. дис. ... докт. ист. наук. М., 2005. 40 с.

541. Сиринов М. А. Местные финансы. М-Л.: ГИЗ, 1926. 215 с.

542. Скалон В.Ю. Земские взгляды на реформу местного управления. Обзор земских отзывов и проектов. М., 1884. 236 с.

543. Скальковский А. Взгляд на скотоводство Новороссийского края: 1846–1848. Журнал Министерства внутренних дел. 1850. Часть 30. С. 356–402.

544. Скальковский А.А. Записки о торговых и промышленных силах Одессы: Сост. в 1859 г. СПб., 1865. 110 с.

545. Скальковский А.А. Историческо-статистический опыт о торговых и промышленных силах Одессы. Одесса: Гор. Тип., 1839. 92 с.

546. Скальковский А. Общественная благотворительность в Одессе. Адрес-календарь Одесского градоначальства на 1886 год. Одесса, 1885. С. 338–344.

547. Скальковский А.А. Опыт статистического описания Новороссийского края. Одесса, 1850. Ч. 1. 364 с.; 1853. Ч. 2. 552 с.

548. Скальковский А.А. Первое тридцатилетие истории города Одессы: Городская типография. 1793–1823. Одесса, 1837. 296 с.

549. Скальковский А. Соляная промышленность в Новороссийском крае (1715–1847). Журнал Министерства внутренних дел. 1849. Часть XXV. Кн.1–2. С. 62–104, 197–218.

550. Скальковский А.А. Херсон с 1774 до 1794 года // Журнал Министерства народного просвещения. 1836. № V. Ч. X. С. 275–306.

551. Скальковский А.А Ярманки, или сухопутные рынки Новороссийского края. СПб., 1855. 78 с.

552. Скороход О. В. Економічна політика російського уряду на Півдні України у дореформений період: історіографія: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06; Переяслав-Хмельницький, 2018. 266 с.

553. Слабченко М.Є. Матеріали до економічно-соціальної історії України XIX ст. Т. 1–2. Т. I – Одеса: ДВУ, 1925. 318 с.; Т. 2. К.: ДВУ, 1927. 278 с.

554. Слабченко М.Е. Организация хазяйства Украины от Хмельнищины до Мировой войны. Ч.1. Хозяйство Гетманщины в XVII – XVIII ст. Т.2. Судьбы фабрик и промышленности. Одесса, 1932

555. Сметанин С.И. Разложение сословий и формирование классовой структуры городского населения России в 1800-1861 гг. // Исторические записки. Т. 102. М., 1978. С. 153–182.

556. Смирнова О.А. Дух капитализма» в системе общественных настроений в России первой половины XIX века. // История российского социума. 2010. Вып. 2. С. 149–154.

557. Смольянинов К. История Одессы. Одесса: Гор. тип., 1853. 239 с.

558. Смоляк І. Благодійництво вдома і за рубежем // Політика і час. 1996. X 9. С. 54–57.

559. Соболев М. Н. Очерки экономической политики промышленности и торговли. Харьков: Типография Губернского правления, 1916. 323 с.

560. Содовский Г. Городской оценочный сбор: в 2 т. СПб.: Тип. «Экономия», 1910. Т. I. 1910. 102 с.

561. Содовский Г. Городской оценочный сбор: в 2 т. СПб.: Тип. «Экономия», 1910. Т. II. 1910. 162 с.

562. Содовский Г. Сборы с недвижимых имуществ на земские потребности в России. СПб.: Экономическая тип., 1911. 110 с.

563. Соловьев С.М. Сочинения. В 18-ти книгах. М.: Мысль, 1988–1993.

564. Сперанский С.В. О проекте реформы общественного призрения в России. Трудовая помощь. 1898. № 7. С. 26–44.

565. Сперанский С.В. Труды правительственной комиссии по реформе действующего законодательства о призрении бедных: Ист.-критич. обзор. Вестн. благотворительности. 1897. № 3. С. 71–94.

566. Старцев А.В. Торгово-промышленное законодательство и социально-правовой статус предпринимателей в России в XVIII – начале XX в. // Предприниматели и предпринимательство в Сибири (XVIII – начало XX вв.): Межвузовский сборник научных статей. Барнаул: Изд-во АГУ, 1995. С. 3–21.

567. Статистическое изображение городов и посадов Российской империи по 1825 г. СПб., 1829. 95 с.

568. Статистические таблицы о состоянии городов Российской империи, 1840. СПб.: тип. К. Крайя. 68 с.

569. Статистические таблицы Российской империи, 1858. СПб.: Тип. К. Вульфа, 1863. 330 с.

570. Степаненко В.В. Північне Причорномор’я у системі зовнішньоторговельних зв’язків Російської імперії (90-і рр. XIX ст. – 1914 р.): дис. … канд. іст. наук. Миколаїв, 2006. 261 с.

571. Стог А.Д. О общественном призрении в России. Ч. I. СПб., 1818. 526 с.

572. Столетие Одессы 22 августа 1894 г. Издание Одесского городского общественного управления. Одесса: Тип. А. Шульца, 1894. 140 с.

573. Страдомский Н.Ф. Города и земства. К вопросу урегулирования их взаимоотношений. Киев, 1905. 63 с.

574. Страдомский Н. Основания реформы городового положения. К.: Типография Петра Барского, 1905. 60 с.

575. Стременовський С.М. Місцеве самоврядування м. Одеси в середині XIX століття: історико-правове дослідження: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Нац. ун-т «Одеська юридична академія». Одеса, 2000. С. 17.

576. Струмилин С.Г. Очерки экономической истории России. М.: Издательство социально-экономической литературы, 1960. 548 с.

577. Стурдза А. С. Взгляд на богоугодные заведения Одессы. Одесса, 1843. 20 с.

578. Ступак Ф.Я. Благодійні товариства Києва (др. пол. XIX – поч. XX ст.): монографія. К.: «Хрещатик», 1998. 220 с.

579. Ступак Ф.Я. Діяльність благодійних товариств Києва другої половини XIX – початку XX століття: автореф. дис ... канд. іст. наук: 07.00.01; Київський ун-т ім. Т. Шевченка. К., 1997. 23 с.

580. Ступак Ф.Я. Підприємницька та меценатська діяльність родини Терещенків в Україні кін. XIX – поч. XX ст. Переяслав-Хмельницький, 2000. 209 с.

581. Сумцов Н.Ф. Шпиталь в м. Боромле. Киевская старина, 1883 г. № 9-10. С. 309–312.

582. Татищев В.Н. Лексикон российской исторической, географической, политической и гражданской. 1 ч. Санкт-Петербург: Типография горного училища, 1793. 314 с.

583. Твердохлебов В.Н. Городское обложение и оценка недвижимих имуществ. Одесса: Типография и Литография Т.Я. Кумана, 1911. 15 с.

584. Твердохлебов В.Н. Местные финансы. М., 1927. 265 с.

585. Твердохлебов В.Н. Местные финансы. М.: Госфиниздат, 1928. 120 с.

586. Твердохлебов В. Н. Специальные сборы с домовладельцев в России. Одесса: «Экономическая» тип., 1903. 27 с.

587. Тиганій К. А. Одеське міське положення 1863 року в контексті теорій муніципального права XIX ст. // Інтелігенція і влада. Серія: Історія. Одеса, 2006. Вип. 6. С. 232–240.

588. Тимофеев А.Г. История Санкт-Петербургской биржи. СПб., 1903. 348 с.

589. Тимофеенко В.И. Города Северного Причерноморья во второй половине XVIII века: монография. Ин-т истории АН УССР. Киев: Наукова думка, 1984. 217 с.

590. Тихомиров М.Н. Древнерусские города. М., 1956. 475 с.

591. Ткаченко О.В. Підприємницька та меценатська діяльність родини Терещенків в Україні (1861-1917 рр.): автореф. дис ... канд. іст. наук: 07.00.01; Київський ун-т ім. Т. Шевченка. К., 1998. 21 с.

592. Толстой Д.А. История финансовых учреждений России со времени основания государства до кончины императрицы Екатерины II. Санкт-Петербург: В Тип. Константина Жернакова, 1848. 272 с.

593. Тотомианц В.Ф. Самоуправление и городское хозяйство. СПб.: В.В. Битнер, 1910. С.76-79.

594. Туган-Барановский М.И. Русская фабрика в прошлом и настоящем. Историческое развитие русской фабрики в XIX веке. М.: Наука, 1997. 735 с.

595. Туман-Никифорова И.О. Историография проблемы российского предпринимательства (методологический аспект) // Вестник КрасГУ. 2004. Вып. №6. Серия «Гуманитарные науки». С. 127–130.

596. Удинцев В.Г. Посессионное право. Поссессионное право. Киев: Тип. Имп. Ун-та св. Владимира В.И. Завадского, 1896. 238 с.

597. Ульгорн Г. Христианская благотворительность в древней церкови. СПб., 1899. 350 с.

598. Учреждения для управления Губерний Всероссийской империи // Полное собрание законов Российской империи. Т. 20. № 14392. СПб., 1830. С. 229–304.

599. Фадеев В. Земское и городское самоуправление в дореволюционной России. М., 1996 58 с.

600. Федоренко С. Благодійницька діяльність православного духовенства Полтавської єпархії на ниві народної освіти в XIX столітті. Наук. праці іст. факульт. Запорізького держ. ун-ту. Запоріжжя: ЗНУ, 2006. Вип. XX. С. 62–68.

601. Фесенко И.О. Важный вопрос городского хозяйства. Участие квартирохозяев в городским самоуправлении, СПб., 1900. 158 с.

602. Фесенко И.О. К вопросу о реформе городского общественного управления. В 2 ч. Харьков: тип. Южного края, 1890. 126 с.

603. Фролов Г.И. Развитие и устройство общественного призрения в Империи. Журнал Министерства внутренних дел. 1844. Кн. 3. 407–447.

604. Фролов Г.И. Частные благотворительные заведения и общества Империи. Журнал Министерства внутренних дел. 1845. № 10. С. 3–42.

605. Харченко А. В. Пошуки голки в скирді, або як знайти купецьку родину у вітчизняній історичній літературі // Вісник Нац. техн. ун-ту «ХПІ»: зб. наук. пр. Темат. вип.: Актуальні проблеми історії України. Харків: НТУ «ХПІ». 2012. № 65 (971). С. 86–98.

606. Хаустова О. В. Розвиток благодійництва у Харкові у другій половині XIX – на початку XX століть: автореф. дис ... канд. іст. наук: 07.00.01; Харківський національний ун-т ім. В.Н.Каразіна. Х., 2006. 19 с.

607. Хілецький Г., Семашко О., Дума Л. Доброчинність в Україні: минуле, сучасне майбутнє. К.: Гурт, 1998. 44 с.

608. Хлебников Н. О влиянии общества на организацию государства в царский период русской истории. СПб.: Тип. А.М. Котомина, 1869. 402 с.

609. Хобта Л.Ю. Благодійність і меценатство в Україні та Росії за часів Російської імперії // Проблеми історії України XIX – початку XX ст.: Зб. наук. праць. К.: Ін-т історії України НАН України, 2000. Вип. XI. С. 288–297.

610. Хромов П.А. Экономика России периода промышленного капитализма. М. : Изд-во ВПШ и АОН, 1963. 286 с.

611. Церклевич В. Автентичні риси розвитку торгівлі у Правобережній Україні XIX–поч. XX ст.: провінційний Проскурів. Економіка та суспільство. 2019. № 20. С. 3–9.

612. Цибуленко Л. О. Діяльність органів самоврядування Одеси, Миколаєва, Херсона щодо формування і розвитку муніципальної земельної та виробничої власності в кінці XIX - на початку XX століття: автореф. дис... канд. іст. наук : 07.00.01; Дніпропетр. нац. ун-т. Дніпрпетровськ, 2001. 19 с.

613. Цибуленко Л. О. Органи самоврядування Одеси, Миколаєва, Херсона у розбудові муніципальної земельної та виробничої власності в кінці XIX – на початку XX століття: монографія. Херсон. юрид. ін-т Нац. ун-ту внутр. справ. Херсон: Айлант, 2003. 159 с.

614. Циганенко Л.Ф. Доброчинна діяльність дворян Бессарабії у сфері освіти (остання третина XIX – початок XX ст.) // Проблеми історії України XIX – початку XX ст.: Зб. наук. пр. 2011. Вип. 19. 2011, С. 311–319.

615. Черемісін О.В. Діяльність органів міського громадського управління Херсона, Миколаєва, Одеси в 1785–1870 рр.: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Херсон, 2006. 215 с.

616. Черемісін О.В. Міське самоврядування на Півдні України в 1785–1917 рр. Херсон, 2017. 582 с.

617. Черемісін О.В. Міське самоврядування Херсона, Миколаєва, Одеси 1785–1870 рр.: монографія. Херсон, 2018. 184 с.

618. Черепнин Л.В. Образование Русского централизованного государства в XIV- XV веках. М., 1960. С. 329–330.

619. Чичерин Б.Н. Курс государственной науки. Ч.3. М.: Типо-лит. Выс. утв. Т-ва И. Н. Кушнерев и К, 1898. 556 с.

620. Чичерин Б.Н. О народном представительстве. М.: Издательство: Тип. Товарищества И.Д. Сытина, 1866. 760 с.

621. Чорний Д.М. По лівий бік Дніпра: проблеми модернізації міст України (кінець XIX – початок XX ст.). Х.: ХНУ імені В.Н.Каразіна, 2007. 304 с.

622. Чулков М. Д. Историческое описание российской коммерции при всех портах и границах от древних времен до ныне настоящего, и всех преимущественных узаконений по оной государя императора Петра Великаго и ныне благополучно царствующей государыни императрицы Екатерины Великия. М.: Университетская типография у Н. Новикова, 1785. Т.I–VII.

623. Чулков М.Д. Словарь учрежденных в России ярмарок, изданный для обращающихся в торговле М., 1788. 226 с.

624. Чулков Н.П. История московского купеческого общества. 1863–1913. Т. 1–5. М., 1913–1916.

625. Чулков Н.П. Московское купеческое собрание. Исторический очерк. М.: Издание Московского купеческого собрания, 1914. 243 с.

626. Чулков Н.П. Московское купечество XVIII – XIX столетий (Генеалогические заметки)// Русский архив. 1907. № 12. С. 553–567.

627. Чумак М.М. Купецтво як фактор розвитку промисловості Лівобережної України (60-ті рр. XIX ст. – 1914 р.): автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01; Східноукр. нац. ун-т ім. В. Даля. Луганськ, 2009. 20 с.

628. Шандра В. Від ліквідації залишків магдебурзького права до самоврядування за російським зразком (остання чверть XVIII – початок 1860-х років). Від мурів до бульварів: творення модерного міста в Україні (кінець XVIII – початок XX ст.). Відп. ред. О. П. Реєнт. Київ: Інститут історії України НАН України, 2019. С. 28–77.

629. Шандра В.С. Горбачов В.П. Міська реформа 1870 року в Україні. Донецьк: Донецький юридичний інститут ЛДУВС, Міжнародна асоціація

істориків права, 2008. 320 с. // Український історичний журнал. 2013. № 2. С. 197–203.

630. Шандра В.С. Історія міста у науковій спадщині професора І.І. Дитятина (1847–1892) // Проблеми історії України XIX – початок XX ст.: Зб. наук. пр. К., 2015. Вип. 24. С. 240.

631. Шандра В.С. Л.Ф. Писарькова. Городские реформы в России и Московская дума. Москва: Новый хронограф, 2010. 752 с. // Український історичний журнал. 2012. № 1. С. 211–216.

632. Шандра В. Міщанські органи станового самоврядування в Україні (кінець XVIII – початок XX ст.). К.: Інститут історії України НАН України, 2016. 345 с.

633. Шандра В. Українське місто у складі Російської імперії XIX ст.: огляд сучасної вітчизняної історіографії. Від мурів до бульварів: творення модерного міста в Україні (кінець XVIII – початок XX ст.). Відп. ред. О. П. Реєнт. Київ: Інститут історії України НАН України, 2019. С. 10-26.

634. Шара Л.М. Становлення органів самоврядування у містах і посадах Чернігівської губернії в останній третині XIX ст.: автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01; Харківський національний ун-т ім. В.Н.Каразіна. Х., 2002. 18 с.

635. Шара Л.М. Чернігівська міська дума (70–90-ті рр. XIX ст.). Чернігів, 2010. С. 57.

636. Шаригіна О. А. Історія виникнення і розвитку залізничного та морського транспорту на Півдні України (друга половина XIX - початок XX століття): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01; Чорномор. держ. ун-т ім. П. Могили. Миколаїв, 2010. 21 с.

637. Шахеров В.П. Формирование городской среды Байкальской Сибири в XVIII – первой половине XIX в.: автореф. дис. … докт. ист. наук. Иркутск, 2012. 56 с.

638. Шахеров В.П. Экономико-правовые аспекты классово-сословной структуры сибирского города в период позднего феодализма // Экономическая политика царизма в Сибири в XIX – начале XX века. Иркутск, 1984. С. 3–14.

639. Шевченко В. Приватне банкірське підприємництво в Одесі (XIX – початок XX ст.): Монографія. К., 2010. 266 с.

640. Шершун Т.М. Благодійна та культурно-освітня діяльність представників купецького стану південної України першої половини XIX ст. // Інтелігенція і влада. Серія: Історія. 2006. Вип. 8. С. 87–92.

641. Шершун Т.М. Еволюція правового становища купецького стану Південної України в кінці XVIII – першій половині XIX ст. // Інтелігенція і влада. 2004. Вип. 3:сер.: Історія. С.72–79.

642. Шефер А.Л. Органы «самоуправления» царской России. Куйбышев., 1939. С. 12–13.

643. Шкільнюк Н. Тенденції розвитку міської торгівлі Волині в другій половині XIX – на початку XX ст. // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Сер. Історія. Тернопіль, 2015. Вип. 1, ч. 2. С. 12–16.

644. Шкільнюк Н. Історіографічний доробок проблематики міст Волинської губернії у XX ст. // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія. 2016. Вип. 2(3). С. 61–69.

645. Шкільнюк Н. М. Міста Волинської губернії у другій половині XIX – на початку XX ст.: соціальна структура, адміністративний та економічний аспекти: автореф. дис ... іст. наук.: 07.00.01; Тернопільський нац. пед. ун-т ім. В. Гнатюка. Тернопіль, 2017. 19 с.

646. Шкільнюк Н. М. Міста Волинської губернії у другій половині XIX – на початку XX ст.: соціальна структура, адміністративний та економічний аспекти: дис ... канд. іст. наук: 07.00.01 – історія України; Тернопільський

національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка. Тернопіль, 2017. 272 с.

647. Шляхов О. Б. Україна в умовах модернізації та загострення соціального конфлікту (кінець XIX – початок XX ст.). Дніпропетровськ, 2016. 399 с.

648. Шпенглер О. Закат Европы. Очерки морфологии мировой истории. Т. 2. Всемирно-исторические перспективы / пер. с нем. и примеч. И.И. Маханькова. М.: Мысль, 1998. 608 с.

649. Шрейдер Г.И. Городская контрреформа 11 июня 1892 г. // История России в XIX в.: в 9 т. Т. 5. СПб., 1908. С. 181–228.

650. Шрейдер Г.И. Город и городовое положение 1870 г. // История России в XIX в. Т.4. Санкт-Петербург, 1908. С. 1–29.

651. Шрейдер Г. И. Город и Городовое положение 1870 г. // История России в XIX веке. СПб., 1908. Ч. 2: Эпоха реформ (1840–1866). Т. 13. С. 1–29.

652. Шрейдер Г. И. Наше городское общественное управление: этюды, очерки и заметки. СПб.: Паровая скоропечатня «Восток», 1902. 337 с.

653. Шрейдер Г.И. Наше городское общественно управление: этюды, очерки, заметки. //Вестник права. СПб., 1902. С. 215–228.

654. Шторх Г.М. Историко-статистическое изображение Русского государства. СПб., 1799. 472 с.

655. Щепкин В.Н. Голода в России. Исторический очерк. Исторический вестник. 1886. Т. 24. № 6. С. 489–521.

656. Щепкин М.П. Бюджеты трех московских сословий: купеческого, мещанского и ремесленного. М., 1865. 68 с.

657. Щепкин М.П. Городовое положение: В применении к столицам // Отечественные зап. 1873. Март. С. 1–3.

658. Щепкин М.П. Общественное самоуправление в Москве: проект городового положення. М., 1906. 220 с.

659. Щепкин М.П. Общественное хозяйство города Москвы. ТТ. I–IV. М., 1888, 1890, 1893, 1901

660. Щепкин М.П. Опыты изучения общественного хозяйства и управления городов. Ч. 1–2. М.: Тип. М.П. Щепкина, 1882–1884. 409 с.

661. Щепкин М.П. О городских налогах в Москве. М., 1878. 168 с.

662. Щерба Т.О. Міське самоуправління на Правобережній Україні у другій половині XIX ст.: автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01; Донец. нац. ун-т. Донецьк, 2001. 19 с.

663. Щербина С.В. Ієрархія у ремісничих цехах Північного Лівобережжя у другій половині XVII–XVIII ст. // Сіверщина в історії України: Зб. наук. пр. К.: Глухів, 2016. Вип. 9. С. 217–221.

664. Эрисман Ф.Ф. К вопросу о санитарно-фабричном законодательстве. М.: Печатня С.П. Яковлева, 1881. 28 с.

665. Юрченко В. Вплив ярмарків та базарів на розвиток ремесл та промислів Поділля (друга половина XIX – початок XX ст.) // Наукові записки [Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського]. Серія: Історія. 2007. Вип. 12. С. 253–57.

666. Юрченко В. Вплив ярмаркування на розвиток галузей народного господарства України у XIX – на початку XX ст. // Етнічна історія народів Європи. 2014. Вип. 42. С. 137–141.

667. Юрченко В. Періодичність проведення, організація та структура ярмарків у губерніях Київського учбового округу (друга половина XIX – початок XX ст.) // Краєзнавство. 2014. № 2. С. 101–110.

668. Юрченко В. Вивчення ярмаркування як явища традиційної культури населення Подільської губернії другої половини XIX – початку XX ст. // Етнічна історія народів Європи. 2007. Вип. 22. С. 138–143.

669. Яворницкий Д.И. История города Екатеринослава. 2-е изд., доп. Днепропетровск, 1989. 197 с.

670. Яворський М.І. Україна в епоху капіталізму. Харків: Держ. видавництво України, 1924–1925. Вип.1–3. 309 с.

671. Яковцевский В.Н. Купеческий капитал в феодально-крепостнической России. М., 1953. 201 с.

672. Янжул И.И. Основные начала финансовой науки: Учение о государственных доходах. СПб.: тип. М. Стасюлевича, 1890. 532 с.

673. Яснопольский Н. Экономическая будущность Юга России и современная его отсталость // Отечественные записки. 1871. №7. С. 75–79.

674. Ясь О.В. Рецензія у науковій творчості історика: проблеми різновидів та функціонального призначення // Україна модерна. 2007. Ч. 12/1. С. 97–128.

675. Яцунский В.К. Социально-экономическая история России XVIII–XIX вв. М., 1973. 302 с.

Додаток А

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ:

Монографія:

Бондаренко О.В. Міста Наддніпрянської України за імперської доби (1785–1917 рр.): історіографічний дискурс: монографія. Кропивницький: Видавець Лисенко В.Ф., 2021. 364 с.

Рецензія: Ріжняк Р.Я. Бондаренко О.В. Міста Наддніпрянської України за імперської доби (1785–1917 рр.): історіографічний дискурс: монографія. Кропивницький: Видавець Лисенко В.Ф., 2021. 364 с. Історія науки і біографістика: електронне наукове фахове видання (Історичні науки). Київ, 2021. № 2. Режим доступу: URL: http : //inb.dnsgb.com.ua/archive.html.

Статті у наукових фахових виданнях України, збірниках іноземних держав та виданнях, що включені до міжнародних наукометричних баз:

1. Бондаренко О.В. Дорадянська історіографія фінансової діяльності міського самоврядування Новоросії (1785–1870 рр.). Етнічна історія народів Європи: Збірник наукових праць. Випуск 32. К.:УНІСЕРВ, 2010. С.74–84.
2. Бондаренко О.В. Купецтво Російської імперії дореформеної доби (дореволюційна та радянська історіографія). Гуржіївські історичні читання: Збірник наукових праць. Черкаси: Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького, 2011. Вип. 4. С. 20–23.
3. Бондаренко О.В. Радянська історіографія діяльності міського самоврядування у фінансовій сфері (1785–1870 рр.). Вісник Черкаського університету. Серія Історичні науки. Вип. 202. Ч. IV. Черкаси, 2011. С. 10–16.
4. Бондаренко О.В. Самоврядування міст Російської імперії (1785–1870 рр.) у дорадянській історіографії. Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Збірка наукових праць. К.: НАН України, Інститут історії України, 2011. Число 18: Актуальні проблеми нумізматики у системі спеціальних галузей історичної науки. Кіровоград, 2011 р. С.33–37.

5. Бондаренко О.В. Взаємини міського самоврядування з органами державної влади в Російській імперії в 1775–1870 рр.: дорадянська історіографія. Наукові записки. Серія: Історичні науки. Випуск 16. Кіровоград: РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2012. С. 163–172.

6. Бондаренко О.В. Міста Російської імперії дореформеної доби в дорадянській історіографії. Наукові записки. Серія: Історичні науки. Випуск 17. Кіровоград: РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2012. С. 136–143.

7. Бондаренко О.В. Взаємини міських самоврядних інституцій та органів державної влади Російської імперії дореформеної доби у сучасній історіографії. Вісник Черкаського університету. Серія Історичні науки. Вип. 22 (275). Черкаси, 2013. С. 7–12.

8. Бондаренко О.В. Купецтво Російської імперії дореформеної доби в сучасній історіографії. Етнічна історія народів Європи: Збірник наукових праць. Випуск 40. К.:УНІСЕРВ, 2013. С. 97–103.

9. Бондаренко О.В. Радянська історіографія взаємин міського самоврядування з органами державної влади у Російській імперії в 1775–1870 рр. Наукові записки з української історії: Збірник наукових статей. Вип. 33. Переяслав-Хмельницький, 2013. С. 263–267.

10. Бондаренко О.В. Соціально-правовий статус купецтва Російської імперії 1775–1870 рр. у сучасній історіографії. Гуржіївські історичні читання: Збірник наукових праць. Черкаси: Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького. Вип. 6. 2013 С. 42–45.

11. Бондаренко О.В. Економічний розвиток міст Російської імперії в останній чверті XVIII – першій половині XIX ст.: дорадянська історіографія. Integration journal international economic relatio. The Caucasus. Economical and social analysis journal of southern Caucas. № 01/02. Tbilisi, 2014. С. 23–27.

12. Бондаренко О.В. Повсякденне життя міст Російської імперії останньої чверті XVIII – першої половини XIX ст. в історіографії. Integration

journal international economic relatio. The Caucasus. Economical and social analysis journal of southern Caucas. № 02/03. Tbilisi, 2014. С. 8–12.

13. Бондаренко О.В. Дослідження економічного розвитку міст Російської імперії в 1775–1870 рр. у радянській історіографії. Етнічна історія народів Європи: Збірник наукових праць. Випуск 42. К.:УНІСЕРВ, 2014. С. 79–84.

14. Бондаренко О.В. Міщанство Російської імперії дореформеної доби у дорадянській та радянській історіографії. Наукові записки. Серія: Історичні науки. Випуск 19. Кіровоград: РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2014. С. 96–101.

15. Бондаренко О. В. Благодійна діяльність в Наддніпрянській Україні (остання чверть XVIII – початок XX ст.): історіографія імперської доби. Наукові записки з української історії: збірник наукових статей. Переяслав-Хмельницький, 2019. Вип. 46. С. 188–199.

16. Бондаренко О.В. Економічний розвиток міст Наддніпрянської України в 1785–1917 р. у сучасній вітчизняній історіографії. Науковий вісник Ізмаїльського державного гуманітарного університету: збірник наукових праць. Серія: Історичні науки Ізмаїл. № 50. 2020. С. 116–124.

17. Бондаренко О. Жалувана грамота містам та Міські положення 1870 та 1892 рр. у сучасній вітчизняній історіографії. Соціум. Документ. Комунікація Серія «Історичні науки». № 10. 2020. С. 57–83.

18. Бондаренко О.В. Типологія міст Наддніпрянської України останньої чверті XVIII – початку XX ст.у науковому дискурсі імперської доби. Етнічна історія народів Європи: Збірник наукових праць. Випуск 60. К., 2020. С. 24–34.

19. Бондаренко О. Міське самоврядування Наддніпрянської України останньої чверті XVIII – початку XX ст. в історіографічному дискурсі імперської доби. Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія. 2(145). 2020. С. 16–21.

20. Бондаренко О.В. Тупчієнко М.П. Фінансові установи Російської імперії в Наддніпрянській Україні в останній чверті XVII – на початку XX ст. у сучасному історіографічному дискурсі. Східноєвропейський історичний вісник. Вип.17. 2020. С. 227–236.

21. Бондаренко О. Фінансова діяльність органів міського самоврядування Наддніпрянської України в 1785–1917 рр. як об'єкт сучасних історичних досліджень. Етнічна історія народів Європи: Збірник наукових праць. Випуск 63. Київ. 2021. С. 1–8.

22. Бондаренко О. В. Розвиток торгівлі в містах Наддніпрянської України в 1785-1917 рр.: сучасна вітчизняна історіографія. Соціум. Документ. Комунікація. Серія: Історичні науки. Переяслав-Хмельницький, 2021. Вип. 11. С. 75–90.

Праці апробаційного характеру:

23. Бондаренко О.В. Економічний розвиток міст Південної України в останній чверті XVIII – першій половині XIX ст.: дорадянська історіографія. Актуальні проблеми соціально-гуманітарних наук. Матеріали III всеукраїнської наукової конференції з міжнародною участю. (м. Дніпропетровськ, 20 грудня 2013 р.): у 5-х частинах. Дніпропетровськ: ТОВ. «Інновація», 2013. ч. 3. С. 146–149.

24. Бондаренко О.В. Радянська історіографія економічного розвитку міст українських губерній Російської імперії в 1775–1870 рр. Проблеми та перспективи соціально-економічного розвитку країни. Матеріали IX Міжнародної науково-практичної конференції 25–26 січня 2014 р. Т. 2. Чернівці: БЕФ, 2014. С.135–137.

25. Бондаренко О.В. Дорадянська історіографія діяльності міських органів самоврядування України у фінансовій сфері в 1785 – 1870 рр. Придніпровські соціально-гуманітарні читання. Матер. III всеукр. наук. конфер. з міжнар. участю. (м.Кіровоград, 16 травня 2014 р.): у 3-х частинах. Д.: ТОВ. «Інновація», 2014. ч. 2. 138–140.

26. Бондаренко О.В. Міські самоврядні інституції Російської імперії останньої чверті XVIII – першої половини XIX ст. у дорадянській історіографії. Актуальні проблеми соціально-економічного розвитку країни. Матеріали XII Міжнародної науково-практичної конференції 24-25 травня 2014 р. Т. 1. Чернівці: БЕФ, 2014. С.9–11.

27. Бондаренко О.В. Історія культури міст Наддніпрянської України останньої чверті XVIII – XIX ст. в історіографії. Актуальні проблеми в сфері науки: Матеріали XXXXI Міжнародної науково-практичної конференції, Чернівці, 30-31 травня 2016 р. Т. 2. Київ: Науково-видавничий центр «Лабораторія думки», 2016. С. 4–5.

28. Бондаренко О.В. Вища технічна освіта України в умовах трансформації суспільства: історіографія. Соціально-гуманітарні науки та сучасні виклики. Матеріали III Всеукраїнської наукової конференції. 25-26 травня 2018 р., м. Дніпро. Частина II. / Наук. ред. О.Ю.Висоцький. Дніпро: СПД «Охотнік», 2018. С. 86–88.

29. Бондаренко О. Економічний розвиток міст Наддніпрянської України останньої чверті XVIII – початку XX ст. у сучасному історіографічному дискурсі. Історія, археологія, інформаційна, бібліотечна та архівна справа: актуальні проблеми науки та освіти: І Міжнар. наук. конф., 13 трав. 2020 р. м. Кропивницький : тези доп. [редкол.: В. Орлик (гол. ред.), М. Мільчарек, К. Філіпов та ін]. Кропивницький : ЦНТУ, 2020. С. 29–31.

30. Бондаренко О. Діяльність міських самоврядних інституцій Наддніпрянської України у фінансовій сфері в дореформенний період: імперська історіографія. Актуальні проблеми нумізматики у системі спеціальних галузей історичної науки: тези доповідей VI Міжнародної науково-практичної конференції, 17–18 вересня 2020 р. Переяслав (Київська область): Домбровська Я.М., 2021. С 117–119.

Наукові праці, які додатково відображають результати дисертації:

31. Бондаренко О.В., Орлик В.М., Бондаренко Л.В. та ін. Технічна освіта на Кіровоградщині: історичний нарис: Монографія. Кіровоград: «Імекс–ЛТД», 2009. 240 с. (особистий внесок – 1 др. арк.).

32. Бондаренко О.В. Дорадянська історіографія діяльності самоврядних органів губернських та повітових міст Новоросії у фінансовій сфері у дореформений період (1785–1870 рр.). Єлисавет. Збірник наукових праць Кіровоградського національного технічного університету. Історичні науки. Випуск 1. Кіровоград: КНТУ, 2012. Вип. 1. С.115–133.

33. Бондаренко О.В. Вища технічна освіта України в умовах трансформації суспільства: історіографія. Соціально-гуманітарні науки та сучасні виклики. Матеріали ІІІ Всеукраїнської наукової конференції. 25-26 травня 2018 р., м. Дніпро. Частина ІІ. Дніпро: СПД «Охотнік», 2018. С.86–88.